

ADABIY MEROS

2026-YIL 3-SON / ILMIY JURNAL

Maktub janri genezisi

Junaydillo Hoziqning she'riy mahorati

“Boburnoma” – falakiyot ilmining manbasi sifatida

“Hayrat ul-abror” dostonida matn va tasvir uyg'unligi

Bayozlarda Alisher Navoiy she'riyatiga yondashuv masalasi

Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning toshbosma nashrlari

Sayfi Saroyi va Alisher Navoiy: adolat va zulm mavzusining qiyosiy tahlili

O'zbek epistolyar nasrida milliy mentalitet va qadriyatlarning badiiy ifodasi

Jadid davri adabiyotshunosligi: Anqaboy Xudoybaxtov adabiy-ilmiy merosi

Ingliz va o'zbek tillarida kognitiv tilshunoslik va frazeologiyaning o'zaro bog'liqligi

Alisher Navoiy “Xamsa”sining ijtimoiy-estetik konsepsiyasi va ayollar nutqining lingvopoetik tahlili

Najmiddin Nasafiyning “Matla' un-nujum va matla' ul-ulum” asari forsiy nazm va nasrning qadimiy namunasi

“Muntaxab-i ash'or-i asotiza” – Oksford universitetining Bodlean kutubxonasidagi XVII asrga oid forsiy bayoz

Ali Rahim hamda Aziz Ubaydullinning “Tatar adabiyoti tarixi” (Qozon, 1922-1925) kitobi xususida mulohazalar

XXI asr o'zbek she'riyatida janriy transformatsiyaning poetologik asoslari: an'ana, sinkretizm va metajanriylik

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-N-Nahv Fi Ilmi-L-E'rab” asarining ilmiy ahamiyati

Sulaymon Chalabiyning “Vasilatu-n-najot” asari matniy xususiyatlari (1990-yil nashri asosida)

Birinchi Baku turkologiya qurultoyining ishtirokchisi – G'ozli Olim Yunusovning ilmiy merosi

Reklama diskursida ekspressiv affikslarning pragmatik va ekolingvistik xususiyatlari

Arab, ingliz va o'zbek tillaridagi “shifokor” obrazining paremiologik talqini

Qo'qon adabiy muhitining Uvaysiy ijodiy mahorati shakllanishidagi o'rni

Mirtemir qo'lyozmalarining arxivlarda saqlanishi va umumiy tavsifi

Virtual makonda qadriyatlar tizimining shakllanishi va dinamikasi

Antroponimlarga tarixiy yondashuv: “Nusratnoma” asari misolida

Mustaqillik davri o'zbek she'riyatining rivojlanish tendensiyalari

“Devoni Shavqiy” qo'lyozmasidagi “tug'ro” so'zining talqinlari

G'urbat motivining falsafiy mohiyati va badiiy talqin masalasi

Yusuf Amiriyning “Dahnoma” asarida paremik birliklar

“Devoni hikmat”da oshiq obrazi: tahlil va talqin

“Vomiq va Azro” dostoni manbalari tavsifi

To'rtinchi avlodning faol vakili

Ganjalik daho mutafakkir

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

2026
3-son (21)

Bosh muharrir:
Shahnozaxon Nazarova

Bosh muharrir o'rinbosari:
Munisjon Hakimov

Mas'ul kotib:
Dilnoza Rustamova

Muharrir:
Dilmurod Do'stbekov

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov

Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (99871) 241-02-75
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 3093-916X, 2181-2500

Jurnal 2026-yil 15-sentyabrda
nashrga berildi.

"Adabiy meros" ilmiy jurnali
O'zbekiston Respublikasi VM
huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasining qaroriga ko'ra
(№327/6, 30.11.2022-y.) filologiya
fanlari bo'yicha PhD va DSc
ilmiy darajasiga talabgorlarning
dissertatsiya ishlari yuzasidan ilmiy
nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Tahrir hay'ati a'zolari:

Abdirashidov Zaynobidin
Amonov Shermuhammad
Amonova Zilola
Asadov Maqsud
Ayşe Yücel Çetin
Açık Fatma
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Erkinov Aftondil
Eshonqulov Jabbor
Fikrat Turkman
Gurer Gulseven
Hasanova Shafoat
Ismat Çetin
Jabborov Nurboy
Jo'raboyev Otabek
Madgaziye Iskandar
Mengliyev Baxtiyor
Metin Ekici
Odilov Yorqin
Oripova Nurafshon
Palimbetov Kamalboy
Qobilova Zebo
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Sulaymonov Mo'minjon
To'laganova Sanobar
To'laboyev Olim
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (*O'zbekiston*)
Abdullajon Axmataliyev
(*Qirg'iziston*)
Almas Ulvi (*Ozarbayjon*)
Anarboy Boldiboy (*Qozog'iston*)
Ahmet Bican Ercilasun (*Turkiya*)
Ali Duymaz (*Turkiya*)
Asel Isayeva (*Qirg'iziston*)
Baydemir Husayn (*Turkiya*)
Bakchiye Talantaali (*Qirg'iziston*)
Basangova Tamara (*Rossiya*)
Demir Necete (*Turkiya*)
Fayzulloyev Baxtiyor (*Tojikiston*)
Vahit Turk (*Turkiya*)
Veli Savaş Yelok (*Turkiya*)
Ibrayev Shokir (*Qozog'iston*)
Karl Rechl (*Germaniya*)
Ocal Oğuz (*Turkiya*)
Emek Uşenmez (*Turkiya*)
Eunkyoung Oh (*Koreya*)
Quliyev Hikmat (*Ozarbayjon*)
Rixsiyeva Gulchehra (*O'zbekiston*)
Sakaya Heroki (*Yaponiya*)
Sirojiddinov Shuhrat (*O'zbekiston*)
Sodiqov Qosimjon (*O'zbekiston*)
Selami Fedakar (*Turkiya*)
Temur Khocaoğlu (*AQSH*)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (*Rossiya*)

“ADABIY MEROS” JURNALI

№3, 2026

USHBU SONDA:

NAVOIY ABADIYATI

Gulabza Qarshiyeva. “Hayrat ul-abror” dostonida matn va tasvir uygʻunligi (<i>Alisher Navoiy kulliyotining Tehron nusxasi misolida</i>).....	4
Bashoratxon Polvonova. Alisher Navoiy “Xamsa”sining ijtimoiy-estetik konsepsiyasi va ayollar nutqining lingvopoetik tahlili.....	12
Sitora Shomurodova. Bayozlarda Alisher Navoiy sheʼriyatiga yondashuv masalasi	23
Akrom Malikov. Sayfi Saroyi va Alisher Navoiy: adolat va zulm mavzusining qiyosiy tahlili.....	30

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK

Orif Navshohiy.

Najmiddin Nasafiyning “Matla’ un-nujum va matla’ ul-ulum” asari forsiy nazm va nasrning qadimiy namunasi.....	35
S. Naqi Abbas. Muntakhab Ashʼar-i Asātidhah: An Introduction to a Seventeenth-Century Persian Bayāḍ from the Bodleian Library, Oxford.....	46
Saidbahrom Azizov. “Boburnoma” – falakiyot ilmining manbasi sifatida.....	64
Sabaxon Joʻraboyeva. “Devoni Shavqiy” qoʻlyozmasidagi “tugʻro” soʻzining talqinlari	69
Maʼmurjon Mamayusupov. “Vomiy va Azro” dostoni manbalari tavsifi.....	74
Mansur Jumaniyazov. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-N-Nahv Fi Ilmi-L-Eʼrab” asarining ilmiy ahamiyati.....	81
Fazliddin Mahmadrabobov. Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning toshbosma nashrlari.....	88
Zarina Nizomjonova. Sulaymon Chalabiyning “Vasilatu-n-najot” asari matniy xususiyatlari (1990-yil nashri asosida).....	104

TILSHUNOSLIK

Kamola Yusupova. Reklama diskursida ekspressiv affikslarning pragmatik va ekolingvistik xususiyatlari.....	108
Gavharoy Komilova. Virtual makonda qadriyatlar tizimining shakllanishi va dinamikasi.....	114
Mavludaxon Musinjanova. Antroponimlarga tarixiy yondashuv: “Nusratnoma” asari misolida.....	119
Nozima Abdullayeva. Arab, ingliz va oʻzbek tillaridagi “shifokor” obrazining paremiologik talqini.....	124
Elyor Mustafayev. Ingliz va oʻzbek tillarida kognitiv tilshunoslik va frazeologiyaning oʻzaro bogʻliqligi.....	131

JADID ADABIYOTI

Jabbor Eshonqulov.

Birinchi Baku turkologiya qurultoyining ishtirokchisi – Gʻozi Olim Yunusovning ilmiy merosi.....	136
Sanobar Toʻlaganova. Jadid davri adabiyotshunosligi: Anqaboy Xudoybaxtov adabiy-ilmiy merosi.....	142
Nodira Egamqulova. Ali Rahim hamda Aziz Ubaydullinning “Tatar adabiyoti tarixi” (Qozon, 1922-1925) kitobi xususida mulohazalar..	149

TANQID VA TAHLIL

Saodat Kamilova. Mustaqillik davri oʻzbek sheʼriyatining rivojlanish tendensiyalari.....	158
Gulbahor Ashurova. Ganjalik daho mutafakkir.....	167
Sayfiddin Rafiddinov. Junaydillo Hoziqning sheʼriy mahorati.....	176
Habibullo Joʻrayev, Maftuna Dadaboyeva. Gʻurbat motivining falsafiy mohiyati va badiiy talqin masalasi.....	186
Elnura Qurbonova. “Devoni hikmat”da oshiq obrazi: tahlil va talqin.....	191
Safar Allayorov. XXI asr oʻzbek sheʼriyatida janriy transformatsiyaning poetologik asoslari: anʼana, sinkretizm va metajanriylik....	197
Muhabbat Fazliddinova. Yusuf Amiriyning “Dahnoma” asarida paremik birliklar.....	207
Irodaxon Abdurayimova. Maktub janri genezisi	214
Dilrabo Omanova. Oʻzbek epistolyar nasrida milliy mentalitet va qadriyatlarning badiiy ifodasi.....	221
Shohista Jumaboyeva. Qoʻqon adabiy muhitining Uvaysiy ijodiy mahorati shakllanishidagi oʻrni.....	228

FANIMIZ FIDOYILARI

Shomirza Turdimov. Yoʻldosh Rahmatov. Toʻrtinchi avlodning faol vakili.....	233
--	-----

MANBALAR XAZINASIDAN

Dilmurod Doʻstbekov. Mirtemir qoʻlyozmalarining arxivlarda saqlanishi va umumiy tavsifi.....	237
---	-----

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi.

SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA MATN VA TASVIR UYG‘UNLIGI

(Alisher Navoiy kulliyotining Tehron nusxasi misolida)

The Harmony of text and image in the poem “Hayrat ul-Abror”
(Based on the Tehran manuscript of Alisher Navoi’s collected works)

**Gulabza
QARSHIYEVA,**
Kamoliddin Behzod
nomidagi Sharq
miniatyura san’ati
muzeyi,
filologiya fanlari
nomzodi, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVI asr Buxoro xattotlik maktabining yetakchi namoyandalaridan biri Ibn Abulmakorim Abdulvahhab al-Hijoziy tomonidan 1579–1580-yillarda ko‘chirilgan Alisher Navoiy asarlarining noyob qo‘lyozmalari (Toshkent, inv. №2630 va Tehron, inv. №2191) manbashunoslik, kodikolog va tekstologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda Tehron qo‘lyozmasidagi “Hayrat ul-abror” dostoniga ishlangan miniatyuralar ilk bor ilmiy muomalaga kiritilib, ularning ikonografik xususiyatlari va adabiy matn bilan badiiy-estetik mushtarakligi tahlil etiladi. Shunga ko‘ra, mazkur tasvirlarning XVI asr Qazvin miniatyura maktabiga mansubligi hamda Navoiy merosining Safaviylar davlatida keng ommalashgani manbalar asosida isbotlangan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Hayrat ul-abror”, Ibn Abulmakorim al-Hijoziy, Toshkent qo‘lyozmasi, Tehron qo‘lyozmasi (Guliston saroyi), manba, matn, miniatyura, Qazvin san’at maktabi, Ibrohim Adham, Faxridin Roziy.

Abstract: This article presents a source-critical, codicological, and textual analysis of two rare manuscripts containing the works of Alisher Navoi from Tashkent (inv. No. 2630) and Tehran (inv. No. 2191), copied in 1579–1580 by Ibn Abulmakarim Abdulvahhab al-Hijazi, a prominent representative of the 16th-century Bukhara school of calligraphy. For the first time, the miniatures illustrating the epic poem Hayrat ul-Abrar in the Tehran manuscript are introduced into scientific circulation, with a focus on their iconographic characteristics and artistic-aesthetic alignment with the literary text. Based on this analysis, the study demonstrates the attribution of these illustrations to the 16th-century Qazvin school of miniature painting, confirming the widespread popularity and high esteem of Navoi’s heritage within the Safavid State.

Keywords: Alisher Navoi, Hayrat ul-Abrar, Ibn Abulmakarim al-Hijazi, Tashkent manuscript, Tehran manuscript (Golestan Palace), source studies, textual criticism, miniature, Qazvin school of art, Ibrahim Adham, Fakhr al-Din al-Razi.

E-pochta:
gulabzaqarshiyeva@
gmail.com

ORCID ID:
0009-0004-6114-8970

Yetib kelgan/ Received:
18.07.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

Kirish

Alisher Navoiy adabiy va falsafiy merosining tarqalish geografiyasi XVI asrga kelib nafaqat Movarounnahr, balki Hindiston, Eron hamda Usmoniylar saltanatini ham to'liq qamrab oldi. Temuriylar davri kitobat san'ati an'alarining davomchilari bo'lmish XVI asr Buxoro va Qazvin xattotlik-miniatyura maktablari Navoiy asarlarining nafis va mo'tabar nusxalarini yaratishda muhim o'rin tutdi.

XVI asr Buxoro xattotlik maktabining yetakchi namoyandalaridan biri – Ibn Abulmakorim Abdulvahhab al-Hijoziy [Hakimov, 1991: 19] qalamiga mansub Alisher Navoiy asarlari ko'chirilgan ikki noyob qo'lyozma ma'lum. Ushbu manbalar XVI asrning ikkinchi yarmida (hijriy 987–988 / milodiy 1579–1580 yillar) ko'chirilgan bo'lib, Navoiy tekstologiyasi va Sharq miniatyura san'atini o'rganish uchun bebaho qiymatga ega.

Tadqiq etilayotgan ikki noyob manbaning birinchisi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida (inv. №2630, keyingi o'rinlarda – Toshkent qo'lyozmasi), ikkinchisi esa Eron Islom Respublikasining Guliston saroyi (Ko'xe Guliston) kutubxonasi fondida (inv. №2191, keyingi o'rinlarda – Tehron qo'lyozmasi) saqlanadi. Har ikki manbada ham Alisher Navoiyning “Xamsa” tarkibiga kiruvchi besh doston hamda “Lison ut-tayr” asari bir muqova ostida jamlangan.

Toshkent qo'lyozmasi (inv. №2630)dagi beshinchi doston so'ngida kitobat sanasi 988-yil 11-rabiul-avval (milodiy 1580-yil 26-aprel) ko'rsatilgan. Dostonlarning ketma-ketligi xattot tomonidan quyidagi tartibda joylashtirilgan: “Hayrat ul-abror”, “Layli va Majnun”, “Farhod va Shirin”, “Sab'ai sayyor”, “Saddi Iskandariy”, “Lison ut-tayr”. Qo'lyozma to'q novvot rangli, yuqori sifatli mahalliy qog'ozga nafis va mukammal nasta'liq xatida ko'chirilgan. Matn qora siyoh (midod) bilan, har bir sahifada 25 satrdan, oltin va rangli hoshiyalar (jadval) bilan ajratilgan to'rt ustunga joylashtirilgan.

Qo'lyozmadagi har bir doston boshi bir-birini takrorlamaydigan, oltin va yorqin bo'yoqlar bilan ishlangan unvonlar bilan bezatilgan. Bob sarlavhalari qizil siyoh bilan aniq ajratilgan. 1b varaqdagi unvon, 2a varaqning nafis bezagi, kitobning yuqori badiiy saviyada ishlangan miniatyuralari qo'lyozmaning oliy tabaqali homiy yoki saroy kutubxonasi (kitobxona-yi hossa) uchun maxsus tayyorlanganini ko'rsatadi [Rahimova, 2018: 12].

Tehron qo'lyozmasi (inv. №2191) milodiy 1579-yilda tugallangan bo'lib, dostonlarning joylashuv tartibi quyidagicha: “Bahromnoma”, (“Sab'ai sayyor”), “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Saddi Iskandariy”, “Lison ut-tayr”. Ushbu tartib xattot yoki buyurtmachining muayyan estetik va kompozitsion maqsadidan dalolat beradi.

Qo'lyozma nafis Xitoy qog'oziga nasta'liq xatida bitilgan. Sahifalar 19 satrdan iborat bo'lib, oltin hoshiyali to'rt ustunga (jadvalga) bo'lingan.

Dostonlar boshida yorqin ranglar bilan unvon ishlangan bo'lsa-da, bob sarlavhalari (unvonlar) uchun ajratilgan joylar xattot tomonidan bo'sh qoldirilgan. Bu holat qo'lyozmaning kitobat jarayoni (xattotlik va lavvohlik) to'liq yakunlanib, muzahhiblik yoki izohlar bitish bosqichi tugallanmay qolganini anglatadi.

Tehron qo'lyozmasi haqidagi ilk katalogik ma'lumot eronlik manbashunos, tarixchi olim Yahyo Zako (عاکزی یحیی) va Muhammad Hasan Samsor (رأسمدن سحدمحم) hamkorligida 1970-yilda nashr etilgan “Guliston saroyi miniatyuralari katalogi” (ناتسلگ خاک یاهمرانگد تسرهف)da, turk olimi Shadi Aydinning “Iran kutubhaneleri turkche yazmalar katalogu” [Aydin Shadi, 2008: 69]da uchraydi. Keyinchalik, Shadi Aydin ma'lumotlari O.Madaliyeva tadqiqotida keltiriladi [Madaliyeva, 2021: 145–146]. Mazkur tadqiqotlarda qo'lyozmaning umumiy tavsifi va miniatyuralar sonigina qayd etilgan edi. 2025-yilda ushbu qo'lyozma miniatyuralarining yuqori aniqlikdagi elektron nusxa-

lari olindi (Tehron qo'lyozmasidagi miniatyuralarning elektron nusxasini olishda bergan yordami uchun Eron kitobat san'ati instituti direktori Xasan Muhammadiyga chuqur minnatdorchilik bildiraman) va bu "Hayrat ul-abror" dostoni tasvirlarini ilk bor adabiyotshunoslik va san'atshunoslik tahliliga tortish imkonini berdi.

Maqsad va vazifa. Alisher Navoiy kulliyotining XVI asrda ko'chirilgan Tehron (Guliston saroyi kutubxonasi, inv. №2191) nusxasidagi "Hayrat ul-abror" dostoni matni va unga ishlangan miniatyuralarni o'zaro uyg'unlikda o'rganish, tasviriy syujetlarning adabiy matnga munosabatini aniqlash hamda mazkur qo'lyozmaning Navoiy asarlari matniy-tadrijiy va badiiy-estetik tarixini yoritishdagi ilmiy ahamiyatini belgilashdan iborat.

Tadqiqotda, Toshkent (inv. №2630) va Tehron (inv. №2191) qo'lyozmalarining kitobat tarixi, tarkibi, matniy xususiyatlari va qo'lyozma tuzilishiga oid ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish; Ibn Abulmakorim Abdulvahhob al-Hijoziyning xattotlik faoliyati va mazkur qo'lyozmalarining XVI asr Buxoro kitobat muhitidagi o'rnini manbashunoslik nuqtayi nazaridan belgilash; Tehron qo'lyozmasidagi "Hayrat ul-abror" dostonining matniy tarkibi va tasviriy dasturini o'zaro qiyoslash; dostonning mazmun-g'oyaviy qatlamlarini ifodalovchi miniatyuralarni adabiy matn bilan syujet, obraz, kompozitsiya va semantik munosabat nuqtayi nazaridan tadqiq etish; miniatyuralarda aks etgan obrazlar, syujetlar va ramzlarning "Hayrat ul-abror" matnidagi badiiy-g'oyaviy mazmun bilan munosabatini aniqlash; tasvirlardagi kompozitsion yechim, personajlar harakati, ranglar tizimi, me'moriy va ramziy detallarning matn mazmunini vizuallashtirishdagi vazifasini ochib berish; miniatyuralar hoshiyasida keltirilgan baytlar va asosiy matn o'rtasidagi mazmuniy munosabatni aniqlash orqali qo'lyozmada matn va tasvir o'rtasidagi intermedial aloqani yoritish; Navoiy "Xamsa"sining Safaviylar davlati madaniy-adabiy muhitida qabul qilinishi, tarqalishi va estetik o'zlashtirilishi jarayonini yoritishdagi ahamiyatini belgilash; Tehron qo'lyozmasidagi miniatyuralarni ilmiy muomalaga kiritish orqali Navoiy qo'lyozmalari, matn va tasvir munosabati hamda XVI asr Sharq kitobat san'ati tadqiqotlarini yangi manbaviy materiallar bilan boyitish kabi masalalar haqida fikr yuritiladi.

"Hayrat ul-abror" dostonini faqat adabiy matn sifatidagina emas, balki matn, xattotlik, kitob bezagi va miniatyura o'zaro sintezlashgan yaxlit badiiy-estetik hodisa sifatida tadqiq etish imkonini beradi. Shu jihatdan Tehron qo'lyozmasini o'rganish Navoiy asarlarining matniy tarixi bilan bir qatorda, ularning turli madaniy muhitlardagi vizual talqini va adabiy-badiiy qabul qilinishini aniqlash uchun ham muhim manbaviy ahamiyat kasb etadi.

Usullar. Tadqiqotda intermedial va semiotik tahlil, qiyosiy-poetik, germeneytik hamda retseptiv estetika metodlaridan foydalanilgan.

Natijalar va mulohaza. E'tiborlisi shundaki, Ibn Abulmakorim Abdulvahhob al-Hijoziyning ikki qo'lyozmasidagi "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab' ai sayyora", "Saddi Iskandariy" dostonlariga ham 18 tadan miniatyura ishlangan. Toshkent qo'lyozmasidagi "Hayrat ul-abror"ga ishlangan tasvir ("Shayx Iroqiy sharafiga ziyofat", 26b) o'zbek va xorij tadqiqotchilari tomonidan muayyan darajada o'rganilgan [Polyakova, Rahimova: 1987; Rahimova: 2018, Madraimov, 2021]. Tehron qo'lyozmasidagi (inv. №2191) "Hayrat ul-abror" lavhalari ilk bor ilmiy muomalaga kiritilmoqda (miniatyuralar nomi biz tomonimizdan ikonografik tahlil asosida shakllantirildi). Tehron qo'lyozmasida "Hayrat ul-abror" dostoniga bitta unvon va ikkita badiiy tasvir ishlangan. Unvon (1-rasm)da doston nomini yozish uchun mo'ljallangan lavh joyi bo'sh qoldirilgan.

1-rasm: “Unvon”

“Navoiy kulliyoti”. Guliston saroyi kutubxonasi. Inv.: №2191.v.174a

Panofskiy tasvirni idrok etish va talqin qilishni uchta izchil bosqichga ajratadi: 1) Pre-ikonografik – tasviriy asarda nima tasvirlanganini aniqlash, ya’ni shakl va ranglarni sof fizik ilg’ash; 2) Ikonografik tahlil – obrazlar, syujetlar va ramzlarning an’anaviy ma’nolarini izohlash; 3) Ikonologik tahlil – asar ortidagi davr ruhi, g’oyalar va dunyoqarashni ochib berish) metodi asosida quyida tahlil qilinadi [Panofsky, E. 1955. P.35.].

“Ibrohim Adham va Robiya Adaviya uchrashuvi” talqini

“Hayrat ul-abror” dostonining ikkinchi maqolatiga ilova tarzida keltirilgan ushbu hikoyat “Ibrohim Adhamning Ka’baga namoz o’qib borgani va Robiya Adviyaga esa Ka’baning o’zi peshvoz chiqqani”ga bag’ishlangan. Hikoyaga ko’ra: Ibrohim Adham podshohlik (xalifalik) taxti va unvonlaridan, ya’ni nafsdan voz kechadi.

Alisher Navoiy ta’kidlaganidek, inson uchun nafsdan ko’ra kuchliroq g’anim yo’q. Chin jaso-rat va eng katta qahramonlik – aynan mana shu ichki dushmanni yengishdir. Shu bois, toju taxtdan kechib, darveshlik ridosini kiygan Ibrohim Adhamni so’fiy shoirlar mardlar mard, deb ulug’lay-dilar [Komilov, 1991: 123].

Ibrohim Adham Ka’bani tavof qilish maqsadida cho’l-u biyobonlar orqali olis yo’lga otlana-di. U faqat masjidlar bilan cheklanib qolmay, safar davomida bosgan har bir qadami uchun ikki rakaatdan namoz o’qib boradi. Shu tariqa, u Muqaddas Ka’baga yetib borguncha rosa o’n to’rt yil yo’l bosadi.

*Qildi chu Adham xalafi tarki joh,
Toji fano boshig’a qo’ydi iloh.
Berdi fano yeliga mulku hasham,
Bodiyaning qat’ig’a qo’ydi qadam.
Bo’ldi musalloni solib sajdaso’z,
Har qadam aylab iki rak’at namoz,
Qoldi bu yo’l qat’ida o’n to’rt yil,
Madhig’a har xoru giyah chekti til,
Makka tavofig’a chu qildi xirom,
Yo’q edi o’z o’rnida baytul-harom.
Chekti fig’onkim, bu nedur, yo iloh,
Hotife un berdikim: “Ey piri roh.
Bodiya qat’ig’a durur bir ajuz,
Shavqu muhabbat yukidin qaddi go’z.
Za’fdin ul bo’lmish edi notavon,
Ka’ba aning tavfig’a bo’ldi ravon”* [Alisher Navoiy: 1991, 124-125].

Uning bu toat-ibodati va riyozatini madh etish uchun yo‘ldagi har bir tikan va giyoh tilga kiradi. Nihoyat, u Makkaga yetib kelib, Ka‘bani tavof qilmoqchi bo‘lganida, Baytul-haramni o‘z o‘rnida topmaydi. “Bu ne hol, ey Xudo!” – deb fig‘on chekayotganida, g‘oyibdan shunday ovoz (hotif nidosi) keladi: “Ey yo‘lovchilarning piri! Shavq-u muhabbat yukining og‘irligidan qaddi bukilgan bir qariya ayol cho‘lni bosib o‘tmoqda. U zaiflikdan shu qadar kuchsizlanganki, ushbu ilohiy hodisa Ibrohim Adhamni hayratda qoldiradi. U atrofga boqib, uzoqdan Robiya kelayotganini ko‘radi.

Islom tasavvufining shakllanishi Basralik Robiyai Advaiya nomi bilan uzviy bog‘liq. U tarki-dunyochilik (zohidlik) bosqichidan ilohiy ishq – Allohga bo‘lgan chinakam muhabbat falsafasiga o‘tishda hal qiluvchi rol o‘ynagan ayoldir.

Rivoyat qilishlaricha, bir kuni Robiya bir qo‘lida suv to‘la chelak, ikkinchi qo‘lida esa yonib turgan mash‘ala bilan Basra ko‘chalaridan yugurib o‘tadi. Hayron bo‘lgan yo‘lovchilar undan so‘rashadi:

- Ey Robiya, bunchalar shoshilib qayga ketyapsan? Robiya qo‘lidagi chelakka ishora qilib:
- Do‘zaxdagi o‘tni o‘chirmoqchiman, – deydi. Odamlar yoqa ushlab, “astag‘firulloh” degan-cha yana so‘rashadi:
- U holda qo‘lingdagi mash‘ala nima uchun?
- Bu mash‘ala bilan jannatga o‘t qo‘ymoqchiman. Yo‘lovchilar vahimaga tushib qichqirishadi:
- Allohdan mag‘firat so‘ra, ey ayol! Aks holda kofir bo‘lib qolasan!
- Yo‘q, azizlarim, sizlar meni noto‘g‘ri tushundingiz. Men Alloh taolo bilan bandalar o‘rtasidagi mana shu ikki pardani (qo‘rquv va ta‘magirlikni) yo‘qotmoqchiman. Toki bandalar Allohga do‘zax o‘tidan qo‘rqanlari yoki jannat ne‘matlaridan umidvor bo‘lganlari uchun emas, balki Uning Zoti ilohiysi, Bir-u Borligi va Boqiy go‘zalligi uchungina ibodat qilishsin.”

Robiya ko‘plab karomatlar ko‘rsatgani naql qilinadi. Aytilishicha, qorong‘u tunlarda uning bar-moqlari chiroq kabi nur taratar, haj safariga otlanganida esa Ka‘batulloh unga peshvoz chiqar ekan (Tabiiyki, Ka‘ba o‘z joyidan ko‘chganda, hajga kelgan boshqa ziyoratchilar uni topolmay sarson bo‘lishgan). Robiya dunyoviy rishtalarni, jumladan, nikohni ham rad etib, butun umrini ibodatga bag‘ishlagan. Naql qilinishicha, u joynamozi ustida havoda ucha olgan. Go‘zal bahor kunlarining birida u uyida shogird qizlaridan biri bilan o‘tirib, tashqaridagi boqqa nazar tashlaydi va Alloh yaratgan gullar jamoliga maftun bo‘lib: “Alloh taoloning go‘zalligi botindadir, tashqi go‘zallik esa faqat-gina ichki go‘zallikning aksidir”, – deydi. Mavlono Jaloliddin Rumi ushbu purma‘no so‘zlarni o‘z “Masnaviy”sida noma‘lum bir so‘fiy tilidan keltirib o‘tadi. Hazrat Fariduddin Attor esa “Ilohiynoma” asarida (XXII bob) Allohning nuri haqida gapirib: “U (nur) bir daqiqa keksa bir kampir ustiga tushsa, uni Robiyadek ulug‘ bir zotga aylantiradi”, – deb yozadi [Shimmel, 1999: 44-45; 176].

Mazkur hikoyat XVI asr Qazvin miniatyura maktabi musavviri tomonidan beqiyos talqin qilinadi.

Musavvir talqini

2-rasm: “Ibrohim Adham va Robiya Advaiya uchrashuvi”

“Navoiy kulliyoti”. Guliston saroyi kutubxonasi. Inv.: №2191.v.174a

Musavvir lavhani ramziy ravishda ikki qutbga ajratgan: birinchi qismda, jigarrang chopon va sufiyona kulohdagi Ibrohim Adham Ka'baning g'oyib bo'lganidan hayratga tushib, bir qo'lini ko'ksiga (sabr va taslimiyat timsoli), ikkinchisini bo'shliqqa uzatib turibdi.

Ikkinchi tomonda beli bukilgan Robi'a qiyalikka suyanib turibdi. Me'moriy va ilohiy mo'jiza sifatida Ka'ba binosi aynan Robi'a tomon harakatlanmoqda. Tasvir atrofidagi odamlar ushbu ilohiy hodisadan hayratda. Naqshinkor Ka'ba atrofidan oltin nurlar taralgan. Miniatyura hoshiyasiga bitilgan baytlarda Ibrohim Adhamning Ka'ba yo'qligidan chekkan fig'oni, g'oyibdan kelgan sado, Robiya bilan suhbat va keyingi maqolotdan olingan ikki bayt ko'chirilgan. Bu, lavha va talqinning muvofiqligini ta'minlaydi.

“Imom Faxriddin Roziy va Sulton Muhammad Xorazmshohning hammomdagi suhbat” lavhasi talqini (v. 210a)

Dostonning XLII bobi – ilm va ulamolar odobiga bag'ishlangan o'n birinchi maqolatida Navoiy ilmni jaholat qorong'uligini yorituvchi ma'naviy nur sifatida talqin qiladi, uni mansab, boylik va riyo vositasiga aylantirgan soxta ulamolarni qattiq qoralaydi. Bu maqolotga Navoiy Faxriddin Roziy (1148-1210) haqidagi hikoyatni ilova qiladi. Bu ham, albatta, ramziy ma'noga ega. Roziy (Abu Abdulloh Muhammad ibn Umar ibn al-Xusayn, 1148–1210) o'z davrining yirik faylasufi, mantiqshunosi, tilshunosi, tabibi va ilohiyotchi olimi bo'lgan. Uning hayoti va ilmiy faoliyati Markaziy Osiyoning yirik madaniy markazlari – Buxoro, Samarqand va Xorazm bilan uzviy bog'liq.

Dostonda keltirilgan voqea Imom Roziy va Sulton Muhammad Xorazmshoh o'rtasidagi munosabatlar atrofida kechadi:

*Zumrai roz ahlig'a masnadrishin,
Dahr imom ul-umami faxri din.
Qildi chu Xorazmni oromgoh,
Ko'rmagiga kelmadi Xorazmshoh.
So'rg'ali ul chunki qadam qo'ymadi,
Ilm shukuhi muni ham qo'ymadi [MAT.: 1991. 165].*

Ya'ni, sirlar olami ahlining peshvosi, zamon imomi Faxriddin Roziy Xorazmga kelganida, Xorazmshoh uni ko'rgani chiqmaydi. Sulton ilm ahliga nisbatan kibr qilgach, Imom ham ilmning sha'ni va shukuhini baland tutib, shoh huzuriga bormaydi. Keyinchalik shoh o'z qilmishidan uyalib, pushaymon bo'ladi, biroq Imom unga ortiqcha iltifot ko'rsatmaydi. O'rtada turli vositachilar orqali yashirin gap-so'zlar bo'ladi, ammo samimiy muloqot tiklanmaydi. Kunlarning birida Imom hammomda bo'lgan vaqtda u yerga Sulton ham keladi. Shu tariqa ular yuzma-yuz uchrashishadi. Shoh fursatdan foydalanib, unga savol bilan yuzlanadi: “Ey el-yurti o'z ilmidan bahramand etgan zot, menga qiyomat kunining ahvolidan xabar ber. U kunda qanday mashaqqatlar bo'ladi va insonlarning holi ne kechadi?”

Bo'yla javob aytdi sohibkamol:

*“Kim sangakim xashr so'zi kom erur,
Bil anga monand bu hammom erur.
Anda gado shah bila yakson bo'lub,
Shoh-u gado borchasi uryon bo'lub.
Joh-u jalol ahli saningdek bori,*

*Ichkari-yu bor-u yo 'qi tashqori.
Ilmu amal ahli meningdek tamom,
Harne yig'ib, hamrax etib vassalom.
Yo'q sanga sultonlik ila sud ko'p,
Lek manga ilm ila behbud ko'p".*

Roziy hammomni Oxirat va qiyomat maydoniga o'xshatib metaforik javob qaytaradi: "Bu yerda shoh ham gado ham birdek yalang'ochdir. Sening sultonliging va dunyoviy libosing tashqarida qoldi, ammo mening ilmim o'zim bilan ichkariga kirdi. Qiyomatda ham menga ilmim naf beradi, sening o'tkinchi sultonliging esa hech bir foyda bermaydi".

Hikoyatda Navoiy o'ziga xitob qilib, asosiy maqsad ilm ekanini va unga, albatta, amal qilish lozimligini ta'kidlaydi. Haqiqiy ilm sharobidan bahramand bo'lgan inson qarshisida nafaqat Xorazm, balki butun boshli Xorazmshohlar ham bosh egib, tuproq bo'lishga tayyordir.

Musavvir talqini

3-rasm: "Imom Faxr Roziy va Sulton Muhammad Xorazmshohning hammomdagi suhbat"

4-"Navoiy kulliyoti". Guliston saroyi kutubxonasi. Inv.: №2191.v.174a v. 210a

Talqinda hammom interyeri, shoh, olim va ikki mulozim aks etgan. Roziyning qo'l harakati savolga berilayotgan mantiqiy va falsafiy javob dinamikasini ko'rsatadi. Devorlarga ishlangan hayvonlar tasviri hammomning moddiy dunyo ramzi ekaniga ishora qiladi. Miniaturaning yuqori qismi esa boqiy olam va mukammal ma'naviyat maydoni sifatida talqin qilingan.

Miniatyurada, hammom – dunyo timsoli, unda shoh bilan imom dunyo sir-u sinoati haqida gaplashyapti. Imom Faxriddin Roziy – olim, u boqiydir, haqiqiy vasl narigi dunyoda bo'lishi, bu dunyo qisqa va o'tkinchi ekanligini teran anglaydi. Shu bois ham go'zal olam – u dunyo timsoli miniaturaning yuqori qismidan o'rin olgan. Imom u dunyoda shoh-u gado, olimu sulton o'rtasida hech qanday tafovut bo'lmasligini, ungacha hayot shu tarzda davom etaverishini ta'kidlaydi. Navoiy odil podshohni esa zolim podshohlardan komilroq deb biladi, o'z ilmiga amal qiluvchi olimni podshohlardan ham komilroq deb e'tirof etadi. Tasvir o'rtasida hamma bir xil – kiyimsiz – Qiyomat kuni, o'ng tomonda esa eshik ochiq, undan uch xil kiyim kiygan kishi kelyapti: hayot davom etayapti. Bu tasvir shu bilan birga shohning dunyoni o'zgacha tushunishini anglatadi. Tasvir o'rtasidagi ikki malak timsoli ilhom va kashf olamiga ishora. Agar odam ilhom va kashf maqomiga erishsa, uni anglasa, ilohiy vaslga yetishishi muqarrar. Miniaturaning yuqori qismida vahdat olami yashil rangli gumbaz vositasida ifodalangan. O'ng tarafdagi eshik ochiq turibdi, chunki Alloh va uning rahmatini anglash uchun odam qalbi doimo bedor bo'lmog'i lozim [Erkinov, 2021, 134].

Xulosa

Tahlil etilgan har ikki tasviriy talqinda Alisher Navoiyning sufiyona-axloqiy qarashlari va musavvir talqini yuksak estetik uyg'unlikka erishgan. Kolorit (ranglar palitrasi), obrazlar antropologiyasi, me'moriy va tabiiy elementlarning ishlov berilish uslubi ularning XVI asr Qazvin miniatyura maktabiga mansubligini yaqqol ko'rsatadi. Ushbu qo'lyozma (inv. №2191) Alisher Navoiy asarlari va Sharq uyg'onish davri adabiy tafakkuri Safaviylar davlatining markaziy shaharlaridan bo'lmish Qazvinda ham keng tarqalgani va yuqori baholanganidan darak beradi.

Xattot Ibn Abulmakorim Abdulvahhob al-Hijoziy tomonidan 1579–1580 yillarda ko'chirilgan Toshkent (inv. №2630) va Tehron (inv. №2191) qo'lyozmalari Alisher Navoiy asarlarining XVI asr ikkinchi yarmidagi tarqalish geografiyasi va temuriylar kitobat san'ati an'analari transformatsiyasini o'rganishda muhim fundamental manbadir.

Tehron qo'lyozmasidagi (inv. №2191) "Hayrat ul-abror" dostoniga ishlangan miniatyuralarning ilmiy muomalaga kiritilishi, kodikologik tavsiflanishi va tekstologik tahlilga tortilishi navoiyshunoslik va manbashunoslik uchun muhim yangilikdir.

"Ibrohim Adham va Robi'a Adaviya uchrashuvi" mavzusining Navoiy asarlariga ishlangan boshqa tasviriy manbalarda deyarli uchramasligi Tehron qo'lyozmasi ikonografiyasining original va mustaqil badiiy yechimga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil etilgan miniatyuralarda shoir va musavvir dunyoqarashining mushtarakligi namoyon bo'ladi. Musavvir Navoiyning falsafiy-so'fiyona va axloqiy qarashlarini (ilm qadri, dunyoning o'tkinchiligi, odil va komil inson konsepsiyasi) vizual tilga mahorat bilan ko'chirgan.

Miniatyuralarning badiiy xususiyatlari (Qazvin miniatyura maktabi an'analari) XVI asrda Temuriylar davri adabiy va madaniy merosi Safaviylar sulolasi boshqaruvidagi yirik madaniy markazlarda yuksak qadrlanganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar / References

1. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Yettinchi tom. "Xamsa". "Hayrat ul-abror"*. – Toshkent: Fan, 1991.
2. Aydin Shadi. *Iran kutubhaneleri turkche yozmalar katalogu. Istanbul. 2008*
3. Erkinov A. Alisher Navoiy "Xamsa"si talqini manbalari (XV – XX asr boshi). *Alisher Navoiy ijodiga oid tadqiqotlar. Istiqlol davri o'zbek navoiyshunosligi. 30 jildlik. 19-jild.* – Toshkent: TAMADDUN. 2021.
4. Hakimov M., Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar. – Toshkent: Fan, 1991.
5. Komilov N. *Tasavvuf*. – Toshkent: Movarounnahr – O'zbekiston. 2009.
6. Madraimov A. Alisher Navoiy badiiy asarlarining XV-XVI asrlardagi qo'lyozmalari. – Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyot uyi. 2021.
7. Madaliyeva O. Alisher Navoiy devonlari qo'lyozmalarining tarkibiy-qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Donishmand ziyosi. 2021.
8. Panofsky, E. *Meaning in the Visual Arts. Doubleday Anchor Books. 1955. P.35.*
9. Polyakova Y.A., Raximova Z.I. *Sharq miniatyurasi va adabiyoti. Inson obrazininng tadriji. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1987.*
10. Raximova Z. *Kitobat san'ati durdonalari. (Alisher Navoiyning FA Sharqshunoslik qo'lyozmalari instituti fondidagi badiiy bezakli qo'lyozmalari). Tuzuvchi va muqaddima muallifi Z. Raximova.* – Toshkent: Baktria press, 2018.

ALISHER NAVOIY “XAMSA”SINING IJTIMOIY-ESTETIK KONSEPSIYASI VA AYOLLAR NUTQINING LINGVOPOETIK TAHLILI

Alisher Navoi's socio-aesthetic conception in the
Khamisa and a linguopoetic analysis of women's speech

**Bashoratxon
POLVONOVA,**
Farg'ona davlat
universiteti dotsenti,
Filologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori
(PhD)

Annotatsiya. Tadqiqotda Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari ijtimoiy-estetik konsepsiya va ayol personajlar nutqining lingvopoetik xususiyatlari birligi asosida o'rganiladi. Tadqiqotning maqsadi “Xamsa”dagi ayol obrazlari nutqini faqat personajning individual so'zlashuvi sifatida emas, balki ijtimoiy mavqe, axloqiy qadriyat, kommunikativ vaziyat, psixologik holat va badiiy-estetik ideal bilan bog'langan murakkab tizim sifatida tavsiflashdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-kontekstual, lingvopoetik, funksional-pragmatik, diskursiv va qiyosiy-tahliliy usullardan foydalanildi. Tahlilda Shirin, Mehinbonu, Layli, Dilorom va “Xamsa”dagi boshqa ayol obrazlarining nutqiy faoliyati ijtimoiy rol, kommunikativ maqsad, murojaat shakllari, modal birliklar, takror, parallelizm, metaforik ifoda, sukut va bilvosita nutqiy harakatlarni nuqtayi nazaridan ko'rib chiqildi. Natijalar ayol nutqi Navoiy poetikasida faqat emotsional ifoda vositasi emasligini, balki axloqiy baholash, ijtimoiy mas'uliyat, maslahat, vositachilik, qaror va munosabatlarni tartibga solish funksiyalarini ham bajarishini ko'rsatadi. Shirin nutqida iroda, aql va ijtimoiy mas'uliyat; Mehinbonu nutqida boshqaruv, maslahat va himoya; Layli nutqida sabr, ichki qarshilik va ma'naviy qat'iyat kabi semantik-pragmatik qatlamlar ustuvorligi aniqlanadi. Muhokama natijasida ayol personajlarining nutqi “ayollar tili”ning yagona modeli emas, balki ijtimoiy rol va vaziyatga ko'ra o'zgaruvchi kommunikativ tizim ekani asoslanadi. Xulosa sifatida “Xamsa”dagi ayol nutqini lingvopoetik o'rganish Navoiy ijodining ijtimoiy-estetik mazmunini chuqurroq anglash, personajlarning kommunikativ agentligini aniqlash va mumtoz matnni zamonaviy diskurs metodlari bilan qiyosiy tadqiq etish imkonini berishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, “Xamsa”, ijtimoiy-estetik konsepsiya, ayol obrazi, ayollar nutqi, lingvopoetika, nutqiy strategiya, kommunikativ agentlik, pragmatika, badiiy diskurs.

Abstract. The study examines Alisher Navoi's “Khamisa” through the interaction of its socio-aesthetic conception and the linguopoetic organization of women's speech. The purpose is to identify how the speech of Shirin, Mehinbonu, Layli, Dilorom and other female characters is shaped by social status, ethical values, communicative situation, psychological state and the author's aesthetic ideal. The research employs historical-contextual, linguopoetic, functional-pragmatic, discourse and comparative methods. The analysis focuses on forms of address, modality, repetition, parallelism, metaphor-

E-mail:
polvonovabashoratxon@
gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-0766-2853>

Yetib kelgan/ Received:
19.08.2026
Qabul qilingan / Accepted:
05.09.2026

ical expression, and speech acts such as advice, request, persuasion, warning, refusal and mediation. The findings demonstrate that women's speech in the "Khamsa" cannot be reduced to emotional expression. It also performs social and aesthetic functions by articulating moral evaluation, social responsibility, interpersonal regulation and conflict management, while influencing the development of the narrative. Shirin's speech is characterized by will, reason and social responsibility; Mehinbonu's by governance, advice and protection; Layli's by patience, inner resistance and moral determination. The discussion argues that Navoi does not construct a single, homogeneous model of "women's language"; instead, female speech forms a dynamic communicative system conditioned by social role, interlocutor and situation. The study concludes that linguopoetic analysis of women's speech provides a productive way to reveal the socio-aesthetic structure of the "Khamsa", the communicative agency of its female characters and the relationship between poetic form, social meaning and ethical values.

Keywords: Alisher Navoi, "Khamsa", socio-aesthetic conception, female character, women's speech, linguopoetics, speech strategy, communicative agency, pragmatics, literary discourse.

Kirish

Alisher Navoiy "Xamsa"si turkiy mumtoz adabiyotning nafaqat badiiy-estetik, balki ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixidagi yirik hodisalaridan biridir. Dostonlarda insonning jamiyatdagi o'rni, hukmdor va xalq munosabati, adolat, ma'rifat, ishq, sadoqat, axloqiy kamolot kabi masalalar turli obrazlar taqdiri orqali badiiylashtiriladi. Shu keng konseptual maydonda ayol obrazlari ham alohida mazmuniy yukni bajaradi. Ular ko'pincha go'zallik timsoli bo'lish bilan cheklanmay, aql, iroda, sabr, sadoqat, siyosiy mas'uliyat va ma'naviy yetuklik kabi qadriyatlarni tashuvchi obrazlar sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham Navoiy ijodidagi ayol timsollarining ijtimoiy faolligi va ma'naviy-estetik vazifalariga e'tibor kuchaymoqda [Rahmonova, 15:369–377; Orifjanova, 13:253–260].

Mazkur masalani yanada chuqurroq anglash uchun ayol obrazining tashqi tasviri bilan bir qatorda uning nutqini o'rganish zarur. Chunki badiiy qahramonning ijtimoiy mavqeyi, dunyoqarashi va ichki kechinmalari ko'pincha aynan nutqiy faoliyat orqali namoyon bo'ladi. Personajning kimga murojaat qilishi, qanday modal shakllardan foydalanishi, gapni bevosita yoki bilvosita qurishi, maslahat yoki talabni qaysi shaklda ifodalashi uning ijtimoiy va psixologik portretini boyitadi. Shunday ekan, "Xamsa"dagi ayollar nutqini lingvopoetik jihatdan tahlil qilish Navoiy yaratgan ijtimoiy-estetik konsepsiyaning kommunikativ qatlamini ochishga xizmat qiladi.

So'nggi yillardagi tadqiqotlarda Navoiy asarlaridagi ayol obrazlari gender, ijtimoiy faollik, ma'naviy ideal va tarixiy-madaniy kontekst bilan bog'liq holda talqin qilinmoqda. Ahmadova va Odilov Navoiy ayol obrazlarining idealizatsiyasi, ma'naviy ramziyligi va zamonaviy gender yondashuvlari bilan aloqasiga e'tibor qaratgan [Ahmadova & Odilov, 2025: 214–217]. Orifjanova esa hukmdor ayollar, malikalar va ijtimoiy faol obrazlarning "Tarixi mulki Ajam" hamda "Xamsa"dagi ifodasini ko'rsatadi [Orifjanova, 13:253–260]. Biroq ayol obrazining ijtimoiy-estetik mazmunini uning nutqiy tashkil topishi bilan birlashtirib, lingvopoetik va pragmatik jihatdan izchil tizimga solish masalasi hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan. [Ahmadova va Odilov, 1:214–217]

Tadqiqotning asosiy ilmiy muammosi shundan iboratki, ayol nutqini "emotsional", "muloym" yoki "passiv" kabi umumiy belgilar bilan izohlash Navoiy personajlarining ichki xilma-xilligini kamaytiradi. Shirin, Mehinbonu va Laylining nutqiy xatti-harakatlari bir xil emas; ularning har biri turli kommunikativ vaziyatda turlicha strategiya tanlaydi. Shuning uchun gender omilini ijtimoiy rol, adresat, makon, hokimiyat munosabati, axloqiy qadriyat va psixologik holat bilan birgalikda tahlil qilish metodologik jihatdan samaraliroqdir.

Tadqiqotning maqsadi – Alisher Navoiy "Xamsa"sining ijtimoiy-estetik konsepsiyasini ayol obrazlari nutqining lingvopoetik xususiyatlari bilan uzviy aloqada tahlil qilish va ayol nutqining

badiiy matndagi ijtimoiy, pragmatik, psixologik hamda estetik funksiyalarini aniqlash. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: “Xamsa”dagi ayol obrazlarining ijtimoiy-estetik yukini tavsiflash; ayollar nutqining asosiy kommunikativ strategiyalarini aniqlash; murojaat, modal birlik, takror, parallelizm, metafora va nutq aktlarining funksiyasini tahlil qilish; Shirin, Mehinbonu va Layli nutqini qiyoslash; natijalarni zamonaviy diskurs va gender tadqiqotlari bilan metodologik jihatdan bog‘lash.

Tadqiqot obyekti – Alisher Navoiyning “Xamsa”si va undagi ayol personajlarining nutqiy faoliyati. Predmet – ayol nutqining ijtimoiy-estetik, lingvopoetik va pragmatik xususiyatlari. Tadqiqot savoli quyidagicha: Navoiy “Xamsa”sida ayol personajlarining nutqi qanday badiiy-lingvistik vositalar orqali ularning ijtimoiy mavqei, axloqiy qadriyatlarini va kommunikativ agentligini ifodalaydi? Ishning ilmiy farazi shundan iboratki, ayollar nutqi dostonlarning syujetini faqat bezab turuvchi dialog emas, balki ijtimoiy-estetik konsepsiyani harakatga keltiruvchi faol badiiy mexanizmdir.

Maqsad va vazifalar

Tadqiqotda “ijtimoiy-estetik konsepsiya” tushunchasi Navoiy badiiy tafakkurida jamiyat, shaxs va axloqiy ideal haqidagi qarashlarning estetik shaklga aylanishi sifatida qo‘llanadi. “Xamsa”dagi ayol obrazi shu konsepsiyaning bir nechta qatlamini birlashtiradi: u bir tomondan tarixiy-madaniy muhitdagi ayol maqomini aks ettirsa, ikkinchi tomondan muallifning komil inson, adolat va ma’naviy go‘zallik haqidagi qarashlarini badiiylashtiradi. Shu bois ayol obrazini faqat gender kategoriyasi bilan izohlash torlik qiladi; u ijtimoiy, axloqiy va estetik kategoriyalar kesishmasida o‘rganilishi lozim.

“Xamsa”dagi ayol obrazlarining ijtimoiy-estetik funksiyasi, avvalo, ularning qaror qabul qilish va munosabatlarni boshqarish jarayonidagi ishtiroki bilan ko‘rinadi. Shirin obrazi sevgi syujetining markazida turgan bo‘lsa-da, uning xarakterini faqat oshiq-ma’shuqa munosabati bilan chegaralash mumkin emas. Mehinbonu obrazida esa davlat boshqaruvi, maslahat, himoya va oqilona qaror kabi ijtimoiy ma’nolar kuchayadi. Layli obrazida ichki qat’iyat, sabr va ma’naviy qarshilik nutqiy va sukutiy xatti-harakatlar bilan birga namoyon bo‘ladi. Zamonaviy tadqiqotlar ham aynan shu obrazlarning ijtimoiy faolligi va estetik ideal sifatidagi mavqeiga e’tibor qaratmoqda [Jabborova, 6:1-8].

Tadqiqot vazifalarining keyingi bosqichi ayollar nutqini lingvopoetik birliklar darajasida tahlil qilishdir. Bunda so‘z tanlovi, murojaat shakli, gapning modal turi, takror, parallel sintaktik qurilma, metaforik ifoda, savol, iltijo, maslahat, ogohlantirish va rad etish kabi birliklar kuzatiladi. Ularning har biri alohida stilistik vosita sifatida emas, kommunikativ vaziyatdagi funksiyasi bilan birgalikda baholanadi. Masalan, savol shakli ba’zan ma’lumot olish emas, balki suhbatdoshni o‘ylashga majbur qiluvchi ritorik strategiya bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, tadqiqotda sukut ham kommunikativ hodisa sifatida ko‘riladi. Mumtoz dostonlarda ayol qahramonning gapirmasligi doimo passivlikni anglatmaydi. Sukut ba’zan ijtimoiy cheklov, ichki qarshilik, hissiy nazorat yoki axloqiy pozitsiyaning ramziy ko‘rinishi bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan ayol nutqini faqat aytilgan so‘zlar orqali emas, aytilgan va aytilmagan mazmunning o‘zaro munosabati orqali o‘rganish lingvopoetik tahlilning imkoniyatini kengaytiradi.

Metodlar

Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy-kontekstual, lingvopoetik, funksional-pragmatik, diskursiv, komponent va qiyosiy-tahliliy usullar tashkil etdi. Tarixiy-kontekstual usul orqali Navoiy yashagan davrning ijtimoiy va madaniy sharoiti, ayolning jamiyatdagi mavqei hamda mumtoz adabiy an’analar hisobga olindi. Bu usul badiiy matndagi obrazni bugungi ijtimoiy mezonlar bilan bir yoqlama baholashdan saqlaydi.

Lingvopoetik tahlilda til birliklarining badiiy vazifasi markazga qo'yildi. Personaj nutqidagi leksik birliklar, sintaktik parallelizm, takror, murojaat, modal shakllar va obrazli ifodalar ularning estetik funksiyasi bilan bog'lab sharhlandi. Funksional-pragmatik usul esa nutqiy birliklarning maqsadi va adresatga ta'sirini aniqlashga xizmat qildi. Diskursiv yondashuv orqali nutqning ijtimoiy rol, hokimiyat, yaqinlik va masofa bilan munosabati ko'rib chiqildi.

Komponent tahlilida ayol kommunikativ modelining oltita komponenti ajratildi: ijtimoiy-rol, institutsional, funksional-kommunikativ, lingvistik, psixologik va sotsiokulturologik. Ushbu komponentlar alohida qatlamlar bo'lsa-da, badiiy matnda ular bir vaqtning o'zida ishlaydi. Masalan, malika maqomi ijtimoiy rolni bildiradi, saroy muhiti institutsional shartni belgilaydi, maslahat funksional maqsadni tashkil etadi, murojaat shakli lingvistik realizatsiyani beradi, ichki ikkilanish psixologik qatlamni ochadi, hayo yoki sadoqat esa sotsiokulturologik ma'noni shakllantiradi.

Qiyosiy usul Shirin, Mehinbonu va Layli nutqining o'xshash hamda farqli jihatlarini aniqlashda qo'llandi. Bunda qahramonlarning jinsi bir xil bo'lsa ham, ijtimoiy roli va kommunikativ vazifasi turlicha ekanligi asosiy mezon sifatida olindi. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda Navoiy ayol obrazlarining ijtimoiy faolligi va gender talqiniga oid xulosalar bilan qiyoslash amalga oshirildi [Ahmadova va Odilov, 1:214-217; Rahmonova, 15:369-377].

Natijalar va mulohaza

1. "Xamsa"ning ijtimoiy-estetik konsepsiyasi

"Xamsa"ning ijtimoiy-estetik konsepsiyasi insonning shaxsiy kamoloti bilan jamiyatdagi adolat va tartib masalalarini bir-biridan ajratmaydi. Dostonlar tizimida ishq ham, hokimiyat ham, ilm ham, axloq ham insonning qanday yashashi va qanday tanlov qilishi masalasiga borib taqaladi. Ayol obrazlari shu umumiy konsepsiyada muhim "o'lchov" vazifasini bajaradi: ularning xatti-harakati va nutqi orqali aql, vafodorlik, sabr, adolat, iroda va ma'naviy go'zallik kabi qadriyatlar konkretlashtiriladi. Shu jihatdan ayol personajining nutqi syujetning ikkilamchi unsuri emas, balki muallif konsepsiyasining semantik tashuvchisidir.

Navoiy ayolni ko'pincha estetik go'zallik timsoli sifatida tasvirlasa-da, bu go'zallik tashqi ko'rinish bilan tugamaydi. Go'zallikning ichki shakli – aql, odob, sadoqat va ma'naviy yetuklik – personajning nutqida namoyon bo'ladi. Shu sababli ayol nutqining lingvopoetik tahlili estetik idealning qanday "gapirishi"ni ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, Navoiyda axloqiy fazilatlar ko'pincha bevosita nasriy izoh bilan emas, personajning muayyan vaziyatda tanlagan so'zi va munosabati orqali badiylashtiriladi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda Navoiy ayol obrazlarini ijtimoiy faol subyekt sifatida qayta ko'rishga intilish kuchaymoqda. Rahmonova Navoiy ijodidagi hukmdor ayollar va malikalar obrazlarida davlat boshqaruvi, ilm-ma'rifat va ijtimoiy hayotdagi faollikni ta'kidlaydi [Rahmonova, 15:369-377]. Orifjanova ham "Xamsa" va boshqa asarlarda ayol obrazlari ijtimoiy faoliyat, davlat boshqaruvi va ma'rifat bilan bog'liq holda yaratilganini ko'rsatadi [Orifjanova, 13:253-260]. Ushbu kuzatuvlar bizning tadqiqotimizda nutqiy agentlik tushunchasi orqali davom ettiriladi.

Ijtimoiy-estetik konsepsiyaning muhim jihati – shaxsiy tuyg'u va ijtimoiy mas'uliyatning birlashuvidir. Shirin yoki Layli nutqini faqat ishqiy kechinma doirasida o'qish ularning badiiy imkoniyatlarini toraytiradi. Ularning so'zi muayyan qaror, munosabat, axloqiy tanlov va o'zlikni himoya qilish bilan bog'lanadi. Demak, ishqiy syujet ichida ham ijtimoiy ma'no mavjud. Ayolning kimnidir sevishi yoki sevmasligi masalasi uning shaxsiy huquqi bilan birga, oila, jamoa va jamiyat kutishlari bilan to'qnashadi. Ana shu to'qnashuv nutqiy strategiyalarni yuzaga keltiradi.

Shu nuqtada "Xamsa"ning estetik konsepsiyasi va lingvopoetika o'rtasidagi bog'liqlik yaqqol ko'rinadi. Estetik ideal personajning nutqiy xatti-harakatida moddiylashadi. Masalan, sabr – sukut

yoki o'zini tiyish; adolat – qat'iy hukm yoki maslahat; sadoqat – takroriy va barqaror murojaat; iroda – rad etish yoki mustaqil qaror shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Bunday o'zaro aloqalar badiiy matnda mavhum qadriyatlarning kommunikativ harakatga aylanish mexanizmini ko'rsatadi. [Stamou, 18:118-140]

2. Shirin nutqining lingvopoetik xususiyatlari

Shirin obrazi “Xamsa”dagi ayol kommunikativ modelining eng murakkab ko'rinishlaridan biridir. U go'zallik timsoli bo'lish bilan birga, o'z qarorini anglaydigan, munosabatlarda faol pozitsiya egallaydigan va atrofidagi voqealarga munosabat bildiradigan shaxs sifatida gavdalanaadi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham Shirin siyosiy ong va mustaqil harakatga ega obraz sifatida qayd etiladi [Ahmadova va Odilov, 1:215-216]. Bizningcha, bu xususiyat uning nutqiy tashkil topishida yanada ravshan ko'rinadi.

Shirin nutqining birinchi belgisi – qat'iyat va mulohazakorlikning birligi. Uning nutqida hissiyot mavjud bo'lsa-da, hissiyot qarorni to'liq egallab olmaydi. Qahramon vaziyatni baholaydi, suhbatdoshning mavqeini hisobga oladi va o'z fikrini kommunikativ jihatdan maqbul shaklda ifodalaydi. Shu sababli uning nutqini faqat “romantik” nutq deb atash yetarli emas. Unda axloqiy baholash, o'z qadrini anglash va ijtimoiy mas'uliyat semalari ham mavjud.

Shirin nutqining lingvopoetik qatlamida murojaat shakllari alohida ahamiyatga ega. Murojaat orqali u suhbatdosh bilan masofani belgilaydi: yaqinlik bo'lsa, emotsional aloqa kuchayadi; ijtimoiy masofa bo'lsa, hurmat va ehtiyotkorlik vositalari faollashadi. Murojaatning o'zgarishi qahramonning ichki munosabatini ham sezdiradi. Shu sababli bunday birliklarni alohida lug'aviy birlik emas, dialogning pragmatik “kaliti” sifatida o'rganish maqsadga muvofiq.

Shirin nutqida parallel sintaktik qurilmalar va takrorlar ham semantik urg'u hosil qiladi. Takror faqat ritmik bezak emas: u muayyan fikrning qat'iyligini, hissiy bosimini yoki suhbatdoshga ta'sir qilish ehtiyojini kuchaytirishi mumkin. Parallelizm esa ikki qarashni qiyoslash, shart va oqibatni ko'rsatish yoki ichki qarama-qarshilikni ochish imkonini beradi. Shu jihatdan Navoiy poetikasida sintaktik shakl personaj psixologiyasini ifodalashga xizmat qiladi.

Shirin obrazining ijtimoiy-estetik qiymati uning nutqida “go'zallik” va “aql”ning birlashishi bilan bog'liq. U faqat ko'riladigan timsol emas, balki eshitiladigan, fikr bildiradigan va qaror jarayonida ishtirok etadigan subyektdir. Shu sababli Shirin nutqi Navoiy estetik idealining ijtimoiylashgan shakli sifatida talqin qilinishi mumkin: go'zallik axloqiy mas'uliyat, aql va iroda bilan to'ldiriladi.

3. Mehinbonu nutqi: hokimiyat, maslahat va himoya

Mehinbonu obrazi ayol kommunikativ modelining ijtimoiy va institutsional qatlamlarini, ayniqsa, aniq ko'rsatadi. U faqat qarindoshlik munosabati orqali emas, boshqaruv va mas'uliyat bilan bog'liq mavqei orqali ham ahamiyat kasb etadi. Shu sababli uning nutqini tahlil qilishda “ayol” kategoriyasidan tashqari “rahbar”, “maslahatchi”, “katta avlod vakili” va “himoyachi” kabi rollar ham hisobga olinishi kerak. Bu jihat genderni ijtimoiy rol bilan kesishuvchi kategoriya sifatida tushunish zarurligini ko'rsatadi.

Mehinbonu nutqining asosiy funksiyalaridan biri – maslahat. Maslahat buyruqdan farqli ravishda adresatning tanlov imkoniyatini saqlab qoladi, lekin uni ma'lum qarorga yo'naltiradi. Shu sababli maslahatning pragmatik kuchi yashirin bo'lishi mumkin. Qahramon fikrini dalil, tajriba yoki axloqiy me'yori bilan asoslaganida, nutq oddiy tavsiyadan ijtimoiy me'yorni shakllantiruvchi vositaga aylanadi. Bu holatda ayol nutqi ijtimoiy boshqaruvning yumshoq, ammo samarali shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Mehinbonu nutqida himoya funksiyasi ham kuchli. Himoya nutqi ko'pincha uch bosqichli tuzilishga ega: vaziyatni baholash, xavfni ko'rsatish va maqbul yo'lni taklif qilish. Bunday tuzilma

qahramonning psixologik tajribasi va ijtimoiy mas'uliyatini birlashtiradi. Lingvopoetik jihatdan esa modal birliklar, shart konstruktsiyalari, sabab-oqibat bog'lanishlari va murojaat shakllari ushbu funksiyani kuchaytiradi.

Mehinbonu nutqining yana bir xususiyati – “katta” kommunikativ pozitsiya. U suhbatdoshning shaxsiy hissiyotini inkor etmaydi, lekin qarorni kengroq ijtimoiy oqibatlar bilan bog'laydi. Bu nutqning semantik maydonida “oila”, “mas'uliyat”, “kelajak”, “obro'", “xavf” va “to'g'ri yo'l” kabi tushunchalar faollashishini anglatadi. Natijada qahramon nutqi syujetdagi shaxsiy voqeani ijtimoiy masalaga aylantiradi.

Mehinbonu obrazini shu jihatdan Navoiy “Xamsa”sining ijtimoiy-estetik konsepsiyasi bilan bevosita bog'lash mumkin. Ayol aql va tajriba egasi sifatida tasvirlanganda, estetik idealning mazmuni ham kengayadi: go'zallik endi tashqi shakl emas, ijtimoiy mas'uliyatni to'g'ri boshqarish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Bu jihat Navoiy ijodidagi ayol timsolining faqat romantik emas, ijtimoiy-estetik kategoriya ekanini kuchaytiradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda hukmdor va ijtimoiy faol ayollar obraziga berilayotgan e'tibor ham shu kuzatuvni qo'llab-quvvatlaydi. Orifjanova Navoiy ijodidagi ayol obrazlarini davlat boshqaruvi, ilm-ma'rifat va ijtimoiy hayot bilan bog'laydi [Orifjanova, 13:253-260]. Rahmonova esa hukmdor ayol timsollarining yurt tinchligi va xalq farovonligi bilan bog'langanligini qayd etadi [Rahmonova, 15:369-377]. Bizning tahlilimiz bu ijtimoiy faollikning nutqiy mexanizmlarini ko'rsatishga qaratilgan.

4. Layli nutqi: sabr, ichki qarshilik va sukut poetikasi

Layli obrazi kommunikativ jihatdan Shirin va Mehinbonudan farq qiladi. Uning badiiy taqdiri tashqi ijtimoiy cheklovlar, muhabbat va ichki kechinmalar kesishmasida shakllanadi. Shu bois Layli nutqida bevosita qarorlar bilan bir qatorda bilvosita ifoda, ichki dialog, sukut va hissiy nazorat muhim o'rin tutadi. Bu holat ayol nutqining faqat faol gapirish orqali emas, kommunikativ vaziyatda o'zini qanday tutish orqali ham ifodalanishini ko'rsatadi.

Laylining nutqida sabr passiv kutish emas, ma'naviy o'zini boshqarish shaklida talqin qilinishi mumkin. Sabr bilan sukutning birlashishi qahramonning ichki qarashlari va tashqi ijtimoiy talablar o'rtasidagi murakkab munosabatni ko'rsatadi. Badiiy jihatdan sukut matnda “bo'sh joy” emas, o'quvchini qahramonning ichki ovozi tiklashga undaydigan semantik maydondir.

Layli nutqining lingvopoetik xususiyatlaridan biri – emotsional mazmunning bevosita bayondan ko'ra obrazli va bilvosita shaklda ifodalanishidir. Metafora, qarama-qarshilik, takror va murojaat kabi vositalar hissiy holatni kuchaytiradi. Bunday vositalar qahramonning ichki dunyosini to'liq izohlab bermaydi, balki uning semantik izlarini beradi. Shu jihat mumtoz poetikada o'quvchi ishtirokining muhimligini oshiradi.

Layli nutqida rad etish ham o'ziga xos pragmatik vazifani bajaradi. Rad etish har doim keskin “yo'q” shaklida bo'lavermaydi; u bilvosita ifoda, shartli konstruktsiya, sukut yoki boshqa suhbat mavzusiga o'tish orqali ham berilishi mumkin. Bunday strategiyalar ijtimoiy muhitdagi cheklovlarni hisobga olgan holda qahramonning ichki pozitsiyasini saqlab qolish imkonini beradi.

Layli obrazining ijtimoiy-estetik qiymati shundaki, uning ichki kuchi tashqi hokimiyat bilan o'lchanmaydi. U ma'naviy qat'iyat, sadoqat va sabr orqali estetik idealning boshqa shaklini namoyon qiladi. Shirin obrazida faol iroda ko'proq tashqi nutq orqali ko'rinsa, Laylida irodaning bir qismi ichki nazorat va sukut orqali beriladi. Bu ikki obrazning qiyosi Navoiy “Xamsa”sida ayollikning yagona kommunikativ modeli mavjud emasligini ko'rsatadi.

5. Ayollar nutqida murojaat va ijtimoiy masofa

Murojaat badiiy dialogdagi ijtimoiy munosabatni eng tez sezdiruvchi vositalardan biridir. Murojaatning tanlanishi suhbatdoshning yoshi, mavqei, qarindoshlik aloqasi, yaqinligi va kom-

munikativ vaziyatga bog'liq. "Xamsa"dagi ayol obrazlari nutqini tahlil qilganda murojaat shakllari personajlar o'rtasidagi ijtimoiy masofani boshqarish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan murojaatni faqat grammatik birlik emas, ijtimoiy indeks sifatida o'rganish zarur. [Kendall va Tannen, 7:668-689]

Hurmatni bildiruvchi murojaat shakli ba'zan ijtimoiy iyerarxiyani tasdiqlaydi, ba'zan esa muayyan konfliktni yumshatadi. Yaqinlikni bildiruvchi murojaat esa emotsional aloqani kuchaytiradi. Demak, bir xil murojaat shakli turli vaziyatlarda turlicha pragmatik qiymatga ega bo'lishi mumkin. Lingvopoetik tahlil aynan shu kontekstual farqni ochib beradi.

Murojaatning takrorlanishi ham alohida e'tiborga loyiq. Takroriy murojaat emotsional bosimni kuchaytirishi, suhbatdosh e'tiborini jamlashi yoki nutqning ritmik tuzilishini o'zgartirishi mumkin. Ayniqsa, hissiy jihatdan keskin vaziyatlarda murojaat va takrorning birgalikda qo'llanishi qahramonning ichki holatini ochadi. Shunday qilib, sintaktik va pragmatik darajalar bir nuqtda birlashadi.

Ayol nutqida murojaat ko'pincha vositachilik strategiyasi bilan ham bog'lanadi. Qahramon ikki tomon o'rtasidagi munosabatni yumshatish uchun avval murojaat orqali ijtimoiy aloqa yarata-di, keyin asosiy iltimos yoki maslahatni bildiradi. Bu kommunikativ ketma-ketlik ayol obrazining ijtimoiy agentligini ko'rsatadi. Vositachilik bu yerda passivlik emas, balki munosabatlarni boshqarish qobiliyatidir.

Zamonaviy gender-diskurs tadqiqotlari ham murojaat, nutqiy uslub va ijtimoiy identitetning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Kendall va Tannen genderni nutqning yagona belgisi emas, balki ijtimoiy munosabatlar bilan kesishuvchi omil sifatida ko'rishga e'tibor qaratadi [Kendall va Tannen, 7:668-689]. Navoiy matnlarini o'rganishda ham ushbu metodologik ehtiyotkorlik zarur: ayol qahramonning nutqiy xususiyatini faqat uning jinsidan kelib chiqib tushuntirish to'liq natija bermaydi.

6. Modallik, takror va parallelizmning lingvopoetik funksiyasi

Modal birliklar qahramonning aytilayotgan fikrga munosabatini bildiradi. Ishonch, ehtimol, zarurat, istak, shubha yoki qat'iyat kabi ma'nolar ayol personajning psixologik va pragmatik holatini ochishda muhim. Masalan, qat'iylilikni bildiruvchi modal shakl qahramonning qaror qabul qilganini ko'rsatishi mumkin; ehtimollik yoki shartlilik esa ichki ikkilanishni bildirishi mumkin. Shunday qilib, modal ma'no personaj psixologiyasining lingvistik indikatori sifatida xizmat qiladi.

Takror Navoiy poetikasida kuchli ekspressiv vosita bo'lishi bilan birga, kommunikativ strategiyani ham belgilaydi. Bir fikrning takrorlanishi qahramonning qat'iyligini, hissiy bosimini yoki suhbatdoshni ishontirish ehtiyojini ko'rsatadi. Takrorning joylashuvi ham muhim: gap boshidagi takror e'tiborni jalb qilsa, oxiridagi takror xulosaviy urg'u hosil qilishi mumkin. Ayol nutqida bunday vositalar hissiylik va mantiqiylikni birlashtiradi.

Parallelizm ikki yoki undan ortiq fikrni bir xil sintaktik qolipda berish orqali mazmuniy qiyos yaratadi. Ayol qahramonning "agar... bo'lsa", "sen... men..." kabi qarama-qarshi yoki shartli qurilmalar orqali fikr yuritishi uning mulohaza yuritish uslubini ko'rsatadi. Bu usul, ayniqsa, axloqiy tanlov va qaror bilan bog'liq vaziyatlarda muhimdir. Lingvopoetik jihatdan parallelizm matnga ritm va muvozanat beradi, pragmatik jihatdan esa dalillashni kuchaytiradi.

Metaforik ifoda ham ayol nutqining badiiy kuchini oshiradi. Ishq, hijron, sabr, dard, vafodorlik va go'zallik kabi mavhum tushunchalar ko'pincha obrazli birliklar orqali konkretlashtiriladi. Metafora qahramonning his-tuyg'usini to'g'ridan-to'g'ri aytishdan ko'ra, uni o'quvchiga his qildirish imkonini beradi. Shu sababli metaforik nutq psixologik chuqurlik va estetik ta'sirning bir vaqtning o'zida yuzaga kelishini ta'minlaydi.

Bunday lingvistik vositalarning umumiy xususiyati shundaki, ular alohida stilistik bezak emas, ijtimoiy-estetik konsepsiyani ifodalovchi mexanizmdir. Navoiyda axloqiy fazilatlar tilning

shakliy tashkil topishi bilan birga namoyon bo'ladi. Shu sababli "nima deyilgani" bilan "qanday deyilgani"ni ajratib tahlil qilish badiiy matnning to'liq ma'nosini kamaytiradi.

7. Nutqiy strategiyalar: maslahat, iltijo, ogohlantirish va rad etish

Ayol personajlarining kommunikativ faoliyatida maslahat, iltijo, ogohlantirish, tasalli, ishon-tirish va rad etish kabi nutqiy harakatlar alohida o'rin tutadi. Ularning badiiy funksiyasi shundaki, har bir nutqiy harakat syujetdagi voqea bilan birga personajlararo munosabatni ham o'zgartiradi. Maslahat qaror jarayonini yo'naltiradi, iltijo hissiy aloqani kuchaytiradi, ogohlantirish xavfni old-indan ko'rsatadi, rad etish esa qahramonning shaxsiy chegarasini belgilaydi.

Maslahatning lingvopoetik qurilishida modal birliklar, sabab-oqibat konstruktsiyalari va umumlashtiruvchi fikrlar muhim. Qahramon maslahat berganda, u ko'pincha shaxsiy tajribasini umumiy axloqiy mezon bilan bog'laydi. Natijada maslahat dialog doirasidan chiqib, muallifning ijtimoiy-estetik qarashini tashuvchi vositaga aylanadi. Mehinbonu nutqida bunday funksiya ayniq-sa yaqqol ko'rinadi.

Iltijo esa tashqi tomondan yumshoq nutqiy shakl bo'lsa-da, kommunikativ jihatdan kuchli bo'lishi mumkin. Iltijo adresatning hissiy holatiga ta'sir qilish, uni qaroridan qaytarish yoki mu-nosabatni saqlashga qaratiladi. Shu sababli iltijoni "kuchsiz" nutq sifatida baholash noto'g'ri. Un-ing kuchi to'g'ridan-to'g'ri buyruqda emas, adresatning ichki qaror mexanizmiga ta'sir qilishida namoyon bo'ladi.

Ogohlantirish nutqida esa qahramonning ijtimoiy mas'uliyati kuchayadi. U faqat o'zini emas, suhbatdosh yoki jamoani mumkin bo'lgan oqibatdan himoya qilishga intiladi. Bunday nutq ko'pin-cha kelajak zamon, shart, ehtimol va oqibat ma'nolarini ifodalovchi birliklar bilan tashkil topadi. Shu orqali vaqt va sabab kategoriyalari pragmatik ogohlantirishning lingvistik asosiga aylanadi.

Rad etish strategiyasi ayol obrazining kommunikativ agentligini ko'rsatishda eng muhim vo-sitalardan biridir. Rad etish orqali qahramon o'z chegarasini belgilaydi, ijtimoiy bosimga munos-abat bildiradi yoki o'z qadriyatini himoya qiladi. Bevosita rad etish keskinlikni oshirishi mumkin; bilvosita rad etish esa ijtimoiy munosabatni saqlab qolgan holda pozitsiyani ifodalashga imkon beradi. Navoiy poetikasida bu ikki usulning almashinuvi personajning ijtimoiy mavqeini ham ko'rsatadi.

Shu jihatdan ayollar nutqidagi strategiyalarni "muloyimlik" kategoriyasi bilan cheklash mumkin emas. Nutqiy yumshatish ba'zan ijtimoiy masofani hisobga olgan holda tanlangan pragmatik vosita bo'ladi. Keskinlik esa zarur vaziyatda qat'iylikni bildiradi. Demak, ayol kommunikativ modeli bir vaqtning o'zida ham yumshatuvchi, ham qat'iy lashtiruvchi strategiyalarni o'z ichiga oladi.

8. Ayol nutqining ijtimoiy-estetik konsepsiyani shakllantirishdagi o'rni

"Xamsa"dagi ayol nutqi ijtimoiy-estetik konsepsiyani uch darajada shakllantiradi. Birinchi daraja – individual: nutq qahramon xarakterini ochadi. Ikkinchi daraja – ijtimoiy: nutq orqali qahramonning maqomi, vazifasi va munosabatlari ko'rinadi. Uchinchi daraja – estetik-falsafiy: qahramon nutqi orqali muallifning adolat, sadoqat, sabr, muhabbat va ma'naviy kamolot haqida-gi qarashlari ifodalanadi. Shu uch qatlamning birlashishi Navoiy poetikasining murakkabligini ta'minlaydi.

Ayol personajlari nutqining badiiy qiymati shundaki, ular ko'pincha boshqa qahramonlarning dunyoqarashini sinovdan o'tkazadi. Qahramonning biror qarori ayol obrazining savoli, maslahati yoki rad etishi orqali qayta baholanadi. Demak, ayol nutqi syujetdagi axloqiy mezonlarni tek-shiruvchi kommunikativ "ko'zgu" vazifasini bajaradi. Bu holat ayol obrazining ijtimoiy-estetik mavqeini kuchaytiradi.

Bundan tashqari, ayol nutqi "Xamsa"ning dialogik tabiatini boyitadi. Dialog faqat ikki qah-ramonning navbatma-navbat gapirishi emas; u qarashlarning to'qnashuvi va yangi ma'no tug'ili-

shi jarayonidir. Ayol qahramonning nutqi erkak qahramonning pozitsiyasini tasdiqlashi, rad etishi yoki qayta talqin qilishi mumkin. Shu ma'noda ayol personajlari matnning ma'no ishlab chiqarish jarayonida faol ishtirok etadi.

Zamonaviy gender yondashuvlari nuqtayi nazaridan ham bu jihat muhim. Ahmadova va Odi-lov Navoiy ayol obrazlarida ma'naviy ideal va gender talqinlari o'rtasidagi murakkab munosabatni ko'rsatadi [Ahmadova & Odilov, 2025: 214-217]. Bizning lingvopoetik tahlilimiz esa bu murakkablikni nutqiy harakat darajasida ko'rsatadi: qahramonning ijtimoiy cheklovi mavjud bo'lsa ham, u mavjud kommunikativ resurslardan foydalanib o'z pozitsiyasini ifodalaydi. [Ahmadova va Odi-lov, 1:214-217]

Shu sababli Navoiy ayol obrazlarini "passiv" yoki "faol" kabi ikki qutbli mezon bilan baholashdan ko'ra, ularning agentligi qaysi kommunikativ shaklda amalga oshayotganini aniqlash maqsadga muvofiq. Bir qahramon bevosita qaror bilan, ikkinchisi maslahat bilan, uchinchisi sukut va ichki qat'iyat bilan agentlik namoyon qilishi mumkin. Bu yondashuv badiiy matnning ichki xilma-xilligini saqlab qoladi.

9. Qiyosiy tahlil va muhokama

Obraz	Ijtimoiy rol	Asosiy nutqiy strategiya	Lingvopoetik vosita	Yetakchi ma'no
Shirin	Malika, yor, qaror subyekti	Ishontirish, rad etish, maslahat	Murojaat, parallelizm, modal birlik	Iroda, aql, mas'uliyat
Mehinbonu	Hukmdor, katta avlod vakili	Maslahat, ogohlantirish, himoya	Modal shakl, sabab-oqibat qurilmalari	Donolik, boshqaruv, adolat
Layli	Yor, ijtimoiy bosim ostidagi shaxs	Bilvosita ifoda, sabr, rad etish	Takror, metafora, sukut	Sadoqat, sabr, ichki qat'iyat
Dilorom va boshqa obrazlar	Ijtimoiy/romantik rol	Tasalli, munosabatni saqlash	Emotiv birlik, murojaat, takror	Mehr, go'zallik, ruhiy tayanch

Jadval 1. "Xamsa"dagi ayol obrazlari kommunikativ modelining qiyosiy ko'rinishi

Jadvaldan ko'rinadiki, bir xil genderni mansub personajlar bir xil kommunikativ modelni tashkil qilmaydi. Ularning nutqiy xatti-harakati ijtimoiy rol, adresat va vaziyatga qarab o'zgaradi. Shirin va Mehinbonuda tashqi kommunikativ agentlik kuchliroq bo'lsa, Laylida ichki va bilvosita agentlik ustun. Demak, "ayol nutqi"ni bir birlik sifatida emas, ichki differensial tizim sifatida ko'rish kerak. [Coupland, 3:1-16]

Bu natija zamonaviy sotsiolingvistik qarashlar bilan hamohang. Coupland uslubni til variatsiyasi va identitet bilan bog'laydi; badiiy matndagi uslub esa personajning ijtimoiy o'zligini yaratish vositasiga aylanishi mumkin [Coupland, 2007: 1-16]. Stamou badiiy va ekran matnlarida sotsiolingvistik uslub "haqiqiylik"ni yaratish bilan birga ijtimoiy ma'nolarni konstruksiya qilishini ko'rsatadi [Stamou, 18:118-140]. Navoiy matnida ham ayol personajning nutqiy uslubi uning badiiy identitetini yaratadi.

Macaulayning yosh, gender va ijtimoiy sinf bilan bog'liq nutqiy farqlarni o'rganishga qaratilgan yondashuvi ham biz uchun metodologik jihatdan muhimdir [Macaulay, 8:1-15]. Chunki nutqdagi farqni faqat jins bilan tushuntirish yetarli emas. "Xamsa"dagi ayol personajlarining yosh, maqom, oilaviy vaziyat va hokimiyat resurslari turlicha. Shu bois ularning nutqiy uslubi ham turli ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Navoiy ayol obrazlarini ma'naviy va estetik ideal bilan bog'lash orqali ularni syujetning faol ma'no ishlab chiqaruvchi qismiga aylantiradi. Jabborova ayol obrazining aql, vafo, siyosiy mas'uliyat, sabr, poklik va donolik kabi belgilarini Navoiy badiiy tafakkuri bilan bog'laydi [Jabborova, 6:1-8]. Ushbu xususiyatlarning ko'pchiligi personajning nutqiy xatti-harakatida namoyon bo'lishi mumkin: aql – dalillashda, vafo – barqaror pozitsiyada, mas'uliyat – maslahat va ogohlantirishda, sabr – o'zini nazorat qilishda, donolik – kommunikativ vaziyatni to'g'ri baholashda.

Tadqiqotning muhim ilmiy natijasi shundaki, lingvopoetik vosita va ijtimoiy ma'no o'rtasidagi bog'liqlik tizimli ravishda ko'rsatildi. Murojaat ijtimoiy masofani, modal birliklar ishonch yoki shubhani, takror emotsional bosimni, parallelizm mantiqiy qiyosni, metafora esa ichki kechinmaning estetik ifodasini kuchaytiradi. Ularning barchasi personajning ijtimoiy-estetik qiyofasini shakllantiradi. [Coupland, 3:1-16; Stamou, 18:118-140]

Tadqiqotning cheklovi ham qayd etilishi lozim. Maqoladagi tahlil to'liq korpus statistikasi emas, sifat jihatidan interpretativ tadqiqotdir. Shu sababli kelgusida "Xamsa"ning raqamli korpusini yaratish, ayol personajlari nutqini funksional teglar bilan kodlash va murojaat, modal birlik, takror, iltijo, rad etish kabi birliklarning chastotasini aniqlash maqsadga muvofiq. Bunday ish tarixiy-lingvistik kuzatuvlarni miqdoriy dalillar bilan boyitadi.

Yana bir istiqbolli yo'nalish – Navoiy ayol obrazlarini zamonaviy o'zbek adabiyotidagi ayol personajlari bilan qiyoslashdir. Bunda ijtimoiy rol, nutqiy agentlik, murojaat, sukut, rad etish va maslahat kabi kategoriyalarning tarixiy o'zgarishi kuzatilishi mumkin. Natijada "Xamsa"dagi kommunikativ modelning bugungi adabiy tafakkurga qaysi jihatlarida davom etayotgani yoki qaysi jihatlarida o'zgargani aniqlanadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari Alisher Navoiy "Xamsa"sining ijtimoiy-estetik konsepsiyasi va ayollar nutqining lingvopoetik tashkil topishi o'zaro chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatdi. Ayol personajlari dostonlarda faqat go'zallik yoki romantik syujetning tarkibiy qismi sifatida emas, balki axloqiy qadriyat, ijtimoiy mas'uliyat va kommunikativ qarorlarni tashuvchi faol badiiy subyektlar sifatida namoyon bo'ladi. [Rahmonova, 15:369–377; Orifjanova, 13:253–260]

Birinchidan, "Xamsa"dagi ayol nutqi yagona va o'zgarmas "ayollar tili" modeli emas. Shirin, Mehinbonu va Layli nutqidagi farqlar ijtimoiy rol, institutsional muhit, adresat, psixologik holat va kommunikativ maqsadning o'zgarishi bilan izohlanadi. Ikkinchidan, murojaat, modal birlik, takror, parallelizm, metafora va sukut kabi vositalar personajning ichki holatini ochish bilan birga, uning ijtimoiy mavqeini ham belgilaydi. [Ahmadova va Odilov, 1:214-217]

Uchinchidan, ayol nutqidagi maslahat, iltijo, ogohlantirish, tasalli va rad etish kabi nutqiy strategiyalar syujet rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Demak, kommunikativ agentlik faqat buyruq yoki ochiq qaror bilan emas, bilvosita va yumshatilgan strategiyalar orqali ham amalga oshishi mumkin. To'rtinchidan, Navoiy poetikasida ayol nutqi axloqiy-estetik idealning kommunikativ shakliga aylanadi: go'zallik aql, sadoqat, sabr, adolat va ma'naviy yetuklik bilan to'ldiriladi.

Beshinchidan, ayol obrazlarini zamonaviy gender nazariyasi bilan o'rganishda tarixiy-kontekstual ehtiyohtkorlik zarur. Badiiy obrazni bevosita tarixiy jamiyatdagi barcha ayollarning real holatiga tenglashtirish mumkin emas. Navoiy personaj nutqini estetik va g'oyaviy maqsadga muvofiq shakllantiradi. Shu sababli gender tahlili lingvopoetik va tarixiy-kontekstual tahlil bilan birgalikda olib borilgandagina to'liqroq natija beradi. [Kendall va Tannen, 7:668-689]

Umuman, "Xamsa"dagi ayollar nutqini lingvopoetik o'rganish Navoiy badiiy tafakkurida til, shaxs, jamiyat va estetik idealning qanday birlashishini ko'rsatadi. Kelgusida ushbu modelni raqamli korpus, qiyosiy gender-diskurs tahlili va zamonaviy o'zbek adabiyoti materiali bilan kengayti-

rish mumkin. Bu esa Navoiy merosini zamonaviy ilmiy metodlar asosida yanada chuqurroq talqin qilishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar / References

1. Ahmadova, Z., & Odilov, B. (2025). Alisher Navoiy asarlarida gender yondashuv: Ayol obrazlari tahlili. *Modern Education and Development*, 26(5), 214–217. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.mead.92298>
2. Cheshire, J. (2005). *Syntactic variation and beyond: Gender and social class variation in the use of discourse-new markers*. *Journal of Sociolinguistics*, 9(4), 479–508. <https://doi.org/10.1111/j.1360-6441.2005.00303.x>
3. Coupland, N. (2007). *Style: Language variation and identity*. Cambridge University Press.
4. Fernández, E. M., & Cairns, H. S. (Eds.). (2020). *The handbook of psycholinguistics*. Wiley-Blackwell.
5. Hakimov, M. (2013). *O'zbek pragmatolingvistikasi asoslari*. Fan.
6. Jabborova, M. R. (2026). Navoiy badiiy tafakkurida ayol timsoli. *Innovation and Development*, 8, 1–8.
7. Kendall, S., & Tannen, D. (2015). *Discourse and gender*. In D. Tannen, H. E. Hamilton, & D. Schiffrin (Eds.), *The handbook of discourse analysis* (2nd ed.). Wiley.
8. Macaulay, R. K. S. (2005). *Talk that counts: Age, gender, and social class differences in discourse*. Oxford University Press.
9. Navoiy, A. (1982a). *Farhod va Shirin*. G'afur G'ulom.
10. Navoiy, A. (1982b). *Hayrat ul-abror*. G'afur G'ulom.
11. Navoiy, A. (1982c). *Layli va Majnun*. G'afur G'ulom.
12. Navoiy, A. (1991). *Xamsa*. Fan.
13. Orifjanova, M. R. (2025). Alisher Navoiy she'riyatidagi ayol tasviri. *Yangi O'zbekiston Taraqqiyotida Tadqiqotlarning O'rni va Rivojlanish Omillari*, 15(1), 253–260.
14. Quronov, D. (2010). *Adabiyotshunoslikka kirish*. Fan.
15. Rahmonova, Sh. R. (2023). Alisher Navoiy ijodida hukmdor ayol siymosi va ijtimoiy hayot. *Oriens*, 1131, 369–377.
16. Safarov, Sh. (2008). *Pragmatolingvistika*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti.
17. Sirojiddinov, S. (2014). *Navoiyning badiiy tafakkuri*. Akademnashr.
18. Stamou, A. G. (2014). A literature review on the mediation of sociolinguistic style in television and cinematic fiction: Sustaining the ideology of authenticity. *Language and Literature*, 23(2), 118–140. <https://doi.org/10.1177/0963947013519551>
19. Tannen, D. (2005). *Conversational style: Analyzing talk among friends* (2nd ed.). Oxford University Press.
20. Tannen, D. (2007). *Talking voices: Repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse* (2nd ed.). Cambridge University Press.
21. Yo'ldoshev, Q. (2010). *Badiiy matn tahlili*. Fan.

BAYOZLARDA ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIGA YONDASHUV MASALASI

The Approach to Alisher Navoiy's poetry in bayozs

Annotatsiya. Ushbu maqolada mumtoz adabiyotshunoslik va matnshunoslikda o'ziga xos o'rin tutgan bayozchilik an'anasi, uning ijtimoiy-madaniy tabiati hamda tasnifiy xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotda Y.Is'hoqovning bayozlar tasnifiga oid qarashlari tahlil qilinib, rasmiy va norasmiy bayozlar (she'rdaftar, avtograf, kachkul) ning farqli jihatlari ko'rsatib o'tilgan. O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondidagi 469 ta bayozning lisoniy va statistik tahlili asosida, Alisher Navoiy g'azallarining ushbu manbalardagi o'rni va ommalashish dinamikasi aniqlangan. Maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Navoiy she'riyatiga e'tiborning keskin ortishi o'zbeklashish jarayonlari, Qo'qon va Xiva adabiy muhiti hukmdorlarining estetik didi hamda temuriylar davri an'alariga bo'lgan ehtirom gipotezalari orqali asoslangan. Shuningdek, qo'lyozma bayozlarda eng ko'p ko'chirilgan g'azallar ro'yxati va ularning shoir ijodiy merosi ikkinchi umrini ta'minlashdagi germeneytik ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Bayoz, she'rdaftar, avtograf, kachkul, Alisher Navoiy, qo'lyozma manba, Sharqshunoslik instituti, matniy tadqiqot, Qo'qon adabiy muhiti, adabiy did, germeneytika.

Abstract. This article examines the tradition of bayoz (manuscript anthology) compilation in classical literature and textual studies, focusing on its socio-cultural nature and classification features. Based on Y. Is'hakov's classification, the study analyzes the distinctive characteristics of formal and informal anthologies (she'rdaftar, autograph, and kachkul). Through a linguistic and statistical analysis of 469 bayozes preserved in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan, the research identifies the role and popularity dynamics of Alisher Navoi's ghazals within these sources. The article attributes the sharp increase in attention to Navoi's poetry during the late 19th and early 20th centuries to several hypotheses, including intense linguistic Uzbekization, the aesthetic preferences of the rulers of the Kokand and Khiva literary environments, and deep reverence for Timurid cultural traditions. Furthermore, it highlights the most frequently copied ghazals in the manuscript anthologies and discusses their hermeneutic significance in ensuring the "second life" of the poet's creative heritage.

Keywords: Bayoz, anthology, she'rdaftar, autograph, kachkul, Alisher Navoi, manuscript source, Institute of Oriental Studies, textual research, Kokand literary environment, aesthetic taste, hermeneutics.

Sitora

SHOMURODOVA,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi doktoranti,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

[ORCID ID: 0000-0001-9401-2843](https://orcid.org/0000-0001-9401-2843)

Yetib kelgan/ Received:
18.06.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 03.09.2026

Kirish

Bayozlar Sharq qo'lyozma madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular muayyan davr adabiy-estetik qarashlari, kitobat an'analari va kitobxonlik madaniyatini o'zida aks ettiruvchi noyob manbalar hisoblanadi. Mumtoz adabiyot tarixida bayozlar nafaqat she'riy namunalarni jamlash vositasi, balki adabiy did, ijodiy tanlov va matnlarning ommalashuv jarayonini yorituvchi muhim manba sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiy ijodi asrlar davomida turli qo'lyozma manbalar orqali avlodlarga yetib kelgan bo'lib, bu jarayonda bayozlar muhim o'rin egallaydi. Xususan, bayozlar Navoiy she'riyatining keyingi davrlardagi qabul qilinishi, tarqalishi va xalq orasidagi mashhurligini kuzatish imkonini beradi. Shu jihatdan qo'lyozma bayozlarda Alisher Navoiy g'azallarining o'rni va ularga bo'lgan munosabatni o'rganish mumtoz adabiyotshunoslik hamda matnshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Maqsad va vazifa

Mazkur maqolaning maqsadi Alisher Navoiy she'riyatining qo'lyozma bayozlardagi o'rni, uning XIX–XX asrlar adabiy muhitida qabul qilinishi va ommalashish jarayonini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun bayoz va bayozchilik haqidagi ilmiy qarashlar tahlil qilindi, bayozlarning tasnifiy xususiyatlari yoritildi, O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondidagi bayozlar tarkibi o'rganildi hamda Alisher Navoiy g'azallarining mazkur manbalar uchrashtirish darajasi va tarqalish dinamikasi tadqiq etildi. Shuningdek, XIX–XX asrlarda Navoiy she'riyatiga murojaatning kuchayish omillari va bayozlarning shoir ijodini saqlash hamda ommalashtirishdagi ahamiyati baholandi.

Usullar

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy, tarixiy-qiyosiy hamda statistik usullardan foydalanildi. Qo'lyozma bayozlar manbashunoslik va matnshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganildi, ulardagi Alisher Navoiy g'azallari aniqlanib, son va nisbat jihatidan tahlil qilindi. Shuningdek, bayozlarning yaratilgan tili, ko'chirilgan davri va hududi bo'yicha statistik ma'lumotlar umumlashtirildi hamda natijalar jadval va diagrammalar asosida talqin qilindi.

Natijalar va muhokamalar

Bayoz haqida tadqiqot olib borgan olimlarning fikricha, bayoz o'z davrining aks-sadosi, unda devonlar yoki boshqa to'plamlardan farqli ravishda davr adabiy hayotining nafasi badiiy istifodasini topgan. "Bayozchilikning paydo bo'lishi tasodifiy bir hol emas, bayoz ijtimoiy tafakkurning muayyan taraqqiyot bosqichlarida mavjud jamiyatning madaniy ehtiyojlari talabi bilan yuzaga keldi va har bir tarixiy jarayonda jamiyatning ilmiy, madaniy saviyasi taqozosi bilan yangi-yangi xususiyatlar kasb etib, o'zgarib, rivojlanib bordi. Shuning uchun har bir davr yoki ijtimoiy doirada yuzaga kelgan bayozlar o'z xususiyatlariga ega bo'ladi va ularda ma'lum darajada ana shu muhitning madaniy saviyasi, estetik didi aks etadi." [7; 80]

Yoqubjon Is'hoqovning yuqoridagi fikrlaridan ma'lumki, bayozlarni matniy tadqiq etish jarayonida davr va xalq adabiy didi ham o'zgarib turgan. Bu holat, albatta, siyosiy va ijtimoiy vaziyatlar bilan bog'liq holda talqin etiladi. Olim bayozlarni ikkita katta turkumga bo'lib o'rganishni taklif qilgan [7; 85-90.]:

1. Rasmiy bayozlar – maxsus tayyorgarlik asosida professional ishlangan, odatda debochasi yoki maxsus xotimasi mavjud bo'lgan bayozlar sifatida talqin qilinadi. Bunda olim bayozlarning asosan, paleografik xususiyatlariga: matnning murakkab naqshli zarvaraqlar, sifatli qog'oz, bezaklar, go'zal xat va boshqa belgilarning yuqori darajada ishlanganiga e'tibor qaratgan. Bunday bayozlar oltin kumush suvi yugurtitib yozilgan, turli amaldorlar uchun tartib berilgan bayozlardir. Bu bayozlar bayoz tuzishni buyurgan insonning didiga qarab saralangan she'rlarni o'z ichiga olgan. Bayozlarning boshi yoki oxirida kotibning nasriy yoki she'riy tarzidagi fikrlari berilgan.

2. She'riy majmualar – norasmiy bayozlar. Olim norasmiy bayozlarni uch guruhga bo'lib o'rganishni taklif qilgan:

a) she'rdaftar bayozlar – shoir yoki kotibning o'zga shoirlarning she'rlarini to'plab yozgan to'plami. Bunday bayozlarda qimmatbaho bezaklar kuzatilmaydi. Matnlarning joylashishida ham izchillik mavjud emas: kotibning didiga bo'ysungan. Kotib bir necha yillar davomida bayozdagi she'rlarni yozib borishi mumkin bo'lgan;

b) avtograf bayozlar – biror shoir o'z ijod mahsulini to'plab borishi natijasida paydo bo'lgan. Bu bir muallifning o'z she'rlarini bir joyga to'plash va boshqa shoirlar she'rlaridan ham namunalari keltirishdir (Bayozi Miriy, bayozi Nodim, bayozi Kamiy kabi). Ba'zan faqat bir shoirning she'rlaridan tuzilgan bayozlarda devon talablari bajarilmagan. Shoir barcha harflarga she'r yozishga ulgurmagani bo'lishi mumkin. Shu sababli bor she'rlarini bayoz holida ko'chirtirgan bo'lishi ham mumkin;

c) kachkullar – bunday to'plamlarda she'rlardan tashqari qaydlar, yozishmalar, tarixiy hodisalar va shunga o'xshash ma'lumotlar kiritilgan. Kachkul darveshning to'rvasi, nima topsa uning ichiga solgan. Kachkul bayozlar ham tuzuvchi tomonidan qanday she'r topilsa, uning ichiga solgani uchun shunday atalgan bo'lishi kerak. Kachkullarda daho shoirdan tortib havaskor muxlisning she'rlari ham jamlangan bo'lishi mumkin. Bu kachkullarda turli tarixiy qaydlar fikrlar ham bo'lgan. Esdalik daftar va bayozning omuxtalashib ketgan shaklini kachkul deb atashgan.

Bayozlarning dastlabki namunalari arab mumtoz adabiyotining gullagan davrlarida uchraydi (VIII-XII asrlar). Arablar bayozga muayyan qat'iy qonun qoidalar asosida yondashgan. Masalan, mavzu mundariyasi, shoirlarning geografik joylashuvi bayoz tuzilishidan avvalroq qat'iy rejalashtirilgan. Bu jihatdan arab bayozlari tazkira va majmualarni eslatadi. Turkiy adabiyotda bayoz atamasi biroz kengroq ma'noni bildiradi boshladi va bayozning asosiy xususiyati unda muayyan qonun-qoidaning yo'qligi bilan o'lchanadigan bo'ldi.

Zayniddin Vosifiyning "Badoye ul-vaqoe" asarida Buxorolik shoirlar shayxulislom Xo'ja Hoshimiy huzurida mashhur bir baytga tatabbu' bog'lab she'r yozgani haqidagi ma'lumot keltirilgan. Bu holat bayoz uchun dastlabki qadam edi. Ana shu tatabbu'lar keyinchalik jamlanib, bayoz nomini olgan to'plam hosil bo'lgan.

XVIII – XIX asrlar bayozchilikning taraqqiy etgan davri bo'ldi. Bu davrda fors shoirlaridan Bedil, o'zbek shoirlaridan Alisher Navoiy she'rlari bayozlarning bir qancha sahifalarini bezadi. Bayoz – original asar. Uning o'xshashi yo'q. Bir bayozning tarkibi ikkinchi bayozga o'xshamaydi va bu mumkin emas. Chunki bayoz tuzuvchilarning didi, badiiy saviyasi turlicha bo'lgan. Bayoz ba'zan madrasa talabalarining mashq daftari vazifasini ham bajargan.

Alisher Navoiyning ijodiy merosi asrlar osha turli qo'lyozma manbalar orqali bizgacha yetib kelgan. Bu qo'lyozma manbalar orasida bayozlar o'ziga xos o'rin tutadi. Bayozlarda Alisher Navoiy she'rlarining yozilgandan keyingi "taqdir"ini kuzatish imkoniyati mavjud. Shu maqsadda bayozlarni o'rganish jarayonida O'zbekiston Respublikasi FA ShI qo'lyozmalar fondidagi qo'lyozma bayozlarni o'rganish jarayonida asosiy fondagi bayozlar soni 469 ta ekani aniqlandi. Bu bayozlar turli yillarda ko'chirilgan bo'lib, ularning asosiy 214 tasini forsiy bayozlar, forcha-o'zbekcha bayozlar esa 151 ta, forsiy-arabiy bayoz 4 ta, fors-arab-o'zbekcha bayoz 5 ta, arabcha bayoz 1 tani tashkil etadi. Faqat o'zbekcha she'rlar jamlangan bayozlar soni 94 ta. Buni jadvalga solsak, quyidagi ko'rsatkich ma'lum bo'ladi:

1-jadval. O'zbekiston Respublikasi FA ShI qo'lyozmalar fondidagi qo'lyozma bayozlarning yaratilgan tiliga ko'ra taqsimoti

Bayozlarning yaratilgan tili	Soni
------------------------------	------

1.	O‘zbekcha bayozlar	94 ta (20 %)
2.	Forscha-o‘zbekcha bayozlar	151 ta (32 %)
3.	Forscha bayozlar	214 ta (45 %)
4.	Forscha-arabcha bayozlar	4 ta (0.8 %)
5.	Forscha-arabcha-o‘zbekcha bayozlar	5 ta (1.5 %)
6.	Arabcha bayoz	1 ta (0.2 %)

Jadvaldan ko‘rish mumkinki, Alisher Navoiy g‘azallarining bayozlarda kelishini o‘rganish jarayonida forscha-o‘zbekcha va o‘zbekcha bayozlarni o‘rganish maqsadga muvofiq. Bu bayozlar umumiy sonining 50 foizini tashkil qiladi. Biroq tadqiqot jarayonida shu holat aniqlandiki, bayozlarda Alisher Navoiy she‘rlariga murojaat XIX asr boshlarida ko‘paygan. Buning sababini bir qancha gipotezalar bilan izohlash mumkin.

Birinchidan, XVIII asr oxiri-XIX asr boshlarida o‘zbeklashish kuchaygan. Ya’ni bu davrga kelib, forsiy tildan ko‘ra, o‘zbek tilining mavqeyi xalq orasida ko‘tarilib borgan, buni hukmdorlarning zullisonayn shoir bo‘lsa-da, turkiy tilda ko‘proq ijod qilishi bilan izohlash mumkin. Masalan, Amir Umarxon, Muhammad Rahimxon Feruz kabi hukmdorlar o‘zbek tilida she‘riy asarlar yaratar ekan, o‘zbekcha bayozlarning ham ko‘payishi ushbu hukmdorlar bilan bog‘liq jarayon hisoblanadi.

Ikkinchidan, yuqorida nomlari zikr etilgan har ikki hukmdor Amir Temurga va temuriylar davri hukmdorlariga yuksak ixloslarini namoyon qilishgan. O‘zlari hikmronlik qilgan davrda temuriylar hukmronligi davrining o‘ziga xos jihatlarini namoyon etishga harakat qilishgan. Jumladan, Amir Umarxon bilan bog‘liq “Oltin beshik afsonasi” bunga dalildir. Aftondil Erkinov ushbu maqolasida “Oltin beshik” afsonasi Qo‘qon xonlari (xususan, Umarxon) o‘z siyosiy mavqeyini mustahkamlash va shajarasini ulug‘lash uchun yaratilgan g‘oyaviy qurol bo‘lganini, uning adabiy asosi va ilhom manbayi esa Daqiqiy Samarqandiyning “Baxtiyornoma” asari ekanligini ilmiy jihatdan juda aniq dalillar bilan yoritib bergan.[1; 181-188] Maqolaning sarlavhasidagi “*Oltin beshikda ulg‘aygan siymo*” iborasi bevosita ana shu afsonaviy poydevor va shonli o‘tmish ruhi bilan voyaga yetgan, davlatchilik taxtiga o‘tirgan **Amir Umarxon** shaxsiga ishora qiladi. Zebo Qobilova bu timsolni shunchaki uydirma afsona emas, balki bir sulolani ulug‘lash, uning xalq orasidagi hurmati va xonlikning qonuniyligini ko‘rsatuvchi **milliy-mafkuraviy konsepsiya** sifatida tahlil qiladi. Bu davrda Temuriylar davriga bo‘lgan havas sababli ham Alisher Navoiyning she‘rlari asosida kitoblar buyurtma qilgan. [2; 45]

Bunga sabab qilib xalq adabiy didining mumtozlashib borishi, shu davr Qo‘qon adabiy muhitida amir Umarxonning ta’bi nazmda ilg‘orligi, Xiva xonligida Muhammad Rahimxon Feruzning ham shoirligi kabi masalalar qo‘shilsa, Alisher Navoiyga munosabat masalasining sabablari bir qadar ochiladi.

Alisher Navoiy ijodi turkiy adabiyot taraqqiyotida markaziy o‘rin tutib, uning g‘azallari asrlar davomida nafaqat devonlar, balki turli davrlarda tuzilgan majmua va bayozlar orqali ham faol muomalada bo‘lgan. Ayniqsa, XIX asr yozma manbalari Navoiy she‘riyatining keyingi adabiy muhitdagi qabul qilinishi, ommalashuvi va estetik ta’sir doirasini aniqlashda alohida ahamiyat kasb etadi.

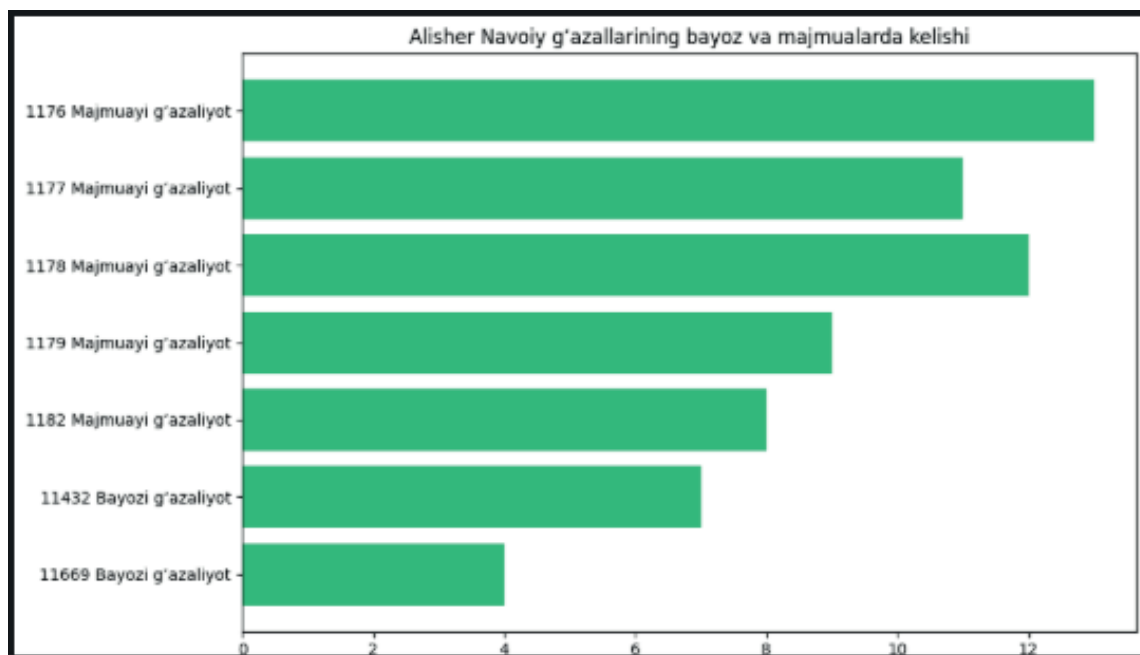
Tadqiqotda O‘zR FA SHI fondida saqlanayotgan qo‘lyozma bayozlarning bir qismini o‘rganish jarayonida Alisher Navoiy g‘azallarining keyingi asrlardagi umrini kuzatishga muvaffaq bo‘ldik. Quyidagi jadvalda bir necha bayoz va majmualarda Alisher Navoiy g‘azallarining soni bilan birga mazkur majmualarning ko‘chirilgan yili va joyi, kotibi haqida qisqacha ma’lumotlar keltirildi:

2-jadval. Ayrim qo‘lyozma bayozlarda Alisher Navoiy she‘rlarining nisbati

Inventar raqami va nomlanishi	Ko‘chirilgan yili va joyi	Kotib	Navoiy g‘azallarining soni
№1176 Majmuayi g‘azaliyot	1316-yil, Xorazm	Mulla Bolta Niyoz ibn Qurbonniyoz	13
№1177 Majmuayi g‘azaliyot	1316-yil, Xorazm	Mulla Bolta Niyoz ibn Qurbonniyoz	11
№1178 Majmuayi g‘azaliyot	1316-yil, Xorazm	Bobojon Abdunazar Maxdum (Xodim)	12
№1179 Majmuayi g‘azaliyot	1316-yil, Xorazm	Muhammad Sharif devon	9
№1182 Majmuayi g‘azaliyot	1292-yil, Xorazm	Muhammad Sharif devon	8
№11432 Bayozi g‘azaliyot	1288-yil, Xorazm	Noma’lum	7
№11669 Bayozi g‘azaliyot	1286-yil, Qo‘qon	Mirzo Muhammad	4

Jadvalni kuzatish davomida sana hijriy XIV, milodiy XX asrga yaqinlashgani sari shoirlarning g‘azallarining soni sezilarli oshganini ko‘rish mumkin. Buning sabablari quyidagicha bo‘lishi mumkin: XIX-XX asrlarda Alisher Navoiy asarlariga murojaat oldingi davrga qaraganda bir qadar oshgan yoki bayozchilik alohida adabiy-estetik hodisa sifatida shakllanarkan, unda fenomen shoirlarning ijodiy namunalari bo‘lishi bayozning saviyasini oshirgan.

1-rasm. Qo‘lyozma bayoz va majmualarda Alisher Navoiy she‘rlari diagrammasi

Yuqoridagi jadval asosida ushbu diagrammani ilova qilsak, Alisher Navoiy g‘azallariga murojaat masalasi yanada aniqroq ko‘zga tashlanadi. Jadval va diagramma orqali shuni bilish mumkinki, Alisher Navoiyning asarlariga murojaat qilingan bayozlarni o‘rganish XIX – XX asr bayoz-

laridan boshlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuningdek, Alisher Navoiyning qaysi g'azallari bayozlarga eng ko'p kiritilganligi to'g'risida ham kichik tadqiqot o'tkazganimizda quyidagi natija ayon bo'ldi: "Zihi husning zuhuridin", "Orazin yopqoch", "Kelmadi", "Qilg'il", "Aylagach", "Deyin", "Tilagim sening huzuring", "Gul kerakmastur manga majlisda sahbo bo'lmasa" kabi g'azallarga murojaat qo'lyozma bayozlarda ko'p uchradi. Bu g'azallar o'z davrida ham mashhur bo'lgani, terma devonlarga kiritilgani haqida O.Madaliyevaning maqolalarida ham ma'lumotlar uchraydi [6; 9]. Bu holat Alisher Navoiy g'azallarining yashab qolishida, xalq orasida mashhur bo'lishida terma devonlar qatorida bayozlarning o'rni ham beqiyos bo'lganini ko'rsatadi. Zotan, Yoqubjon Is'hoqovning "Bayoz va bayozchilik tarixi" nomli maqolasida ham bayozlar muayyan shoir ijodining ikkinchi umri sifatida baholangan [7; 81].

Ayrim ilmiy ishlarda bayozlarda keltirilgan Navoiy g'azallarining qisqartirilishi, ba'zi baytlarning tushirib qoldirilishi yoki aksincha, taxmis va muxammaslar bilan boyitilishi adabiy muhitning faol ijodiy jarayoni sifatida baholanishi mumkin. Bu esa bayozlarni Navoiy ijodining keyingi asrlardagi qabul qilinish jarayoni va germevntikasini o'rganishda muhim manba ekanini tasdiqlaydi.

O'zbek mumtoz adabiyotshunosligi va matnshunosligida o'ziga xos o'rin tutgan qo'lyozma bayozlarni tadqiq etish jarayonida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Bayozlar shunchaki she'rlar to'plami emas, balki tuzilgan davrining adabiy-ijtimoiy muhitini, xalq va tuzuvchining badiiy didini aks ettiruvchi original manbadir. Y.Is'hoqov tasnifi asosida ularni professional darajada ishlangan *rasmiy bayozlar* hamda tarkibiy tabiati jihatidan *she'rdaf-tar*, *avtograf* va *kachkul* kabi turlarga bo'linuvchi *norasmiy she'riy majmualar* sifatida o'rganish davr adabiy hayotini xolis baholashga imkon beradi.

O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondidagi 469 ta bayozning tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning salkam 50 foizini (forscha-o'zbekcha va sof o'zbekcha bayozlar) bevosita turkiy adabiy meros bilan bog'liq manbalar tashkil etadi. Bu esa mazkur fondning Navoiy ijodini o'rganishdagi manbaviy bazasi naqadar ulkanligidan dalolat beradi.

Xulosa

Qo'lyozma bayozlarda XIX asr boshlaridan e'tiboran Alisher Navoiy g'azallariga murojaatning keskin ortishi tasodifiy bo'lmay, bu davrda fors tilidan ko'ra o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy mavqeyi yuksalgani (o'zbeklashish jarayoni), Qo'qon va Xiva adabiy muhiti hukmdorlarining (Amir Umarxon, Muhammad Rahimxon Feruz) bevosita ijodkor bo'lganligi hamda Temuriylar davri madaniy renessansiga bo'lgan yuksak ehtirom asnosida yuzaga kelgan g'oyaviy-mafkuraviy konsepsiyaning amaldagi natijasidir.

"Zihi husning zuhuridin", "Orazin yopqoch", "Kelmadi" kabi o'nlab g'azallarning bayozlarda eng ko'p ko'chirilganligi ularning o'z davrida xalq orasida g'oyat mashhur bo'lganini va jonli muomalada yashaganini ko'rsatadi. Bayozlarda g'azallarning qisqartirilishi, ayrim baytlarning tushirilishi yoki ularga bog'langan taxmis va muxammaslar badiiy germevntika obyekti sifatida Navoiy ijodiy merosining keyingi asrlardagi qabul qilinish jarayonlarini o'rganishda beqiyos ilmiy qimmatga ega.

Adabiyotlar / References

1. Erkinov A. "Oltin beshik" afsonasi va Daqiqiy Samarqandiyning "Baxtiyornoma" asari // "Jahon adabiyoti", 2014 yil, 4-son – B. 181-188.
2. Qobilova Z. Oltin beshikda ulg'aygan siymo // "Tafakkur" jurnali, 2022-yil 2-son.

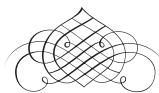
3. Madaliyeva O. “Badoyi’ul-bidoya” devoni qo‘lyozmalari va tadqiqi tarixiga nazar. // Alisher Navoiy va XXI asr. 1-son. <https://compling.navoiy-uni.uz/index.php/conferences6/article/view/579>

4. Qurbanbayeva Z. Comparative analysis of manuscripts and editions of Alisher NAVOI’S “Hayrat ul-abror”: textual variations and interpretations across time and regions. // *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*. Volume 4, Issue 9, September 2024.

5. Erkinov A. Qo‘lyozma bayozlarga oid ayrim mulohazalar. // *Oltin bitiklar*. 2024 (2). B. 4-27. DOI: [10.52773/tsuull.gold.2024.2/QOZQ7686](https://doi.org/10.52773/tsuull.gold.2024.2/QOZQ7686)

6. Madaliyeva O. Tekstovoye izucheniye gazaley v “Terma devan” Alishera Navoya (po materialam rukopisey XVI veka). // <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7302574>

7. Y.Is’hoqov. Bayoz va bayozchilik tarixi. // *O‘zbek adabiyoti tarixi masalalari*. – Toshkent: Fanb 1976. – B.78-100.

SAYFI SAROYI VA ALISHER NAVOIY: ADOLAT VA ZULM MAVZUSINING QIYOSIY TAHLILI

Sayfi Saroyi and Alisher Navoi: a comparative analysis of the
themes of justice and tyranny

Akrom MALIKOV,
Ijtimoiy-ma'naviy
tadqiqotlar instituti,
filologiya fanlari
bo'yicha falsafa
doktori (PhD), kichik
ilmiy xodim
E-mail: [akrom.
malik@gmail.com](mailto:akrom.malik@gmail.com)
ORCID ID: 0000-
0002-9515-439X

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIV asr o'zbek shoiri Sayfi Saroyi tarjimasidagi "Gulistoni bit-turkiy" asari (1392) va XV asr vakili bo'lgan Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni (1484) hamda "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi matnlar misolida adolat, zulm va shoh-darvesh munosabatlari mavzusidagi g'oyalar qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot birlamchi manba sifatida Leyden universiteti kutubxonasida saqlanayotgan Or. 1553 qo'lyozmasiga tayanadi. Maqolaning maqsadi – Sayfi Saroyining Sa'diy Sheroziy "Guliston" asaridan erkin tarjima qilgan 19a–20a-varaqlaridagi hikoyat bilan Navoiy asarlaridagi shu mavzudagi g'oyaviy umumiylik va tafovutlarni aniqlashdir. Qiyosiy va kontekstual metodlar qo'llanildi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ikkala muallif ham: xalqning duosi hukmdorning haqiqiy himoyasi ekanligini; zulm pirovardida hukmdorning o'z mag'lubiyatiga sabab bo'lishini; darvesh va shoh munosabatida ma'naviy hokimiyat siyosiy hokimiyatdan ustun turganligini ta'kidlaydi. Farqli jihat shundaki, Sayfi Saroyi tasavvufiy muhit va hikoyat janrida so'zlasa, Navoiy ushbu g'oyalarni keng didaktik-epik tizimga singdirgan. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Shayx Sa'diy (1258) – Sayfi Saroyi (1392) – Alisher Navoiy (1484) adabiy-falsafiy tafakkur umumiy g'oyaviy kontekstga mansub bo'lib, bu davrlar Abbosiylar, Mamluklar va Temuriylar sulolalari siyosiy inqirozlari bilan to'g'ri keladi. Turkiy musulmon saltanatlarida adolat va zulm masalasidagi yondashuvlarning bir asrdan ziyod vaqt davomida o'zgarmay qolishi Islom va tasavvufiy qarashlar bu xalqlar tafakkurida qanchalik mustahkam o'rnashganligini isbotlaydi.

Kalit so'z va so'z birikmalari: Sayfi Saroyi, Alisher Navoiy, Gulistoni bit-turkiy, Hayratul-abror, adolat, zulm, shoh va darvesh, qiyosiy adabiyotshunoslik, Or. 1553, tasavvuf va siyosat.

Abstract. This article presents a comparative analysis of the themes of justice, oppression, and the ruler-dervish relationship in the Gulistoni bit-turkiy (1392) – a free translation by 14th-century Uzbek poet Sayfi Saroyi – and in Alisher Navoi's Hayrat ul-Abrar (1484) and Gharayb us-Sighar. The study draws on the Or. 1553 manuscript held at Leiden University Library as its primary source. The aim is to identify thematic parallels and divergences between the hikoyat on folios 19a–20a of Saroyi's translation and Navoi's treatment of the same themes. Comparative and contextual methods are

Yetib kelgan/
Received: 18.04.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

applied. The analysis reveals that both authors affirm: the people's blessing as the ruler's true protection; oppression as the ultimate cause of the ruler's own defeat; and the spiritual authority of the dervish as superior to political power. The key distinction lies in mode: Saroyi works within Sufi narrative, while Navoi integrates these ideas into a broader didactic-epic system. The Sa'di (1258)–Sayfi Saroyi (1392)–Navoi (1484) intellectual chain belongs to a shared ideological context spanning the Abbasid, Mamluk, and Timurid dynastic crises. The durability of this discourse across more than a century testifies to the deep embeddedness of Islamic and Sufi values in Turkic political thought.

Keywords: Sayfi Saroyi, Alisher Navoi, Gulistoni bit-turkiy, Hayrat ul-Abrar, justice, oppression, ruler and dervish, comparative literature, Or. 1553, Sufism and politics.

Kirish

Sa'diy Sheroziyning "Guliston" asarini erkin tarjimasi orqali Sayfi Saroyi yaratgan "Gulistoni bit-turkiy"ning (1391-1392) yagona qo'lyozmasi Leyden universitetining Sharq qo'lyozmalari fondida Or. 1553 raqami ostida saqlanmoqda [Witkam, 2007: 176]. 1954-yil turk olimi Feridun Nafiz Uzluk ushbu qo'lyozmaning faksimil nusxasini nashr ettirgan [Uzluk, 1954].

"Gulistoni bit-turkiy"da qipchoq lahjasi ustunlik qilishi va asar Oltin O'rda madaniyati hamda adabiy-estetik tafakkurining mahsuli ekanligi adabiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan alohida qimmat kasb etadi. Ushbu maqolada qo'lyozmaning 19a–20a varaqlaridagi hikoyat tahlilga tortilgan va unda aks etgan adolat, zulm va davlat boshqaruvi masalalari Alisher Navoiy asarlaridagi shu mavzudagi g'oyalar bilan qiyoslanadi.

Maqsad va vazifa

Sayfi Saroyi hayoti va ijodi bilan ustida N.Davron [Nasrullo Davron, 1967], N.Mallayev [Mallayev, 2021: 189-203] kabi olimlar tadqiqot olib borganlar. Sayfi Saroyi asarlari 1968-yil [Sayfi Saroyi, 1968] va 1986-yillarda [Sayfi Saroyi, 1986] chop etilgan. Mazkur tadqiqotlar Sayfi Saroyi va uning ijodi, asarlari haqida tavsifiy ma'lumot berishi bilan xarakterlanadi.

"Gulistoni turkiy" asari o'zbek adabiyoti tarixini o'rganishda muhim manba bo'lsa-da, hali matnshunoslik jihatidan va g'oyaviy mazmuni chuqur tadqiqqa tortilmagan. Shuningdek, Alisher Navoiy asarlaridagi g'oya va qarashlarni o'zigacha bo'lgan turkiy manbalar bilan birlamchi manbaga tayangan holda qiyoslash, kontekstual yondashuv asosida tahlil qilish adabiyot tarixi va adabiy manbashunoslik aspektida dolzarb masalalardandir.

Shu ma'noda maqolaning asosiy maqsadi XIV–XV asrlarda turkiy adabiyotda adolat va zulm mavzusining g'oyaviy davomiyligini qiyosiy-kontekstual tahlil yordamida aniqlashdan iborat. Vazifalar esa Or. 1553 qo'lyozmasining 19a–20a varaqlari matnini tahlil etish; Alisher Navoiyning "Hayratul abror" va "G'aroyib us-sig'ar"ning ayrim matnlari misolida shu mavzuni o'rganish; ikkala muallif yondashuvlarini qiyoslash; Shayx Sa'diy – Sayfi Saroyi – Alisher Navoiy adabiy-falsafiy tafakkurining g'oyaviy umumiyliqi aniqlashga diqqat qaratishdir.

Usullar

Tadqiqotda ikki asosiy metod qo'llanildi. Qiyosiy metod Sayfi Saroyi va Navoiy asarlaridagi mazmuniy mushtaraklik hamda tafovutlarni aniqlashga xizmat qiladi. Kontekstual metod esa asarlar yaratilgan siyosiy, madaniy va adabiy muhitni – Misr Mamluklari (1392) va Xurosonda hukm surgan Temuriylar saltanatidagi (1484) ma'naviy-siyosiy, adabiy-falsafiy qarashlarni tahlilga tortish imkonini beradi. Birlamchi manba sifatida Or. 1553 qo'lyozmasidan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar

"Gulistoni bit-turkiy"da shayx Sa'diy va arab maliki o'rtasidagi suhbat

Or. 1553 qo'lyozmasining 19a–20a varaqlarida Sa'diyning "Guliston" asaridan erkin tarjima qilingan quyidagi hikoyat keltirilgan (matnning qo'lyozmadan tabdili maqola muallifiga oid – A.M.):

Shayx Sa'diy aytur: "Damashq jomei ichinda Yahyo alayhissalom turbasinda mu'takif edim, bir arab maliki insofsizliq bilan mavsuf, dag'i zulm va taaddiy bilan ma'ruf edi, ziyorat qilmag'a kelib, namoz qilib, hojat tiladi.

*Ul eshikning qulidir boy-u yo'qsul,
G'aniyrak kim esa muhtajrakdur.*

Andin so'ngra menga aytti: "Ul yerdankim, faqirlar himmatidurur, xotiringni manga yo'ldosh qilg'ilkim, sa'b dushman andishasina tushubtururman". Ayttim: "Zaif raiyatga rahmat qilg'ilkim, qaviy dushmandan zahmat ko'rmagaysan".

*Tutib miskin kishining panjasini
Ayirmoq kuch bilan ayni xatodur.
Ekib zulm uruluqin xayr istaganlar
Jahannam o'tina o'zin yaqodir.
Qutulmag'a tilasang xavf elindan,
Raiyat holina yaxshi baqodir".*

Hikoyat bir necha muhim g'oyaviy jihatlarni o'z ichiga oladi. Birinchidan, siyosiy legitimlik xalqning ma'naviy qo'llab-quvvatlashiga bog'liq: "Zaif raiyatga rahmat qilg'ilkim, qaviy dushmandan zahmat ko'rmagaysan", ya'ni xalqning himoyasini yo'qotgan hukmdor harbiy jihatdan ham zaifdir. Ikkinchidan, tasavvuf ahli – darveshlar va mashoyixlar – siyosiy obro'e'tibordan mustaqil holda hukmdorlarga o'zlari haqiqat deb bilgan so'zlarni yetkaza olganlar. Arab podshohining shayx Sa'diydan "faqirlar himmatini" so'rashi bu muvozanatni ko'rsatadi: siyosiy hokimiyat ma'naviy dastak va qo'llab-quvvatlov bilan mustahkamdir. Uchinchidan, zulmning oqibati: "Ekib zulm uruluqin xayr istaganlar, jahannam o'tina o'zin yaqodir" bayti nafaqat axloqiy, balki siyosiy ogohlantirish sifatida namoyon bo'ladi.

Alisher Navoiyning shahzoda Badiuzzumonga nasihati

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonidagi 20-maqolat shahzoda Badiuzzamonga qaratilgan bo'lib, siyosiy boshqaruv va adolat masalasini keng yoritadi:

*O'yla maosh aylaki, cheksang sipoh,
Xalq duosi sanga bo'lgay panoh.*

*Jahd etkim, urmasin o'lg'och nabard –
Oh yeli ko'zunga nogoh gard.*

*Qilmadi ming dushmani kinxoh o'qi –
Ul yarakim, ayladi bir oh o'qi. [Alisher Navoiy, 2025: 679-680]*

"Xalq duosi sanga bo'lgay panoh" bayti Sayfi Saroyi tarjimasidagi "Zaif raiyatga rahmat qilg'ilkim..." iborasi bilan mohiyatan bir xil siyosiy va axloqiy tamoyilni ifodalamoqda. Alisher Navoiy bu fikrni yuksak badiiy mahorat bilan ifodalaydi: "oh yeli" va "oh o'qi" – zulm ostida qolgan xalqning nolasi va chorasizligini harbiy mag'lubiyat sababi sifatida tasvirlanmoqda.

“G‘aroyibus sig‘ar” devonidagi g‘azalda shoh va darvesh munosabatlari yanada aniq ifodalangan:

*To shah-u darvesh bo‘lg‘ay, aylagil yo Rab, ayon –
Shohdin xizmat munga, darveshdin himmat anga.* [Alisher Navoiy, 2025: 12]

Bu baytda Navoiy siyosiy va ma‘naviy hokimiyat munosabatlarini belgilaydi: shoh darveshga xizmat qiladi, darvesh esa himmat – ma‘naviy quvvat va yo‘l-yo‘riq bilan shohga yordam beradi. Bu arab podshohining shayx Sa‘diyga himmat uchun murojaat qilishi bilan muvofiqlik kasb etadi.

Qiyosiy tahlil: umumiylik va tafovutlar

Ikkala muallifda uchta asosiy g‘oyaviy umumiylikni kuzatish mumkin: birinchisi, xalqning duosi hukmdorning siyosiy va harbiy himoyasi sifatida tasbit etiladi:

Sayfi Saroyi:

*Qutulmag‘a tilasang, xavf elindan
Raiyat holina yaxshi baqodir*

Alisher Navoiy:

Xalq duosi sanga bo‘lgay panoh.

Ikkinchisi, zulmning harbiy va siyosiy oqibati dushman oldida mag‘lubiyatga olib keladi.

Sayfi Saroyi:

*Tutib miskin kishining panjasini
Ayirmoq kuch bilan ayni xatodur.
Ekib zulm uruluqin xayr istaganlar
Jahannam o‘tina o‘zin yaqodir.*

Alisher Navoiy:

*Qilmadi ming dushmani kinxoh o‘qi –
Ul yarakim, ayladi bir oh o‘qi.*

Uchinchidan, shartli ma‘noda ma‘naviy hokimiyat, ya‘ni darveshlar (shayxlar)ning ma‘naviy quvvati, mustahkam tamoyillari siyosiy hokimiyatning o‘zagi, balki balki qudrati, bardavomligining bosh sharti sifatida namoyon bo‘lgan.

Asosiy tafovutlar bu o‘rinda Sayfi Saroyi Sa‘diyning hikoyat vositasida g‘oyani bayon qiladi; Alisher Navoiy mazkur qarashlarni keng didaktik-epik tizimga singdirib, istiora va ramz orqali yangi badiiy qiyofaga keltirgan. Bu Navoiyning Sayfi Saroyidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sirlanganini emas, balki ikkala muallifning ham bir ildizga –Sa‘diy va umumiy islomiy axloqiy-siyosiy tafakkurga borib taqalishini ko‘rsatadi.

Xulosalar

“Gulistoni bit-turkiy” (1392) va Alisher Navoiy asarlari (1484) o‘rtasida adolat, zulm va shoh – darvesh munosabatlari mavzusida mustahkam g‘oyaviy umumiylik mavjud.

Bu umumiylik bevosita ta’sir yo‘li bilan emas, balki Sa‘diy Sheroziy (1258) orqali umumiy manbadan kelib chiqadi: Shayx Sa‘diy – Sayfi Saroyi – Alisher Navoiy silsilasi bir g‘oyaviy an‘ananing turli halqalari o‘laroq namoyon bo‘ladi.

Bu an'ananing Abbosiylar inqirozi (1258), Mamluklar Misri (1392) va Temuriylar Xurosoni (1484) kabi turli siyosiy muhitlarda o'zgarmasdan qolishi turkiy musulmon davlatchilik tafakkurida Islom va tasavvuf qarashlari qanchalik mustahkam ildiz otganligini isbotlaydi.

Or. 1553 qo'lyozmasidagi matn o'zbek matnshunosligida hali to'liq tadqiq etilmagan birlamchi manba bo'lib, kelajakdagi nafaqat qiyosiy adabiy tadqiqotlar, balki Oltin O'rda adabiy muhitini va Alisher Navoiygacha bo'lgan davrning adabiy-estetik mezonlarini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

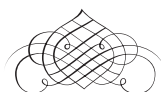
Adabiyotlar / References

Birlamchi manbalar

1. Sayfi Saroyi (XIV asr). *Guliston bit-turkiy. Qo'lyozma. Leyden universiteti kutubxonasi, Or. 1553. Onlayn kirish: <http://hdl.handle.net/1887.1/item:3176897>*
2. Saroyi Sayfi. *She'rlar. Guliston / Nashrga tayyorlovchi: E. Fozilov. – Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1968. – 256 b.*
3. Sayfi Saroyi. *Suhayl va Guldursun // Uch bulbul gulshani. Nashrga tayyorlovchi: N. Davronov – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986. – B. 68 – 344.*
4. Seyf-i Sarâyî. *Gülistan Tercümesi (tıpkıbasım) / Yayına hazırlayan: Feridun Nafiz Uzluk. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1954. – 391 s.*
5. Alisher Navoiy. *Hayratul abror: tanqidiy matn, sharh / Porsoxon Shamsiyev tanqidiy matni. Akrom Malik sharhi va nasriy bayoni. – Toshkent: TAVFIQNASHR, 2025. – B. 679 – 680.*
6. Alisher Navoiy. *G'aroyibus sig'ar (yig'ma-qiyosiy matn, lug'at) [Matn]. Nashrga tayyorlovchi: Akrom Malik. – Toshkent: TAVFIQNASHR, 2025. – B. 12.*

Ilmiy adabiyotlar

7. Davron Nasrullo. *Sayfi Saroyining adabiy faoliyati. Filologiya fanlari kandidati ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis.-ya. – Toshkent, 1967. – 189 b.*
 8. Mallayev Natan. *O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent, "Kafolat print company", 2021. – B. 189 – 203.*
 9. Witkam Jan Just. *Inventory of the oriental manuscripts of the Library of the University of Leiden. Vol. 2: Manuscripts Or. 1001– Or. 2000. Leiden University Library, Leiden. P. 176. Birinchi elektron nashri: 27 October 2006.*
- Elektron manbalar*
10. *Leyden universiteti kutubxonasi raqamli to'plami. <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl> (murojaat sanasi: 2026)*
 11. *Or. 1553 qo'lyozmasi tavsifi. <http://hdl.handle.net/1887.1/item:3176897> (murojaat sanasi: 2026)*

NAJMIDDIN NASAFIYNING “MATLA’ UN-NUJUM VA MAJMA’ UL-ULUM” ASARI FORSIY NAZM VA NASRNING QADIMIY NAMUNASI

Najmiddin Nasafi’s “Matla’ un-Nujum va Majma’ ul-Ulum”: An Ancient Example of Persian Poetry and Prose

Annotatsiya. “Matla’ un-nujum va majma ul-ulum” islom dunyosi va Movarounnahr diyorida olim, faqih, soʻfiy, adib va shoir sifatida mashhur boʻlgan Najmiddin Abu Hafz Umar bin Muhammad bin Ahmad Nasafiy Samarqandiyning qalamiga mansub ayni kunga qadar kam oʻrganilgan moʻtabar manba hisoblanadi. “Maorif” jurnalida bir necha yillar burun Imtiyoz Ali Arshiyning mazkur manba haqidagi maqolasidan boshqa bu xususda hech bir tadqiqot shu kungacha amalga oshirilmadi. “Matla’ un-nujum” asarining kam tadqiq etilishiga sabab asar qoʻlyozmalarining juda kam nusxada saqlanib qolganligi boʻlishi mumkin. Hozirga qadar ushbu asardan ikki nusxa saqlanib qolgan: biri Hindistonning Rampur shahridagi Rizo kutubxonasida, ikkinchisi, Oʻzbekistonning Toshkent shahridagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi. Toshkent nusxasi 2015-yilda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tomonidan faksimel shaklida nashr etilgan. Mazkur maqolada mazkur faksimel nashr asosida undagi forsiy matnlar qiziquvchilar uchun tahlil va tadqiq etildi.

Kalit soʻzlar: Najmiddin Nasafiy, “Matla’ un-nujum va majma ul-ulum”, forsiy adabiyot, forsiy nazm, forsiy nasr, Movarounnahr, islom ilmlari, qoʻlyozma manbalar, oʻrta asr adabiyoti, manbashunoslik.

Abstract. “Matla’ un-Nujum va Majma’ ul-Ulum” is a valuable yet still understudied source written by Najm al-Din Abu Hafz Umar ibn Muhammad ibn Ahmad al-Nasafi al-Samarqandi, a prominent scholar of the Islamic world and Transoxiana, renowned as a scholar, jurist, Sufi, literary figure, and poet. Apart from an article by Imtiyaz Ali Arshi on this source, published in the journal Maʼarif several years ago, no other research has been conducted on this subject to date. The limited scholarly study of “Matla’ un-Nujum” may be attributed to the fact that only a very small number of manuscript copies of the work have survived. To date, two copies of this work are known to have been preserved: one is kept at the Raza Library in Rampur, India, while the other is preserved in the collection of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni in Tashkent, Uzbekistan.

Keywords: Najm al-Din al-Nasafi, Matla’ un-Nujum va Majma’ ul-Ulum, Persian literature, Persian poetry, Persian prose, Transoxiana, Islamic scholarship, manuscript studies, medieval literature, Abu Rayhan Beruni Institute.

Orif NAVSHOHIIY,
Gordon kolleji
professori, Pokiston

Tarjimon:
Rahmatjon
To'raqulov, O'zR
FA Davlat adabiyot
muzeyi doktoranti

Yetib kelgan/ Received:
18.04.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

Kirish

Mavlono Imtiyoz Alixon Arshiy (1904-1981) Rampurdagi Rizo kutubxonasining mudiri bo'lgan mahal "Maorif" jurnalining 1946-yilning mart, aprel va iyun sonlarida Islom olami va Movarounnahrda mashhur bo'lgan olim, faqih, so'fiy, adib va shoir Najmiddin Abu Hafz Umar bin Muhammad bin Ahmad Nasafiy Samarqandiy hayoti va asarlari haqida "Najm Nasafiy" nomlik urdu tilida maqola chiqargan edi. Arshiy ushbu maqolasida Nasafiyning "Al-qand fi zikri ulamoi Samarqand" va "Matla' un-nujum va majma ul-ulum" asarlari haqida ma'lumot beradi. U "Al-qand" ni muxtasar yoritib, "Matla'"ni mufasssal tavsiflaydi. "Al-qand" u zamon nashr etilmagan, uning qo'lyozma nusxasi ham uning qo'lida mavjud bo'lmagani bois u haqida batafsil to'xtalmagan bo'lishi mumkin. Ammo "Matla'"ning qo'lyozmasi u mudirlik qilgan kutubxonada bor bo'lgani uchun u haqida atroflicha so'z yuritadi. Afsuski, Arshiy hozir hayot emas. Yuqoridagi kitoblarning har ikkisi hozir nashr etildi. Agar u bu hodisaning guvohi bo'lganida juda sevingan va bular haqidagi o'zining maqolasini qaytadan nashr ettirgan bo'lardi.

"Al-qand fi zikri ulamoi Samarqand"ni Yusuf al-Hodiy "Merosi maktub" nashriyotining "Oyina" jurnalida hijriy 1378-yil, milodiy 1999-yili Tehronda chop ettirdi. Nomidan bilinib turibdiki, bu kitob Samarqanddan yetishib chiqqan ulamolar haqida bo'lib, barcha asrlar uchun muhim-mo'tabar manbadir.

Ammo "Matla'" ma'lum vaqtga qadar olimlar nazaridan chetda qolib keldi. Bunga uning juda kam nusxada mavjud ekanligi sabab bo'ldi. Undan ikki nusxa saqlanib qolgan bo'lib, ulardan biri Hindistonning Rampur shahrida Rizo kutubxonasida saqlanayotgan 5380 inventar raqamli qo'lyozma bo'lsa, ikkinchisi, O'zbekistonning Toshkent shahridagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 1462 raqamli qo'lyozmadir. Rampur nusxasi milodiy 1946-yili Arshiy tomonidan xususiyatlari tavsiflanib, ommaga ochiqqlangan edi. Toshkent nusxasi birinchi bor 1976-yili rus sharqshunosi Bulgakov (1927-1993) tomonidan ilm ahliga tanishtirildi. "Matla'"dek mo'tabar manba xususida ilm dunyosiga birinchi bo'lib hamvatanimiz Arshiy tomonidan ma'lumot berilganligi iftixorimizga sabab bo'ldi. Arshiyning bu maqolasi keyinchalik 1970-yili Lohurdagi "Majlisi taraqqiyi adam"fondi tomonidan "Majmuayi maqoloti Arshiy" nomi ostida nashr qilindi. Men birinchi bor ushbu to'plamda "Matla'" bilan tanishgan edim. Najm Nasafiyning zamondosh vatandoshi Abdulloh Muhammad ibn Abu Bakr Qulonsiy Nasafiyning (vafoti 500 yo 550 -hijriy/ 1155-milodiy) fors tilidagi "Irshod" (Ma'rifat, va'z va axloqqa oid) asarini nashrga tayyorlayotganimda "Matla'" asarini ko'zdan kechirishga zarurat tug'ildi. Chunki bu ikki asarda ham movarounnahrlik eski forsiyazon shoirlar she'rlari haqida ma'lumot berilgan edi. Bularning ikkisini tekshirib chiqishdan maqsad ikkisi o'rtasidagi mushtarak jihatlarni tahlil etish edi. Ammo "Matla'"ning faksimile nusxasini Hindistondan olish bir mushkilot bo'lsa, Arshiy tomonidan berilgan maqolada qo'lyozmaning inventar raqami yozilmagan edi. Uning bergan tavsifi bilan esa uni topish ilojsiz edi. Noilajlikdan men "Irshod"ning hoshiyasida Arshiyning maqolasiga tayanib "Matla'"ni zikr qilish bilan kifoyalangan edim. "Irshod"ni chop ettirganimdan keyin ham "Matla'"ni topib ko'rishni qalbdan juda xohlardim. 2018-yil aprelda Toshkentga xalqaro konferensiyaga qatnashish uchun safar qildim. O'zbekistondagi muhim qo'lyozmalar markazi bo'lgan Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutiga Pokistondan hadya qilish uchun olib kelgan kitoblarimni taqdim etdim. Institut mudirining o'rinbosari xayrlashuv paytida menga bitta kitob sovg'a qildi. Ochib qarasam, Toshkentda saqlanadigan "Matla'" qo'lyozmasining 2015-yilda ushbu institut tomonidan nashr qilingan faksimel nusxasi ekan. Hayron bo'ldim. Nashrga tayyorlovchi Sayyid Akbar Abdurashidovich Muhammad Aminov edi. Ajablanarli jihati, 2 kun burun aynan shu olim Sayyid Akbar Muhammad Aminov meni o'z mashinasida Toshkentni sayr qildirgan edi. Ammo ikkimiz bu mavzuda hech

gaplashmagan edik. Meni xursand qilgani “Matla”ning Rompurda saqlanayotgan nusxasidan boshqa nusxasi borligini bilmaganim holda, men kabi bir xorijiy uchun Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutidan biror qo‘lyozma manba nusxasini olish u yoqda tursin, hatto ko‘rish ham ushbu zamonamizning eng qiyin ishlaridan biri bo‘lgani holda bu tuhfa birdan etagimga tushgan mevadek bo‘ldi.

“Matla”ning Toshkent nusxasi asosidagi faksimel nashr 30x27,5 sm, 845+XLVI sahifadan iborat. Manbaning yuqori qismi arab raqamlari bilan no‘miratsiyalangan. Jami 355 varaqdan iborat. Boshlang‘ich ikki varaqqa raqam berilmagan. Foydalanishga qulay bo‘lishi uchun rim raqamlari bilan ham raqamlangan. Har bir sahifaning o‘ng va chap burchaklariga raqam qo‘yib chiqilgan. Har sahifaga shuningdek a va b harflari ham qo‘yib chiqilgan. Kitob oxiriga mundarija berilgan. U quyidagicha:

1-5. Kitob unvoni, uning tarkibi fihristi (bular arbiy xat bilan noshir tarafidan yozilgan).

7-721. “Matla”ning asl matni.

723-848. Kitobdagi shaxslar, joylar, xalq va qavmlar fihristi.

Muqaddima noshir tomonidan o‘zbek, rus va ingliz tillarida berilgan. Noshir “Matla” asarining Toshkentdagi nusxasi haqida o‘zbek, rus va ingliz tillarida ham mufassal ma‘lumot beruvchi maqolalar chop ettirgan ekan.

Asarning Toshkent nusxasiga qisqacha tavsif. “Matla” asosan arabiy bir manba bo‘lgani uchun u haqidagi maqolalar ham ko‘proq arabcha edi. Muhammad Aminov ushbu manba haqidagi maqolasida Eraj Afshor (1304-1389 h/sh)ning bu xususida yozgan iqtiboslaridan keltirib o‘tadi. “Garchi eronlik olimlar, xususan, Imtiyoz Ali Arshiy ham 646-hijriy sanada kitobat qilingan “Matla”ning qo‘lyozmasi haqida ma‘lumot berib, hatto undan bir qancha forsiy she‘rlarni keltirsalar-da, bu qo‘lyozmaning qayerda ko‘chirilib, qayerda saqlanayotganligi haqida lom-mim deyishmaydi”. Shunga ko‘ra Muhammad Aminovning “Matla”ning qo‘lyozmasi haqida muxtasar ma‘lumot bergan maqolasi ayni sohadagi mazkur asar haqida mufassal ma‘lumot beruvchi manbalarning birinchilaridir. Toshkentdalik paytim Muhammad Aminovdan Eraj Afshordan keltirgan iqtibosi bo‘yicha izoh so‘radim: “Arshiy eronlik emas, balki hindistonlik olim. Siz tahqiq etgan “Matla”ning yana bir nusxasi Rampurdagi Rizo kutubxonasida ham saqlanadi”. Domla mendan bu xabarni eshitgach, qanday qilib ushbu qo‘lyozmani qo‘lga kiritish mumkinligi haqida so‘ray ketdi. U “Matla”ning ikki nusxasining muayyan boblarini qiyosan o‘rganib, kelajak uchun juda zarur hisoblangan ilmiy-tanqidiy matnini yaratmoqchi edi.

Toshkentdan Pokistonga qaytganimdan so‘ng oradan bir muncha vaqt o‘tgach Rampur nusxasini qo‘lga kiritish payiga tushdim. Baxtinga o‘sha paytlar Rampurdagi Rizo kutubxonasiga qadrdon do‘stim, olim, doktor Sayyid Hasan Abbos mudirlik qilardi. Ular 2018-yili Rizo kutubxonasidagi “Matla”ning bir qo‘lyozmasini aniqlab, uning suratlarini menga yubordilar. Bu uchun benihoyat ularga minnatdorchilik bildiraman. Agar men “Matla” qo‘lyozmasini qidirib borganim mahal doktor Abbosdan boshqa biron mudir bo‘lganida, aniqki, bu manbani qo‘lga kiritolmagan bo‘lardim.

Rampur nusxasi. Arshiyning ma‘lumotlariga ko‘ra, Rampurdagi nusxa juda xunuk. Nasxi xafiy xatida bir nechta kotib tomonidan ko‘chirilgan. Mazkur manbada nafaqat arabiy balki forsiy matnlarda ham hisobsiz imloviy xato, nuqson va kamchiliklarga yo‘l qo‘yilgan. Arshiy maqolasining bir necha o‘rinlarida bu nusxaning xato va kamchiliklaridan noliydi. Buning ustiga nusxa varaqlari namshikkan va kuyalagan. Boshidagi varaqlar yo‘qolgan. Jami 504 varaqdan iborat. Yangidan raqam qo‘yib chiqilgan. Yangi no‘miratsiya bilan hisoblaganda 1007 sahifadan iborat. Rampur qo‘lyozmasi 3 ta har xil kotib tomonidan ko‘chirilgan. 645-646-hijriy, 1247-1248-milodiy sanada kitobat qilingan. Manbaning katta qismi Buxorodagi “Toj ul-madoris”

madrasasida Hisom nomi bilam tanilgan Abulmuhomid Homid bin Osim bin Usmon bin Is'hoq bin Abu Tohir tomonidan ko'chirilgan. "Kitobi favorix"ni Abu Sa'd Mas'ud bin Mahmud Kamol, "Kitobi sukuk"ni Osim bin Muhammad bin Usmon kitobat qilgan. Ushbu ikki kotib Buxoroda "Matla"ning Majd Nasafiy (muallif o'g'li) tomonidan ko'chirilgan nusxa asosida muharram oyining oxirida 534-hijriy, 13-oktyabr 1139– milodiy sanada Samarqanddagi "Sikkat ul-bodiyn" mahallasi masjidida tamomlashgan. Toshkent nusxasining kotibi Al-Ismitaniyning yozishicha, u ko'chirgan nusxani Najm Nasafiy 533-yilning 27-kuni(oy nomi yozilmagan) Samarqanddagi Sikkat ul-bodiyn masjidida kitobat qilgan. Bu ma'lumotlar asosida aytish mumkinki, Rampur nusxasi va Toshkent nusxasi bir manbadan ko'chirilgan.

Toshkent nusxasi. Bu nusxa Rampur nusxasidan xatining chiroyliligi va o'qimishliligi bilan ajralib turadi. Manba 2 kotibning hamkorligida yozilgan. Boshidan 162 a varaqqacha (boshlang'ich 12 ilm va fanlar haqida) Muhammad bin Homid bin Ali Sharafulhomidiy al-Buxoriy tomonidan ko'chirilgan. Kotib "Tahsilu usulil fiqh" bobining oxirida kitobat yili tarixini 764-yil, 23-jumodi ul-avval deb keltiriladi. "Kitobu mashori' ush-sharoyi"ni 765-yilning rajab oyi oxirida tamomlaydi. Bob oxirida kotib o'z nomini kunyasi bilan birga shunday yozadi: "Imom Abus Safo bin Shayx ul-mashoyix Izzulhaq vad-din al-Parso". Manbaning "Al-muzokaratu val-imtihon fi masoil il-hison" bobi bilan boshlanuvchi qolgan qism kitob oxiriga qadar Muhammad bin Muhammad bin Husayn bin Ahmad al-Ismitaniy Najmiddin al-Kufiy tomonidan kitobat qilingan. Ikkinchi kotib xotimada kitobat tarixi va o'zi haqida ma'lumot beradi: "Bu qism kitobati 765-yil 12-rajabdan to 766-yil 6-muharramgacha ko'chirildi". Ikkinchi kotib o'zi ko'chirgan qismining bir nechta o'rnida kitobat qilgan "Matla"ning manbasi muallifning shogirdlariga kitobat qildirgan nusxasiga asoslanganligini yozadi. Chunonchi, kotib "Kitob ul-xitob" (xotima)ning oxirida shunday yozadi: "Bu nusxa ustoz Najm 533-yilda Samarqandning "Sikkat ul-bodiyn" masjidida imlo qilgan nusxalaridan ko'chirildi" (227a), "Javome' ul-lavome" qismining oxirida ham bu xususda shunday mulohazalarni bayon qiladi: "Bu kitob muallif 532-yil 16-sha'bonda shogirdlariga kitobat qildirgan nusxasi asosida ko'chirildi" (290a). Kitobning "Kitob ul-ash'or" kitobati musannif 532-yil 27-ramazonda Samarqandda ekanligida kitobat qilingan qo'lyozmasidan ko'chirilgan (292a). "Kitob us-sinoat" qismi Najm Nasafiy tarafidan 532-yil 22-zulhijjada Samarqandning "Ko'yi namadgaron" masjidida kitobat qilingan. Kitob oxirida musannif nusxasidan kitobat qilingan bir nechta risolalarning ham nomlari keltrilib o'tilgan bo'lib, ular haqida ma'lumot berish mavzuning cho'zilib ketishiga sabab bo'ladi.

Har ikki kotibning kitobati qadimiy nasx xatining xafiy turida yozilgan.

Toshkent nusxasidagi ayrim o'ziga xos kalimalarning tadqiqi ayni nusxani nashr qildirgan muhaqqiq Muhammad Aminovning vazifasi edi. Ammo u bu ishni amalga oshirmagan. Kamina o'quvchilarning diqqatini mazkur nusxadagi ba'zi forsiy so'zlarning iste'moliga aloqador nuqtalarga jalb qilmoqchiman. Eski fors tilida "zabon" so'zining o'rnida "zufon" so'zi ham ishlatilgan. (Bu haqida Badriddin ibn Ibrohimga tegishli qadimiy "Farhangi zufongo'yon va jahonpo'yon" nomli bir asar mavjud) "Zabon"ning "zufon" shaklidagisi "Matla"ning bir nechta o'rinlarida ishlatilgan. Hatto bir o'rinda "zufon" so'zidagi ف ning ustiga uchta nuqta qo'yilgan (227b varaq 29 satr). ف harfining ustiga uchta nuqta qo'yish مېزف so'zida ham uchraydi (303-varaq 22-satr). Ba'zi o'rinlarda hatto ژ harfi ham ishlatilgan:

چو ژى بى آمد و چون قلب نام او حالم (۳۰۳a varaq, ۲۱-satr)

Toshkent nusxasining yana bir diqqatga molik jihati shundaki, uning har varaqiga mazkur manbani vaqf qiluvchilarining muhri bosilgan. Muhr ichiga musammani solim (mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun) bahridda bayt bitilgan:

نمود این نسخه وقف بىريا خاقان دين پرور

بروح والد خود حضرت سلطان امیر حیدر

(Bu nusxa dinparvar xoqonning otasi sulton Amir Haydar ruhiga qilgan vaqfidir)

Muhrlarni o'qishda yaqindan yordam bergan do'stim janob Muhammad Javod Jadiyga minnatdorchilik bildiraman.

Sulton Amir Haydar haqida hech narsa bilmayman. Kitob Movarounnahrğa tegishli ekanligi inobatga olinsa, bu hukmdor ham shu yerlik sultonlardan bo'lishi mumkin. Muhr juda qadimiy emas. Buxorodagi mang'it xonlari orasida Sayyid Haydar to'ra nomlik bir hukmdor o'tganligini bilardim, balki muhrdagi sulton shudir.

Manbaning boshida qadimgi hukmdorlar xotiralari va ularga tegishli muhrlarni ko'rish mumkin. Bu kitob hijriy 950-sanada Ahmad ibn Mirzo Xojagiyning shaxsiy mulki hisoblangan. Qozi Muhammad Zarif uni hazrat eshon Abdullohxoja ibn hazrat mavlono Muhammad Sharifdan sotib olgan. Bu shaxslarning barchasi movarounnahrlik. Shunga ko'ra mazkur nusxa to kitobat qilingandan ayni kunga qadar Movarounnahr mintaqasidan chetga chiqmagan deyish mumkin.

Manbaning mundarijasi. Kamina Toshkent va Rampur nusxalarini solishtirib chiqdim va ularning ichidagi ma'lumotlarning farqli jihatlarini aniqladim. Bu orqali Toshkent nusxasini yanada mukammalroq holatga keltirish hamda Rampur nusxasining nuqsonlarini bartaraf etishlik mumkin bo'ladi.

“Majma' un-nujum va majma' ul-ulum” fors adabiyotining bebaho namunasi sifatida. Bu kitob nomidan bilinib turganidek, muallif zamonining barcha ilm va sohalari haqida ma'lumot beruvchi qomusiy asardir. Kitob 75ta maqoladan iborat. (Kitobda mazkur maqolalar “kitob” istilohi bilan yuritilgan. Chunki qadimgi olimlar istilohida “kitob” “bob” ma'nosida ishlatilgan. Asar tili-arabcha. Undagi ayrim maqolalar qadimiy arabcha risolalarning hech bir o'zgartirishsiz shaklda joylashtirilgan variantidir. Mazkur manbaning arab adabiyoti uchun naqadar qimmatlik ekanligi aniq bo'lgani holda, musannif tarafidan kitobning ayrim o'rinlarida naql qilingan forsiy parchalar fors adabiyoti uchun ham shu darajada ahamiyatlidir. Kitobning ba'zi o'rinlarida arabcha iboralar forsiyga tarjima qilingan bo'lsa, ba'zan forscha nasr namunalari mustaqil ravishda keltirilib o'tilgan. “Matla” da keltirilgan fors tiliga oid matnlar muallif yashagan davrda mashhur bo'lgan fors shoirlari ijodlaridan parchalardir. Darhaqiqat, bu kitob hijriy 5-6-asrlar hatto undan oldingi zamonlarga oid fors adabiyoti nasri va nazmi haqida ma'lumot beruvchi buyuk xazinadir. Menimcha, bir o'z kasbini sevadigan tadqiqotchi “Matla”dagi forsiyotlarni alohida ajratib olib, bir kitob shaklida jamlasa, forsiy nasr va nazmning eng sara namunalaridan majmua tuzgan bo'lardi. Mening nazarimda, “Matla” bebaho javohirlarga boy ulug' bir daryo kavidir. Mohir g'avvoslar bu marvaridlarni uning qa'ridan olib chiqadirlar. Men imkonim yetgunga qadar “Matla”dagi forsiy nasr va nazm namunalaridan ushbu maqolamda to'pladim. Agarchi Toshkent nusxasi Rampur nusxasidan ko'p jihatdan imtiyozlik bo'lsa-da, undagi forsiy she'rlarni o'qish jarayonimda u ham xato va kamchiliklardan xoli emasligiga amin bo'ldim. Forsiy she'rlarni sahih holatda tadqiq etish va manbalarini topishimga ancha vaqt ketdi. Bu jarayonda yaqindan yordam bergan eronlik do'stim Mashhad universiteti tilshunos olimi Umid Shohmurodiyga minnatdorchilik izhor qilaman.

Forsiy nasr namunalari. Arshiy Nasafiya mansub bo'lgan “Talabat ut-talaba” risolasidagi ba'zi forscha so'zlarning arabcha sinonimlari bilan keltirib o'tadi. “Matla”ning bir nechta o'rinlarida arabiy iboralar forsiyga tarjima qilingan. Bularni inobatga olsak, arabcha so'zlar uchun forscha sinonimlar ro'yxati yoki katalogi tuzilsa ko'p yaxshi ish bo'lardi.

Nasafiydan bizgacha forscha asarlar ham qolgan bo'lsa-da, uning mazkur asari o'z ichida qadimiy forsiy so'zlarni jamlagani bilan ahamiyatlidir. “Matla”da eski fors tili elementlari ko'plab topiladi. Chunonchi quyidagi matnda “zabon” va “zufon” kalimalarini birdek qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin:

اقرار به زبان با تصدیق دل مر خدای عز و جل به هستی ایمان است و اقرار به زفان با تصدیق دل مر خدای عز و جل به بی‌کسی توحید است و اقرار به زفان با تصدیق دل مر خدای عز و جل به بی‌خوفی معرفت است و پذیرفتن امر و تسلیم حکم اسلام است و این هر چهار به جملگی دین است

(4a)

Nasafiy kitobda shayx imom Abulhasan Ali ibn Muhammad ibn al-Hasan al-Hotimiy al-Balxiydan forsiy naql keltiradi va o'zi uni sharhlab shunday yozadi:

به همه صفت‌های خدا عزوجل بگرو و استوار دار، ازلی و ابدی و کیفیت مجوی و همه کارها را به قضا و مشیت و تقدیر خدای عزوجل بین و [از] جهد بندگی دست باز مدار و به همه جهدها بکوش و توفیق و عصمت از خدای عزوجل بین و همه یاران پیامبر را دوست دار و اندر اهل بیت طعن مکن و همه اهل بیت را دوست دار و اندر یاران طعن مکن و هرچند نیک باشی، از خدای عزوجل بترس و هرچند بد باشی، از خدای عزوجل نومید مباش. هر که بدین هست، مسئله اعتقاد پاک دارد، وی از جمله سنیان بود

(6b-9b)

Nasafiy imom Abulqosim Abdulkarim ibn Huvozon al-Qushayriyning “Mansur ul-xitob fi mashhur il-abvob” risolasini forschaga tarjima qilgan. “Matla”ning bir nechta o‘rinlarida ayni tarjimasidan iqtiboslar keltiradi:

توبه چیست؟ پشیمانی بر کرده به نادانی
زهد چیست؟ ماندن فزونی و جود بزودی
[الاستقامت] استادن بی برگشتن و یکسان بودن بی دگرگشتن
[تصوف] صوفی‌گری و فاست به عهد و فنا از هر معهود
[شوق] خوش دل بنده در طلب دیدار آفریننده
مشاهده چیست؟ بینایی بی کجایی

(6b-9b)

Nasafiy kitobning “Tazkiratu usul it-tazkir va tabsiratu vujud it-taqdir” qismida forscha iqtiboslarni ko‘plab keltiradi. Chunonchi, ayni bobning “Majlisun fi kalimati la ilaha illalloh” qismida arabcha “huva” (هو) lafzini izohlab berilgan arabiy kirish qism forsiy bilan tugaydi:

هو دو گروه گویند. مستان گویند و دوستان. مستان گویند نیم شبان گویند هو، طوفان لعنت برایشان باران شود، دوستان در سحرگان گویند هو، رحمت نثار ایشان شود. نه هر که هو گوید هو را شناسد، نه هر که آتش به نام آرد زبانش سوزد، نه هر که مشک بر فلان راند بوی مشک یابد، نه هر که گوید مالش (؟) بازار شود، نه هر که هو گوید دلش شوران شود، نه هر که هو گوید پرس جویان شود، نه هر که معنی هو داند، نه هر گوید لذت و حلاوت هو یابد. هو دو حرف است و حق را دوم نیست

و در حکایت آمده است از شبلی رحمه‌الله که گفت وقتی سیاحت می‌کردم و به دوستان حق می‌رسیدم، هیچ دوست بدان صفت نیافتم که آن را گفتند: چگونه بود و کجا بود؟ گفت: جوانی دیدم بر لب دریا، دل در تفکر داد و سر به تحیر داده. سلام گفتم. گفت: هو. گفتم طعام بایدت؟ گفت: هو. گفتم شراب بایدت؟ گفت: هو. گفتم لباس بایدت؟ گفت: هو. هو. گفتم: جویان کی؟ گفت: هو. گفتم: در شوق کی؟ گفت: هو. هو. هو. چندان بگفت که نفسش گسسته شد و از جان بی جان و به دوست پیوسته شد

(227b-228b)

Mazkur bobning haj haqidagi qismida ham imom Zaynulobidinining Baytullohga borgani haqidagi forscha qissa beriladi:

علی بن الحسین بن علی زین العابدین بسی طواف کعبه میکرد و میگفت با خدا درسجده: “عبدک بفنائک، مسکینک بفنائک” و گریست و می‌زارید. بیننده ای ورا گفت

ای قره عین مصطفی و دل و دیده مرتضی و چراغ و شمع زهرا! ترا باری چندین چرا باید گریستن؟ گفت: خاموش که درین درگاه خویشتن بینان را بار نیست. خانه ای که از هزار فرسنگ و زیادت به سوی وی میدوند و فرزند حسین یتیم و اهل حسین و خویشان، چومصیبت زدگان شده، خان و مان ویران شده، با مان بسیار، چون درویشان زار و ار گرسنه، و خسته و برهنه مانده در بادیه نشسته و بوستانها خرم مانده، بسترشان دیگ جوشان، بالینشان خار مغیلان، خانشان سایه میل، مرکبشان ریگ هبیل، طعامشان عظام [کذاشاید حطام]، شرابشان سراب،

لباسشان پلاس، طباششان آفتاب، چراغشان ماهتاب،
محملشان منزل، ساقهاشان آماسیده، پایهاشان طرفیده، مویها بالیده، روی رنگ، گردانیده، کتفهاشان عریان،
دلهاشان بریان، چشمشان گریان، شب در شفت و تعب، روز در رنج عرب، راهبر ایشان قافله، قدمهای ایشان آبله، سامعه
شان ناله ناکه، ساقشان-متابع ساقه، نه در چشم خواب، نه در کوزه آب، نه در فرود زاد، نه در بادیه باد، نه با رفیق-
رفق، نه با دلیل دل، نه از سرما آسایش، نه از گرما رهایش، به بویا به دل پویان [کذا: نسخه-رامپور: به قدم پویان نه دل
پویان]، رخ به آب دیده شویان، به زبان لبیک گویان خدای
کعبه را جویان، تا با چندین رنج از بادیه نگردي عرفات و منا نیابی، تا از صراط و هاویه
نگردی جنات مأوی نیابی، تا محنت و بلیت کونین نکشی دیدار مولی نیابی

ای رنج و عثای حاجیان از پی تو بگذاشته جمله خان و مان از پی تو

پای آله در ریگ روان از پی تو در سایه میل داده جان از پی تو

(243a-243b)

Yana shu bobda ramazon oyi tavsifida shunday forscha ibora keltiriladi:

بزرگان این ماه را به بهار خندان مانند کرده‌اند. چون بهار ابر در هوا ببند؟ باران فرود آرد،
نبات‌ها پرویاند، سبزه بدماند، گل‌ها گل‌ها بشکفاند، صحرا بساط عبقری گسترده، کوه
را حله رنگین در سر کشد، درختان عقده‌های مروارید بریندد، همچنین چون ماه رمضان
در آید مسجدها منور گردد، دل‌ها به نشاط آید، قنديل‌ها بفروزند، مسجد روشن کنند،
جماعت‌ها انبوه شود، مجلس‌ها ساخته شود، عاصیان به راه آیند، گریختگان به درگاه
آیند، گناهکاران بر خویش بگریندد، فاسقان از کرده توبه کنند، جوانان از دیده اشک ببارند،
پیران موسپید[سر] در خاک مالند، خایفان در هرب آیند، راجیان در طلب آیند، عارفان در
طرب آیند، مشتاقان در شغف آیند. ای مؤمنان موسم مطیعان آمد، شفیع عاصیان آمد،
میزبان درویشان آمد، پای مرد حق شناسان آمد، روز بازار گناهکاران آمد، ای رنجوران وقت
[راحت] آمد، ای گناهکاران وقت توبه آمد، ای جوانان وقت حرمت آمد، ای پیران وقت
ندامت آمد، ای در [د] مندان وقت دعوت آمد، ای عاصیان موسم رحمت آمد، ای عارفان
هنگام خلوت آمد.

(250a-250b)

Toshkent nusxasidagi 264a-267b varaqlar “Fusul ul-mushohid li-husul il-maqosid” nomlik bob bo‘lib, forscha nazm va nasr namunalarini ko‘plab keltirilgan.

“Tyrod ul-avrod da‘vot is-sabohi val-maso” bobida, asosan, arabiy va qisman forsiy duolardan tashkil topgan. Forsiy duoga ayni bobdan bir misol:

خواجه امام ابوالقاسم حکیم را گفتند شاید از خدای عزوجل عروس شایسته خواستن؟
گفت: شاید. گفتند: چگونه باید خواستن؟ گفت: گوید ای بار خدای روزی کن مرا جفت
شایسته و بایسته، با مال و جمال، با دیانت، با صیانت، با عفت، با قناعت که از تو بترسد
و از خلق شرم دارد و مرا دوست دارد.

(325a)

Muallif bu bobda Xoja Abulabbos Chag‘oniydan bir duo matni keltiradi. Bu yerda eski fors tilidagi “Imro‘zina” (امروزینه) (kunlik)dan ko‘p foydalanilgan: (kunlik) خواندنی های امروزینه من: (kunlik amallarim) کارهای امروزینه من، (kunlik ishlarim) محنت های امروزینه من، (kunlik ibodatlarim) طاعت های امروزینه من (325a).

Qadimgi fors tilida “dina” “دینه” so‘zi o‘tgan kun uchun qo‘llanilgan.

Forsiy she‘rlar: Mazkur manbaning ko‘plab qismlarida forsiy she‘rlar naql qilingan. Ammo forscha she‘rlarning ko‘p qismi “Kitob as-sinoat val-ibdoat” qismida keltirilgan. Bu qism she‘riy san‘atlar haqida bo‘lgani bois, muallif she‘riy san‘atlarga misol sifatida arabiy va forsiy she‘rlarni keltirib o‘tadi. Ushbu bob Toshkent nusxasining 293a-304b varaqlaridan o‘rin olgan. Bob qadim fors shoirlarining ijod namunalarini o‘zida mujassam etgan qimmatlik majmuadir. Rahmatlik Arshiy ham o‘z maqolasidagi ko‘plab she‘rlarni ayni bobdan misol sifatida keltirib o‘tgan. Muallif she‘rlarning mualliflarini ba‘zi o‘rinlarda keltirib o‘tsa, ba‘zan “bil-forsiyyati”,

“Li-ba’zi shuaroī Ajam”, “qovl ush-shoir” iboralari orqali she’rning o’zini iqtibos qilib o’tgan. Arshiy “Matla”ning fors adabiyoti uchun naqadar ahamiyatlik ekanligini yaxshi tushingan. Shu bois ayni manba haqidagi ikkinchi maqolasini “Forsiyo’g’y shuaro” deb nomlab, unda Daqiqiy, Imora, Unsuriy, Qamariy, Og’ochi, Shatranjiy, Mas’ud Lohuriy, Axtariy, Burhoni, Jiyliy, Abdussamad, Nazariy (Toshkent nusxasida Natanziy shaklida) va Nasafiyning o’ziga tegishli she’rlarni iqtibos qilib keltirganligining guvohi bo’lishimiz mumkin. Nasafiydan avval yashagan shoirlarning ba’zilarining devonlari nashr etilgan bo’lsa-da, ammo bir toifa shoirlar ham borki, ularning ismlari ma’lumlarining ijodi noma’lum, ijodi ma’lumlarining she’rlari topilmagan. Ba’zi muhaqqiq olimlar katta mehnatlar qilib, ushbu turkumga oid shoirlar ijodining bir qismini topib nashr ettirganlar. Quyida shunday parokanda she’rlarni jam qilgan uchta muhaqqiqni keltiraman:

1. Juyb Lazer. Ash’ori parokandai qadimtarin shuaroī forsiyazon az Hanzala Bodg’isiy to Daqiqiy (bag’ayri Rudakiy). Tehron. 1341-hijriy shamsiy yil.

2. Mahmud Mudabbiriy. Shoirani bedevon. Tehron 1370-hijriy shamsiy yil.

3. Ali Safariy Oqqal’a. Ash’ori forsiyi parokanda dar mutun. Tehron. 1396-hijriy shamsiy yil.

Mazkur uch musannif “Matla’ un-nujum”ni ko’zdan kechirishmagan. Mahmud Mudabbiriy o’z kitobining 3 o’rnida “Matla”ning nomini tilga olsa-da, u bilvosita Iraj Afshorning maqolasiga tayanadi. Eraj Afshor Arshiyning maqolasiga tayanib yozgandi. Shu bois uning gaplarida biror yangilik yo’q.

Nasafiy “Matla”da o’z devonidagi she’rlardan iqtibos qilib keltiradi. “Mulamma” she’riy san’atiga misol tariqasida uzun qasidasi mavjudligini va undan misol keltirganini yozadi. Nasafiyning arabcha-forscha devoni bizgacha yetib kelmagan. Unga tegishli ba’zi arabcha va forsch she’rlarni mazkur manbadan topish mumkin. Kitobda “qolana”, “qola roziallohu anhu bil-forsiyya”, “qovluna fi tarjimatih”, “lana”, “qultu fi tarjimatih” iboralaridan keyin kelgan she’rlar bevosita Nasafiyning o’ziga tegishlidir. Arshiy ko’p mehnat qilib “Matla”dagi Nasafiyga tegishli she’rlarni jamlagan. Ammo egasining ismi aniq yozilmagan she’rlarni ham Nasafiyga nisbat bergan. Arshiy Rampur nusxasining juda xunuk xat bilan bitilganligi va xatolarga boyligi bois she’rlarni o’qishlikda qiynalgan. Natijada misol sifatida keltirgan she’rlari noqis va kemptik bo’lib qolgan. Men bu kamchiliklarni imkonim yetguncha isloh qildim. (Bu gapim bilan men Arshiydan yaxshiroq matn o’qiyman demoqchi emasman):

Hazrat Abu Bakr Siddiqga tegishli arabcha bir baytning forsch tarjimasi:

Qola Najmuddin roziallohu anhu va an volidayhi fi tarjimatih:

گنه کردم بنادانی گهی چند تو بردار ای خدای از بنده این بند

چه سازد چاره ای بیچاره بنده بجز فضل خداوند ای خداوند

(281b)

Qola Najmuddin roziallohu anhu fi tarjimatih:

ای آنک فهم و وهم همه خلق عاجز است از وصف اندکی ز فراوان نعیم تو

وای آنک عاصیان طمع عفو کرده اند از حلم بی نهایت و فضل عمیم تو

(281b)

Tarse’ san’ati xususida

qola roziallohu anhu bil-forsiyya:

گر می میدهی بگوی ما را بازی گرمی نجویی بگوی ما را بازی

(293a)

Tansiq us-sifat she’riy san’atiga misol:

Qovluna bil-forsiyya:

مسلکتی بی منتهی ایزد تعالی جده پادشاه شرق را دادست در فصل شباب

آن شه شه زاده لشکرکش لشکر شکن ملک دار ملک ران جام جوی کام یاب

الب قتلغ ارسلان بلکا ابو الفتح ابن خضر شاه عالی رای عالی رایت عالی رکاب

(297b)

Nasafiya tegishli arabcha she'ning forsha tarjimasi:

Qovluna fi tarjimatih:

از بخت بود چیز و سعادت، نه ز حيله آن را که سعادت نبود، حال نباشد
بس مال گزند که ورا حيله نباشد بس حيله کننده که ورا مال نباشد

(303a)

Arabcha bayt:

روح روح الموحدين و تفریح کربهم فی ملاقات صحبهم و مناجات ربهم

Forsiy bayt:

مر تن و حال اهل ایمان را در دو چیزست راحت و آرام
در ملاقات اهل صدق و صفا در مناجات خالق علام

(298a)

Lana bil-forsiy:

سمرشدیم به سه چیز در جهان سه تن مرین سخن را تفسیر بشنو و تفصیل
به بی وفایی یار و به بی قراری من به بی نظیری این خواجه امام جلیل

(297a)

Misluhu lana:

یقینم شد که سه چیزست کرسه چیز در عالم نمی خواهد جدا شد هیچ، بشنو شرح و تبیانش
رخ یار من از وردش، دل زار من از دردش کف میراجل قاضی القضاة از جود و احسانش

(297a)

Qovluna bil-forsiy:

من و تو ای نگار بی همتا همچو ماهیم در دو حال و دو گاه
تو چو در نیم ماه، ماه تمام من چونیمه مهم به اول ماه
توبه نور رخ و به صورت روی من به رخسار زرد و قد دو تاه

(792b)

Nasafi "mulamma" she'riy san'atiga misol sifatida o'zining she'rlaridan misol keltiradi.

She'r birinchi bayti arabcha qolgani forsha bo'lib, forcha bayt ushbu dir:

جدا گشتم ز دلبر تا جدا شد
دل من از نشاط و شادکامی

(298b)

Tavshih san'atiga muallif ijodidan misol:

عهد تو مجاز آمد و قول تو خلاف
بدعهدی [ای] در خورد جفا با اشراف
دل برده ای و همی کنی استخفاف
الله که من از تو نیابم انصاف

(302b) Bu yerdagi to'rt misraning birinchi so'zlari yig'ilsa "Abdulloh" ismi chiqadi.

Yana ushbu she'riy san'atga muallif ruboiysidan misol:

چه قضا بود که ناگهان [کذا: ناگاه] از آن روی چو ماه زود مهجور شدم تا قد من گشت دوتاه
ببریدم ز تو ای دلبر از روی تو فر ماندم و دور شدم وز تو گشتم ناگاه
دل حشاد حزین کردم هنگام وصال قهر کردم همه را تا شدشان عیش تباه

همه را کردم مقهور من آخر به فراق باز مقهور شدم به شود ان شاء الله
(302b)

Va kaqovluna bil-forsiyya:

هر که از دوست به جز دوست خواهد، دوست رهاند
و آنکه از دوست جدا ماند کرا داند خواند

همت دوست به دست آمدن از دوست بود
چون ترا دوست شد از دست به دست تو چه ماند
(302b)

Muammolar:

Bakr ismiga atalgan lug‘z-muammo:

“Qovluna bil-forsiyya fi-ismi “Bakr”

چه گوید عرب میوه را از نخست
از و ماخذ نام یار منست
وز آحاد وز عشرات و متنین
دوم حرف نام نگار منست

(303a)

Qovluna fi-ismi “Aliy”

اگر مقدار مختاران موسی بگیری با دو میعادش به ترتیب
بدانی نام آن نام آور عصر که قول و فعل و خلقش راست تهذیب

(303a)

Bu yerda “مختاران موسی” (Muso hamrohlari) dan murod Muso alayhissalomning Alloh taolo borishini buyurgan yerga borayotganlarida u kishiga hamrohlik qilgan muridlaridir. Ularning soni 70 kishi bo‘lgan deyiladi. Jumal hisobiga ko‘ra 70 soni “ayn” “ع” harfi qiymatiga teng. Shoir bu yerda “Aliy” ismining avvalgi harfini “مختاران موسی” iborasidan hosil bo‘ladigan qiymat orqali hosil qiladi.

Va qovluna fi ismi Tohir:

ز حروف جمل تو آن آحاد آخر و اول و میانه بگیر
باز چل چند آن میانه بیار کو ز نام ویست حرف اخیر

(303a)

Va qovluna fi ismi Ilyos:

سلامت آمد و آرام و یمن و لطف و امان ز عکس نام دلارام در دلیل و نشان
وگر زیادت ازین بایدت بیان بشنو کزین نکوتر شرح است مرور و بیان
دو حرف اول [و] دو حرف آخر نامش دو حرف اول و دو حرف آخر قرآن
میانه حرف میانگین آن سر سوره که او میانه و نیمه ست از همه فرقان
به نیمه نام نخستش وفا طمع کردم مرا به نیمه آخر فکند آن جانان
چو زی وی آمد و چون قلب نام او حال دو حرف دل و جان بر آن بدان برهان
وگر فزایم بر آخرش میانگین حرف شوند نعمت و غم جمله و کنند قرآن
یکی نصیب تن من بود گه وصلت یکی نصیب دل من بود گه هجران

(303a)

Nasafiy, shuningdek, “zot ul-vujuh” nomlik she’riy san’atga o‘z she’ridan misol keltiradi, unda misralarni yuqoridan pastga va pastdan yuqoriga o‘qishlik mumkin bo‘ladi. Toshkent nusxasida bu she’r jadvalga solingan.

مرا بی تو نیابد انس و راحت دل آراما دلم شد با جراحت

ز خود هرگز قراری می نیابم دلم بردی بدان حسن ملاح
 جدا نیوم زیمت هیچ وقتی ز درد تو نیابم استراحت
 ز خود هرگز قراری می نیابم دلم بردی بدان حسن ملا
 جدا نتوانم زیست هیچ وقتی ز درد تو نیابم استراحت
 مکن نادن عدو را ماه رویا مکن من، مکن با من وقاحت
 ترا هر سو گراید رای و همت نکو ناما، بکن با ما سماحت
 شدم عاشق، دل و جان صید تو شد به دنیا در نیابم هیچ راحت
 جفا کردی به مهرت بسته گشتم به عشق تو کنم برخود نباحت
 مکن پویان کفر و مشک بویا دوانم من بدین درگاه و ساحت
 (303b)

Bu sheʼrdan bir necha shakllarni hosil qilishlik mumkin. Chunonchi, birinchi jihatda sheʼrning hamma baytlaridagi birinchi soʻzlarni yuqoridan pastga qarab bu shaklda oʻqisa boʻladi:

مرا خود جدا مکن، ترا شدم جفا مکن

Ikkinchi jihat: Ayni holatni pastdan yuqoriga qarab ham oʻqisa boʻladi:

مکن جفا شدم ترا، مکن جدا ز خود مرا

Uchinchi jihat: Baytlardagi ikkinchi soʻzlarni yuqoridan pastga qarab oʻqisa boʻladi:

بی تو هرگز نبوم نادن هر سو عاشق کردی پویان

Toʻrtinchi jihat: Pastdan yuqoriga qarab ham oʻqisa boʻladi

پویان کردی عاشق هر سو شادان نبوم هرگز بی تو

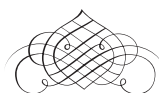
Beshinchi jihat: Uchinchi qator soʻzlarning tepadab pastga qarab oʻqilishi:

نیابد قراری زیمت عدو را گر آید دل و جان بمهرت کفورا

Oltinchi jihat: Ayni holatning aksi:

کفورا بمهرت دل و جان گر آید، عدو را زیمت قراری نیابد

Xulosa. Hijriy beshinchi va oltinchi asrlarda yashab ijod etgan forsiygoʻy baʼzi shoirlarning devonlari Eron yoki boshqa davlatlarda nashr etilgan boʻlsa-da, Najmiddin Nasafiyning forsiy merosi va “Matla’ un-nujum” asarining bu merosda tutgan oʻrni hanuzgacha yaxlit tadqiqot qilingan emas. “Matla’ un-nujum”da keltirilgan forsiyotlarning bir qismi muallifning oʻziga yana bir qismi nomlari keltirilgan manbalarga tegishlik boʻlsa, boshqa bir qism forsiyotlarning mualliflari aniq emas. Mazkur forsiyotlarni tadqiq etish ayni zamonamizning eng zaruriy masalalaridan biridir.

MUNTAKHAB ASH'ĀR-I ASĀTIDHAH: AN INTRODUCTION TO A SEVENTEENTH-CENTURY PERSIAN BAYĀD FROM THE BODLEIAN LIBRARY, OXFORD

“Muntaxab-i Ash'or-i Asotiza” –
Oksford universitetining Bodlean kutubxonasidagi
XVII asrga oid forsiy bayoz

S. Naqi ABBAS
(Kaifi)

Bodleian Visiting
Fellow 2025-
26; Head, P.G.
Department of
Persian, Langat
Singh College,
B. R. Ambedkar
Bihar University,
Muzaffarpur
(Bihar) – India
[snabbaskai@
brabu.ac.in]

Annotatsiya: Ushbu maqolada Oksford universiteti qoshidagi Bodlean kutubxonasida saqlanayotgan, taxminan 150 nafar shoirning tanlangan she'rlarini o'z ichiga olgan XVII asrga oid forsiy bayoz (she'riy to'plam) – “Muntaxab ash'or-i asotiza” (Elliott 292-qo'lyozma) haqida qisqacha ma'lumot beradi. Qo'lyozmaning kelib chiqish tarixi, ichki dalillar va keyinchalik kiritilgan qo'shimchalar – xususan, Shayx Inoyatulloh qalamiga mansub yozuvlar – tahliliga asoslanib, tadqiqot ushbu qo'lyozma hijriy 1081-yil (milodiy 1670-yil) dan oldin tuzilganligini asoslaydi. Maqolada qo'lyozmaning kodikologik xususiyatlari, mazmuni va o'ziga xos matn variantlari, jumladan, Shayx Inoyatulloh tomonidan ko'chirilgan to'rtta g'azal ko'rib chiqiladi. Shuningdek, unda ushbu “bayoz” noyob variantlar va boshqa manbalarda saqlanmagan she'rlarni (jumladan, Murshid-i Burujirdiyning tanlangan she'rlarini) o'zida jamlagani ko'rsatib o'tiladi; bu esa qo'lyozmaning Boburiylar davridagi she'riyat uzatilishi jarayonini o'rganish va forsiy matn an'analarini qayta tiklashdagi muhim ahamiyatini namoyon etadi.

Kalit so'zlar: Bayoz, aralash tarkibli qo'lyozma, she'riy to'plam, Bodlean kutubxonasi, Shayx Inoyatulloh, Boburiylar davri, qo'lyozmashunoslik, Murshid-i Burujirdiy.

Abstract. This article offers a concise introduction to Muntakhab Ash'ār-i Asātidhah (Ms. Elliott 292), a seventeenth-century Persian bayād (poetic miscellany) preserved in the Bodleian Library (University of Oxford) and comprising selected verses by approximately one hundred and fifty poets. Drawing on provenance, internal evidence, and later additions, most notably entries in the hand of Shaikh 'Ināyat-Allāh, the study argues that the manuscript was compiled before 1081 AH / 1670 CE. The article examines the manuscript's codicological features, contents, and distinctive textual readings, including four ghazals in the hand of Shaikh 'Ināyat-Allāh. It further demonstrates that the bayād preserves rare variants and otherwise lost verses (including select verses of Murshid-i Burūjirdī), thereby underscoring its significance as a witness to Mughal-period poetic transmission and to the reconstruction of Persian textual traditions.

Keywords: Bayād, Composite manuscript, Poetic miscellany, Bodleian Library, Shaikh 'Ināyat-Allāh, Mughal period, manuscript studies, Murshid-i Burūjirdī.

Yetib kelgan/ Received:
18.06.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

Introduction

During a Bodleian Visiting Fellowship (2025–26), I had the opportunity to consult the Persian manuscript collections of the Bodleian Library, University of Oxford. Among the manuscripts examined was an important Persian *bayāḍ* (poetic miscellany) comprising selected verses from approximately one hundred and fifty poets. The present article offers a concise introduction to this significant manuscript.

The *bayāḍ* begins on folio 3b with a table of contents, which is apparently a later addition. The first two folios are blank. However, on the verso of the first folio, a *rubāʿī* is recorded:

روزی که شود اذا السماء انفطرت
وندر پی آن اذا النجوم انكدرت
گویم: صنما بای ذنب قتلت
من دامن تو بگیرم اندر عرصات

[Translation:

On the day when ‘the sky is rent asunder’ / and thereafter ‘the stars are scattered’ / in the plain of Resurrection I shall seize your hem / and say: O idol, for what sin were you slain?]

Physical Description of the Manuscript

Title: منتخب اشعار اساتذه (*Muntakhab Ash ‘ār-i Asātidhah*) / Shelfmark: Ms. Elliott ۲۹۲; Script: Naṣṭa‘īq; Headings: in red; Lines: ۱۶–۲۸ (including margins); Layout: three columns; Folios: ۳۰۴ (۶۰۸ pages); Dimensions: ۲۷,۷ × ۱۶,۴ cm/written area: ۲۱,۱ × ۱۱,۲ cm; Scribe: not indicated; Date of copying: not indicated; Condition: defective at the end; Binding: greyish light-brown cotton cloth.

Beginning (f. 6b): Shaikh Sa‘dī Shīrāzī
اول دفتر بنام ایزد دانا

آن که قدیم است و منعم است و توانا¹

[Translation: The opening of the book is in the name of the All-knowing God / He who is eternal, beneficent, and omnipotent.]

End (f. 304a):
دلی که داشت عنایت به خشم او نسپرد
کباب سوخته در کام می پرستان کرد

[Translation: The heart that *Ināyat* possessed did not surrender to her wrath / He made it a charred kebab for the wine-drinkers.]

The Table of Contents

The table of contents (ff. 3b–5b) is written in *shikastah* hand and arranged in tabular form across thirty-two ruled compartments. Sa‘dī appears as the first poet listed and Ṭālib-i Āmulī as the last. In total, 150 poets are recorded in the index. However, at the end of the anthology, four ghazals by a poet named Shaikh ‘Ināyat-Allāh are included, though his name does not appear in the table of contents. The total number of poets represented in the manuscript thus rises to 151. Shaikh ‘Ināyat-Allāh will be discussed in detail below.

Seal and Inspection Note

A seal is impressed on folio 6a, reading:

عبادالله ۸۸۱۱

[‘Ibād-Allāh ۱۱۸۸ (۱۷۷۴ CE)]

On the same folio appears an inspection note, reading:

عرض دیده شد بتاریخ چهارم محرم الحرام ۸۴

1. In the manuscript, this hemistich is transmitted incorrectly. The correct reading is: صانع پروردگار حی توانا (*Ṣāni ‘-i Parvardigār-i Ḥayy-i Tawānā*), ‘The Maker, the Sustainer, the Living, the Omnipotent’.

[Translation: Inspected on the fourth of Muḥarram al-ḥarām, 48.]

Two possible interpretations may be suggested for ‘48’: 1148 AH (1735 CE) and 1248 AH (1832 CE).

Provenance and Ownership

Following this inspection note is a brief introductory notice written in an elegant *thuluth* hand. The final two lines have been deliberately erased. The legible portion reads:

نسخه منتخب اشعار اساتذه که به تعداد یک صد و پنجاه شاعر باشد، در بلدۀ لکهنو معرفت مخدومی مفتی مولوی محمد...

[Translation: A copy of *Muntakhab Ash ‘ār-i Asātidhah* (Selected Verses of the Master Poets), comprising one hundred and fifty poets, in the town of Lucknow, under the auspices of Makhdūmī Muftī Maulawī Muḥammad...]

The introductory notice explicitly establishes the title of the anthology as منتخب اشعار اساتذه (*Muntakhab Ash ‘ār-i Asātidhah*). It is noteworthy, however, that the name following ‘Muftī Maulawī Muḥammad’ has been deliberately erased.

In light of the inspection note recorded immediately before this introduction, if the date ‘Muḥarram al-ḥarām ٤٨’ is interpreted as ١٢٤٨ AH (١٨٣٢ CE), it becomes plausible that the ‘Muftī Maulawī Muḥammad’ mentioned here may be identified with the well-known Shī‘ī scholar of Lucknow, Muftī Sayyid Muḥammad ‘Abbās Shūshtarī (d. ١٣٠٦ AH / ١٨٨٩ CE), who was widely known as ‘Muftī Muḥammad ‘Abbās’ or ‘Muftī Maulawī Muḥammad ‘Abbās’. The explicit reference to ‘*balda-i Lakhnau*’ (the town of Lucknow) in the introduction further supports this conjecture.

On this basis, it may tentatively be suggested that the anthology was, at some stage, connected to Muftī Maulawī Muḥammad ‘Abbās.

Shaikh ‘Ināyat-Allāh and the Dating of the Manuscript

Another name occurring in the anthology, namely *Shaikh ‘Ināyat-Allāh*, is of considerable importance, for it may assist in determining the approximate date of compilation. Throughout the manuscript, scattered notes and verses have been entered at various points, sometimes executed in a bolder hand and sometimes in a finer one, yet consistently in a shikastah-influenced hand.

Alongside these entries, the name ‘Shaikh ‘Ināyat-Allāh’ appears repeatedly, and in one place the phrase ‘*li-rāqimahu al-faqīr ‘Ināyat-Allāh*’ (written by the humble ‘Ināyat-Allāh) is recorded. For example, on folio 117b, under the name Shaikh ‘Ināyat-Allāh, there appears a note titled:

کلماتی که در عدد برابر اند

[Translation: Words whose numerical values are equal]

Under this heading, several words of identical *abjad* values are listed together with their corresponding numerical totals.

On folio 128a, in the same hand, the following verse is written. It is unmistakably a *taḍmīn* composed in the metre of the celebrated *ghazal* of Mīrzā Muḥammad ‘Alī Ṣā’ib Tabrīzī (d. 1676 CE) beginning ‘*Mī-dahad ‘ishq ba-shamshīr ṣilā bismillāh*’. However, the second hemistich of the verse, ‘*Har ki dārad sar-i hamrāhī-i mā bismillāh*’, does not occur in Ṣā’ib’s original *ghazal*, although it has become widely known in later usage. The verse reads:

من و دل را سفر کعبۀ دل پیش آمد

هر که دارد سر همراهی ما بسم الله

[Translation: For me and my heart there arose a journey to the Ka‘ba of the heart / whoever has the resolve to accompany us, in God’s name, come!]

It may also be noted that in post-revolutionary Iran, as well as in elegiac and devotional poetry, verses composed in the *zamīn* of ‘*har ki dārad ...*’ are frequently encountered. Indeed, some *nawḥa-khwāns* repeat this hemistich with marked emphasis and rhetorical force. Such

usage may be understood as an attempt to stir public participation in revolutionary causes and to evoke heightened spiritual emotion. This observation, however, is offered here only parenthetically.

On the same folio (f. 128a), immediately following the verse cited above, there appears a chronogram (*qīṭa* 'i *tārīkh*) under the heading:

تاریخ خان عالیشان جعفر خان از شیخ عنایت الله

[Translation: Chronogram on the exalted Khān Ja'far Khān, by Shaikh 'Ināyat-Allāh] The chronogram:

از جهان رفت چون به خلد شکید	عالم عدل و داد، جعفر خان
جای جعفر بهشت باد، رسید	بهر تاریخ او، ندا از غیب

[Translation:

Ja'far Khān, a world of justice and equity / departed from this world as he hastened toward Paradise / For the date of his passing, a call came from the unseen / 'May Ja'far's abode be Paradise' thus it was proclaimed.]

The chronogrammatic phrase '*Jāy-i Ja'far bihisht bād*' yields the date 1081 AH (1670 CE).

The presence of this chronogram in the anthology indicates that the manuscript was in the possession of Shaikh 'Ināyat-Allāh by 1081 AH (1670 CE). If, as the palaeographical evidence suggests, the chronogram was entered in his own hand, the compilation of the anthology must have preceded or coincided with that date. It appears that Shaikh 'Ināyat-Allāh entered, at various points throughout the volume, miscellaneous notes as well as verses, both his own and those of other poets, in his own hand.

It is noteworthy that wherever the name of Shaikh 'Ināyat-Allāh occurs in the anthology, the entries are written in a more or less uniform shikastah-influenced script. Moreover, on folio 117b the explicit statement '*li-rāqimahu al-faqīr 'Ināyat-Allāh*' (written by the humble 'Ināyat-Allāh) renders the attribution unmistakable. There remains little room for doubt that these scattered entries are autograph additions by Shaikh 'Ināyat-Allāh himself.

The Historical Context of Ja'far Khān

The '*Khān-i 'Ālī-shāh Ja'far Khān*' mentioned in the chronogram, whose death occurred in 1081 AH / 1670 CE, may plausibly be identified with '*Umdat al-Mulk Ja'far Khān*, who served as grand vizier under Shāh Jahān and Aurangzeb. Ja'far Khān belonged to the distinguished family of Umīdī Rāzī Tihirānī² (d. 929 AH / 1523 CE), and his lineage remained one of considerable prominence and prestige throughout the Mughal–Safavid period. Before proceeding further with the discussion of the present anthology, it will be appropriate to offer a brief account of Ja'far Khān himself, since such background will assist in determining the historical significance of the manuscript.

(a) Hijrī Rāzī Tihirānī

The great-grandfather of 'Umdat al-Mulk Ja'far Khān, Khwāja Muḥammad Sharīf Hijrī Rāzī Tihirānī (d. 984 AH / 1576 CE), was a man of notable intelligence, wit, and administrative distinction. At the outset of his career, he served as vizier to Tātār Sultān b. Muḥammad Khān Sharaf al-Dīn Ughlī, the amir of Khurāsān, who, recognizing his competence, entrusted him with broad authority over financial and territorial affairs.

After the death of Muḥammad Khān, he continued for some time as vizier to the latter's eldest son, Qazāq Khān, where he likewise distinguished himself through capable administration. Following Qazāq Khān's death, he entered the service of the Safavid ruler Shāh Ṭahmāsp (r. 930–

2. Khwāja Arjāsp Umīdī Rāzī Tihirānī, son of Khwāja Shaikh 'Alī Tihirānī. For his biography, see *Tadhkira-i Maikhāna*, pp. 141–150, 535–544.

984 AH / 1524-1576 CE), who appointed him vizier over Yazd, Abarqūh, and Biyābānak, where he discharged his duties with justice and integrity. He was subsequently granted the vizierate of Iṣfahān (celebrated as *Niṣf-i Jahān*).³ He died in 984 AH (1576 CE).⁴

It is related that during his tenure as vizier, two brothers bearing the poetic pen-names ‘Salāmī’ and ‘Kalāmī’ would appear daily at his court, seeking patronage and offering their insipid verses. Irritated by their persistence, Hījri Rāzī is said to have composed the following satirical couplet:⁵

دو چیز است بدتر ز تیغ حرامی / سلام ‘کلامی’، کلام ‘سلامی’

[Translation:

Two things are worse than a brigand’s blade: / the greeting of ‘Kalāmī’, and the poetry of ‘Salāmī’.]

Hījri Rāzī was the author of a *Dīwān*. Manuscript copies of this work are preserved in the Khudā Bakhsh Library (Patna), the Sālār Jung Museum Library (Hyderabad)⁶ and British Library (Or. 791). A few verses may be cited here as illustrative specimens of his poetic style:

فتاده‌ای چو من از رهگذار برخیزد نه در ره از پی رخش غبار برخیزد
کسی ز پیش تو امیدوار برخیزد در امید نبستی چنان که در همه عمر

[Translation:

It is not dust that rises along the road in pursuit of his steed / it is the fallen, like me, who rise from the roadside / you did not shut the door of hope so that, for a lifetime / no one might rise from before you without hope.]

*

همچو من سوخته‌ای سوز دل من داند آتش خرمن من، سوخته‌خرمن داند

[Translation:

The fire of my harvest, only one whose harvest has burned knows / the burning of my heart, only one burned like me knows.]

*

گر از تو فراموش کنم، از که کنم یاد ای یاد تو پیوسته انیس دلِ ناشاد
هر مرغ به رنگی ز تو در ناله و فریاد هر گل به لباسی ز تو با پیرهن چاک

[Translation:

O memories of you, a constant companion of my sorrowing heart / if I forget you, whom shall I remember? / Every flower wears some garment from you, its robe rent open / every bird, in some colour drawn from you, is in lament and cry.]

*

دیده را دولت دیدار میسر شده بود دوش کاشانه‌ما از تو منور شده بود
هجری، آن عده و صلی که مقرر شده بود لله الحمد که امشب به وفا انجامید

Translation:

Last night our dwelling was illumined by you / the eye had been granted the fortune of beholding you / Praise be to God that tonight it was brought to completion / Hījri, the promise of

³. *Kārwan-i Hind*, vol. 2, p. 1522.

⁴. *Ḍamīrī Iṣfahānī* derived the date of death from the chronogram ‘گردید یکی کم ز ملاذ وزرا’ [One became fewer among the refuge of the viziers]. See *‘Arafāt al-‘Ashiqīn*, vol. ۷, p. ۴۶۶. Likewise, a poet with the takhalluṣ *Rāmī* extracted the date from the phrase ‘اه هجری برفته از دنیا’ [Alas, Hījri departed from this world]. See *Nashtar-i ‘Ishq*, vol. ۲, part ۱, p. ۱۸۴۰.

⁵. *Nashtar-i ‘Ishq*, vol. 2, part 1, p. 1839.

⁶. For a description of the Khudā Bakhsh manuscript, see Sayyid Amīr Ḥasan ‘Ābidī, *‘Dīwān-i Hījri’*, Idrāk Gopālpūr, book 11, pp. 63–67 (July–December 2017). For the Sālār Jang manuscript, see *Fihrist-i Sālār Jang*, vol. 5, p. 51.

the union which had been decreed.]

(b) I'timād al-Dawla Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn

Kh^wāja Muḥammad Sharīf Hijrī Rāzī had two sons: Kh^wāja Muḥammad Ṭāhir Waṣlī Rāzī Tihirānī and Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn Muḥammad Rāzī Tihirānī.

After his father died in 984 AH / 1576 CE, Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn, owing to adverse circumstances in Iran, set out for India with his family. Along the way, his belongings were plundered, and only two mules remained, upon which they travelled in turn. At Qandahar, a daughter was born to him, Mihr al-Nisā' (later renowned as *Nūr Jahān Begum*).

Upon reaching Fatehpur, through the mediation of the merchant Malik Mas'ūd, he gained access to the court of Akbar and entered imperial service. Owing to his distinguished and meritorious service, he rose rapidly and was granted a *mansab* of three hundred. In 1004 AH / 1595–96 CE he was appointed *dīwān* of Kabul, and in due course, he received the rank of one thousand along with the office of *Dīwān-i Buyūtāt*.

In 1014 AH / 1605 CE, upon the accession of Jahāngīr, he was elevated to the rank of seven thousand and granted the title *I'timād al-Dawla*; he was also entrusted, together with Mīrzā Jān Beg, with the responsibilities of the vizierate.⁷ In 1020 AH / 1611 CE, following the marriage of his daughter Nūr Jahān Begum⁸ to Jahāngīr, he was appointed to the eminent office of *wakīl-i kul* (chief regent).

Among his sons, Ibrāhīm Khān Faṭḥ-Jung Tihirānī⁹ (d. 1033 AH / 1623 CE) held the rank of five thousand and served as governor of Bengal and Orissa; I'tiqād Khān Mīrzā Shāpūr¹⁰ (d. 1060 AH / 1650 CE) was likewise a noble of five-thousand rank and governor of Kashmir; and Yamīn al-Dawla Āṣaf Khān Āṣafjāhī¹¹ (d. 1051 AH / 1641 CE) held the rank of six thousand and occupied the office of *Wakīl al-Salṭanat*.¹²

Regarding this family, Jahāngīr writes in the *Tūzuk*:¹³

...و اعتماد تمام به او دارم، و دولت و پادشاهی من حالا در دست این سلسله است، پدر دیوان گُل، پسر وکیل مطلق،

⁷. *Ma'āthir al-Umarā'*, vol. 1, pp. 127–130.

⁸. It should be noted that before her marriage to Jahāngīr, Nūr Jahān Begum had been the wife of 'Alī Qulī Beg Istājlu, known as Shīr Afgan Khān (d. 1016 AH / 1607 CE). The circumstances of Shīr Afgan's death and Nūr Jahān's subsequent marriage to Jahāngīr are described in the *Tūzuk-i Jahāngīrī* as follows: During the period when Emperor Akbar was residing in Lahore, 'Alī Qulī Beg Istājlu, who had been nurtured at the court of Shāh Ismā'īl (Ṣafavid), came from Iraq and entered Akbar's service. Mīrzā Ghiyāth Beg (I'timād al-Dawla) married his daughter, who had been born in Qandahar, to 'Alī Qulī Beg. After some time, 'Alī Qulī Beg gained such favour with Emperor Jahāngīr that he was granted the title 'Shīr Afgan' and elevated in rank. When Jahāngīr ascended the throne, he assigned him a jāgīr in Bengal. After Shīr Afgan was killed, the officials of Bengal, acting on Jahāngīr's orders, sent the daughter of I'timād al-Dawla Mīrzā Ghiyāth Beg to the imperial court. Jahāngīr entrusted her to his stepmother Ruqayya Sulṭān Begum. She remained in her service for some time until fortune turned in her favour: during the festival of Nawrūz, Jahāngīr beheld her, and she won his heart. She was admitted to the royal harem, first receiving the title 'Nūr Maḥall' and later 'Nūr Jahān.' Her relatives were granted high offices and ranks. Nūr Jahān acquired such influence that, apart from the Friday sermon (khuṭba), virtually all affairs of state were conducted by her authority; coins were struck in her name and imperial edicts bore the inscription 'By order of Her Exalted Majesty Nūr Jahān Begum, Queen'. Nūr Jahān Begum died in Lahore in 1055 AH / 1645 CE. See *Tūzuk-i Jahāngīrī* (Urdu trans.), pp. 32–34; *Tūzuk-i Jahāngīrī*, ed. Sir Sayyid Aḥmad Khān, p. 54; and *Kārwan-i Hind*, vol. 2, pp. 1461–66.

⁹. For biographical details, see *Ma'āthir al-Umarā'*, vol. 1, pp. 135–139.

¹⁰. For biographical details, see *Ma'āthir al-Umarā'*, vol. 1, pp. 180–182.

¹¹. For biographical details, see *Ma'āthir al-Umarā'*, vol. 1, pp. 151–160; and *Kārwan-i Hind*, vol. 1, pp. 4–5.

¹². During the reign of Shāh Jahān, Āṣaf Khān attained the rank of nine thousand and was appointed to the office of commander-in-chief.

¹³. *Kārwan-i Hind*, vol. 2, p. 1463 [citing *Rūznāma-i Jahāngīr* (*Jahāngīrnāma*, *Tūzuk-i Jahāngīrī*), Āstān Quds manuscript, no. 51, copied in 1046 AH].

[Translation: ... I repose complete trust in him, and my dominion and sovereignty now rest in the hands of this family: the father is *Dīwān-i Kul*, the son *Wakīl-i Muṭlaq*, and the daughter my confidante and companion.]

It should also be noted that Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn had another son, Mīrzā Muḥammad Sharīf Tihrānī, who was counted among the close associates of Prince Khusraw, son of Jahāngīr. Following Khusraw's rebellion, Jahāngīr ordered Mīrzā Sharīf to be executed in 1016 AH / 1607 CE, together with the prince's other intimates.¹⁴

It would, however, be mistaken to regard I'timād al-Dawla Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn as merely a politically powerful noble. He was equally distinguished for his learning and intellectual accomplishments. Jahāngīr, praising him, writes:¹⁵

در علم حساب بی‌بدل روزگار است، و در انشا و املا یگانه عصر خود، و در شعر فهمی و تتبع قدما در هیچ بلاد ثانی ندارد، کم دیوانی است که به نظر او نرسیده باشد و آنچه خلاصه آن است بیرون ننوشته باشد، و در صحبت داشتن بهتر از هزار مفرح یاقوت است، همیشه خندان و شگفته است و در تاریخ دانی هیچ حکایتی نیست که در ذکر او نیامده باشد.

[Translation: In the science of arithmetic, he is without equal in his age; in composition and epistolography, unique in his time; in the appreciation of poetry and in the study of the ancients, he has no peer in any land. There is scarcely a dīwān that has not passed under his scrutiny, nor one whose essential substance he has not extracted in writing. The pearl of his companionship is worth more than a thousand exhilarating rubies. Ever cheerful and radiant, he possesses such mastery of history that scarcely an anecdote exists whose mention does not arise in his discourse.]

Similarly, in the *Tadhkira-i 'Arafāt al- 'Ashiqīn*, Taqī Awhadī, referring to Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn as the patron of Ṭālib-i Āmulī, writes:¹⁶

خواجہ غیاث‌الدین محمد الرّازی... سیزده هزار کتاب را به دست خود تنقیح نموده و بر آن گشته حاضر دارد و مجلسی نیست که اقلّ دو سه هزار بیت از قدما و جددا را ایشان به زبان خود نخوانند و از تواریخ و رسائل تصوف و غیره سمند بیان نرانند. آن چنان طبعی را که چنین مربّی می‌باشد، سخن را به هر پایه که رساند گنجایش دارد.

[Translation: Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn Muḥammad al-Rāzī personally examined and refined thirteen thousand books, keeping them ready at hand. There was no gathering in which he did not recite, from memory, at least two or three thousand verses of the ancients and the moderns, and set the steed of eloquence galloping through histories, Sufi treatises, and the like. A talent nurtured by such a mentor possesses the capacity to rise to whatever height it may attain.]

Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn Muḥammad died in 1031 AH / 1621 CE.¹⁷ A considerable number of his relatives were settled in India. Jahāngīr notes in the *Tūzūk* the presence of forty-one

¹⁴. *Ma'āthir al-Umarā'*, vol. 1, p. 129:

در سنه ۱۰۱۶ هجری، محمد شریف، پسرش (غیاث‌الدین)، از تبامخردی با جمعی متفق شده خواست سلطان خسرو را از قید برآورد که زود گرد شگافته شد، و راز مخفی بر ملا افتاد، جنت‌مکانی (جهانگیر) او را با دیگران بیاسا رسانید، میرزا (غیاث‌الدین) در خانه دیانت‌خان محبوس گشته به جریمه دولک روپیّه رهایی یافت.

(Translation: In the year 1016 AH, Muḥammad Sharīf, his son (Ghiyāth al-Dīn), through reckless conduct conspired with a group to release Sulṭān Khusraw from captivity. The matter was soon uncovered and the hidden secret laid bare. His Majesty (Jahāngīr), now dwelling in paradise, ordered him executed along with the others. Mīrzā (Ghiyāth al-Dīn) was imprisoned in the house of Diyānat Khān and was released upon payment of a fine of two lakhs of rupees). See also *Kārwān-i Hind*, vol. 1, pp. 624–25.

¹⁵. *Kārwān-i Hind*, vol. 2, p. 1463 (citing *Rūznāma-i Jahāngīr* [*Jahāngīrnāma*, *Tūzūk-i Jahāngīr*], Āstān Quds Raḥawī MS 51, copied in 1046 AH).

¹⁶. *'Arafāt al- 'Ashiqīn*, vol. 4, p. 2464 (biographical notice of Ṭālib Āmulī).

¹⁷. *Ma'āthir al-Umarā'*, vol. 1, pp. 130–131; *Kārwān-i Hind*, vol. 2, pp. 1462–1465 (biographical notice of Nūr Jahān Begum).

members of the family at court.¹⁸ It is noteworthy that Amīn Aḥmad Rāzī (son of Kh^wāja Mīrzā Aḥmad), the author of *Haft Iqlīm*, and Āqā Shāpūr Tihirānī (son of Kh^wāja Kh^wājagī) were his cousins.¹⁹

(c) **Waṣlī Rāzī Tihirānī and Mīrzā Muḥammad Ṣādiq**

Kh^wāja Muḥammad Ṭāhir Waṣlī Rāzī Tihirānī, the second son of Kh^wāja Muḥammad Sharīf Hijrī Rāzī and elder brother of I‘timād al-Dawla Kh^wāja Ghiyāth al-Dīn, also migrated to India. The biographical sources do not make clear whether he arrived together with his brother or at a later date. From *Tadhkira-i ‘Arafāt al-‘Āshiqīn*, it appears that he held the office of *dīwān* in Lahore alongside his son, Mīrzā Muḥammad Ṣādiq. The author of *‘Arafāt al-‘Āshiqīn* reports having seen him again in 1024 AH / 1615 CE in Agra, at which time he was approximately seventy-five years of age.²⁰

Kh^wāja Muḥammad Ṭāhir was not only a man of learning but also a poet who compiled a *Dīwān*. In relation to his father’s pen-name, he adopted the takhalluṣ ‘Waṣlī’. A manuscript of his *Dīwān* (no. 1825) is preserved in the Sālār Jang Library, Hyderabad. It opens with the following *maṭla* ‘:

خوش وقت و خندان بگذران، خوش وقت و خندان صبح را
شاید که تا صبح دگر، دریافت نتوان صبح را

[Translation:

Pass the morning in joy and laughter, pass it in joy and laughter / For perhaps by another dawn, you may not attain the morning again.]

Also, a copy of his *Dīwān* is preserved at the British Library (Or. 791, ff. 61-149).

The author of *‘Arafāt al-‘Āshiqīn* also mentions one of his works entitled *Hazār Dāstān-i Chahār Chaman*, an anthology consisting of one thousand selected qaṣīdas drawn from one hundred poets. It was completed in 1019 AH / 1610–11 CE, and the chronogram for its completion is given as ‘*Durr-i Thamīn-i Ṭāhir*’.

A few verses from Kh^wāja Muḥammad Ṭāhir Waṣlī Rāzī are presented below as specimens of his poetry:

شمع یکجا خانه افروز است و یکجا آتش است یار شمع بزم غیر و در دل ما آتش است
سنگ آتش گر به دریا درفتد با آتش است آب زد بر آتش دل، دیده، و سودی نداشت

[Translation:

The beloved is the candle of another’s assembly, and in my heart, a fire / In one place, that candle illumines a house, in another, it is sheer blaze.

The eye poured water upon the heart’s fire, yet it was of no avail / Even if a fire-stone falls into the sea, it remains fire.]

¹⁸. *Jahāngīrnāma* (Tehran ed.), pp. 386–387:

...روز دیگر، به پرسش فرزندان و خویشان او رفته چهل و یک تن از فرزندان و اقوام و دوازده نفر از منشیان او را سر و پا عنایت نموده از لباس ماتم بر آوردم

[Translation: ...On another day, I visited to inquire after his sons and relatives; I bestowed head-to-foot robes of honor upon forty-one of his children and kinsmen and upon twelve of his secretaries, and I removed them from the garments of mourning.]

¹⁹. *Ma ‘āthir al-Umarā’*, vol. 1, p. 128::

برادرانش (خواجه محمد شریف هجری)، خواجه میرزا احمد و خواجگی خواجه اند. اولین، پدر میرزا امین مؤلف هفت اقلیم است... دومین نیز صاحب سخن است، پسرش خواجه شاپور که در شاعری مسلّم و مشهور است.

[Translation: ... His brothers (Kh^wāja Muḥammad Sharīf Hijrī) were Kh^wāja Mīrzā Aḥmad and Kh^wājagī Kh^wāja. The former was the father of Mīrzā Amīn, the author of *Haft Iqlīm*... The latter was also a man of letters; his son Kh^wāja Shāpūr was acknowledged and renowned in poetry.]

²⁰. *‘Arafāt al-‘Āshiqīn*, vol. 7, p. 4605.

*

آخر کجۀ حسن به دوران تو گل کرد بر صفحه عارض، خطِ ریحانِ تو گل کرد

[Translation:

Upon the page of your cheek, your basil-line bloomed / At last, beauty's curving script flowered in your season.]

*

صد قافله جان بر لبِ احباب رسیده تا آن لبِ میگون به می ناب رسیده
نادیده گداییست به اسباب رسیده دیده به رخت هیچ نداند به چه بیند

[Translation:

When that wine-hued lip met the pure wine / A hundred caravans of souls surged to the lovers' brink.
The eye, gazing on your face, knows not what it sees / It is a blind beggar who has come upon riches.]

*

عقدۀ ای کز دل گشودم، بخت در کارم فکند شکوۀ بیهوده باز از چشم دلدارم فکند
صاع خود دزدیده و دزدانه در بارم فکند²¹ یوسف من تا به قیدِ بندگی دارد مرا

[Translation:

Again, my beloved's eye flung a futile complaint / The knot I had untied from my heart, fortune cast back into my affairs.
While my Joseph holds me in the bonds of servitude / He steals his own measure and secretly casts it into my sack.]

*

راهِ گریزِ حسنِ خود آن مه به خار بست نه خر به گردِ عارضِ یارم نگار بست

[Translation:

The sun did not trace an aureole about my beloved's cheek / That moon has hedged the path of her beauty's flight with thorns.]

*

Kh^wāja Muḥammad Ṭāhir Waṣlī Rāzī's son, Mīrzā Muḥammad Ṣādiq,²² held the office of *Mīr Bakhshī* during the reigns of Jahāngīr and Shāh Jahān. He possessed the rank of four thousand and died in 1043 AH / 1633–34 CE. It was this very Mīrzā Muḥammad Ṣādiq who was the father of 'Umdat al-Mulk Ja'far Khān, whose chronogram is recorded in the anthology under discussion.

In addition to Ja'far Khān, three other sons are mentioned: Raushan Ṣamīr, 'Abd al-Raḥmān, and Bahrām, each of whom also held an official rank.

(d) Ja'far Khān

'Umdat al-Mulk Ja'far Khān married Farzāna Begum, known as Bībī Jīū, sister of Mumtāz Maḥall and maternal aunt of Aurangzeb. After serving as governor of Punjab, he held office in Shāhjahānābād, Thatta, Mālwa, and Kashmir, eventually rising to the position of prime minister under both Shāh Jahān and Aurangzeb. He died in 1081 AH / 1670 CE in Shāhjahānābād, holding the rank of six thousand.

Two of his sons are known by name: Nāmdār Khān²³ and Kāmgar Khān.²⁴ It is noteworthy

²¹. In the tadhkira, this hemistich is recorded as follows, which is incorrect: 'مراب رد من اذد دوخ و مدی دزد دوخ عاص' (vol. 7, p. 4606).

²². For biographical details, see *Ma'āthir al-Umarā'*, vol. 2, pp. 729–731.

²³. For biographical details, see *Ma'āthir al-Umarā'*, vol. 3, pp. 830–833.

²⁴. For biographical details, see *Mā'āthir al-Umarā'*, vol. 3, pp. ۱۵۹–۱۶۰. It is noteworthy that on the occasion of

that Mīrzā Ibrāhīm Urdūbādī²⁵ served as tutor to Ja‘far Khān’s sons. A detailed account of Ja‘far Khān’s life is given in *Ma‘āthir al-Umarā’* (vol. 1, pp. 531–535).

Shaikh ‘Ināyat-Allāh: Biography and Literary Identity

We may now turn to Shaikh ‘Ināyat-Allāh. In *Tadhkira-i Kārwan-i Hind* (vol. 2, p. 715), citing *Subh-i Ṣādiq*, it is stated in the biographical notice of Ṣubhī Hamadānī that:

عنایت الله، پسر خواجه ولی که منشی حضرت صاحبقران بود...

[Translation: ‘Ināyat-Allāh, son of Khwāja Walī, who was the secretary of Ḥaẓrat Ṣāhib-Qirān ...]

This statement is of particular importance for identifying Shaikh ‘Ināyat-Allāh. Shāh Jahān remained on the throne until 1068 AH / 1658 CE, after which the reign of Aurangzeb commenced. ‘Umdat al-Mulk Ja‘far Khān served as prime minister under Shāh Jahān, and according to *Subh-i Ṣādiq*, Shaikh ‘Ināyat-Allāh held the office of *munshī* in Shāh Jahān’s service. ‘Umdat al-Mulk continued to occupy various high offices under Aurangzeb and once again rose to the position of prime minister before he died in 1081 AH / 1670 CE.

Although none of the biographical dictionaries or historical sources consulted thus far clarifies Shaikh ‘Ināyat-Allāh’s position during Aurangzeb’s reign, it is nevertheless certain that he was alive at least until the death of ‘Umdat al-Mulk Ja‘far Khān in 1081 AH / 1670 CE, and that the anthology under discussion had been compiled prior to that date. Upon receiving news of ‘Umdat al-Mulk’s death, Shaikh ‘Ināyat-Allāh immediately composed the chronogram and entered it into the present anthology.

The Autograph Ghazals of Shaikh ‘Ināyat-Allāh

By fortunate circumstance, Shaikh ‘Ināyat-Allāh also inscribed four of his own ghazals at the end of the manuscript, which may well constitute the only surviving specimens of his poetry. These four ghazals are therefore reproduced below:

از سر کویشتم، شامه بوی گل گرفت	سر نهادم بر درش، عمّامه بوی گل گرفت
دم زدم از چین گیسویش، سر نافه گشاد	لب گشودم از رخس، هنگامه بوی گل گرفت
در گریبان سر فرو بردم به یاد او شبی	ریخت گل چاک گریبان، جامه بوی گل گرفت
از زبان خامه ذکر آن دهن روزی گذشت	غنچه سرزد از زبانش، خامه بوی گل گرفت
چون عنایت شمه‌ای ز اوصاف رخسارش نوشت	شاخ گل شد کلک کاتب، نامه بوی گل گرفت

[Translation:

As I passed through her lane, my senses caught the scent of roses / I laid my head upon her threshold, my turban took on the fragrance of roses.

When I breathed of the curl of her tresses, the musk-pod burst open / When I spoke of her face, the whole tumult filled with the scent of roses.

One night, I buried my head in my collar, remembering her / Blossoms poured from its torn seam, my garment took the scent of roses.

One day, the mention of that mouth passed across the tongue of the pen / A bud sprang from its speech, the pen itself grew fragrant with roses.

When ‘Ināyat wrote a hint of the qualities of her face / The scribe’s reed became a rose-branch,

Kāmgār Khān’s marriage in ۱۰۷۷ AH / ۱۶۶۶–۶۷ CE, Nī‘mat Khān ‘Ālī Shīrāzī (d. ۱۱۲۱ AH / ۱۷۰۹ CE) composed a satirical *qit‘a* consisting of twenty-five verses (opening: بار دیگر کدخدا شد خان عالی منزلت/ با کمال عزّ و تمکین، با وقار زیب (و زین). The poem contains pointed satire directed at Kāmgār Khān’s alleged sexual incapacity and is noteworthy for its rhetorical construction and literary boldness. Mīr Ghulām ‘Alī Āzād Bilgrāmī (d. ۱۲۰۰ AH / ۱۷۸۶ CE) wrote a commentary on this satirical piece, included in his *Tadhkira-i Khazāna-i ‘Āmira* (pp. ۳۳۶–۳۴۶). The poem was also published under the title *Sharḥ-i Qit‘a-i Nī‘mat Khān ‘Ālī* at Maṭba‘ Sharaf al-Maṭābī, Delhi, in ۱۲۶۰ AH / ۱۸۴۴ CE.

²⁵. For biographical details, see *Kārwan-i Hind*, vol. 1, pp. 8–9.

and the page took the scent of roses.]

نگاه کرد خطِ دلکشِ تو چون یاقوت
چو زلف و ابرو و چشمت به صفحه خورشید
که بست نقشِ خطت را به لب، چه شیرین است
ز شرم، خون دلِ کوهکن که ریخت به کوه
به گریه کرد از او التماسِ حرفی چند
به نسیه خونِ دلم آفتاب اگر نبرد
دلم به خون جگر گرچه سالها اندوخت
بسی سر اشکِ عنایت، ز سنگِ سنگدلان

[Translation:

When Yāqūt beheld the ravishing line of your script / He broke his pen, ashamed, stood abashed and cast down.

Upon the sun's bright page: like your tress, brow, and eye / Where has Yāqūt ever inscribed such *lām*, *ṣād*, and *nūn*?

Who traced the imprint of your script upon the lip? How sweet it is / Outside, a well-watered emerald; within, a ruby.

From shame, the mountain-carver poured his heart's blood upon the mountain / Even now, that stone-hearted mass remains steeped in ruby blood.

Weeping, he begged her for a few words / She laughed and said: 'Rubies are not made to fall by spells'.

If the sun does not carry off my heart's blood on credit / How would the tulip-tinted stone's hard heart ever become ruby?

Though for years my heart hoarded the blood of my liver / At a single glance of you, my eye cast it forth as rubies.

Many were *Ināyat*'s tears, from the stone of the stone-hearted / Pearls and rubies poured forth; yet rubies fell in greater number.]

در آب از دیده گریان خویشم
به یاد آتشین رخساره یار
سراشکم می برد هر دم به جایی
غبار کوی آن مه سر به سر رفت
به شب های سیه ز آه شرر ریز
ز زلفش رفتم از جایی به جایی
سگانش بهترین قوم از رقیب اند
به صد زنجیر، پا نهم به گلشن
نه بر هر گل چو بلبل می سرایم
به خون دل، ز دامن تا گریبان
خرد داند ز نیسان معانی
چه جولان می زنم در عرصه تنگ
عنایت برکشد سر از مه و مهر

[Translation:

*
قلم شکست و خجل ماند و سرنگون یاقوت
کجا نوشت چنین لام و صاد و نون یاقوت
بُرون ز مَرَدِ سیراب و اندرون یاقوت
هنوز با دلِ سنگی ست غرقِ خون یاقوت
بخند و گفت نریزند از فسون یاقوت
کجا کند به دلِ سنگ لاله گون یاقوت
فگند دیده به یک دیدنت بُرون یاقوت
بریخت لولو و لالا، ولی فزون یاقوت

*
در آتش، از دلِ سوزان خویشم
سراپا آتشم، در جانِ خویشم
حبابِ موجه طوفانِ خویشم
غلامِ همتِ مژگانِ خویشم
چراغِ کلبه ویرانِ خویشم
چو گو، در گردش از چوگانِ خویشم
نگو واقفتر از یارانِ خویشم
مقیم گوشه احزانِ خویشم
خرابِ نوگلِ بستانِ خویشم
چو رنگین معنی دیوانِ خویشم
چه رخشانِ گوهرِ عمانِ خویشم
سوارِ چابکِ یکرانِ خویشم
کند آن مه اگر مهمانِ خویشم

I am water, from my own weeping eye / I am fire, from my own burning heart.
 In memory of the beloved's flame-bright face / I am wholly fire, within my very being.
 My streaming tears bear me away at every moment / I am a bubble on the wave of my own storm.

The dust of that moon's lane was wholly swept away / I am slave to the high resolve of my own eyelashes.

On black nights, from my spark-scattering sigh / I am the lamp of my own ruined hut.

From her tress I am driven from place to place / Like a polo-ball, in the swing of my own mallet.

Her dogs are better folk than rivals / Say not that I am better informed of my own companions.

Bound by a hundred chains, I set no foot in the garden / I dwell in the corner of my own sorrows.

I do not sing like the nightingale on every rose / I am ruined by the new-blown rose of my own garden.

With heart's blood, from hem to collar / I am like the vivid meaning of my own *dīwān*.

Intellect knows, from the April-rain of meanings / How radiant a pearl of Oman I am to myself.

How I career within this narrow field / I am the nimble rider of my own lone steed.

'Ināyat would lift his head above moon and sun / If that moon makes me her guest.]

*

درک ناتسلگ ار بآ فنی آی، سک ع ز	درک ناتسلگ ار بآ فنی آی، سک ع ز
درک ناتسلم فیکو و درک درخ و دهر عاتم	درک ناتسلم فیکو و درک درخ و دهر عاتم
درک ناتسلبش ار عَمَش، دوخ خیر و ترپ ز	درک ناتسلبش ار عَمَش، دوخ خیر و ترپ ز
درک ناتسبد رد وچ یبوخ فؤلج و طخ	درک ناتسبد رد وچ یبوخ فؤلج و طخ
درک ناتسرپیئم راک رد هتخوس بیابک	درک ناتسرپیئم راک رد هتخوس بیابک

[Translation:

She passed along the riverbank, setting out to stroll the garden / With her reflection, she turned the water's mirror into a rose-garden.

I am ruined by those drunken narcissus-eyes which, with a coy glance / Carried off the wares of piety and reason and dedicated them to the revelers.

Last night she passed, radiant, through the circle of libertines / From the glow of her face, she turned the candle into a whole night-chamber.

The teacher fell to the ground and smashed his tablet upon his head / When your script displayed its beauty in the school.

The heart that *'Ināyat* possessed did not surrender to her wrath / He made it a charred kebab for the wine-drinkers.]

*

Contents of the Anthology

The contents of the *bayāḍ* are as follows: 1. Shaikh Sa'dī (f. 6b–37a), 2. Shaikh Farīd al-Dīn 'Aṭṭār Nīshāpūrī (37a–49b), 3. Mawlānā Jalāl al-Dīn Rūmī (50b–64a), 4. Shaikh Niẓāmī Ganjavī (64b–67b), 5. Shaikh Awhadī Marāghā'ī (68b–83b), 6. Amīr Khusraw Dihlavī (84a–91b), 7. Shaikh Kamāl Khujandī (92a–96a), 8. Shaikh Āzarī Ṭūsī (96a–98a), 9. Shaikh Sa'īd Abū al-Khair (98b–100a), 10. Shaikh Zain al-Dīn (margin of f. 100a), 11. Shaikh Aḥmad Rifā'ī (ibid.), 12. Shaikh Sa'd al-Dīn Ḥamawī (ibid.), 13. Shaikh Abū al-Qāsim Šūfī (ibid.), 14. Shaikh As'ad Shihāb (ibid.), 15. Shaikh Abū Bakr Zāzī (ibid.), 16. Shaikh 'Abd al-Salām Kāzarūnī (ibid.), 17. Shaikh Awhad al-Dīn Kirmānī (100b–102b), 18. Shaikh Aḥmad Badīlī (100b), 19. Shaikh Shihāb al-Dīn

Maqtūl (ibid.), 20. Shaikh ‘Abd al-Sa‘īd Barghash Shīrāzī (ibid.), 21. Shaikh Majd al-Dīn Zārik (ibid.), 22. Shaikh Majd al-Dīn Dāya (ibid.), 23. Shaikh Afḍal al-Dīn Kāshānī (102b–103a), 24. Shaikh Junayd Baghdādī (103a), 25. Shaikh Shihāb al-Dīn Suhrawardī (ibid.), 26. Shaikh Majd al-Dīn Baghdādī (ibid.), 27. Shaikh Maṣṣūr Ḥallāj (ibid.), 28. Shaikh Niẓām al-Dīn Awliyā’ (ibid.), 29. Shaikh Kamāl al-Dīn Dāya (ibid.), 30. Shaikh Abū ‘Alī Sīnā (103b), 31. Shaikh Uways Qaranī (ibid.), 32. Shaikh Rubā‘ī Mashhadī (104a), 33. Shaikh Abū al-Ḥasan Kharaqānī (ibid.), 34. Shaikh Najm al-Dīn Kubrā (104b–105a), 35. Shaikh Rūzbihān (105a), 36. Aḥmad Jāmī (105b–106a), 37. Shaikh Bāyazīd Bastāmī (106a–106b), 38. Shaikh Aḥmad Ghazālī (106b), 39. Shāh Ni‘mat Allāh Walī Qahistānī (106b–107a), 40. Mīr Ḥusainī Sādāt (107a), ff. 107b–108a blank, 41. ‘Imād Faqīh Kirmānī (108b–110a), 42. Mullā Kātibī Nīshāpūrī (110a–113b), 43. Khaṭīb Ganjavī (114b), 44. Dih-khudā-i I‘jāzī (ibid.), 45. Šāhib Ibn-i ‘Abbād (ibid.), 46. Manjīk (ibid.), 47. ‘Alī Shaṭranjī (ibid.), 48. Sayyid Ḥasan Mutakallim (ibid.), 49. Rūḥī Shāristānī (114b–115a), 50. Zain al-Dīn Sijzī (115a), 51. Ustādh Abū Ḥanīfa Iskāfī Ghaznawī (ibid.), 52. Abū Naṣr Farāhī, author of *Niṣāb* (ibid.), 53. Abī Ṭayyib Sarakhsī (ibid.), 54. Abū al-Barakāt Khurāsānī (115a–115b), 55. Ibn-i Muqlah (115b), 56. Azharī Marwazī (ibid.), 57. Khwāja ‘Abd al-Rāfi‘ (ibid.), 58. Dībāchī Samarqandī (ibid.), 59. Qudsī Qadīm (ibid.), 60. Fakhr al-Dīn Hindū-sāz (115b–116a), 61. Mīr Khwānd (116a), 62. As‘ad Ghaznawī (ibid.), 63. Ḥasan Beg Aghzīwār (ibid.), 64. Qādī ‘Aṭṭārī (ibid.), 65. Faṭḥī Nīshāpūrī (ibid.), 66. Šāhib Dīwān (ibid.), 67. ‘Abdī Mufrad-nawīs (ibid.), 68. Sharaf al-Dīn Maṣṣūr (ibid.), 69. Naẓarī (116b), 70. Mīr ‘Alī Shīr Navā‘ī (ibid.), 71. Aḥmad Badhī (ibid.), 72. Bahrāmī (ibid.), 73. Tāj al-Dīn Rīzah (116b–117a), 74. Ashraf Waṣṣāf Shīrāzī (117a), 75. Ḥamīd al-Dīn Sijzī (ibid.), 76. Nāṣir Bukhārī (ibid.), 77. Sulṭān Sanjar Saljūqī (ibid.), 78. Amīr Muḥammad Wazīr (ibid., in margin), 79. Nīshānī Shīrāzī (118b–120a), 80. Banā‘ī Khurāsānī (120b–123a), 81. Khwāja ‘Ismat Bukhārī (123b–124a), 82. Sharīf Tabrīzī (124a–124b), 83. Amīr Shāhī Sabzawārī (125b–127a), 84. Ḥaidar Kulūch Khurāsānī (127b), Chronogram on Khān ‘Ālī-shāh Ja‘far Khān by Shaikh ‘Ināyat Allāh (128a), 85. Mīr Sanjar Kāshī (128b–133a), Two rubā‘īs and miscellaneous verses (later additions) (133b–134a), 86. Ḥakīm Masīḥ al-Zamān (134b–135a), 87. ‘Ālam Beg Sarwar (ibid.), 88. Ḥamīd Muḥammad Khaṣālī (135a), 89. Sharbatī Hindī (ibid.), 90. Ahlī Khurāsānī (135b–136b), 91. Ahlī Shīrāzī (137b–138b), 92. Mazharī Kashmīrī (139b–141b), 93. Mīr Humāyūn Isfarāyīnī (142b–143b), 94. Khwāja Āṣafī (143b–145b), 95. Shahīdī Qummī (145b–147b), 96. Ḥairatī Kāshī (147b–148a), ff. 148b–149a blank, 97. Mīrzā Qulī Maylī Shīrāzī (149b–151a), 98. Faghānī (152b–160b), Miscellaneous verses (later addition) (162a), 99. Bābā Naṣībī Gīlānī (162b–163b), 100. Bābā Zamīrī Iṣfahānī (164b–166a), miscellaneous verses in a different hand (166b), 101. Shaikh ‘Alī Naqī Qumrahī (167b–171b). On folio 172a, a verse by Shaikh ‘Ināyat Allāh appears in his own hand:

نه شهلا می کند از سرمه آن مه، چشم فتان را

ز بهر کشتنم بر سنگ مالد تیغ مژگان را

[Translation:

That moon does not darken with kohl her slaying eye / To kill me, she whets upon stone the blade of her lashes.]

102. Faiḍī (172b–207a), 103. Khwāja ‘Abd-Allāh Marvārīd (207a), 104. ‘Imād Lur (ibid.), 105. Ustādh ‘Aṭṭārī (ibid.), 106. Sayyid Ḥasan Mutakallim (ibid.), 107. Burhān al-Dīn Dastānī (ibid.), 108. In praise of Athīr Akhsikātī (ibid.), 109. Sa‘d Bahā (ibid.), 110. Jalālī (ibid.), 111. Mīr Qāsim Gūnābādī (207b–208a; verses from *Lailī u Majnūn*, *Khusraw u Shīrīn*, and *Kārnāma*), 112. Mullā ‘Abd-Allāh Hātifi (208a; verses from *Lailī u Majnūn* and *Khusraw u Shīrīn*), 113. Farīd Kātib (208b–209a), 114. Sayyid ‘Izz al-Dīn ‘Alawī (209a–209b), 115. Rafī‘ al-Dīn Abharī (margin of f. 209a), 116. Ḥakīm Khusrawānī (ibid.), 117. Ḥakīm Partawī Shīrāzī (ibid.), 118. Ḥakīm Tāj al-

Dīn Nīmarānshāh (ibid.), 119. Kāwuk Khurāsānī (ibid.), 120. Ṭughān Shāh (ibid.), 121. Darwīsh Ashraf (ibid.), 122. Jalāl al-Dīn ‘Atīqī Tabrīzī (209b–210b), 123. Ḍiyā’ al-Dīn Fāris (210b–211a), 124. Ustādh Qawāmī (211a), 125. Kāmī (ibid.), 126. Farīd Aḥwal (211b), 127. Shihāb al-Dīn Multānī (212a–212b), 128. Amīr Shaikham Suhailī (213a–213b), 129. Imām Muḥammad Ghazālī (margin of f. 213a), 130. Mullā ‘Abd-Allāh Shushtarī (ibid.), 131. Mullā Jalāl Dawānī (ibid.), 132. Rukn al-Dīn Da‘wīdār (ibid.), 133. Jamāl al-Dīn Faṭnī (ibid.), 134. Ibn-i Naṣūḥ (ibid.), 135. Tāj al-Dīn Ṭarḥī (ibid.), 136. Darwīsh Dahkī (213b), 137. Zakī Marāghā’ī (margin of f. 213b), 138. Sa‘d Warrāq (ibid.), 139. Maḥmūd Barbārūlī (ibid.), 140. ‘Ain al-Quḍḍāt-i Hamadānī (ibid.), 141. Nīzām al-Mulk ibn Abī ‘Alī (ibid.), two miscellaneous verses (later additions) (214a), 142. Āqā Shāpūr Farībī Tihrānī (214b–230a), Miscellaneous verses in shikastah script (230b–231a), 143. Khwāja Ḥusain Thanā’ī (231b–245a), miscellaneous rubā’īs and one single verse in shikastah script (later additions) (245b), 144. Mullā Murshid-i Burūjirdī (246b–250a), debate (munāzara) between Shaida and Muḥammad Jān Qudsī (250b–253a), 145. Muḥammad Jān Qudsī (253b–257a), final portion of the debate between Shaida and Qudsī (margin of f. 253b), 146. Ghaḍanfar Guljārī (257a–257b), 147. Muḥtasham Kāshī (258a–264b), 148. Qāsim Beg Khānī (265b–270a), 149. Zuhūrī Turshīzī (270a–272b), 150. Abū Ṭālib Kalīm (273b–274b), 151. Ṭālib Āmulī (274b–293b). Sayyid Ḥasan Mutakallim appears twice in the anthology.

Later Additions and Supplementary Material

The anthology under examination is defective at the end (*nāqiṣ al-ākhir*). On folio 293b a catchword (*rakābah/tark*) appears; however, the folios up to 298a are blank. On folios 298b–299b a *baḥr-i ṭawīl* is written in the shikastah hand of another scribe.

Beginning:

سحرگه چو مستان گذر کن به بستان به فضل بهاران شنو در گلستان که مرغان خوش الحان...

[Translation: At dawn, like the intoxicated, pass into the garden; by the grace of spring, listen in the rose-garden to the sweet-voiced birds...]

End:

الهی به نامت به انعام عامت به حق کلامت که مارا سلامت بدارا سلامت در آری ز محنت جمله مسلمانان را...

[Translation: O God, by Thy name, by Thy universal bounty, by the truth of Thy word, grant us safety; bring us into well-being and deliver all the Muslims from affliction...]

Following this appear two devotional distichs:

رهبر [ی] غیر تو نمی‌دانم	یا علی، حبّ توست ایمانم
خوشه‌چینم به گردِ خرمن تو	یا علی، دستِ ما و دامن تو

[Translation:

O ‘Alī, love for you is my faith / I know no guide but you.

O ‘Alī, my hand clings to your hem / I glean ears of grain around your harvest.]

On folios 300a–300b a qaṣīda is recorded under the heading ‘Madḥ’ (praise), the poet unnamed.

It opens:

صاحباً، آسمان نگار تو باد
بخت و دولت همیشه یار تو باد

[Translation:

O lord, may the heavens bear your inscription / May fortune and prosperity ever be your companion.] and concludes:

تو نگهدار هر شکسته‌دلی
حق‌تعالی نگاهدار تو باد

[Translation:

You are the protector of every broken heart / May God Most High be your protector.]

Thereafter follow two verses by Mīrzā Ṣā'ib and one rubā'ī by Mīrzā Adham. After three further blank folios, on folios 303b–304a four ghazals appear under the heading 'Shaikh 'Ināyat-Allāh'. It is also noteworthy that although folio 301b is blank, its catchword nonetheless reads 'Shaikh 'Ināyat-Allāh'.

The Anthology and Persian Poetic Transmission

Taken as a whole, the present *bayāḍ* constitutes an important anthology of selected verses by classical and later poets, as well as by Ṣūfīs and mystics. The preservation within it of poems by the court secretary Shaikh 'Ināyat-Allāh, alongside the works of other poets, represents – though modest in scale – a meaningful step toward enriching and refining our understanding of literary history. We may now affirm that during the Shāhjahānī period, while distinguished secretaries such as Chandar Bhān Brahman were active, there was also at the Mughal court a secretary-poet named Shaikh 'Ināyat-Allāh, whose surviving verses reflect the literary standards of his age.

Historical evidence indicates that the anthology was compiled prior to the death of 'Umdat al-Mulk Ja'far Khān in 1081 AH / 1670 CE. On this basis, the inclusion of poems by figures closely associated with the Akbarī, Jahāngīrī, and Shāhjahānī periods – such as Kāmī Shīrāzī, Murshid Burūjirdī, Qāsim Beg Khānī, Ṭālib Āmulī, Khwāja Ḥusayn Thanā'ī, Āqā Shāpūr Tihirānī, Shayda Fathpūrī, Qudsī Mashhadī, Abū Ṭālib Kalīm, and Zuhūrī Turshīzī – is of considerable significance. The selection appears to have been drawn from manuscripts that were either contemporary copies or produced not long thereafter.

If it is accepted that Shaikh 'Ināyat-Allāh himself was the compiler of the anthology – and the available evidence does not contradict this possibility – it becomes plausible that the selection was made from manuscripts that may have included authorial copies as well as volumes preserved in the imperial library. Moreover, given that Shaikh 'Ināyat-Allāh held the office of secretary at court, his direct association with poets and his access to the royal library were not merely possible but highly probable. Nevertheless, caution remains necessary before definitively identifying him as the compiler of the *bayāḍ*.

Textual Significance: Murshid-i Burūjirdī and Rare Verses

Another noteworthy feature of this *bayāḍ* is its preservation of selected verses by a number of poets whose collected *dīwāns* are today rarely encountered. Among such figures may be mentioned Murshid-i Burūjirdī. A manuscript of his *Dīwān* is preserved in the Punjab University Library, Lahore; selections from it were published by the late Pīr Ḥusām al-Dīn Rāshidī in *Mīrzā Ghāzī Beg Tarkhān aur us kī Bazm-i Adab* (pp. 473–560), and by Aḥmad Gulchīn-i Ma'ānī in *Kārwān-i Hind* (vol. 2, pp. 1277–1287).

A comparison between the selections made by Rāshidī and Gulchīn-i Ma'ānī and the verses included in the present anthology reveals that a considerable number of verses preserved in this *bayāḍ* are absent from the Punjab University manuscript of Murshid-i Burūjirdī's *Dīwān*. This suggests that the compiler had access either to a different recension of the *Dīwān* or to independent manuscript witnesses now lost or unidentified. A few verses are reproduced below by way of illustration:

دل به جرم عشق می‌سوزند در دیوان ما
بس که زخم خویش را از شوق ناخن می‌زنم
تا به کست‌خانی نگرند در گلستان رخس
رسته عشق است این‌جا، دل به زر نتوان خرید
مرشد این ابیات باطل را اگر برهم زنم

خون به آب تیغ می‌شویند در میدان ما
سر بُرون آورد چاکِ سینه از دامن ما
رشته بر پای نگه بندند از مژگان ما
دل به دل گر می‌خری، اینک رَوَد دگان ما
ناله برخیزد بجای گرد از دیوان ما

[Translation:

Hearts, condemned for the crime of love, burn in our *dīwān* / in our battleground, blood is washed clean by the water of the blade.

So often, out of longing, I rake my own wound with my nails / That the rent in my breast thrusts its head forth from my hem.

Lest the glance grow insolent in the rose-garden of her face / They bind a cord upon its foot, twisted from our eyelashes.

Here stands a heart sprung from love, a heart cannot be bought with gold / If you would purchase heart with heart, behold – our shop is open.

Murshid, should I shatter these vain verses / A lament would rise from our *dīwān* in place of dust.]

*

آن مرغ اشکریزم، این باغ و بوستان را	کز گریه سبز کردم خاشاک آشیان را
عاشق ز کوی معشوق بیرون نمیتوان کرد	بلبل ز شاخ روید، این تازه گلستان را
دستی برآر و از دل، چیزی بخواه کامشب	آهم شکست درهم درهای آسمان را

[Translation:

I am that tear-shedding bird of this garden and meadow / who, with its weeping, has made the straw of the nest turn green.

The lover cannot be driven from the beloved's lane / The nightingale springs from the boughs of this fresh rose-garden.

Raise your hand and ask something of your heart tonight / My sigh has shattered the gates of heaven.]

*

بسیار ز حد می‌گذرد گرمی مجلس	دل سوخته‌ای در پس دیوار نباشد
بازار شکر گرم ز جوش مگسان است	یوسف به چه ارزد چو خریدار نباشد
از تنگی‌ای جا در دل مرشد نتوان یافت	آهی که ز سر تا قدم افکار نباشد

[Translation:

The warmth of the assembly exceeds all bounds / If there be not some heart-burned soul behind the wall.

The sugar market thrives on the buzzing of flies / What worth has Joseph, if there be no buyer? *Murshid's* heart is so constricted that no space remains / For a sigh not wounded from head to foot.]

*

چرخ را آهم آنچنان افروخت	کز هوا شمع می‌توان افروخت
هر سر موی من هلال دگر	بس که عشقم زمان زمان افروخت

[Translation:

My sigh set the heavens so aflame / That from the very air a candle might be kindled.

Each strand of my hair is another crescent / So much has my love flared up, time and again.]

*

ای موی تو عنبر بنه گردن شب	وی عکس رخ تو آتش خرمن شب
شب بس که ز عکس عارضت روشن بود	چون گرد نشست صبح، در دامن شب

[Translation:

O your hair, amber laid upon the neck of night / And the reflection of your face, the fire in night's harvest-field.

So radiant was the night with the glow of your cheek / That morning settled like dust in the

hem of night.]

*

گلزار وفا طراوتی دیگر داشت	امشب که نقابِ شرم از رخ برداشت
آن هم، ز فتیله، لاله‌ای بر سر داشت	گلچین بودند عضو عضو جز داغ

[Translation:

Tonight, when she lifted the veil of modesty from her face / The rose-garden of fidelity took on a new freshness.

Each limb of mine became a flower-gatherer, save for the brand / That too bore upon its head a tulip of wick.]

*

باغ سخنم سیرگه جنّات است	بادِ نَفَسَم زنده‌کن اموات است
شَقِّ الْقَمَرَم فاصله ابیات است	پیغمبر دانشم، سخن معجزه‌ام

[Translation:

The wind of my breath revives the dead / The garden of my speech is a promenade of Paradise. I am the prophet of knowledge – my speech, a miracle / The splitting of the moon is but the space between my verses.]

*

کوثر، عرق جبین پیمانه ماست	فردوس، فضای دل دیوانه ماست
غوای قیامت همه در خانه ماست	محشر، اثر جلوه مستانه ماست

[Translation:

Paradise is but the expanse of our mad heart / Kawthar is the sweat upon the brow of our wine-cup.

The Resurrection is the aftereffect of our drunken radiance / All the tumult of Judgment Day resounds within our house.]

*

The selection of Murshid-i Burūjirdī's poetry preserved in this *bayāḍ* is of exceptional significance and, by its very nature, warrants an independent and comprehensive study. Moreover, the anthology transmits verses by eminent poets such as Ṭālib Āmulī, Khwāja Ḥusain Thanā'ī, Shāpūr Tihirānī, Qudsī Mashhadī, Abū Ṭālib Kalīm, and Zuhūrī Turshīzī that are absent from their printed and commonly circulating dīwāns. This circumstance not only enhances the intrinsic literary value of the present *bayāḍ*, but also opens new avenues for manuscript studies, textual criticism, and the reconstruction of early modern Persian poetic transmission. As such, the manuscript stands as an important witness to the fluidity of the dīwān tradition and to the role of anthologies in preserving otherwise lost or variant material.

Conclusion

In light of current scholarly trends, it must be emphasized that manuscript studies, particularly the systematic examination of anthologies and poetic miscellanies, remain comparatively underexplored. Thousands of Urdu, Persian, and Arabic manuscripts continue to rest in libraries, insufficiently catalogued and rarely subjected to sustained philological analysis. Their careful study has the potential not only to refine and reassess established literary histories, but also to recover neglected texts, variant readings, and alternative textual traditions. It is therefore imperative that greater institutional and scholarly attention be directed toward this field, and that the rigorous study of *bayāḍ* works and related manuscript forms be actively encouraged within the broader framework of Islamic manuscript scholarship.

Acknowledgements

The author sincerely thanks the staff of the Weston Library, Bodleian Libraries, University of Oxford, for their generous help and support during manuscript consultation. The author is deeply grateful to Prof. Syed Hasan Abbas for his continued encouragement and guidance, and for kindly reviewing the present paper.

Bibliography

1. Āzād Bilgrāmī, Mīr Ghulām ‘Alī. *Tadhkira-i Khazāna-i ‘Āmira*. Kanpur: Matba‘ Nawal Kishore, 1871.
2. ‘Āshiqī ‘Aẓīmābādī, Ḥusayn Qulī Khān. *Tadhkira-i Nashtar-i ‘Ishq*. Edited with notes by Sayyid Kamāl Ḥāj Sayyid Jawādī. Tehran: Mīrāth-i Maktūb, 1391 Sh./2012.
3. Awhadī, Taqī. *Tadhkira-i ‘Arafāt al-‘Āshiqīn wa ‘Arasāt al-‘Ārifīn*. Edited by Zabīh Allāh Ṣāhibkārī and Āmina Fakhr Aḥmad. 8 vols. Tehran: Mīrāth-i Maktūb, 1389 Sh./2010.
4. Fakhr al-Zamānī Qazvīnī, Mullā ‘Abd al-Nabī. *Tadhkira-i Maykhāna*. Edited by Aḥmad Gulchīn Ma‘ānī. Tehran, 1340 Sh./1961.
5. Gulchīn Ma‘ānī, Aḥmad. *Tadhkira-i Kārwan-i Hind*. 2 vols. Mashhad: Āstān Quds Raẓawī, 1369 Sh./1990.
6. *Idrāk Gopālpūr*. Edited by Prof. Sayyid Ḥasan ‘Abbās. Book 11. Markaz Taḥqīqāt-i Urdū wa Fārsī, Gopāl Pūr, Bāqarganj Siwān (Bihar), July–December 2017.
7. Jahāngīr, Nūr al-Dīn Muḥammad. *Tūzuk-i Jahāngīrī*. Edited by Sir Sayyid Aḥmad Khān. Aligarh: Sir Sayyid Academy, Aligarh Muslim University, 2007; edited by Muḥammad Hāshim. Tehran: Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1359 Sh./1980; Urdu translation by Mawlawī Sayyid Aḥmad ‘Alī Rāmpūrī. Lahore: Sang-e Mil Publications, 1967.
8. Kanbūh, Muḥammad Ṣāliḥ. *‘Amal-i Ṣāliḥ*. Arranged and annotated by Ghulām Yazdānī; edited by Waḥīd Qurayshī. 3 vols. (2nd ed.). Lahore: Majlis Taraqqī-yi Adab, 1967 (vols. 1–2), 1972 (vol. 3).
9. Khayyāmpūr, ‘Abd al-Rasūl. *Farhang-i Sukhanvarān*. 2 vols. Tehran: Intishārāt-i Ṭalāya, 1368 Sh./1989.
10. *Muntakhab Ash‘ār-i Asātidhah* (manuscript). Bodleian Library, University of Oxford, MS. Elliott 292.
11. Naushāhī, ‘Ārif. *Kitāb-shināsī-i Āthār-i Fārsī-i Chāp-shuda dar Shībh-i Qāra*. 4 vols. Tehran: Mīrāth-i Maktūb, 1391 Sh./2012.
12. Rāshidī, Sayyid Ḥisām al-Dīn. *Mīrzā Ghāzī Beg Tarkhān aur Us kī Bazm-i Adab*. Karachi: Anjuman Taraqqī-yi Urdū Pakistan, 1970.
13. Rāshidī, Sayyid Ḥisām al-Dīn. *Tadhkira-yi Shu‘arā’-i Kashmir*. 4 vols. Karachi: Iqbal Academy, 1346 Sh./1967.
14. Sachau, Eduard, and Hermann Ethé. *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library. Part I: The Persian Manuscripts*. Oxford, 1889.
15. Shāhnawāz Khān, Nawāb Ṣamsām al-Dawla. *Ma‘āthir al-Umarā’*. Vol. 1 (1888), Vol. 2 (1890), Vol. 3 (1891). Calcutta: Asiatic Society.

“BOBURNOMA” – FALAKIYOT ILMINING MANBASI SIFATIDA

“Baburnama” – as a source of astronomical knowledge

**Saidbahrom
AZIZOV,**
O‘zR FA Temuriylar
tarixi davlat muzeyi
ilmiy xodimi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning qomusiy asari – “Boburnoma”ning XV-XVI asrlar Markaziy Osiyo falakiyot (astronomiya) ilmini o‘rganishdagi ahamiyati tadqiq etiladi. Asarda keltirilgan yulduzlar, sayyoralar, iqlimlar, vaqt o‘lchovlari hamda astronomik hodisalarga oid ma’lumotlar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, Boburning buyuk astronom Mirzo Ulug‘bek va uning Samarqand rasadxonasi faoliyatiga bergan bahosi, davrning astronomik qarashlari asar matni asosida yoritib berilgan. Maqola “Boburnoma”ning nafaqat tarixiy va adabiy, balki o‘rta asrlar aniq fanlar rivojini ko‘rsatuvchi muhim manba ekanligini isbotlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Boburnoma, Zahiriddin Muhammad Bobur, falakiyot, astronomiya, Mirzo Ulug‘bek, rasadxona, iqlim, yulduzlar turkumi, tarixiy manbashunoslik.

Abstract: This article examines the significance of Zahiriddin Muhammad Babur’s encyclopedic work, the “Baburnama”, for the study of astronomy in Central Asia during the 15th and 16th centuries. It provides a scientific analysis of the information presented in the text regarding stars, planets, climatic zones, timekeeping, and astronomical phenomena. Furthermore, the article highlights Babur’s assessment of the great astronomer Mirzo Ulugh Beg and the activities of his Samarkand observatory, as well as the astronomical perspectives of the era. The study demonstrates that the *Baburnama* serves not only as a historical and literary work but also as a vital source for understanding the development of the exact sciences in the medieval period.

Keywords: Baburnama, Zahiriddin Muhammad Babur, astronomy, Mirzo Ulugh Beg, observatory, climate, constellations, historical source studies.

Kirish

Markaziy Osiyo ilm-fani va madaniyati tarixida Temuriylar renessansi, xususan, Mirzo Ulug‘bek va uning ilmiy akademiyasi yaratgan muhit keyingi davr qomusiy olimlari dunyoqarashiga fundamental ta’sir ko‘rsatdi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari nafaqat tarixiy yodgorlik, balki o‘z davrining tabiiy-ilmiy bilimlarini, xususan, falakiyot ilmi yutuqlarini aniq faktlar bilan hujjatlashtirgan no-dir manbadir[2]. Saidbek Hasanov tomonidan 2002 yilda qayta tayyorlanib, nashr etilgan ushbu asar, astronomik kuzatuvlarni tizimli o‘rganishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qildi [2]. Ushbu maqola tadqiqi “Boburnoma”ning falakiyot ilmi rivojidadagi o‘rni va undagi astronomik atamalar mohiyatini ochib berishga qaratilgan.

E-mail:
saidbahromazizov@
gmail.com

Yetib kelgan/ Received:
26.06.2026

Qabul qilingan / Accepted:
02.09.2026

Maqsad va vazifa

“Boburnoma” asarida aks etgan antik davr (Yunon), Musulmon Sharqi va Hind astronomiyasi an’analarning elementlarini aniqlash, ularning ilmiy-tarixiy qimmatini ochib berish;

S.Hasanov nashridagi astronomik ma’lumotlarni ajratib olish va tasniflash; [2]

Asarda tilga olingan rasadxonalar va zijlar (astronomik jadvallar) haqidagi ma’lumotlarni Mirzo Ulug’bek merosi bilan qiyoslash; [3]

Boburning falakiyot ilmiga qo’shgan hissasini baholash.

Usullar

Maqolani shakllantirishda quyidagi ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi:

1. Tarixiy-manbashunoslik tahlili: “Boburnoma” asl matnidagi falakiyotga oid parchalarni aniqlash va terminologik identifikatsiya qilish.

2. Qiyosiy-tipologik metod: Asar tarkibidagi astronomik bilimlarni uchta yirik madaniy qatlam (Yunon, Islom Sharqi, Hind) an’analari bilan solishtirish.[7]

3. Ilmiy konseptuallashtirish: Boburning amaliy astronomik kuzatuvlarini astronomiya tarixidagi ma’lum nazariyalar (masalan, Klavdiy Ptolemeyning geosentrik modeli) bilan bog’liqlikda o’rganish [5: 99-126].

Natijalar va muhokamalar

Mazkur tadqiqotda, “Boburnoma”dagi falakiyot ilmiga oid quyidagi muhim faktlar mavjudligi aniqlandi:

Markaziy Osiyo fani va madaniyati tarixida temuriylar davri nihoyatda muhim bosqichni tashkil qiladi. Bu davrning yorqin siymosi Ulug’bek va uning ilmiy akademiyasi ta’sir muhiti Zahiriddin Muhammad Boburning kosmik dunyoqarashi shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo’ldi va uning ijodida o’z aksini topdi.

Markaziy Osiyo fani va madaniyati tarixida temuriylar davri nihoyatda muhim bosqichni tashkil qiladi. Bu davrning yorqin siymosi Ulug’bek va uning ilmiy akademiyasi ta’sir muhiti Zahiriddin Muhammad Boburning kosmik dunyoqarashi shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo’ldi va uning ijodida o’z aksini topdi.

Boburning tarixiy, badiiy, qomusiy “Boburnoma” asari o’z davrining kundalik uslubida yozilgan nodir manba bo’lib, ma’lumotlarning xilma-xilligi va aniqligi bilan ajralib turadi. Asarda ijtimoiy-tabiiy fanlar, tarix, falsafa, fiqh, din ta’limoti, tilshunoslik, jug’rofiya, tabiatshunoslik, ma’danshunoslik, dehqonchilik, bog’dorchilikka oid aniq va hanuzgacha o’z tarixiy va ilmiy ahamiyatini yo’qotmagan ma’lumotlar, ilmiy asoslangan xulosalar keltirilgan.

Falakiyot ilmi nuqtayi nazaridan “Boburnoma”da koinot, olam modeli, osmon jismlari, samoviy hodisalar, astronomlar, rasadxonalar, astronomik jihozlar, zijlar va amaliy astronomiyaga oid ma’lumotlar bor. Shuningdek, “Boburnoma”da falakiyot ilmining nazariy va amaliy masalalari aks etgan. Asarda Markaziy Osiyo, Afg’oniston va Hindiston falakiyot ilmi tarixiga oid ba’zi ma’lumotlar qiyoslanib qayd qilingan. Ularni ilmiy o’rganish Temuriylar davrida yozilgan gumanitar manbalarda astronomiyaning o’rnini aniqlash, qolaversa, Zahiriddin Boburning astronomiya sohasidagi bilimlari xususida so’z yuritish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Quyida e’tiborni “Boburnoma”dagi astronomik ma’lumotlar tavsifiga qaratamiz.

“Boburnoma”dagi astronomik ma’lumotlar. Zahiriddin Boburning “Boburnoma” asarida Qadimgi Yunon, Musulmon Sharq va Hind astronomiya tarixida mavjud ayrim an’alar elementlari aks etgan. [7:16-50]

Qadimgi yunon astronomiyasi an’analari elementlari.[5] Hozirgi ilmiy tafakkurning asoslari qo’yilgan Qadimgi Yunon falakiyot ilmi yutuqlari fan tarixida muhim mavqega ega; Fales (mil.

av.637/624 – 547/558) va Anaksimandrdan (mil.av.611 – 546) Klavdiy Ptolemeygacha (II asr) oraliq yetti yarim asr davomida falakiyot ilmining ham poydevori yaratilgan “Boburnoma”da Qadimgi Yunon astronomiya elementlaridan burj, geotsentrik tushuncha va Klavdiy Ptolemey rasadxonasi haqidagi ma’lumotlar eslatilgan.

Burj. Burjlar haqida dastlabki ma’lumot Qadimgi Bobil, Misr Yunon xalqlarining falakiyotga oid tasavvurlariga borib taqaladi. Qadimgi Yunonda u zodiak (hayvonlar halqasi) nomini olgan. Buning sababi, Yunon tilida “zodiy”so‘zi – “tirik maxluq” ma’nosini anglatdi[8:76-106]. Ekliptika o‘n ikki qismining har birida joylashgan yulduz turkumlari zodiak – hayvonlar halqasi degan nom olgan. O‘rta asr musulmon Sharqi falakiyot ilmida, mohiyati o‘zgarmagan holda, yunonlardagi zodiak atamasi o‘rniga burj atamasi qo‘llanilgan. Fanda mavjud vorisiylik an‘anasiga ko‘ra, Qadimiy Yunon falakiyot ilmi ma’lumotlari musulmon Sharqiga ham o‘tgan va uni “Boburnoma” da burjlar misolida ko‘ramiz: “Muning daraxti savr va javzoda barg tutub, saratonda va asadkim, ayni pashakaaldur, barg chiqarib, tar va toza bo‘ladur [2: 204].

Geotsentrik tushuncha. Klavdiy Ptolemey[5:37-126] ta’limotiga asoslangan olamning geotsentrik (olam markazida Yer sayyorasi joylashgan) modeli “Boburnoma” da ham mavjud [2:85] va unda sakkizta sfera nazarda tutiladi: markazda qo‘zg‘almas Yer va uning atrofida aylanma harakat qiluvchi sakkiz sfera – Oy, Utorud (Merkuriy), Zuhro (Venera), Quyosh, Mirrix (Mars), Mushtariy (Yupiter), Zuhal (Saturn), qo‘zg‘almas yulduzlar joylashgan sfera.

Aleksandriyadagi Batlimus (Ptolemey) rasadxonasi. “Boburnoma” da tarixiy rasadxonalar qatorida Batlimus rasadxonasi ham sanab o‘tilgan “Bir Batlimus ham rasad bog‘latur [5]. Klavdiy Ptolemey 127–151 yillarda Aleksandriya shahridagi rasadxonada kuzatuvlar olib borgan va bu haqda “Almagest” hamda “Planisferalar” nomli asrlarida o‘zi ixtiro qilgan astronomik jihozlar (jumladan, austrlob) haqidagi ma’lumotlarning mufassal bayonidan bilsa bo‘ladi.

Musulmon Sharq astronomiyasi an‘analari elementlari. “Boburnoma”da *olamning tuzilishi, osmon jismlari, samoviy hodisalar, munajjim, astronomik jihozlar, rasadxonalar, zij* tushunchalariga oid ma’lumotlar qayd etilgan.

Olamning tuzilishi. “Boburnoma”da koinot bilan bog‘liq musulmon Sharqi falakiyot ilmi-da mavjud *arsh, arsh toqi, gardun, gunbaz, dunyo, jahon, koinot, ko‘k, ko‘mko‘k osmon, osmon, olam, sipehr, falak, falak gumbazi, yuksak falak, charx* kabi so‘z va iboralar uchraydi. Ular mazmun jihatdan bir nechta mavzuga tegishli: 1) yer ostidagi “baliq”dan, osmondagi “oygacha” iborasi borliqning mifologik modelini anglatadi; 2) “yer oltiga” [2:228] iborasida Yer sirtidagi olti taraffi olam – old, ort, ikki yon (shimol, janub, g‘arb, sharq) va tepa, past (zenit, nadir) – modeli nazarda tutilgan; 3) *mag‘rib, navro‘z, qutb, nujumiy* so‘zlari.

Osmon jismlari. “Boburnoma” da osmon jismlaridan turg‘un yulduzlar, yorug‘ yulduz – osmon sferasining janubiy qismidagi eng yorqin yulduz Suhayl, yulduz turkumlari (burjlar); jumladan, Savr yulduz turkumida joylashgan yulduzlar to‘dasi (Sakkiz yulduz) – Hulkar haqida ma’lumot bor.

Samoviy hodisalar. “Boburnoma”da yoritqichlarning ufqqa nisbatan botish va chiqishlari (*zavol, tulu*), yangi Oy ko‘rinishi va yoritqichlarning Oy bilan to‘silishi (*Oy tug‘di*) va Quyosh to‘silishi – *Oftob tutilg‘on* hodisalari tavsif qilingan.

Munajjim. “Boburnoma”da *munajjim* so‘zi orqali inson taqdirini osmon jismlari holati bilan bog‘lovchi shaxs – *astrolog* (munajjim Muhammad Sharif) va koinotning tuzilishini ilmiy tadqiqot qiluvchi shaxs – *astronom* (Muhammad Nasiriddin Tusiy (17.11.1201-25.07.1274) va Ulug‘bek. (22.03.1394 – 27.10.1449) ifodalangan.

Astronomik jihozlar. “Boburnoma”da joyning geografik koordinatasi, yoritqichlarning balandliklari, chiqish va botish vaqtlari, azimutlari, Ka’ba tomon va vaqttni aniqlash uchun musulmon

Sharqida yasalgan *asturlob (astrolyabiya)* [9:169-204] va Ulug‘bek rasadxonasining bosh astronomik jihozi – jihoz-bino (“oliy imorat”) [2.60], ya’ni Qo‘shyoyli devoriy kvadrant eslatilgan.

Rasadxonalar. “Boburnoma” da musulmon Sharqidagi to‘rtta astronomik rasadxona: Shamosiya (Bag‘dod) va Dayr-Murron (Damashq) rasadxonalari (IX asr), Marog‘a rasadxonasi (XIII) va Samarqanddagi Mirzo Ulug‘bek rasadxonasi (XV) qayd qilingan. “Boburnoma”ning “To‘qqiz yuz uchinchi (1497-1498) yil voqealari” sharhi bobida quyidagilar yozilgan: “Yana bir oliy imorati Pushtayi Ko‘hak domanasida rasaddurkim, zich bitmakning olatidur. Uch oshyon. Ushbu jumlada Ulug‘bek rasadxonasining joylashgan joyi (Pushtayi Ko‘hak domanasida), hashamatli ekanligi (oliy imorat), (uch oshyon) uch qavatli qilib qurilgani va vazifasi (zich bitmakning olatidur) aniq qayd etilgan. Ulug‘bek ixtiro qilgan astronomik jihoz – Qo‘shyoyli devoriy kvadrant nihoyatda salobatli edi.

Zijlar. Zij – so‘zi fors tiliga mansub bo‘lib, jadvallik astronomik asarlarni anglatgan; musulmon Sharq astronomiyasida amaliy kuzatuvlarda zarur astronomik va trigonometrik jadvallardan tashkil topgan to‘plamlarni “Zij” ataganlar [1:125-125]. “Boburnoma”da Ziji Ma‘muniy, Ziji Elxoni, Ziji Ko‘ragoni va Hindistonda eng qadimgi (Ziji Ko‘ragoniya 1584-yil avval tuzilgan) [3] zij Bikramajit zamonida Manduda tuzilgani, ammo har xil vaqtda va turli joylarda barpo etilgan zijlarga nisbatan eng mukammali Ulug‘bekning “Ziji Ko‘ragoni” si bo‘lgani ta’kidlab o‘tilgan [2: 60].

Hind astronomiyasi an‘analari elementlari. Rasadxonalar. “Boburnoma”da: “G‘olibo, olamda yetti – sekkiz rasad besh bog‘lamaydurlar” [2:60], degan iborada Batlimusning Aleksandriyadagi, Hindistonda – Ujayn [6:159], Dhar va Mandu, shuningdek, Bag‘dod, Damashq, Marog‘a va Samarqand rasadxonalari nazarda tutilgan.

Vaqt. “Boburnoma”da vaqtni aniqlash uslubi haqida muhim ma’lumot bor. Vaqt me’yorlari Gariy (kecha-kunduzni oltmishdan bir qismi) va Pahar (kechani to‘rt va kunduzni to‘rt qismlaridan biri) atalmish maxsus vosita yordamida, Boburni tuzatmasini inobatga olgan holda, vaqt muddatlari mudom e’lon qilingan [2: 207].

Fasllar. “Boburnoma” da Hindistonda uch fasl – “to‘rt oyi yozdur, to‘rt oyi pashakaal, to‘rt oyi qish” Markaziy Osiyodagi to‘rt fasl – bahor, yoz, kuz, qish bilan qiyoslanadi va bu burjlar bilan bog‘lanadi. U yil oralab “tobiston” (yoz), “pashakaal” (kuz), “zimiston” (qish) oylariga navbat bilan qo‘shiladigan bir oy “kabisa” bo‘lgan [7: 289].

Xulosa

Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, Zahiriddin Muhammad Boburning, Saidbek Hasanov tomonidan tayyorlangan 2002-yilgi “Boburnoma” asari faqatgina memuar yoki tarixiy yilnoma emas, balki XV–XVI asrlar Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va Hindiston falakiyot ilmi tarixini o‘rganuvchi muhim pragmatik manbadir. Bobur antik va o‘rta asrlar astronomiyasi yutuqlarini, xususan, Ulug‘bek ilmiy maktabi an‘analarini teran anglagan va ularni amaliy kuzatuvchanlik fenomeni darajasiga ko‘targan 1, 2, 3]. Bu an‘ana keyinchalik uning avlodlari (Humayun, Akbar, Jahongir) va XVIII asrda Hindistonda yirik rasadxonalar qurgan Savay Jay Singx II [4:151-170] faoliyatida izchil davom etdi.

Adabiyotlar / References

Birlamchi manbalar

1. Abu Rayhon Beruniy. *Tanlangan asarlar. II tom. 14 bob. Hindiston. Toshkent. 1963.*
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma. S. Hasanov tahriri ostida. Toshkent. Sharq. 2002.*

3. Mirzo Ulug'bek. *Ziji Ko'ragoniy (So'zboshi va sharhlar muallifi A. Ahmedov)*. – Toshkent: Cho'lpon, 1994.

Ilmiy adabiyotlar

4. Ansari Sh.M.R. *Savay Djay Singx i yevropeyskaya astronomiya//Istoriko-astronomicheskiye issledovaniya XIX*. – M., 1987. –S. 151–170.

5. Bronshteyn V.A. *Klavdiy Ptolemey*. Moskva. 1988.

6. Djavaxarlal Neru. *Otkritiye Indii*. –M., 1955. – S. 159.

7. Yermeyeva A.I., Sitsin F.A. *Astronomiya*. Moskva. 1989.

8. Kurtik G.Ye. *O proisxojdennii nazvaniy grecheskix zodiakalnix sozvezdiy*. VIYET. 2002. T.23. №1. S.76–106. urj

9. Tagi-Zade A.K., Vaxabov S.A. *Astrolyabii Srednevekovogo Vostoka//Istoriko-astronomicheskiye issledovaniya*. Vipusk XII. – M., 1975. – S. 169

“DEVONI SHAVQIY” QO‘LYOZMASIDAGI “TUG‘RO” SO‘ZINING TALQINLARI

Interpretations of the word “Tughro” in the
“Devoni Shavqiy” manuscript

Annotatsiya: Arab, fors, turkiy tillarining bilimdoni Shavqiyning adabiy merosi jamlangan “Devoni Shavqiy” qo‘lyozmasida mumtoz adabiyotimizning eng ko‘p qo‘llaniladigan g‘azal, muxammas va musaddas janriga tegishli asarlar uchraydi. Shavqiyning g‘azallari shakliy va mazmuniy jihatdan ayrimlari na‘t, ba‘zilari hamd yo‘nalishida yozilganligi tahlillar davomida aniqlandi. Shavqiyning ayrim muvashshah-g‘azallarida yashiringan shaxs ismining harflari ishora so‘zlarda ifodalangan. Muvashshah g‘azallarning maqta‘ qismida takrorlanib qo‘llangan tug‘ro so‘zi muallif tomonidan tahlilga tortilgan. Mazkur istiloh ayrim g‘azallarda bezakli so‘z tarzida ta’kidlansa, boshqa baytda muhr ma’nosini ifodalovchi manba o‘rnida kelgan. Tug‘ro so‘zining muvashshah hosil bo‘lishida shoir nazarda tutgan turli ifodalari maqolada baytlardagi shakllari asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Qo‘lyozma, devonning janriy tarkibi, g‘azal, tug‘ro, muhr, bezakli so‘z, muvashshah, masnu‘ g‘azal, na‘t, hasb-u hol.

Abstract: This article examines the literary heritage of Mulla Shams Shavqi, a poet from Namangan whose works have been preserved in both manuscript and lithographic forms. As a scholar of Arabic, Persian, and Turkic languages, Shavqi compiled his poetic corpus in the *Devoni Shavqiy* (Devan of Shavqi), which features prominent genres of classical Eastern literature, including ghazal, mukhammas, and musaddas. Textual analysis reveals that, in terms of form and content, Shavqi’s ghazals encompass both na‘t (praise of the Prophet) and hamd (praise of God) genres. Notably, in certain muvashshah (acrostic) ghazals, hidden personal names are encoded through specific textual clues. This study focuses on the word *tughra*, which recurs in the *maqta‘* (final couplet) of these muvashshah ghazals. While used as an ornamental poetic device in some instances, *tughra* functions as a structural indicator signifying a “seal” or “signature” in others. Based on its structural variants within the couplets, the author analyzes the diverse contextual meanings of *tughra* intended by the poet in constructing acrostics.

Keywords: Mulla Shams Shavqi, manuscript, lithography, ghazal, muvashshah, *tughra*, hamd, na‘t, classical literature.

Kirish

O‘zbek xalqining ko‘p ming yillik tarixi, boy ilmiy-ma’naviy merosi, adabiyot va san’ati haqidagi qimmatli ma’lumotlar saqlangan adabiy manbalari qo‘lyozma matnlarda aks etgan. Ular arab, eski o‘zbek

**Saboxon
JO‘RABOYEVA,**
Namangan davlat
universiteti
o‘qituvchisi,
Filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa
doktori (PhD)

[Orcid ID: 0009-0000-
2178-2193](#)

Yetib kelgan/ Received:
18.06.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

yozuvida yaratilgan bo'lib, qimmatbaho durdonalar sanaladi. Ushbu manbalardagi ilmiy-badiiy matnlarni o'rganish, tahlil qilish bugungi matnshunoslik va manbashunoslik fanining asosiy vazifalaridan biridir. O'zbek mumtoz adabiyotida shoirlar tomonidan yaratilgan she'riy va nasriy asarlarni matniy va mazmuniy tadqiq etilishida yaqqol ko'zga tashlanadigan jihat aslyat masalasidir. Shuning uchun nazmiy va nasriy shaklda yaratilgan asarlarni shakliy-mazmuniy tahlili tadqiqotchidan alohida e'tibor va ilmiy tabdillarni talab qiladi. Jumladan, Namanganlik shoir Mulla Shams Shavqiyning asarlari eski o'zbek yozuvida yaratilgan bo'lib, olimlar tomonidan uning ijodiy merosi tadqiq etilgan. Shoir tarixchi sifatida o'zi yashagan davrni tahlil qilgan, tilshunos sifatida arab, fors, o'zbek tillarining bilimdoni hisoblangan.

Maqsad va vazifa

Mulla Shams Shavqiy Namangoniylar xonlik zamonida mustamlakachilik siyosatining ayanchli oqibatlarini, odamlarning boshiga solgan kulfatlarini o'z ko'zi bilan ko'rgan adib sifatida ikki davr adabiyotini birlashtira oldi. XX asrda yaratilgan nazmiy va nasriy manbalarda uning ash'orlaridan namunalar keltirilgani bejiz emas. Fikrimizning isboti sifatida, Mulla Shams Shavqiy Namangoniylarning "Pandnoma" asarini Is'hoqxon Ibrat o'zining "Tarixi Farg'ona" asariga manba sifatida kiritib, undan unumli foydalangani muallif tomonidan e'tirof etilgan. Shavqiy ijodining o'rganilishi XIX asrning 80-yillaridan boshlanganligi turli ilmiy manbalardan ma'lum. O'zbek adabiyotshunosligida Shavqiy Namangoniylar haqidagi dastlabki ma'lumotlar Po'lotjon Domullo Qayumovning "Tazkirayi Qayyumiy" asarida beriladi va bir muxammasi keltiriladi. [Каюмов,1998:270] Keyingi yillarda G'.Karimov, O.Nosirov, F.Ahmadjonova, N.Abdulahatov, Sh.Qo'ldoshev, N.Hasan kabi olimlar shoir asarlarini o'rganish borasida bir muncha ishlarni amalga oshirdilar [Каримов,1963:44-46]. Shavqiyning bizgacha ikkita qo'lyozma devoni yetib kelgan. U shoirning o'z dastxati bilan yozilgan bo'lib, qarindoshlari va Sharq qo'lyozmalar fondida saqlanadi. "Devoni Shavqiy" qo'lyozmasi Qo'qon qog'oziga nasx xati bilan ko'chirilgan. She'rlar har sahifaga 12-38 qatordan joylashtirilgan. Devonda alifbo tartibiga rioya qilinmagan. Qo'lyozma muqovalanmagan. Devonga jami 3000 misradan ortiq o'zbek va fors tilidagi she'rlar kiritilgan. Devonda eng ko'p qayd etilgan janrlardan biri g'azal bo'lib, ularning aksariyati muvashshah usulida yozilgan hisoblanadi.

Usullar. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, germeneytik va adabiy-tasavvufiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza. G'azallar qaysi shoirga tegishli bo'lmasin, o'ziga xos kompozitsiya va struktural tizimga ega bo'ladi. Ya'ni shakliy va semantik struktura shoir aytmoqchi bo'lgan fikrning asosini ifodalaydi. Semantik strukturaning o'zi bir necha turlarga ajralib ketadi: ta'rif, tavsif, madh, sharhi hol. Shavqiy devonida oddiy g'azallar bilan bir qatorda, g'azali-muvashshahlar ham mavjud. Aruz vaznidagi muvashshahlar: baytdagi toq misralardan, juft misrali yoki qofiyali misralardan, baytning har ikkala misrasi qo'shaloq tarzda, musammatlarning har bir band bir misrasining dastlabki harflaridan ism kelib chiqadigan shakllarda mavjud bo'ladi. [Muydinova, 2023:21] Odatda, juda ko'p hollarda muvashshah-g'azallarda kishining ismi ikki xil yo'l bilan ifodalanadi:

1. G'azaldagi toq misralarning bosh harfi olinadi.
2. G'azaldagi qofiyadosh so'zlarning birinchi harflari olinadi.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, g'azallar, asosan, eski o'zbek yozuvda yaratilganligi uchun harflar hozirgi lotin yozuviga to'g'ri kelavermasligi mumkin. Shuningdek, muvashshahning baytlari tahlilida yozuvlarning aslidek ko'rsangizgina, g'azalda yashiringan so'zni aniqlashingiz mumkin. Shoirlarning ayrim muvashshah-g'azallarida so'z harflarda emas, balki, ishoralarda ifodalanganligi kuzatiladi. Xuddi shunday g'azallarning xulosa qismida bir xil mazmundagi jumlar e'tiborimizni tortdi. Maqta' qismida quyidagicha bayt mavjud:

*Nasihat aylagay Shavqiy, saningdek xo'bro'larg'a,
Qilubdur har hurufi nomi poking, har g'azal **tug'ro*** [Abdulahatov, 2022: 242].

Yoki:

*Nishoni mehribonlig', izlayub so'z aydi bu Shavqiy,
Hurufi ismi foni, har g'azal **tug'rosida** daftar* [Abdulahatov, 2022: 243].
*Naqdin umrin Shavqiy aylar, xo'blar zikrida sarf,
Har g'azalda harfi ismin, naqshig'a **tug'rosi** bor* [Abdulahatov, 2022: 247].
*O'shal koni malohatni o'qib,afsofini Shavqiy,
Hurufi ismini har bir g'azalga, aylamish **tug'ro*** [Abdulahatov, 2022: 255].

G'azallarni bunday maqta' bilan yakunlanishi faqatgina muvashshah kalitidagi so'zga ishora bermay, balki tug'ro so'zining ham qo'llanishiga doir ilmiy savollarni yuzaga keltiradi. Mazkur so'z qanday maqsadda muvashshah-g'azalga kiritilgan? **Tug'ro** (turkiycha) – Sharq mamlakatlarida podshoh va xonlarning farmonlari boshida ularning unvoni – nom va amallarini ko'rsatuvchi maxsus bezakli yozuv, ramziy belgi, sarlavha o'rnidagi so'z, jumlaning bezagi sifatidagi istiloh hisoblanadi. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida **tug'rach** shaklida keltirilib, uning 3 ma'nosi beriladi: 1) o'g'uzlar tilida podsho muhri; 2) podshoh, safarga chiqish oldidan qo'shindagi har bir jangchiga beradigan ot; 3) o'g'uzlar tilida muhr bosilgan xat. [Qoshg'ariy, 1970: 430] Shu ma'noda, boshqa turkiy qavmlar (keyinchalik mo'g'ullar) tomonidan qo'llaniladigan yorliq so'zi o'g'uzlarga notanish bo'lgan. Saljuqiylar davrida davlat mahkamasi boshlig'i bo'lgan amaldor tug'royi deb atalgan. Bundan tashqari, XIX asr oxirida Shimoliy Hindiston va O'zbekistonda alohida xatlarni turli jonivorlar, parrandalar shakli sifatida yozilishi ham tug'ro xati yoki xatti tug'ro deya nomlangan. Qo'lyozma matnida mazkur so'z qanday ma'noning yuzaga chiqishiga xizmat qilgan? Chunki g'azal faqatgina bir mazmunga izoh bermay, balki hissiy-emotsional mazmunni ham ifodalashini unutmaslik kerak. Ammo lug'atlarda quyidacha ta'rif berilgan o'rinlar mavjud: Tug'ro **ارغط** 1. Gerb, davlat nishonasi, podshohning yorliq, farmon va qarorlari yozilgan qog'ozning tepasiga tushirilgan maxsus bezakli belgi. 2. Maktublarning tepasiga yoziladigan maxsus so'z. 3. Kitoblarning boshiga tushiriladigan rasm [Рафиддинов, 2023: 509]. Matnlar bilan ishlaganda muhr qo'yiladi. Muhr matnning haqiqiylikiga dalil bo'lgan baytda tasdiqlovchi muhrdan boshqa tug'ro deb atalmish ishonch belgisi bilan qat'iylashtirilgan. Ammo uning bir necha ma'nolari ta'riflar yordamida aniqlashtiriladi. Shavqiy qo'lyozmasidagi baytlarda muvashshah hosil qiluvchi belgi sifatida qo'llangan. Shoir hamma muvashshah g'azallarida ham xuddi shunday ishora belgisiga murojaat qilmagan. Qo'lyozmadagi 5ta g'azalda mazkur ishora so'zlar keltirilgan. Jumladan:

*Tutashgan ikki qosh aylamish, gul orazing zebo,
Yaratgan bu qaro qoshlarga, ikki nargisi shahlo, –*

matla'li g'azalida baytlarning harflari ishora bilan birlashtirilsa, muvashshah hosil bo'ladi. Aynan harflar baytlarning boshida kelishi har bir g'azalning muhri sifatida qat'iylashtirilishi maqta'da ta'kidlangan:

*Nasihat aylagay Shavqiy saningdek xo'bro'larga,
Qilubdur har hurufi nomi poking har g'azal **tug'ro**.* [Abdulahatov, 2022: 242].

Muvashshahlarda ham **tug‘ro** so‘zining uchramasligiga tarixiy muhit, keskin vaziyatlar sabab bo‘lishi mumkin. Jumladan:

*Saodat taxtlik sarmoya, davlat jahon mohi,
Mutahhar tiynati pokiza tal‘at ma‘dalat shohi. (matla‘)
Hidoyat topti har odam, hurufi ismi pokida,
Qilur bu Shavqiy, xolisdin duolar har safar [Abdulahatov, 2022:245 maqta‘].*

G‘azalning mazmuniga e‘tibor berilsa, shohi oliy baxt timsoli bo‘lib, davlat va jahonning ma‘danidir. Uning pokiza ruhi yuzida haqqoniylik, adolatni aks ettiradi. Jannat daraxtlaridek tik qomatiga yarashgan libosi izzat va obro‘sining bir belgisidir. Davlat qushi qayta-qayta uchirilsa, shahzodaning boshiga saodatmandligi uchun qo‘nadi. Izmidagi mulk adolatparvarligidan odamlarni baxtli, iqqbolli qila oladi. Hokimiyatni aql bilan boshqarib, porlab turgan durdek xalqidan ogoh bo‘ladi. Uning shakarafshon so‘zlaridan odamlar darmon oladi va shoir uning uchun doim duoda bo‘lamiz, deya ta‘kidlaydi. Kimda kim unga yomonlik qilsa, falakning o‘zi uni jazolaydi. Shavqiy shom-u sahar duo qilib, pok ismini harflar bag‘riga yashirdi. Bu “Sayid Nasrulloh” so‘zidir. Sayid Nasrulloh-Nasriddinbek Xudoyorxonning to‘ng‘ich o‘g‘li bo‘lib, 1850-yida tug‘ilgan. 1875-yili Andijon qo‘zg‘olonchilari Nasriddinni Saritol qishlog‘ida Xudoyorxon o‘rniga xon deb e‘lon qiladilar. Qo‘qon xonligi bosib olingandan keyin, uni Vladimir guberniyasiga surgun qilinadi. Fikrimizni quyidagi misralar dalillaydi:

*Qo‘nar har yerni ertalab bo‘lsa, bu shahzoda hur gohi.
Namoyon o‘ldi davlat durjidan bu durri oliy qadr,
Fuzun davlat iqbolidur har kimni dili xohi.
Safo baxsh bu mulkat bo‘lmish ani adli ehsoni,*

Nasriddinni xon qilib ko‘targan xalq uni adlidan umid bog‘lagan, bevosita bu mazmun muvashshah-g‘azal mazmuniga singdirilgan. Yoki so‘zning keltirilgan izoh ma‘nolaridagi bezakli qo‘llanish mazmuni ushbu g‘azallarning ifodasi uchun shoir undan detal sifatida foydalangan:

*Naqdin umrin Shavqiy aylar xo‘blar zikrida sarf,
Har g‘azalda harfi ismin, naqshig‘a tug‘rosi bor [Abdulahatov,2022:247].*

Muvashshah g‘azalning aksariyat baytlarida shoir “xo‘blar zikri” yoki “xo‘blar majlisi” kabi jumalarni keltiradi, bundan ko‘rinadiki, aynan, ta‘rif uchun olinayotgan shaxs o‘zining donoligi va ezgu fazilatlar bilan hammani lol qoldirgan. Har bir g‘azaldagi tashbeh ma‘lum bir maqsadni ifodalaydi. Jumladan, “Anbarin xatti birla, gulruh nargis shahlosi bor” tashbehida ta‘rif qilinayotgan inson xush suvrat ekanligi, boshqalardan ajralib turishiga ishora bor. Baytda ko‘zlar qalbining ko‘zgusi, tiniqligini ifodalab, faqatgina yaxshi sifatlarni ko‘ra olishiga shoir ishora qiladi. Aynan tug‘ro so‘zining qo‘llanishi orqali mazmun nozikligi e‘tiborga olingan. Jumladan, ayrim g‘azallarda sarlavha o‘rnidagi so‘z sifatida qo‘llangan:

Sadoqat qadri oliy rutbalik, ul moh pur anvar,

Bashar naslida andog‘, pokiza hech gavhar [Abdulahatov, 2022: 242]. Matla‘si bilan boshlanadigan g‘azalda baytlardagi harflar birlashtirsa, “**Sodiqjon**” ismi hosil bo‘lishi bayt maqtasidagi sarlavha mazmunidagi misra bilan ta‘kidlangan:

*Nishoni mehribonlig', izlayub so'z aydi bu Shavqiy,
Hurufi ismi foni, har g'azal tug'rosida daftar.*

Shavqiy mehr istab, ma'shuqa sifatleri haqida ta'riflar keltiradi, yashiringan ismning harflari daftarning sarlavhasida keltirilgan. G'azal misralarning bayti sadrida keltirilgan harflar shaxs ismi haqida ma'lumot beradi. Daftarning birinchi sahifasiga matn sarlavhasi yozilganidek, yashiringan ma'noni topishga ishora qulaylashtirib qo'yilgan. Ayrim muvashshah baytlarida esa bezak-naqsh ma'nosida ham keltirib o'tilgan:

*Anbarin xatti birla, gulrux nargis shahlosi bor,
Husn gulzorida bitgan orazi ra'nosi bor.*

Naqdin umrin Shavqiy aylar, xublar zikrida sarf,

Har g'azalda harfi ismin, naqshig'a tug'rosi bor [Abdulahatov, 2022: 247].

Baytlar tahliliga e'tibor qaratilsa, tavsif mazmuni aks etib, ma'shuqaning sifatleri ketma-ket keltirilgan, ya'ni bezatilgan. Masnu' g'azalning aynan shunday ta'riflanganligi baytning maqta' qismida urg'ulangan. Ya'ni "**Abduqayyumxon**" ismining harflari alohida bittadan naqshni hosil qiladi, deya ishora berilgan. **Tug'ro** so'zi ayrim g'azal baytida duo ma'nosida ham qo'llangan:

Xush latofat mahliqoyi mahublar sar daftari,

Turfa zebo xulqing birla basharsan yo pari.

Nazm lafzidin qilur Shavqiy ani doim duo,

Har g'azal tug'rosida ismin hurufin har biri [Abdulahatov, 2022: 235].

Baytning boshidan oxirigacha bo'lgan harflar "**X**", "**I**", "**Ch**", "**X**", "**O**", "**N**" g'azal boshida kelgan harflar birlashtirilsa, "**Xolchaxon**" ismi hosil bo'ladi. Shoir tasviridagi shaxs, shunday go'zal, latif va barkamolki, uni har bir fazilatini nazmimda duo qilaman deya, ta'kidlaydi.

Xulosa. Namangan adiblarining qo'lyozmalari devon, tazkira va bayozlarda saqlangan. Mazkur adabiy harakatchilik namoyandalari hanuzgacha ilm ahliga ma'lum bo'lmay kelayotgan turli janrlarga oid asarlari matnidagi qo'llanishlar shoirning dunyoqarashi rang-barang ifodasi muhit, vaziyat taqozosi ekanligini dalillaydi. Shavqiyning muvashshah– g'azallaridagi tug'ro so'zi muhr ma'nosidan tashqari muayyan ifoda tashuvchi istiloh sifatida davrning tiliga xos irfoniyl mazmunga egaligi tahlillarimiz davomida aniqlandi.

Adabiyotlar / References

1. Po'lotjon Domulla Qayumov. Tazkirai Qayumiy. Tom II. – Toshkent, 1998. – B. 269-270.
2. Karimov G'. Shavqiy poeziyasining realistik kuchi // Sharq yulduzi, 1963, 2-son. – B.44-46.
3. Nosirov O. Shavqiy Namangoniyning yangi qo'lyozmasi // "O'zbekiston madaniyati" gazetasi, 1965, 2-son.
4. Ahmadjonova F. Shavqiy Namanganiy // O'zbek tili va adabiyoti, 1970, 3-son. – B. 45-60.
5. Doç. Dr. Nodirxon Khasanov. 17. yy. sonundan 20. yy. başına kadar yaşayan Fergâna muhiti şairleri (hayati ve eserleri). Hazirlayan Emine Kiziltaş. – Istanbul, 2012. – B.230-257.
6. N.Abdulahatov, Sh.Qo'ldoshev. Mulla Shamsiddin Shavqiy. Namangan: Usmon Nosir media. 2022. – B.56.
7. Muydinova A. O'zbek milliy uyg'onish adabiyotida muvashshahchilik: an'ana va individuallik: Filol.fan.bo'yicha fals.dok(PhD)diss. – Toshkent, 2023. – B. 21.
8. Qoshg'ariy M. Devoni lug'atit turk. – Toshkent: Akademnashr, 1970. – B.430.
9. Navoiy asarlari lug'ati. Nashrga tayyorlovchi S.Rafiddinov. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – B.509.
10. Yo'ldosh Xilvatiy. Sayr ul-jibol. – Namangan: "Namangan" nashriyoti, 2012. – 84b.

“VOMIQ VA AZRO” DOSTONI MANBALARI TAVSIFI

Description of the Sources for the Epic “Vomiq and Azro”

**Ma'murjon
MAMAYUSUPOV,**
Alisher Nvoiy
nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. XIX asr Xorazm adabiy hayotida tarjima an'anasi kuchli bo'lib, ko'plab fors-tojik asarlari o'zbek tiliga o'girilgan. “Vomiq va Azro” ham shular jumlasidan bo'lib, bir necha marta qayta ko'chirilgan va o'sha davrlarda keng ommalashgan. Xorazm adabiy muhitida “Vomiq va Azro” syujeti asosida nasriy va nazmiy yo'lda asarlar ijod etilgan. Mag'furxo'ja Sa'diy Hasan Xorazmiy “Vomiq va Azro” asarining nasriy variantini yozgan bo'lsa, ushbu asarni she'riy yo'lda Ahmad Tabibiy yozgan.

Mazkur maqolada Mag'furxo'ja Sa'diy Hasan Xorazmiy va Ahmad Tabibiylar tomonidan yozilgan “Vomiq va Azro” dostoni manbalari monografik tavsifi haqida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm adabiy muhiti, Mag'furxo'ja Xorazmiy, Ahmad Tabibiy, Vomiq va Azro, nasriy variant, she'riy variant, ishqiy doston.

Abstract. The tradition of translation was highly developed in the literary life of Khorezm during the 19th century, and many Persian-Tajik works were translated into the Uzbek language. “Vomiq and Azro” was among such works; it was copied several times and became widely popular during that period. In the literary environment of Khorezm, prose and poetic works based on the plot of “Vomiq and Azro” were also created. While Mag'furxo'ja Sa'diy Hasan Khorezmiy wrote the prose version of “Vomiq and Azro,” Ahmad Tabibiy composed the work in poetic form.

This article presents reflections on the monographic description of the sources of the epic “Vomiq and Azro” written by Mag'furxo'ja Sa'diy Hasan Khorezmiy and Ahmad Tabibiy.

Keywords: Khorezm literary environment, Mag'furxo'ja Khorezmiy, Ahmad Tabibiy, Vomiq and Azro, prose version, poetic version, romantic epic.

Ahmad Tabibiy adabiy merosi manbalari hozirda yurtimizdagi O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi va Xivadagi “Ichon qal'a” davlat muzey-qo'riqxonasi fondlarida hamda shaxsiy arxivlarda saqlanadi. Ushbu fond va arxivlarda Tabibiyning she'riy devonlari, tazkiras, shoir lirik asarlari jamlangan turli to'plam-bayozlar orasida uning dostonlari va tarjima asarlari ham mavjud.

Ma'lumki, Ahmad Tabibiy Feruz saroyining eng e'tiborli va mashhur shoiri bo'lgan. Shuning uchun asarlari shoirning tiriklik vaqtidayoq qayta-qayta ko'plab nusxalarda ko'chirilgan. Shundan ham bilsa bo'ladiki, Tabibiy obro'-e'tiborli shoir hisoblangan.

E-mail:

mamurjon0075577@
gmail.com

Yetib kelgan/ Received:
14.04.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 06.09.2026

Ta'kidlanganidek, O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida shoir asarlarining ko'plab nusxalari saqlanadi. Ular orasida shoir qalamiga mansub "Vomiy va Azro" dostoni ham bor.

Xorazm adabiy muhitida "Vomiy va Azro" syujeti asosida nasriy va nazmiy yo'lda asarlar ijod etilgan. Taxminan 1834-35-yillarda Mag'furxo'ja Sa'diy Hasan Xorazmiy ushbu asarning nasriy variantini yozgan. Tadqiqotlarda bu asar dostonning fors tilidagi varianti tarjimasini deyiladi [5; 59-sahifa]. Bu tarjima sodda, xalqona va badiiy jihatdan muvaffaqiyatli bo'lgani uchun keng tarqalgan. XIX asr Xorazm adabiy hayotida tarjima an'anasi kuchli bo'lib, ko'plab fors-tojik asarlari o'zbek tiliga o'girilgan. "Vomiy va Azro" ham shular jumlasidan bo'lib, bir necha marta qayta ko'chirilgan va o'sha davrlarda keng ommalashgan. Bu asarlar hozirda O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida 1228, 5072, 6911, 6918, 7472-raqamlari ostida saqlanadi.

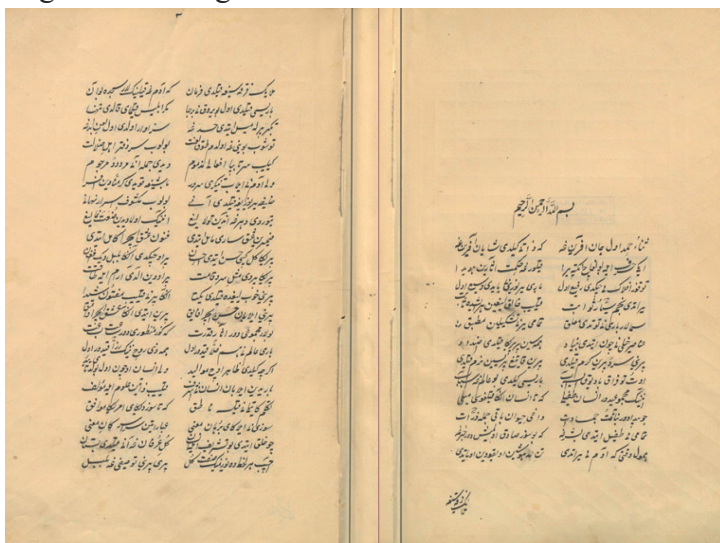
"Vomiy va Azro" dostonining she'riy varianti ham aynan Xiva adabiy muhitida Ahmad Tabibiy tomonidan 1910-yilda yozilgan. Tadqiqotlarda bu asar jami 81 bob va u taxminan 16 ming misradan oshiqroq ekani aytiladi [5; 60-sahifa]. Biroq asarning tarkibiy tuzilishi hamda uning boblari soni biroz boshqaroqdir.

Tabibiyning "Vomiy va Azro" dostoni F.G'anixo'jayev tomonidan nashrga tayyorlangan [5; 230-sahifa]. Ta'kidlash kerakki, olim asarni tabdil qilishda juda katta va mashaqqatli mehnatni amalga oshirgan. Shunday bo'lsa-da, uning nashrida ayrim kamchiliklar kuzatiladi. Bular asarning an'anaviy kirish va xotima qismlari, asar tarkibidagi ayrim qismlar (masalan, dahrnoma, ko'plab hikoyatlar)ning nashrdan tushib qolganida namoyon bo'ladi.

O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida Tabibiy dostonining ham ayrim nusxalari 1243, 2057-raqamlari ostida saqlanadi.

Ushbu maqolada Mag'furxo'ja Sa'diy Hasan Xorazmiy va Ahmad Tabibiy "Vomiy va Azro" dostonlari manbalari monografik tavsifini berishga harakat qilindi.

1243-raqamli qo'lyozma. Muallif – Ahmad Tabibiy. Ushbu qo'lyozma manba umumiy 199 varaqdan iborat. Qo'lyozma sahhof tomonidan ikki xil shaklda sahifalangan: birinchisi – har bir bet alohida; ikkinchisi – har bir varaq ham alohida sahifalangan. Sahifa raqamlari faqat matn ko'chirilgan varaqlarga qo'yilgan. Qo'lyozma sahhof tomonidan umumiy 193 sahifa va 286 bet hajmda raqam bilan tartiblangan. Muqovasi qattiq qizil karton bilan qoplangan. Ustida – o'rtada bir katta va ikki tomonida kichik hajmdagi tillarangli muhrlar mavjud. Yoni qizil charm bilan qoplangan. Kitobning o'lchami: 17x27.

Qo'lyozma "Basmala"dan so'ng:

تثنا حمد اول جان آفرينغه
كه ذاتى كىلدى شايان آفرينغه

*Sano-vu hamd ul jon ofaring'a,
Ki zoti keldi shoyon ofaring'a –*

bayti bilan boshlanadi. Manbaning saqlanish holati yaxshi. Matn har bir sahifaga o'rtacha 21 satrdan ikki ustun qilib ko'chirilgan bo'lib, poygirlar to'liq berilgan. Xati nasta'liqda. Matnlar asosan qora siyohda, sarlavhalar va ba'zi raqamlar, ayrim izohlar qizil siyoh

bilan yozilgan. Matn hech qanday jadvallarga olinmagan. Hoshiyada ham matnlar bor. Ular asosiy matnga izoh, lug‘at tarzida berib borilgan. Ushbu hoshiyada kelgan matnlar ikki xil – agar asosiy matnga izoh sifatida berilgan bo‘lsa, hoshiya matn oldida (ba‘zan ustida) harfga o‘xshash yoki ko‘rsatgich belgisi ko‘rinishidagi belgilar tarzida berilgan. Masalan, quyidagi baytga e‘tibor beraylik:

*Tushsa sam ‘ig‘a bu savt nogoh,
Bu ne ish voqifo ‘lmay, ey shahanshoh.*

Ushbu o‘rinda “savn” so‘ziga izoh berilib, bu so‘z “ovoz” ekanligi yozilgan. Bundan tashqari, hoshiya matnlari raqamlangan holda ham uchraydi. Masalan:

*Sulaymon nabiy qoshig‘a Bilqis,
Kelib ul vaqtkim, ko‘rguzur taqdis.*

Ushbu o‘rinda “taqdis” so‘zi ustida qizil siyoh bilan 10 raqami yozilib, hoshiyada ushbu so‘zga “10 taqdis – pok bo‘lmoq” tarzida izoh berilgan. Ko‘plab sahifalar hoshiyalarida izohlarning ikki turi ham uchraydi.

Qo‘lyozmaning oxiri:

دعا رسمين قچان کيم قيلسه آيين
ملايکدين آنگا يتکورکيل آمين

Duo rasmin qachonkim, qilsa oyin,

Malo ‘ikdin onga yetkurgil omin – bayti bilan yakunlanadi. Shundan so‘ng kolofon ko‘chirilgan bo‘lib, u quyidagicha:

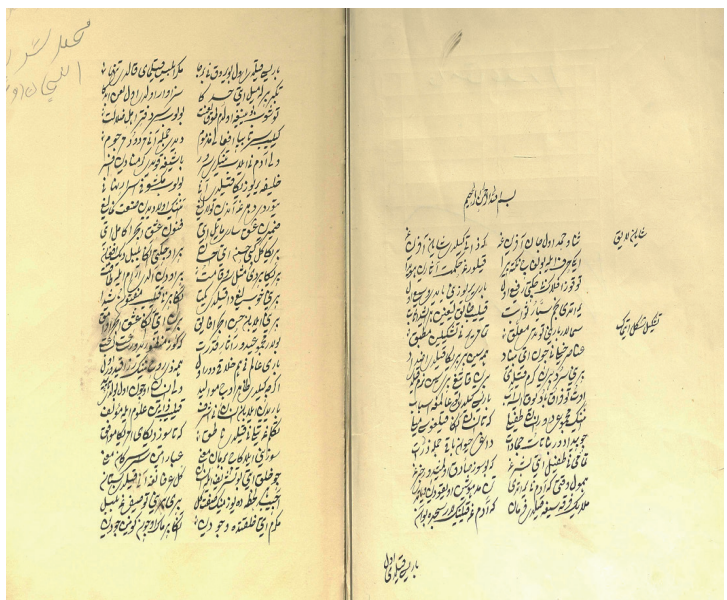
“Alhamdulillah, va-l-minna ushbu kitob “Vomiq va Azro”nikim, bo amri sultonuz-z-zamon va nodiru-d–davron a‘ni Abulmuzaffar val-mansur Abulg‘oziy Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxon soniy doma davlatahu va shavkatahuning farmoni oliylari bila bir ming uch yuz yigirma sakkizlanchi yili mohi jumodu-s-soniyning oxiri chahorshanba kuni erdikim, Mullo Muhammad Yusuf al-mutaxallis bil-Chokar valadi Muhammad Ya‘qub Devon yozib itmom sarhadig‘a yetkurdi. Sanai 1328”.

Ta‘qidlanganidek, qo‘lyozma yaxshi saqlangan bo‘lib, ichidagi varaqlar tushib qolgan o‘rinlar mavjud emas, buni poygirlar izchil va ketma-ketligidan bilsa ham bo‘ladi. Ushbu qo‘lyozma manba hijriy 1328-yil (mel. 1910-yil) Muhammadraximxon Feruz farmoni bilan Chokar tomonidan ko‘chirilgan.

2057-raqamli qo‘lyozma. Muallaif – Ahmad Tabibiy. Ushbu qo‘lyozma ham “Basmala”dan keyin “Sano-vu hamd ul jon ofaring‘a, Ki zoti keldi shoyon ofaring‘a” – bayti bilan boshlanadi. Matn “Tammatu-l-kitob bia‘vni Maliku-l-Vah-hob (ma‘nosi: Vahhob bo‘lgan Podshohning yordami bilan kitob oxiriga yetdi)” tarzida yakunlangan.

Kolofonda esa quyidagicha:

“Alhamdulillah, va-l-minna ushbu kitob “Vomiq va Azro”ni jannatmakon hazrat Sayyid Muhammad Rahimxon marhumining amrlari bo‘lub, mohi ramazona bu dug‘malari xoksori zarravor, bal g‘ubori osor Boltaniyoz devon

al-mutaxallis bin-Nadimiy birodari Muhammad Ya'qub devon mulaqqabi bi-Xarrot yozib itmom sarhadig'a yetkurdi. Sanai 1328".

Qo'lyozmaning har bir sahifasida o'rtacha 21 qatordan ikki ustunda yozuv mavjud. Xati nasta'liqda. Matnlar asosan qora siyohda, sarlavhalar va ba'zi raqamlar, ayrim izohlar qizil siyoh bilan yozilgan. Qo'lyozmaning kitobat holati oddiy bo'lib, matn hech qanday jadvallarga olinmagan. Ushbu manbaning hoshiyasida ham lug'at va izoh mazmunidagi matnlar bor. Hoshiyada kelgan bunday matnlar ham 1243-raqamli manba bila bir xil. Ya'ni hoshiyada kelgan matnlar ikki xil – agar asosiy matnga izoh sifatida berilgan bo'lsa, hoshiya matn oldida (ba'zan ustida) harfga o'xshash yoki ko'rsatgich belgisi ko'rinishidagi belgilar tarzida berilgan, ikkinchisi, qiyin so'zlar ustida qizil siyoh bilan raqam yozilib, hoshiyada ushbu so'zning ma'nosi yozib ketilgan. Sahifa raqamlari asosiy va hoshiya matnlari qora siyohda, ammo nasriy matnlar – sarlavhalar qizil siyohda ko'chirilgan. Poygilar ketma-ket, izchil berilgan. E'tiborlisi, qo'lyozmaning har bir sahifasida izohga muhtoj so'zlar raqamlangan holda hoshiyada berilgan. Masalan: 49^b-sahifada kelgan *"Qilurlar ko'b salosil birla Majnun(1)"* misrasida "Majnun" so'zining ustiga "1" raqami qora siyohda berilib, hoshiyada shu raqamlangan so'zga "majnun – zindong'a soling'on" tarzida izoh berilgan.

Kitob o'yma naqshli qattiq to'q yashil karton bilan muqovalangan. Muqova ustida uchtdan muhrga o'xshagan o'yma belgi bor. Ularning ikkitasiga bir xil *"amali Muhammadrahim sahhof"* yozuvi mavjud. Matn qaymoq rangli yupqa qog'ozga qora va qizil siyohlarda nasta'liq xatida ko'chirilgan. O'lchovi: 27.5x18. Hajmi: 195 varaq. Hamma beti arab raqamida sahhof tomonidan sahifalangan, jami 394 bet. Qo'lyozma kitobning boshida 1, oxirida esa 2 ta varaq (toqa) bo'sh qoldirilgan.

6911-raqamli qo'lyozma. Adabiyotshunos F.G'anixo'jayevning yozishicha, taxminan 1834-35-yillarda Mag'furxo'ja Xorazmiy fors shoiri Zohiri Kirmoniyning "Vomiq va Azro" dostonini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Tarjima ancha mashhurlikka erishganidan uni o'sha paytlarda bir necha bor kitobat qilishgan. Ya'ni bu asar 1840, 1895, 1902, 1911-yillarda ko'chirilgan va ular hozirda O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida 6911, 6918, 1228, 5072, 7472-raqamlari bilan saqlanadi.

XIX-XX asr boshlarida tarjimachilik va umuman, kitobchilik ancha rivojlangan. Natijada ko'plab kitoblar yuzaga kelgan. Albatta, bu kitoblar hukmdor yoki saroy kutubxonasiga taqdim etilgan. "Devon qo'lyozmasi matn va sarlavhalar, shuningdek, miniatyuralar atrofiga tortiladigan jadvallar, shams, unvon – qo'lyozmaning ilk sahifasi bosh qismida tilla suvi yugurtirib chizilgan naqsh-lavh, sahifalarga oltin suvi bilan jilo berish (tazhib) kabi bezaklar bilan ziynatlanadi. Albatta, bunday devonlar qimmatbaho bo'lib, ular asosan, shoh farmoniga asosan saroy kutubxonasi yoki sovg'a uchun tayyorlangan" [4; 39-sahifa]. Mag'furxo'ja Xorazmiy asari manbalarining eng mo'tabari va mukammali 6911-raqamli qo'lyozmadir. Bu qo'lyozmaning kitobat qilinishi uning shohga yoki saroy kutubxonasiga mo'ljallanganini ko'rsatadi. Zero, unda Xorazm xattotlik va kitobat san'atining go'zal namunalari aks ettirilgan.

6911-raqamli qo'lyozmada "Basmala"dan oldin *"قصه وامق و عذرا دور"* (*"Qissayi Vomiq-u Azrodur"*) degan yozuv bor. Asar Allohga hamd mazmunidagi:

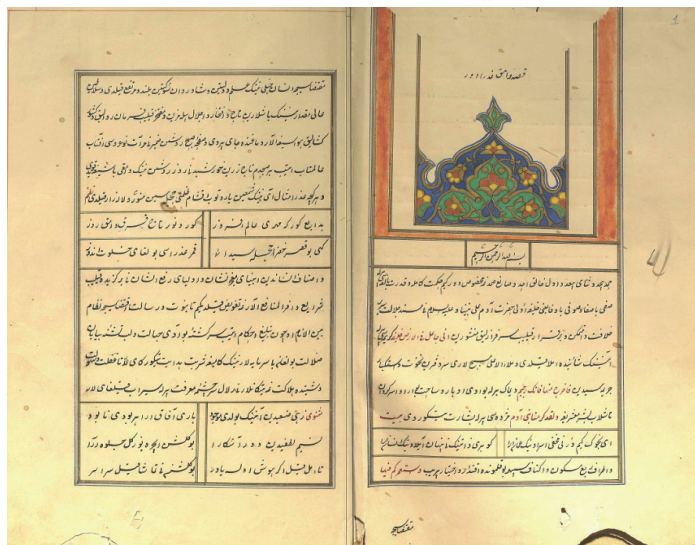
"Hamdi behad va sanoyi beaded ul Xoliqi Ahad va soniyi Samadg'a maxsusdurkim, hikmati komila va qudrati bolig'asi birla safi bo safo va so'fiyi bo vafo, ya'ni xalifayi uvlo hazrati Odam ala nabiyyina va alayhissalomni masnadi jalolat birla xilofatda mutamakkin va barqaror qilib, sarafrozliq manshurin "Inniy ja'ilun fil arzi xalifa" karimasi birla oning sha'nida imlo qildi va maloil a'lo musabbihlari sardaftarin naxvat va istikbor jarimasidin "Faxruj min haa fa innaka rojimun" demak birla bavodiyi idbor va sohati bavorirda sargardon tashlab, bashar ma'sharig'a

“Valaqod karramno bani adama” mujdasi birla bashorat yetkurdi”, – tarzidagi nasriy matn bilan boshlanadi. Basmaladan oldin sahifa turli rangdagi jadval va naqshlar bilan unvonlanib, unda nisbatan chiroyli naqshli miniatyura mavjud. Ushbu kitobdagi yozuvlar tillarangli va qizil rangli jadvallarga olingan. Bir ustunda, agar nazm va baytlar kelgan bo‘lsa ikki ustunda har bir sahifada o‘rtacha 15 qatordan yozilgan. Matn nasta‘liq xatida. Hoshiyalarda hech qanday matn yozilmagan. Biroq kotib tomonidan yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar hoshiyada to‘g‘rilanib ketilgan. Bunday xatolarni: a) kotib tomonidan tushirib qoldirilgan so‘zlar; b) kotib tomonidan xato ko‘chirilgan so‘zlar tarzida ikkiga ajratib ko‘rsatish mumkin. Garchi qo‘lyozmaning ayrim sahifalari chetlari yirtilib qolgan esa-da, yozuvlari o‘chib ketmagan, poygilar ketma-ketligi yo‘qolmagan. Ya‘ni qo‘lyozma orasidan varaqlar tushib qolmagan. Ushbu manbaning umumiy hajmi 266 varaqdan iborat bo‘lib, boshidan ikki varaq, oxiridan to‘rt varaq bo‘sh (toqa) qoldirilgan. Oxirgi 266^a sahifasida *“Turkiy shoh Vomiq-u Azro”* jumlasini ko‘chirilgan.

Kolofon quyidagicha:

“Zilli subhon xalifatu-r-Rahmon boisi al-amon va-l amon ibni sulton Abul-muzaffar val-mansur Abulg‘oziy Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxon Odamullohi mulukahu va iqbolahuning farmoni oliylari bila ushbu “Vomiq va Azro” niki domulla Muhammadsharif bin mulla Muhammad Bayoniy qo‘lida sanai 1320 – bir ming uch yuz dag‘i yigirmada muvofiq bars yili mohi zulhijjaning yigirma ikkisi jum‘a kuni itmomg‘a yetushti”.

Umuman olganda, qo‘lyozmaning saqlanish holati yaxshi. Kitobning usti qattiq qora rangli chirm bilan muqovalangan. Matn fabrika qog‘oziga ko‘chirilgan. Kitob ustida uchta jigarrangli naqsh bor.

6918-raqamli qo‘lyozma. Ushbu qo‘lyozma manba *“Vomiq va Azro”*ning nasriy varianti bo‘lib, asarning Mag‘furxo‘ja Xorazmiy tomonidan yozilgan nusxasidir. Ya‘ni 6911-raqamli qo‘lyozmaning boshqa varianti. Qo‘lyozmaning umumiy hajmi 258 sahifani tashkil etadi. Ushbu qo‘lyozma negadir, ortiqcha ziynatlanmagan, matn jadvallarga ham olinmagan, hatto sahifalar raqamlanmagan. Sahifa o‘rnini bosuvchi poygilar berib borilgan. Kitobning boshidan ikki varaq oxiridan bir varaq bo‘sh qoldirilgan. Qo‘lyozma sahifalarida bir ustunda o‘rtacha 17 qator hajmda matn ko‘chirilgan. Yozuvi nasta‘liqda, oddiy sarg‘ish fabrika qog‘oziga yozilgan. Yozuvlar qora siyohda, baytlar yoki oyatlar, qo‘lyozma orasida kelgan sarlavhalar qizil siyohda ko‘chirilgan. Xati xushxat. Ushbu manbada ham tushib qolgan sahifalar mavjud emas. Sababi poygilar izchil davom etgan. Deyarli hoshiyada matn uchramaydi, hoshiyadagi matnni bir o‘rinda, ya‘ni oxirgi sahifada *“Kog‘oz adadi 254”* qizil siyohdagi yozuvini ko‘rish mumkin.

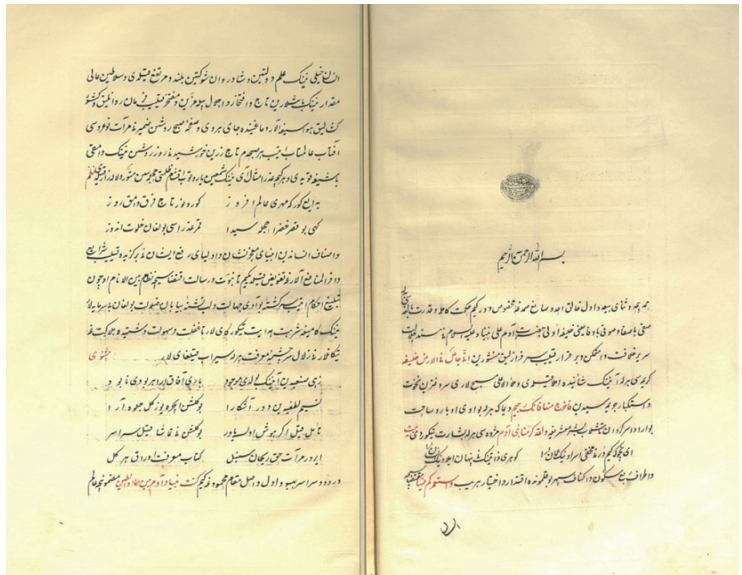
Qo‘lyozmaning boshida *“basmala”*ning yuqori qismida qora siyohda bir kichik muhr bosilgan. Ushbu qo‘lyozmaning boshlanishi ham 6911-raqamli qo‘lyozma bilan bir xil. Ya‘ni, bu manba ham: *“Hamdi behad va sanoyi beaded ul Xoliqi Ahad va soniyi Samadg‘a maxsusdurkim, hikmati komila va qudrati bolig‘asi birla safi bo safo va so‘fiyi bo vafo, ya‘ni xalifayi uvlo hazrati Odam ala nabiyyina va alayhissalomni masnadi jalolat birla xilofatda mutamakkin va barqaror qilib,*

sarafrozliq manshurin *“Inniy ja’ilun fil arzi xalifa”* karimasi birla oning sha’nida imlo qildi va maloil a’lo musabbihlari sardaftarin naxvat va istikbor jarimasidin *“Faxruj min haa fa innaka rojimun”* demak birla bavodiyi idbor va sohati bavorirda sargardon tashlab, bashar ma’sharig’a *“Valaqod karramno bani adama”* mujdasi birla bashorat yetkurdi” – tarzida boshlanadi.

Mazkur qo’lyozma hijriy 1330-yilda Bobojon Tarroh (Xodim – M.M) tomonidan ko’chirilgan. Bu haqda qo’lyozmaning kolofon qismida:

“Tammam haza al-nusxa nuqya al-muborakatu al-maymunatu al-musammiy bi “Vomiq-u Azro” nikim shahzoda Muhammad Ya’qubjon ibn Muhammad Yusufjon to’ramiz Odamullohi mulukahu va iqbolahu va davlatahuning farmoni oliylari bila domullo Muhammad Rahim bin mulla Bobojon suftyni qo’lida bir ming uch yuz dag’i o’tuzda muvofiqi sichqon yili mohi jumoduss-soniyni yigirma sakizlanjisi shanba kuni itmomg’a yetushti. Allohmma g’ufironaka tab avall qur’ota va-l nazora. 1330”, – tarzidagi ma’lumot keltirilgan. Kolofondan so’ng inventar raqam tushirilgan kutubxona muhri mavjud. Uning o’lchami: 34.5x21 sm. Muqovasi qattiq yashil karton, ustida bir dona katta va ikkita kichik naqshli belgil bor. Cheti qizil charm bilan qoplangan. Qo’lyozma juda yaxshi saqlangan, muqovadagi naqshlar o’chib ketmagan.

1228-raqamli qo’lyozma. Ushbu qo’lyozma manba 140 sahifadan iborat bo’lib, u maxsus sahifalanmagan. Boshidan bir varaq bo’sh qoldirilgan. Qo’lyozma sahifalarida o’rtacha 17 qator hajmda matn ko’chirilgan. Yozuvi nasta’liqda. Yozuvlar qora siyohda, baytlar yoki qo’lyozma orasida kelgan sarlavhalar, oyatlar qizil siyohda ko’chirilgan. Matn unchalik xushxat emas. Poygirlar izchil davom etgan. Mazkur qo’lyozma hijriy 1255-yilda ko’chirilgan. Buni qo’lyozmaning kolofon qismidagi mana bu qayddan ham bilib olish mumkin: *“...va sanai hijriy ming nafi ikki yuz ellik besh erdikim, sharif itmom va saodat ixtinomig’a musharraf bo’ldi...”*.

Ushbu qo’lyozma manba yaxshi saqlanmagan, muqovadagi naqshlar xiralashib, o’chib ketgan. Kitob muqovasi va ayrim sahifalari chetlari jiddiy zararlangan. Matn “basmala” bilan boshlanib, uning birinchi sahifasi ustiga suyuqlik to’kilgani natijasida yozuvlar chaplanib ketgan.

5072-raqamli qo’lyozma. Mazkur manba “Vomiq va Azro” dostonining nasriy variantidir. Bu manba umumiy 246 sahifadan iborat. Bu qo’lyozma ham maxsus sahifalanmagan. Qo’lyozma boshidan ham bir, oxiridan ham bir varaq bo’sh qoldirilgan. Qo’lyozma sahifalarida o’rtacha bir ustunda 20 qator hajmda matn ko’chirilgan. Yozuvlar qora siyohda, maxsus qism sarlavhalari esa qizil siyohda ko’chirilgan. Poygirlar izchil davom ettirilgan. Negadir, orada bir varaq qirqib olingan. Ammo matn qirqib olingan betdan oldingi sahifa hoshiyasida qayta ko’chirilgan. Ya’ni varaq qirqib olinsa-da, matn tushib qolmagan. Bunday kamchilikni kotib faoliyati bilan izohlash mumkin. Bunday kamchilik qo’lyozmaning 172-sahifasida uchraydi. Kitob o’lchami: 34.5x21.5.

Qo’lyozmani ko’chirgan kotib haqida ma’lumot yo’q. Kitob hijriy 1326 (mel. 1908)-yilda tugatilib, bu haqda kolofonda ma’lumot mavjud:

“Zilli subhon, hazrati xalifat ur-Rahmon boisi al-amon va-l-amon ibn as-sulton Abulmuzaffar val-mansur Abulg‘oziy Odamullohu mulukahu va iqbolahuning farmoni oliylari bila ushbu ...¹ qo‘lida sana bir ming uch yuz dag‘i yigirma oltinchi yilda mohi shavvolning sakkizlanjisida shanba kuni itmomg‘a yetushti.

Kitob o‘yma naqshli qattiq to‘q yashil karton bilan muqovalangan. Yonlarida qizil charm mato bilan muqova biriktirilgan. Muqova ustida uchdan muhrga o‘xshagan o‘yma belgi bor ammo ko‘chib ketgan. Yozuv nasta‘liqda, oddiy sarg‘ish fabrika qog‘ozdan foydalanilgan.

7472-raqamli qo‘lyozma. Ushbu qo‘lyozma hijriy 1313-yilda ko‘chirilgan. Biroq kotib xususida ma‘lumot berilmagan, kitobning oxirida:

“Xotimatu-l-kitob. Alhamdulillah va-l-minnaki, tavfiqi hazrat Haq xil‘ati kamol shoni bila torixosor shoh “Vomiq va Azro” itmomg‘a yetushdi...” kabi jumlar qizil siyohda yozib qo‘yilgan. Shuningdek, mazkur kitob kotib o‘ylaganidan ham yaxshi chiqqani haqida kolofonda *“...va ulug‘kim, fomin kunad fahm aning tarxin sahifayi xayolg‘a chekib erdi, andin ham ziyodaroq oroyish tobt...”* tarzidagi qayd keltirilgan. Qo‘lyozma ko‘chirilgan sanaga ishora sifatida ushbu jumalarni ko‘rish mumkin: *“...bu oshiqona mayi shavqingiz bayon silkiga chekildi, sana: hijriy ming taqi uch yuz o‘n uchda erdikim, sharif ul-musahharom saodati ixtitong‘a musharraf bo‘ldi...”*. Demak, qo‘lyozma hijriy 1313-yilda yozib tugatilgan.

Ushbu qo‘lyozma manba yaxshi saqlanmagani tufayli oradagi ba‘zi sahifalari tushib qolgan. Poygilar berilgan, ammo varaqlar tushib qolgani uchun ketma-ketlik izchil emas. 2^a-sahifadagi **“gavhari”** poygiri 2^b-sahifada uchramaydi yoki 3^a-sahifadagi **“qizin”** poygiri 3^b sahifada uchramaydi. Bundan tashqari, 22^a-sahifadagi **“bayt”** poygiri 22^b-sahifada uchramaydi yoki 84^a-sahifadagi **“ul-jazira”** poygiri 84^b-sahifada uchramaydi. Qolgan o‘rinlarda poygilar ketma-ketligi mavjud.

Matn “Basmala”dan so‘ng, qizil siyohda hamd mazmunidagi *“Hamdi behad soniye be‘adad ...”* jumlasini bilan boshlanadi. Bu qo‘lyozma ham maxsus raqam bilan sahifalanmagan. Qo‘lyozma umumiy 327 varaqdan iborat. Muqovasi yashil, o‘lchami: 27x19,5. Yozuvi nasta‘liqda. Asosiy matn qora rangda, sarlavha yoki ajratib ko‘rsatilgan matnlar qizil siyohda ko‘chirilgan. Qo‘lyozmaning saqlanish holati yaxshi emas. Sahifalarda qalamda rasmlar chizilganini, bo‘yab yozilgan holatlarni va varaqlar tushib qolishini kuzatish mumkin. Birinchi sahifada *“Vomiq va Azro”* sarlavhasini ko‘rish mumkin. Kitob so‘ngida Navoiydan yetti baytli bir g‘azal ko‘chirilgan.

Xulosa qilib aytganda, *“Vomiq va Azro”* dostoni manbalari ko‘lami keng bo‘lib, ular qiyosiy va matniy jihatdan maxsus tadqiq etilmagan. Doston manbalarining ilmiy-monografik tavsifini amalga oshirish bu boradagi izlanishlarni osonlashtirishi jihatidan muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar / References

1. O‘zFA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondidagi 3461, 3460/IV, 1243, 2057 raqamli qo‘lyozmalar.

2. Amonov Sh. Ahmad Tabibiy turkiy devonlari qo‘lyozmalarining qiyosiy-matniy tadqiqi. – Toshkent: Bookmany print. 2023. – 253 b.

3. Valixo‘jayev B. O‘zbek epik poeziyasi tarixidan. – Toshkent: Fan, 1974. – 150 b.

4. Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2019. – B.120.

5. G‘anixo‘jayev F. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1968. – 230 b.

6. G‘anixo‘jayev F. Ahmad Tabibiy (hayoti va ijodi). – Toshkent: Fan, 1978. – 80 b.

¹ Shu so‘zdan so‘ng fikrimizcha kotib ismi va laqabi yozilgan bo‘lishi kerak, ammo o‘sha qator o‘chirilgan.

ZIYOVUDDIN MAKKIY XORAZMIYNING “KIFAYATU-N-NAHV FI ILMI-L-E’RAB” ASARINING ILMIY AHAMIYATI

The scientific significance of Ziyovuddin Makkiy Khorazmiy’s
work “Kifayatu-n-Nahv fi Ilmi-l-E’rab”

Annotatsiya. Maqolada Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab” asari arab nahvshunosligi tarixida tutgan o’rni, ilmiy-metodologik xususiyatlari va ta’limiy ahamiyati tahlil qilinadi. Asarning Zamaxshariy ilmiy maktabi bilan aloqasi, grammatik materialni ismlar, fe’llar va harflar bo’yicha tizimlashtirish usuli, Qur’on, hadis, arab she’riyati hamda Basra va Kufa maktablari qarashlaridan foydalanish tamoyillari yoritiladi. Bibliografik manbalar, qo’lyozma nusxalari va zamonaviy tadqiqotlar qiyosiy-tavsifiy metod asosida o’rganilib, asarning mustaqil ilmiy manba, ixcham o’quv qo’llanma va keyingi nahviy tadqiqotlar uchun muhim manba ekani asoslanadi.

Kalit so’zlar: Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy, Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab, arab nahvi, e’rob, Zamaxshariy, Basra maktabi, Kufa maktabi, qo’lyozma, grammatik dalillash, matnshunoslik.

Abstract. The article examines the place of Ziyovuddin Makki Khwarazmi’s Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab in the history of Arabic grammar, with particular attention to its scholarly method and pedagogical value. It discusses the work’s relationship to the scholarly school of al-Zamakhshari, its organization of grammatical material into nouns, verbs, and particles, and its use of the Qur’an, hadith, Arabic poetry, and the views of the Basran and Kufan schools. A comparative and descriptive study of bibliographical accounts, manuscript copies, and modern scholarship demonstrates that the work is an independent scholarly source, a concise teaching manual, and an important link in the transmission of the Khwarazm grammatical tradition.

Keywords: Ziyovuddin Makki Khwarazmi, Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab, Arabic grammar, i’rāb, al-Zamakhshari, Basran school, Kufan school, manuscript, grammatical argumentation, textual studies.

Kirish

Arab tilshunosligi tarixida nahv ilmining shakllanishi va rivoji Qur’on matnini to’g’ri o’qish, diniy manbalarni aniq anglash hamda arab tilini lahnii xatolardan saqlash ehtiyoji bilan uzviy bog’liqdir. Islom davlati hududlarining kengayishi, arablar bilan boshqa xalqlarning faol muloqotga kirishishi natijasida grammatik me’yorlarni tizimlashtiruvchi asarlarga talab kuchaydi. Sibavayhning “Al-Kitob”, Zajjajiyning “Jumal”, Abu Ali Forisiyning “Kitob al-iyzoh” va Zamaxshariyning “Mufas-

**Mansur
JUMANIYAZOV,**
Toshkent davlat
sharqshunoslik
universiteti stajyor-
o’qituvchisi

Yetib kelgan/ Received:
23.07.2026

Qabul qilingan / Accepted:
06.09.2026

sal” kabi asarlari ana shu ilmiy ehtiyojning yirik mahsuli sifatida maydonga keldi. Biroq ularning katta hajmi va murakkab nazariy tuzilishi grammatikani o’rganuvchilar uchun ixcham, tizimli va amaliy qo’llanmalar yaratilishini ham taqozo etdi.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab” asari aynan shu tarixiy-ilmiy ehtiyojga javob bergan manbalardan biridir. U arab tili tarixidagi navbatdagi grammatika kitobi bo’libgina qolmay, Zamaxshariy ilmiy maktabi an’analarini davom ettirgan, nahviy materialni o’quvchi uchun qulay shaklda tizimlashtirgan va grammatik qoidalarini Qur’on, hadis, she’riyat hamda oldingi nahvshunoslarning qarashlari bilan dalillagan asar sifatida ajralib turadi. Mazkur xususiyatlar asarning tilshunoslik, manbashunoslik, matnshunoslik va ta’lim metodikasi nuqtayi nazaridan kompleks tadqiq etilishini dolzarb qiladi.

Maqolaning maqsadi “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab” asarining ilmiy ahamiyatini uning yaratilish muhiti, tuzilishi, dalillash usullari, qo’lyozma an’anasi va keyingi tadqiqotlardagi o’rni asosida ochib berishdan iborat. Shu maqsadda asarning Zamaxshariy maktabiga munosabati, ta’limiy soddalashtirish tamoyili, ilmiy manbalarda baholanishi, qo’lyozma nusxalarining xususiyatlari hamda keyingi nahviy adabiyotlarga ta’siri tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, manbashunoslik va matnshunoslik metodlaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab”ning Sibavayh, Mubarrad va Zamaxshariy asarlaridagi tasnif tamoyillari bilan aloqasi ko’rsatildi. Tavsifiy metod asarning tuzilishi, ilmiy terminlari va dalillash vositalarini yoritishga xizmat qildi. Manbashunoslik yondashuvi bibliografik qaydlar, tazkira va tabaqot asarlaridagi ma’lumotlar, zamonaviy maqola hamda dissertatsiyalarni umumlashtirish imkonini berdi. Grammatik shohidlarning samo (Qur’on, hadis, arab og’zaki ijodi), qiyos, ijmo va istishob al-hol bilan aloqasi ham hisobga olindi. Matnshunoslik metodi esa ayrim qo’lyozmalarga ilova qilingan she’riy va sarfiy sharhlarning ilmiy qiymatini aniqlashda qo’llandi.

Maqoladagi havolalar foydalanilgan adabiyotlar ro’yxatining tartib raqami va tegishli sahifasi asosida kvadrat qavsda berildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy va uning nahviy merosi haqidagi ma’lumotlar klassik tabaqot, bibliografik va zamonaviy ilmiy adabiyotlarda uchraydi. Malika Nosirova olimni Xorazmning mohir so’z ustasi, mudarris, adib va Zamaxshariyning iqtidorli shogirdlaridan biri sifatida tavsiyalar beradi. Uning ma’lumotiga ko’ra, Abu-l-Muayyad al-Muvaffaq ibn Ahmad Makkiy Axtab Xorazm 568/1172-yilda vafot etgan va arab tili qonun-qoidalarini mukammal bilgan [13; 127]. Olima boshqa bir tadqiqotida “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab”ni “Unmuzaj” bilan bog’liq holda zikr qiladi [13; 13]. “Islom manbashunosligi” o’quv qo’llanmasida esa asarning Sharqshunoslik instituti fondidagi nusxasi va muallifning Zamaxshariyga shogirdligi qayd etilgan [10; 262].

Karl Brokkelman Xorazmiyni mashhur faqih va Zamaxshariyning shogirdi sifatida ko’rsatib, uning 568/1172-yilda vafot etganini qayd etadi [5; 247]. Olim asarning Berlin kutubxonasidagi 6525 va 6526, Britaniya muzeyidagi 6260 hamda Sankt-Peterburg kutubxonasidagi 940-raqamli nusxalarini sanaydi [5; 228]. Shuningdek, asar 550/1155-yilda yozilganini va “Unmuzaj” bilan aloqadorligini bildiradi [5; 238]. Yusuf Dog’an asarning Ziyovuddin Makkiyga mansubligini ta’kidlaydi [6; 52], Ayhan Jon esa mavzuni yoritishda undan keng iqtiboslar keltiradi [12; 682].

Hoji Xalifaning ma’lumotlari asarning janriy tabiatini aniqlashda alohida ahamiyatga ega. U bir o’rinda asar “Unmuzaj” sharhi uslubida yozilganini qayd etadi [8; 74], boshqa o’rinda esa Ziyovuddin Makkiy “Unmuzaj”ga sharh kabi kitob yaratib, uni “Kifoya” deb nomlaganini bildiradi.

[8; 668]. Bu ikki qayd asarni bevosita sharh deb emas, sharh uslubidan foydalangan mustaqil kitob sifatida talqin qilishga imkon beradi. Chunki bibliograf sharhlovchilar ro'yxatida Xorazmiyni alohida sanamay, gapni yangidan boshlab "Kifoya"ni mustaqil nom bilan tilga oladi.

Og'a Buzruk At-Tahroniy asarni Zamaxshariyning "Mufasssal" asari sharhlari yo'nalishiga yaqin, ismlar, fe'llar va harflardan iborat uch qismli manba sifatida ta'riflaydi [4; 97]. Muhiddin Qurayshiy muallifning to'liq ismi, yashagan davri, Xorazm xatibi ekani, Zamaxshariyning shogirdi va Nasr bin Abdusayyidning ustози bo'lganini ko'rsatadi [15; 523]. Ibn Najif olim haqidagi yigirmadan ortiq manbani jamlab, uning tarjimai holiga oid ma'lumotlarni umumlashtiradi [9].

Zamonaviy tadqiqotlarda asarning grammatik dalillash tizimi ham o'rganilgan. Zaynab va Ziyos Hasan 2023-yilda Xorazmiyning samo, qiyos, ijmo va istishob al-hol tamoyillaridan foydalanishini tahlil qilib, Qur'on va she'riy dalillar asarda asosiy, qolgan vositalar esa qo'shimcha dalil vazifasini bajarishini xulosalaydi [18; 27–34]. Farzane Farroxfar Zaydiy kitobat uslubidagi, tabariy va mahalliy izohlar bilan boyitilgan nusxalarni o'rganib, asarning Gilon va Tabariston zaydiylari orasida tarqalganini ko'rsatadi [7; 34]. Ali Zabihiy Ansoriy esa Xorazmiyning Ahl al-Bayt (ya'ni Payg'ambar avlodlari) haqidagi merosi, turli mazhablar ilmiy muhitidagi shuhrati, asar qo'lyozmalarining keng geografiyasi va kitob muqaddimasiga e'tibor qaratadi [3].

Asarning tanqidiy matnini tayyorlashga qaratilgan akademik izlanishlar ham mavjud. Abdulrazzoq Hamid Mustafo al-Xazrajiy 2006-yilda Mustansiriya universitetida uch qo'lyozma asosida magistrlik tadqiqotini amalga oshirgan; unda muallif, asarning mansubligi, mazmuni, ahamiyati, qo'lyozmalari va tanqidiy matni yoritilgan [2; 25]. Fauziya Rashod Abu Iyash 1983-yilda Ummul Quro universitetida uch nusxa asosida asarni tadqiq qilib, muallif, uning shogirdlari, asar uslubi va qo'lyozmalariga doir ma'lumotlarni jamlagan [1; 3]. Ushbu tadqiqotlar "Kifoya"ning zamonaviy arab manbashunosligida ham muhim ilmiy obyekt ekanini tasdiqlaydi.

Tahlil va natijalar

Asarning Zamaxshariy ilmiy maktabidagi o'rni

"Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab" Xorazmda shakllangan va Zamaxshariy nomi bilan bog'liq nahviy an'ananing yorqin mahsulidir. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning Zamaxshariy qo'lida ta'lim olgani, keyinchalik o'zi ham ko'plab shogirdlar yetishtirgani bu ilmiy davomiylikning shaxsiy va institutsional asosini ko'rsatadi. Qiftiy Xorazmiyni yuksak adib, faqih, xatib va arab tili mudarrisi sifatida tavsiflab, uning shogirdlari orasida Nosiriddin Mutarriziy Xorazmiyni tilga oladi [14; 332]. Mazkur ma'lumot Malika Nasirova tomonidan ham tasdiqlangan [13; 88]. Mutarriziy an'anasini davom ettirgan Qosim Husayn Xorazmiyning "Mufasssal"ga yirik sharh yozgani haqidagi qayd ham ilmiy maktabning keyingi avlodlarga o'tganini ko'rsatadi [24; 18].

Asarning Zamaxshariy maktabiga mansubligi uni "Mufasssal" yoki "Unmuzaj"ning oddiy takrori sifatida baholashni anglatmaydi. Aksincha, Xorazmiy ustozining tasniflash va ixcham bayon qilish tajribasini e'rob masalalariga moslashtirgan. Shu sababli "Kifoya"ni Zamaxshariy an'anasini davom ettirgan, biroq o'z maqsadi, materiali va ichki tuzilishiga ega mustaqil asar sifatida baholash ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Grammatik materialning tizimli va ta'limiy bayoni

Asarning muhim ilmiy yutug'i grammatik materialni aniq, tizimli va o'zlashtirish uchun qulay shaklda taqdim etganidadir. Sibavayhning "Al-Kitob" asarida grammatik masalalar yuzlab mayda boblar doirasida, morfologik va fonetik mavzular bilan birga tahlil qilingan [22; 488]. Mubarradning "Muqtadob" asarida esa bosh, qaratqich va tushum holatlari boshqa morfologik-fonetik masalalar bilan o'ziga xos tartibda yoritilgan [23; 439]. Zamaxshariyning "Mufasssal" ("Bo'limlarga ajratilgan") asari to'rt qismli tuzilishga ega bo'lib, unda nahv bilan birga sarf va fonetikaga oid masalalar ham mavjud.

Xorazmiy esa grammatik materialni ismlar, fe'llar va harflardan iborat uch asosiy qismga joylashtirib, e'rob va jumla tarkibidagi sintaktik vazifalarga e'tiborni kuchaytiradi. Bu tuzilish qoidalarini mavzular bo'yicha tez topish, o'zaro bog'liq hodisalarni bir joyda o'rganish va murakkab nazariy bahslardan chalg'imasdan amaliy tahlilni o'zlashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, asar hajman katta ensiklopedik grammatikalar bilan nihoyatda qisqa matnlar o'rtasida ilmiy-uslubiy ko'prik vazifasini bajaradi.

Ta'limni soddalashtirish asarda ilmiylikni kamaytirish hisobiga amalga oshirilmagan. Muallif qoidalarini qisqa ta'riflash bilan cheklanmay, ularning sabablarini, amal qilish shartlarini va istisnalarini dalillar bilan ko'rsatadi. She'r, maqol va diniy matnlardan keltirilgan misollar grammatik qoidaning jonli nutq va adabiy matndagi ko'rinishini anglashga yordam beradi. Shu jihatdan "Kifoya" nafaqat nahviy qo'llanma, balki klassik arab adabiyoti matnlarini to'g'ri talqin qilishga xizmat qiluvchi grammatik-adabiy manbadir.

Dalillash usullari va nahviy maktablar bilan munosabat

Asarda Qur'on oyatlari, hadislar, arab she'riyati, maqollar va fasohatli nutq namunalari grammatik qoida uchun shohid sifatida qo'llanadi. Bunday dalillash Basra maktabining samo va qiyosga tayangan metodologiyasini davom ettiradi. Shu bilan birga, muallif Basra va Kufa maktablari vakillarining qarashlarini bir tomonlama takrorlamay, ularni muayyan qoidaning izohi uchun qiyoslaydi. Bu asarning ilmiy asosini kuchaytirib, o'quvchini klassik nahviy munozaralarning asosiy yo'nalishlari bilan tanishtiradi.

Masalan, "Tamyiz" faslida foilning fe'ldan oldin kelishi boshqa mansub ismlarga qiyos asosida joizligi haqidagi fikr keltiriladi va Mubarrad hamda Sibavayh an'analariga tegishli she'riy dalillar bilan izohlanadi [19; 63b]. Kufa maktabining yirik vakili Farroddan esa amal qiluvchi va amal qilmaydigan shaklning yozilishi haqidagi qoida iqtibos qilinadi [19; 177b]. Ushbu misollar Xorazmiyning qoidani faqat xabar tarzida emas, manba, qiyos va shohid bilan mustahkamlashga intilganini ko'rsatadi.

Asardagi dalillash usuli diniy matnlarni to'g'ri tushunish uchun ham muhimdir. Qur'on va hadis jumlarining e'rob tahlili so'zlar o'rtasidagi sintaktik aloqani aniqlashtiradi, ehtimoliy ma'nolarni farqlash va matnning normativ o'qilishini asoslashga xizmat qiladi. Shu sababli "Kifoya"ning ilmiy qiymati faqat grammatika tarixi bilan chegaralanmay, tafsir, hadis, balog'at va klassik adabiyot tadqiqotlari bilan ham tutashadi.

Qo'lyozma nusxalari va sharh an'anasining ilmiy qiymati

Asarning keng hududlarda ko'chirilgani uning o'rta asrlar va keyingi davr ilmiy muhitidagi talabgirlikni ko'rsatadi. "Islomiy meros tarixi" to'plamida Umumiy vaqflar kutubxonasining 1523-raqamli, 145 varaqli va 1089-hijriy yilda ko'chirilgan nusxasi, Al-Mavsil (Mosul) shahridagi Haj Zakariyya maktabining 11/18-raqamli, 154 varaqli nusxasi, A'zam masjidining 3166-raqamli nusxasi hamda Rizo'iy (Razavi) kutubxonasidagi 3898 va 6290-raqamli nusxalar qayd etiladi [11, 3810]. Berlin, London, Sankt-Peterburg, Qohira, Qum, Mashhad va boshqa markazlardagi nusxalar esa asarning geografik tarqalishi yanada keng bo'lganini ko'rsatadi.

Najf shahridagi Sayyid Burujardi madrasasiga vaqf qilingan nusxaning "Sharh shavohid al-Kifoya" ("Al-Kifoya" asaridagi dalillarga sharh) bilan boshlanishi asar dalillariga maxsus sharh yozilganidan dalolat beradi [25, 82]. Sharh muallifining noma'lumligi uning ilmiy ahamiyatini kamaytirmaydi; aksincha, mazkur qayd "Kifoya" atrofida mustaqil sharhlash an'anasi shakllanganini ko'rsatadi.

Eron Parlament kutubxonasidagi 18017-raqamli (S nusxa) qo'lyozmaning ikkinchi qismi asardagi she'riy baytlarning grammatik va mazmuniy sharhiga bag'ishlangan [20; 137–152]. Bu qism klassik arab she'riyati matnlarining muqobil variantlarini saqlashi va grammatik talqin tarix-

ini yoritishi bilan muhimdir. Mashhad Firdavsiy universitetidagi (E nusxa) qo'lyozma esa she'rlar sharhidan boshlanib, baytlarning ma'nosi va e'robiiy tuzilishini izohlaydi [21; 1–12]. Uning o'ziga xosligi nahv amaliyotiga xizmat qiluvchi grammatik-adabiy sharh xarakterida namoyon bo'ladi.

Oston Quds kutubxonasidagi 1109-yilda ko'chirilgan nusxaning 99b–126b sahifalarida masdar, sifat-dosh, fe'llarning shaxs-sonda o'zgarishi va birikma olmoshlarga oid sarfiy izohlar uchraydi. Mavzular ketma-ketligining "Kifoya" tarkibi bilan mosligi bu bo'limni asarga yozilgan to'ldiruvchi sharh yoki mavzuviy ilova deb baholash imkonini beradi. Matnning faqat bir nusxada saqlangan bo'lishi ehtimoli uni arab grammatikasi va sharhchilik tarixiga oid noyob manba darajasiga ko'taradi.

Asarning keyingi nahvshunoslikdagi o'rni

"Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab"ning keyingi ilmiy adabiyotlarda manba sifatida qo'llanishi uning ilmiy ishonchliligi va davomiy ta'sirini ko'rsatadi. "Dalilu Mara Muslima" asarida undan foydalanilgan [17; 291], "Sharh Tashil" singari fundamental nahviy manbalarda ham asarga murojaat qilingan [16; 5648]. Bunday iqtiboslar "Kifoya"ning faqat mahalliy o'quv qo'llanma bo'lib qolmaganini, balki kengroq nahviy an'anaga kirganini tasdiqlaydi.

Asarning ilmiy ta'siri uch yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, u Zamaxshariy maktabining tasnif va bayon tamoyillarini keyingi avlodga uzatgan. Ikkinchidan, grammatik nazariyani ixcham va amaliy o'quv shakliga keltirib, arab tilini o'qitish metodikasiga hissa qo'shgan. Uchinchidan, turli hududlarda ko'chirilgan nusxalar, mahalliy tillardagi izohlar va she'riy sharhlar vositasida arab nahvining ko'p tilli ilmiy muhitlarda qabul qilinishini aks ettirgan.

Muhokama

Tahlil natijalari asarning ilmiy qimmatini faqat ixchamligi yoki mashhur olimga shogirdlik omili bilan izohlash yetarli emasligini ko'rsatadi. "Kifoya"ning asosiy yutug'i mavjud nahviy merosni tanlab, e'rob markazidagi yaxlit tizimga joylashtirishidir. Muallif katta grammatik asarlardagi tarqoq materialni ismlar, fe'llar va harflar bo'yicha qayta tuzadi, dalil va misollarni o'quv maqsadiga bo'ysundiradi, shu bilan birga ilmiy munozara uchun zarur bo'lgan Basra va Kufa qarashlarini saqlab qoladi.

Hoji Xalifa va Brokkelman qaydlaridagi "sharh kabi", "sharh uslubida" va "Unmuzaj" bilan bog'liq iboralar asarning janrini talqin qilishda ehtiyotkorlikni talab etadi. Ushbu iboralar matnning bevosita satrma-satr sharh ekanini avtomatik ravishda isbotlamaydi. Asarning o'z nomi, uch qismli kompozitsiyasi, mustaqil dalillash tizimi va qo'lyozmalarda alohida kitob sifatida tarqalishi uni mustaqil nahviy asar deb baholashga kuchli asos beradi. Demak, "Unmuzaj" va "Mufassal" bilan aloqani genetik-uslubiy ta'sir darajasida, "Kifoya"ning o'zini esa mustaqil ilmiy mahsul sifatida ko'rish maqsadga muvofiq.

Qo'lyozmalarga qo'shilgan she'riy va sarfiy sharhlar ham muhim natijani yuzaga chiqaradi: "Kifoya" o'qilgan, izohlangan va mahalliy ilmiy ehtiyojlarga moslashtirilgan faol matn bo'lgan. Shu bois kelgusida barcha aniqlangan nusxalarni paleografik va kodikologik tavsiflash, matniy farqlarni jadval asosida qiyoslash, ilova sharhlarning muallifligi va manbalarini aniqlash, shuningdek, asarning Qur'oniy, hadisiiy va she'riy shohidlarini alohida korpus sifatida tadqiq etish zarur.

Xulosa

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning "Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab" asari arab nahvshunosligi tarixida Zamaxshariy ilmiy maktabining davomiyligini ta'minlagan, e'rob masalalarini tizimli bayon qilgan va nazariy grammatikani ta'limiy ehtiyojlarga moslashtirgan muhim manbadir. Uning ilmiy ahamiyati quyidagi jihatlarida ko'rinadi: grammatik materialning ismlar, fe'llar va harflar asosida aniq tasniflanishi; Qur'on, hadis, she'riyat, samo va qiyosga tayangan dalillash usuli; Basra va Kufa maktablari qarashlarining qiyosiy qo'llanishi; murakkab nazariy merosning

ixcham, biroq ilmiy asoslangan shaklda taqdim etilishi; ko'plab qo'lyozmalar va sharhlar orqali keng hududlarga tarqalishi.

Bibliografik manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asarning muallifga mansubligini, o'rta asrlardanoq e'tirof etilganini va keyingi nahviy adabiyotlarda foydalanilganini tasdiqlaydi. Qo'lyozmalardagi she'riy sharhlar, sarfiy ilovalar va mahalliy tillardagi izohlar esa "Kifoya"ning ta'limiy hamda matnshunoslik imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Shuning uchun asarni faqat "Unmuzaj" yoki "Mufassal" ta'siridagi kitob sifatida emas, o'z kompozitsiyasi, maqsadi va dalillash tizimiga ega mustaqil nahviy manba sifatida baholash lozim.

Kelgusidagi tadqiqotlarda asarning barcha mavjud qo'lyozmalarini qamrab olgan tanqidiy matnini yaratish, manba kodlarining to'liq bibliografik tavsifini shakllantirish, shohidlar korpusini tuzish va "Kifoya"ning keyingi nahviy asarlarga aniq matniy ta'sirini aniqlash dolzarb vazifa bo'lib qoladi.

Adabiyotlar / References

1. أبو إياس، فوزية رشاد. الكفاية في علم الإعراب لضياء الدين المكي الخوارزمي: دراسة وتحقيق: رسالة ماجستير. – مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 3891. – 773 ص.
2. الخرجي، عبد الرزاق حامد مصطفى. الكفاية في علم الإعراب لضياء الدين المكي الخوارزمي: دراسة وتحقيق: رسالة ماجستير. – بغداد: الجامعة المستنصرية، 6002.
- Ansoriy, Ali Zabihiy. Ziyovuddin Makkiy va "Kitab Kifaya" // Tarixiy tadqiqotlar: Eron va islom tarixi hamda madaniyati sohasidagi maqolalar va insholar. 2010. 1-avgust. – URL: www.kateban.com.
- الطهراني، آغا بزرگ. الذريعة إلى تصانيف الشيعة. – ج. 81. – بيروت: دار الأضواء، 3891. – ص. 144.
- Brockelmann, Carl. تاريخ الأدب العربي. – ج. 5-6. – مصر: دار المعارف، 5791. – ج. 5. – ص. 513; ج. 504.
- Dog'an, Yusuf. Zamaxshariy barcha jihatlari bilan. 1-jild. – Sivas: Sivas Jumhuriyat universiteti rektorlik matbaasi, 2023. – 59 b.
3. Farroxfar, Farzane. Osmonli xattotlik daftarlarida ahli hunar // Gozaresh-e Mirās (Meros haqida hisobot). 2004. – № 64-65. – B. 35-38.
4. حاجي خليفة. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون / تحقيق كمال الدين حسان علي. – ج. 1، 6. – بيروت: مؤسسة الفرقان، 1202. – ج. 1. – ص. 986; ج. 6. – ص. 456.
5. ابن النجف. ترجمة أخطب خوارزم أبي المؤيد الموفق بن أحمد بن محمد المكي الحنفي الخوارزمي. – بغداد، 5102. – 7-aprel.
6. Tohirov J., Maxsudov D., Tohirov J. Islom manbashunosligi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Qaqnus Media, 2019. – 363 b.
7. قره بلوط، أحمد طوران؛ قره بلوط، علي الرضا. التراث الإسلامي في مكتبات العالم: معجم المخطوطات والمطبوعات. – ص. 63111-3318. – [nashr yili ko'rsatilmagan]. – ج. 5. – قيصري: دار العقبة،
8. Jon, Ayhan. Zamaxshariyning "Unmuzej" asari misolida sharhlarning ta'rif, istishhod va tanqididagi munosabatlari // RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. – 2021. – № 25. – B. 681-695.
9. Nosirova M. O'rta asr arab nahvidan namunalar. – Toshkent, 2004. – 74 b.; Nosirova M. Tilshunoslik bilimlari tarixi (Arab tilshunosligi). – Toshkent: TDSU, Hilol Nashr, 2011. – 248 b.
10. القفطي، جمال الدين أبو الحسن علي بن يوسف. إنباه الرواة على أنباه النحاة / تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم. – ج. 3. – القاهرة: دار الفكر العربي، 6891. – ص. 593.
11. القرشي الحنفي، محيي الدين أبو محمد عبد القادر بن محمد. الجواهر المضوية في طبقات الحنفية / تحقيق عبد الفتاح محمد الحلو. – ج. 3. – مكتبة هجر، 3991. – ص. 886.

ناظر الجيش، محمد بن يوسف بن أحمد. تمهيد القواعد بشرح تسهيل الفوائد / تحقيق علي محمد فاخر. - ج. 11. - 12. القاهرة: دار السلام، 8002. - ص. 6965.

13.1. - ج. 13.1. - ص. 703. Saudiya Arabistoni Vaqflar vazirligi rasmiy elektron nashri, [nashr yili ko'rsatilmagan].

الصافي، زينب عبد الرسول أمين؛ حسين، ضياء. أدلة الصياغة في كتاب كفاية النحو في علم الإعراب للخوازمي // URL: <https://search.emarefa.net/detail/BIM-1676811>. - الدراسات اللغوية والترجمة. - العراق، 3202. - № 93. - ص. 43-72.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy. Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab: qo'lyozma. - O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi, inv. № 10518 (A nusxa).

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy. Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab: qo'lyozma. - Eron Islomiy Majlis kutubxonasi qo'lyozmalar fondi, inv. № 18017 (S nusxa). - 125 sahifa.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy. Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab: qo'lyozma. - Mashhad Firdavsiy universiteti kutubxonasi qo'lyozmalar fondi, inv. № 1716 (E nusxa).

Sibavayh, Abu Bishr Amr ibn Usmon ibn Qanbar. 5 - jild. - [Nashr joyi, nashriyot va nashr yili ko'rsatilmagan].

المبرد، أبو العباس محمد بن يزيد. المقتضب / تحقيق محمد عبد الخالق عضيمة. - ج. 4. - القاهرة: جامعة الأزهر، 4991. - ص. 934.

الخوازمي، صدر الأفاضل القاسم بن الحسين. التخمين: شرح المفصل / تحقيق عبد الرحمن بن سليمان. - ج. 1. - بيروت: دار الغرب الإسلامي، 0991. - ص. 825.

2. - ج. 2. - [Nashr joyi, nashriyot va nashr yili ko'rsatilmagan]. البغدادي، إسماعيل باشا. ذيل كشف الظنون. - ج. 2.

BADR CHOCHIIY DEVONIGA BITILGAN SHARHLARNING TOSHBOSMA NASHRLARI

The lithographed prints of commentaries
on the divan of Badr Chachi

Fazliddin
MAHMADRAJABOV,
Toshkent davlat
sharqshunoslik
universiteti tayanch
doktoranti

Annotatsiya: XIX asrda inglizlar hukmronligining kuchayishi va Hindiston yarim orolida fors tilining zaiflashuvi bilan bir vaqtda, bosmaxona sanoati va mahalliy hukmdorlar hamda navvoblarning homiyliги ostida, fors tilini saqlab qolish yo'lidagi so'nggi harakatlar amalga oshirildi. Shu jarayonda Badr Chochiy she'riyati fors adabiyotini saqlab qolish uchun muhim namunaviy matn maqomiga ega bo'ldi va uning tuzatilgan matni izohlar hamda lug'atlar bilan birga to'qqiz martagacha chop etildi. Orif Navshohiyning "Hindiston yarim orolida (Hindiston, Pokiston, Bangladesh) chop etilgan fors tilidagi asarlar bibliografiyasi" kitobiga murojaat qilib, Badr Chochiy she'rlariga bag'ishlangan sharhlarning oltita toshbosma nashrini aniqlashga va tayyorlashga muvaffaq bo'ldik. Ushbu maqola ushbu kitoblarni to'liq tanishtirish va ularning tuzilishini tahlil qilishga bag'ishlangan. Ushbu sharhlarning barchasi Hindiston yarim orolida va hind-fors tilida yozilgan hamda chop etilgan bo'lib, bu Badr Chochiyning yashagan joyiga yaqinlik kasb etadi. Ulardan to'rttasi fors tilida, ikkitasi esa urdu tilida yozilgan, shu sababli ushbu maqola fors tilidagi sharhlar va urdu tilidagi sharhlarni tanishtirishga bag'ishlangan ikki asosiy qismda tuzilgan.

Kalit so'zlar: Badr Chochiy, devon sharhi, matnshunoslik, toshbosma, Usmonxoniy sharhi, Muhammad Usmonqays.

Abstract: With the intensification of British rule in the nineteenth century and the concurrent decline of the Persian language on the Indian subcontinent, the printing industry, supported by local rulers and nawabs, undertook the last efforts to preserve the Persian language. In the course of this process, the poetry of Badr Chachi acquired the status of a model text for the preservation of Persian literature, and its corrected text was printed, together with glosses and glossaries, on as many as nine occasions. By consulting Arif Nawshahi's *A Bibliography of Persian Works Printed in the Indian Subcontinent* (India, Pakistan, Bangladesh), we succeeded in identifying and obtaining six lithographed editions of commentaries on Badr Chachi's poetry. This article is devoted to a full introduction of these works and an analysis of their structure. All of these commentaries were written and printed on the Indian subcontinent in Indo-Persian, reflecting their close connection to the place where Badr Chachi lived. Of these, four were written in Persian and two in Urdu; the article is accordingly organized into two main sections devoted to the Persian-language and Urdu-language commentaries.

Email: fmd94@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-
8904-7491

Yetib kelgan/ Received:
23.07.2026
Qabul qilingan / Accepted:
ed: 09.09.2026

Keywords: *Badr Chachi, commentary on the divan, textual criticism, lithograph, Sharh-i Usmankhani, Muhammad Usman Qays.*

1. Kirish. Fors tili va adabiyotining Hindiston yarim orolidagi ta'siri va bardavomligining eng muhim ko'rinishlaridan biri bu – fors tilidagi shoirlar devonlariga bitilgan keng qamrovli sharhnavislik an'anasining shakllanishidir. O'rta asrlardan to XIX asrning o'rtalarigacha, fors tili Hindistonda nafaqat she'riyat va adabiyot tili, balki davlat, devonxona, oliy ta'lim va ilmiy yozishmalarning rasmiy tili hisoblangan. Natijada, fors tilini o'rganish ziyoli tabaqa, yozuvchilar, kotiblar, qozilar va olimlar uchun inkor etib bo'lmaz zaruratga aylangan edi. Aynan shunday muhitda Firdavsiy, Xoqoniy, Anvari, Nizomiy, Rumi, Sa'diy, Dehlaviy, Hofiz va Jomiy kabi buyuk adiblarning asarlari maktab va ilmiy markazlarda darslik matni sifatida o'qitilgan. Aynan mana shu holat ushbu asarlarga son-sanoqsiz sharh va hoshiyalar yozilishiga zamin yaratgan.

Sharhnavislikning yoyilishiga sabab bo'lgan omillardan yana biri klassik fors she'riyatining zotan murakkabligi edi. Ko'plab buyuk shoirlar, xususan Xoqoniy va Hofiz, kamdan-kam ishlatiladigan so'zlar, murakkab so'z birikmalari, badiiy san'atlar, orifona istilohlar, Qur'on va hadisga oid ishoralar, shuningdek tarixiy va afsonaviy tazminlardan foydalanishgan. Ushbu ma'no qatlamlarini tushunish hatto fors tilida so'zlashuvchilar uchun ham har doim oson bo'lmagan. Shu sababli, fors tilini ilmiy va adabiy til sifatida o'rganayotgan hind talabalari uchun so'zlar, birikmalar va she'riy ishoralarni izohlab beruvchi sharhlarni yaratish ta'lim zarurati hisoblangan.

Boshqa tomondan, Hindiston ilmiy madaniyatida sharhnavislik an'anasi qadimiy ildizlarga ega edi. Hind olimlari diniy, falsafiy, mantiqiy va adabiy ilmlarda o'tmishdoshlar asarlariga sharh va hoshiya yozishni bilim uzatish va o'rgatishning eng muhim usullaridan biri deb bilishgan. Ushbu an'ana fors adabiyoti sohasiga ham kirib borib, hind sharhlovchilarining o'ziga xos aniqlik bilan baytlarni izohlashi, nusxalar orasidagi farqlarni o'rganishi, adabiy san'atlarni tahlil qilishi hamda orifona tushunchalarni bayon etishiga sabab bo'lgan. Ushbu sharhlarning ko'pchiligi nafaqat talabalar uchun foydali bo'lgan, balki forsiy matnlarning to'g'ri saqlanishi va uzatilishiga ham xizmat qilgan.

Ushbu an'ananing ravnaqiga ta'sir ko'rsatgan yana bir omil – geografik hududlar orasidagi madaniy farqlar edi. Fors she'riyatining muhim qismi forsiy xalqlar yashaydigan zamin tarixi, geografiyasi, urf-odatlar va afsonalari asosida shakllangan. Shu sababli, hind sharhlovchilari baytlar ma'nosini izohlashdan tashqari, ushbu ishoralarning tarixiy va madaniy zaminini ham o'quvchilarga tushuntirishga majbur bo'lishgan. Shu tarzda sharhlar faqat so'z ma'nolarini bayon etish bilan cheklanib qolmay, balki tarixiy, diniy, adabiy va tilshunoslik ma'lumotlari jamlangan ilmiy-ta'limiy asarlarga aylangan.

Ta'lim maqsadlaridan tashqari, buyuk shoirlar asarlariga sharh bitish ilmiy daraja va martabaning ham belgisi hisoblangan. Dehli, Agra, Lahor va Lakhnau kabi shaharlarning ilmiy-adabiy markazlari o'zining aniq va dalilli sharhlari orqali ilmiy mavqeini mustahkamlashga intilgan adiblar va olimlar raqobatining maydoni bo'lgan. Shu sababdan, Hindistonda Hofiz devoniga, Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston" asarlariga, Nizomiyning "Xamsa"siga hamda boshqa klassik fors asarlariga atab bitilgan ko'plab sharhlar paydo bo'lgan. Ularning ba'zilari hozirgacha fors adabiyoti tadqiqotlarining eng ishonchli manbalari sifatida e'tirof etiladi.

Umuman olganda, yuqorida sanab o'tilgan barcha omillarni hisobga olsak, Badr Chochiy devoni ham bu qoidadan mustasno bo'lmagan, chunki "Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning qo'lyozma nusxalari tahlili" nomli maqolamizda Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning o'n ikkita qo'lyozma nusxasi tanishtirib o'tiladi. Ushbu maqolada esa Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning oltita toshbosma nashrini (G'iyosiddin Rompuriy "Koshif ul-

Asror” sharhining takroriy nomini ham hisobga olgan holda)¹ tanishtirish va ularning tuzilishini tahlil qilish maqsad qilingan.

Biror mavzuni to‘liq va aniq tahlil qilish uchun uning barcha jihatlarini o‘rganish zarur bo‘ladi. Ammo Hindiston, Pokiston va Afg‘oniston kutubxonalarida murojaat qilib bo‘lmaydigan yoki ochiq mutolaaga yopiq bo‘lgan keng hajmdagi qo‘lyozmalar hamda tadqiqiy kitoblar mavjudligi sababli, bunday mukammal tahlilni amalga oshirish imkoniyati har doim ham bo‘lavermaydi. Shunga qaramay, barcha imkoniyatlarni safarbar qilgan holda murojaat qilib bo‘ladigan, hatto ba’zi murojaat qilib bo‘lmaydigan manbalarni ham tayyorlashga harakat qilindi. Maqolaning tuzilishi bir necha kitobga asoslangani sababli, har bir kitob tanishtirilgandan so‘ng “muhokama va tahlil” qismi alohida-alohida keltiriladi. Mazkur maqolaning o‘qilib, keyingi shu turdagi tadqiqotlar uchun zamin bo‘lib xizmat qilishiga umid bildiramiz.

1.1. Tadqiqot metodologiyasi

Chop etilgan kitoblar ro‘yxatlari Badr Chochiy devoniga bag‘ishlangan sharhlarning toshbosma nashrlarini aniqlashning eng muhim manbasi hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda Orif Navshohiyning “Hindiston yarim orolida (Hindiston, Pokiston, Bangladesh) chop etilgan fors tilidagi asarlar bibliografiyasi” kitobidan foydalanildi [Navshohiy, h.sh.1391:1653-1654] va Badr Chochiy devoniga bag‘ishlangan sharhlarning oltita toshbosma nashrini (4 tasi fors tilida, 2 tasi urdu tilida) aniqlashga muvaffaq bo‘ldik. Mazkur tadqiqotda ana shu sharhlar (G‘iyosiddin Rompuriyning “Koshif ul-Asror” sharhidan tashqari) to‘liq tanishtiriladi va ularning tuzilishi tahlil qilinadi.

1.2. Tadqiqot tarixi

Bugungi kungacha Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlar haqida biron-bir tadqiqot amalga oshirilmagan, faqat ikkita sharh tilga olingan yagona joy Ali Muhammad Getifuro‘zning Badr Chochiy devoni tashihiga yozgan muqaddimasidir [Getifuro‘z, h.sh.1387:54-57]. Boshqa tadqiqotlar Badr Chochiy she‘rlarining turli jihatlariga e‘tibor qaratgan bo‘lib, quyidagi ro‘yxat ushbu tadqiqotlarning barchasini o‘z ichiga oladi: Mazohir Musaffo va Getifuro‘zning “Soyada qolgan Badr: Badr Chochiy she‘riyati mazmunlari va shoirlik uslubi haqida” maqolasi [Musaffo va Getifuro‘z, h.sh.1381:67-86], Getifuro‘zning “Badr Chochiy devonining lug‘aviy foydalari (birinchi qism)” maqolasi [Getifuro‘z, h.sh.1385:65-100], Getifuro‘zning “Badr Chochiy devonida yangi topilgan ba’zi so‘z va iboralar” maqolasi [Getifuro‘z, h.sh.1392:189-213], Ali Asg‘ar Bashiriyning “Badr Chochiy devonida Iroqiy “Lama‘ot”idan bir she‘r parchasi” maqolasi [Bashiri, h.sh.1393:52-53], Getifuro‘zning “Badr Chochiyning munajjimlik tushuncha va istilohlari asosida taviya yasash hamda ishoraviy tasvir yaratish uslub va usullarini tadqiq etish” maqolasi [Getifuro‘z, h.sh.1394:247-268], Mahmud Abbosiy va Husayn Ittihodiyning “Badr Chochiyning Xoqoniydan uslubi ta’sirlanishi” maqolasi [Abbosiy va Ittihodiy, h.sh.1394:25-39], Ittihodiyning “Badr Chochiy she‘riyatida istioraning tanqidi va tahlili” maqolasi [Ittihodiy, h.sh.1395:7-22], Maryam us-Sodot As’adiy-Firuzobodiy va Said Hotamiyning “Aslzodalik ruhi – Badr Chochiy she‘riyatining bir xususiyati” maqolasi [Firuzobodiy va Hotamiy, 1395:23-36], Getifuro‘z va Ashraf Qanbariyning “Sanoiy va Badr Chochiy qasidalarida geografik nomlar bilan bog‘liq balog‘at usullari tahlili” maqolasi [Getifuro‘z va Qanbariy, h.sh.1396:85-94], hamda Abdulloh Vosiq-Abbosiy va Ittihodiyning “Badr Chochiy devonida tashbih tahlili” maqolasi [Abbosiy va Ittihodiy, h.sh.1398:1-18].

2. Fors tilidagi sharhlarning tuzilishi va tahlili

2.1. “Koshif ul-Asror” – G‘iyosiddin Muhammad Rompuriy asari, yozilish sanasi hijriy-qamariy 1257-yil (milodiy 1841/1842), chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1308-yil (milodiy 1890/1891).

¹ “Koshif ul-Asror” asarining ko‘plab qo‘lyozma nusxalar mavjudligi sababli, ushbu kitob “Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning qo‘lyozma nusxalari tahlili” nomli boshqa bir maqolada tanishtirilgan va tuzilishi tahlil qilingan.

Badr Chochiy devonining eng asosiy sharhi sifatida mashhur “G’iyos ul-Lug’ot” muallifi G’iyosiddin Muhammad Rompuriyning “Koshif ul-Asror” kitobini tan olish lozim, chunki undan keyingi barcha sharhlovchilar uning tuzilishidan farqli boshqa struktura tanlay olmagan. “Koshif ul-Asror”dan bizgacha yetib kelgan eng qadimgi qo’lyozma nusxa hijriy-qamariy 1257-yil sha’bon oyining 16-kuni (milodiy 1841-yil 4-oktyabr) uch jildda ko’chirilgan bo’lib, fikrimizcha, bu nusxa muallifning o’z qo’l yozuvida bo’lishi kerak².

Ushbu kitobning yana sakkizta qo’lyozma nusxasi Hindiston, Pokiston va Eron kutubxonalari mavjud [*Qo’lyozmalar katalogi*: <https://scripts.nlai.ir/>]. Qo’lyozma nusxalarining ko’pligidan ma’lum bo’lganidek, “Koshif ul-Asror” o’z davrida katta e’tiborga sazovor bo’lgan. Bundan tashqari, ushbu kitob hijriy-qamariy 1308-yilda (milodiy 1890/1891), milodiy 1896-yilda (Oyatulloh Mar’ashiy Najafiy kutubxonasi – 26/6/156; 410 sahifa) va hijriy-qamariy 1316-yilda (milodiy 1898/1899) Lakhnava shahridagi Munshiy Naval Kishur matbaasida uch marta toshbosma usulida chop etilgan. Biz “Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning qo’lyozma nusxalari” nomli boshqa maqolada ushbu kitobni allaqachon tanishtirib, uning tuzilishini tahlil qilganimiz sababli, mavzuning takrorlanishiga yo’l qo’ymaslik uchun bu yerda qolgan ma’lumotlar keltirilmaydi.

2.2. “Badr Chochiy qasidalariga izohlar” – Lola Badriy Notha asari, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1261-yil (milodiy 1845)

Milodiy 1845-yilda (hijriy-qamariy 1261-yilda) Badr Chochiy she’rlarining birinchi nashri “Badr Chochiy qasidalariga” nomi bilan Lakhnava shahridagi “Muhammadiy” matbaasida chop etilgan bo’lib, keyingi nashrlari 1852-yilda (Konpur: Matba’i Muhammadiy), 1861, 1863-yillarda (Mirtha: Matba’i Daraxshoniy), 1869, 1873, 1884 hamda 1898, 1907-yillarda (Lakhnava: Munshiy Naval Kishur) chop etilgan [Navshohiy, h.sh.1391:1653-1654]. Ushbu tadqiqotda foydalanilgan nusxa – to’rtinchi nashr bo’lib (*1-2-rasmlar*), Lakhnava, Munshiy Naval Kishur matbaasida chop etilgan. Uning yakunida shunday yozilgan:

“اخبار تصحيح تمام و تنقيح ما لا كلام به صد حسن و خوبی به هزاران خوش اسلوبی به ماه نومبر سنه ۸۹۸۱ عیسوی بار چهارم به زیور انطباع آراسته و پیراسته گردید فقط»

Mammuni: “Tuzatish va tahrir ishlari to’liq yakunlangan, so’z yo’q, yuz turli go’zallik va ming turli nafis uslub bilan, milodiy 1898-yil noyabr oyida to’rtinchi marta bosma bezagi bilan bezatilib, yakunlandi, xolos” [Notha. 1898:108].

Mazkur nashrda izohlovchining ismi ko’rsatilmagan, biroq Navshohiy va Getifuro’zning tadqiqotlariga ko’ra, ushbu izohlar Lola Badriy Nothaga tegishli [Navshohiy, h.sh.1391:1653; Getifuro’z, h.sh.1387:53]. Lola Badriy Nothaning hayoti va boshqa asarlari haqida hech qanday ma’lumot aniqlanmadi. Biroq qiziq jihati shundaki, “Usmonxoniy sharhi” muallifi ushbu izohlarni nazarda tutgan va izohlovchini “مولوی صاحب محشی بدر چاچ” “Badr Chochning izohlovchisi Mavlaviy Sohob” nomi bilan tilga olgan [Usmonqays, h.q.1290:1/19].

Sharhlovchi avval qasidalarini to’liq keltirib, so’ngra nusxaning hoshiyalarida bayt raqamiga havola qilish orqali yoki misralar orasida va she’rlar ostida turli mavzular, jumladan, so’zlarning ma’nolari, turli fanlarga oid istilohlar hamda balog’atga oid jihatlarni izohlagan. Aynan mana shu jumalarning bir-biriga aralashib, siqilib ketishi sharhlovchi ishining qadrini pasayishiga sabab bo’lgan. Chunki ushbu jumalarning aksariyati o’qib bo’lmaydigan yoki juda qiyinchilik bilan o’qiladigan holatda. Masalan, birinchi baytning sharhi quyidagicha keltiriladi:

“حمد آن سلطان عالم را که عالم پرور است/ انس او در راه ایمان انس و جان را رهبر است. سلطان خدای تعالی، در ایراد لفظ عالم دوبار حسن تکرار و در انس و انس تجنیس ناقص است».

Mazmuni: “*Hamd ān soltān-e ālam rā ke ālamparvar ast / Ons-e u dar rāh-e imān ens-o jān*

² Ushbu uch jildlik nusxa hozirda Rizo Rompur kutubxonasida, № 3263 (1-jild, 88 varaq), № 3263 (2-jild, 89 varaq) va № 3264 (3-jild, 95 varaq) raqamlari ostida saqlanmoqda. *Rizo Rompur kutubxonasidagi forsiy qo’lyozmalar katalogi*. (Rompur: Rizo Rompur kutubxonasi – Hindiston. 2-jild. 1997-yil). J. 2: B. 241–242.

rā rahbar ast. “ن اطل س” “Soltān” “Alloh taolo” ma’nosida, “مل اع” “ālam” so‘zining ikki marta keltirilishida takror san’ati (husni takror) va “سن ا” “ons” hamda “سن ا” “ens” so‘zlari orasida esa noto‘liq tajnis (tajnisi noqis) mavjud” [Notha. 1898:2].

1-rasm. Lola Badriy Nothaning izohlari bilan birga “Badr Chochiy qasidaları” kitobining boshlanish qismi

2-rasm. Lola Badriy Nothaning izohlari bilan birga “Badr Chochiy qasidaları” kitobining yakunlanish qismi

2.3. “Badr Chochiy qasidaları lug’ati” – Mavlaviy Muhammad Hodi Ali Ashk asari, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1261-yil (milodiy 1845)

“Badr Chochiy qasidaları lug‘ati” yuqorida tilga olingan “Badr Chochiy qasidaları” kitobi bilan doimo birga chop etib kelingan [Navshohiy, h.sh.1391:1654-1655]. Avvalgi kitob singari, ushbu tadqiqotda foydalanilgan nusxa ham Lakhnava, Munshiy Naval Kishur matbaasida bosilgan to‘rtinchi nashr bo‘lib, uning yakunida shunday yozilgan:

"الحمد لله که عجله نافعہ در مصطلحات و تشبیہات و استعارات قصاید بدر چاچ مؤلفہ مجمع کمالات بھیہ بہ منبع سعادت شرعیہ بدر سمای تحقیق دایرہ تدقیق عندلیب نغمہ سرای گلستان بداعت قمری سروسنجان براعت کشاف غوامض علوم عقلی و نقلی مولوی محمدہادی علی اشک رحمہ اللہ در مطبع جناب منشی نولکشور واقع کانپور بہ سرپرستی عالی جناب معلی القاب پراگ نراین صاحب بہارگو دام اقبالہ مالک مطبع اودہ اخبار بہ ماہ نومبر سنہ ۸۹۸۱ بار چہارم حلیمہ طبع در برکشید."

Mazmuni: “Alhamdulillah, Badr Chochiy qasidalarining istilohlari, tashbihlari va istioralariga bag‘ishlangan ushbu foydali risola – barcha fazilatlar jamlanmasi, sha’riy saodat manbaidan bahramand, tadqiq osmonining to‘lin oyi, tekshiruv doirasining bilimdoni, so‘z ustalari bulbuli, nafis gulzorning gulchechagi, aqliy va naqliy ilmlarning murakkab jihatlarini yorituvchi Mavlaviy Muhammad Hodi Ali Ashk rahmatulloh alayh muallifligida, Konpurdagi janob Munshiy Naval Kishur matbaasida, Avadh Axbor matbaasi egasi yuksak martabali sohib Prag Narayin Bhargudom homiyligida, milodiy 1898-yil noyabr oyida to‘rtinchi marta bosma libosini kiydi” [Hodiy, 1898:120].

Muhammad Hodi Ali Ashkning hayoti va boshqa asarlari haqida hech qanday ma’lumot aniqlanmadi, biroq qiziq jihati shundaki, “Usmonxoniy sharhi” muallifi ushbu lug‘atni nazarda tutgan va uni tanqid ostiga olgan, chunonchi u shunday yozadi:

"...و مولوی ہادی علی صاحب بہ جای «درخور» لفظ «زیور» اختیار فرمودہ بر متامل فہیم روشن است کہ بہ مناسبت الفاظ آسمان و ملک پیش درخور چون تنہا رونقی ندارد».

Mazmuni: “...va Mavlaviy Hodi Ali sohib “*darxor*” “munosib, loyiq” o‘rniga “*zivar*” “*bezak*” so‘zini tanlagan, buni diqqat bilan mulohaza qiluvchi kishiga ravshanki, “*āsmān*” va “*molk*” so‘zlariga mosligi jihatidan, “*darxor*” so‘zi yolg‘iz o‘zi hech qanday ravnaqqa ega emas” [Usmonqays, h.q.1290:1/28].

Ya’ni, Muhammad Hodi Ali Ashk “*darxor*” “munosib, loyiq” so‘zi o‘rniga “*zivar*” “*bezak*” so‘zini ishlatgan. Usmonqaysning fikricha, agar “*darxor*” so‘zi baytdagi “*āsmān*” va “*molk*” kabi so‘zlarga nisbatan munosabat va uyg‘unlik (tanosub) yaratish maqsadida ishlatilganida, uning o‘rniga qo‘yilgan “*zivar*” so‘zi bunday uyg‘unlikni yarata olmaydi. Chunki “*zivar*” so‘zining o‘zi, ayni shu kontekstda, “*āsmān*” va “*molk*” so‘zlariga hech qanday ma’noviy yoki badiiy tanosub xususiyatiga ega emas, shuning uchun u yolg‘iz holda hech qanday nafosat yoki ravnaq bermaydi.

Yana boshqa joyda ham:

"...و مولوی ہادی علی صاحب نسخہ از بازوی تیر اختیار نمودہ و رکاکت ہر دو ظاہر است».

Mazmuni: “... va Mavlaviy Hodi Ali sohib nuxada “*bāzu-ye tir*” so‘zini tanlagan, ikkalasining ham kamchiligi ravshandir” [Usmonqays, h.q.1290:1/33].

“Usmonxoniy sharhi” va “Badr Chochiy qasidaları lug‘ati” kitoblarini o‘zaro qiyoslash orqali Muhammad Usmonqays nazarda tutgan kitob aynan Muhammad Hodi Ali Ashkning ushbu lug‘ati emasligi ma’lum bo‘ladi. Chunki “Usmonxoniy sharhi”da keltirilgan iqtiboslar bilan ushbu lug‘at matni orasida biror o‘xshashlik kuzatilmaydi. Shuning uchun biz dastlab, balki Mavlaviy Muhammad Hodi Ali Badr Chochiy devoniga o‘zi mustaqil bir sharh yozgan va u bizgacha yetib kelmagan bo‘lishi mumkin, deb o‘ylagan edik. Biroq “Badr Chochiy qasidaları lug‘ati” muqaddimasiga murojaat qilinganda, boshqa bir ehtimol yuzaga chiqdi va u shunday yozadi:

"بندہ سراپا عصیان کمترین اہل جہان عاری از علم و فن تا بلد شاہراہ سخن گنہکار خفی و جلی محمدہادی علی عفی عنہ کہ از غایت قلت بضاعت و قصور باعث غلط از صحیح نمی داند و در زمرہ ماہران لب بہ حرف و حکایات نمی جنباند، پس از نظر ثانی و حل غوامض و اضافت بعض فوائد درین کتاب بہ جمع این عجلہ پرداخت و فرہنگ لغات و کنایاتش کہ عقدہ از کار آن تواند گشاد و ہم بہ جاہای دیگر نفع خواہد داد فراہم ساخت».

Mazmuni: “Boshdan-oyoq gunohkor banda, dunyoning eng past ahlidan biri, ilm-fandan mahrum, so‘z shohrohining oxirigacha bormagan, oshkora va yashirin gunohkor Muhammad Hodiyy Ali, Alloh uni afv etsin, o‘zining nihoyatda kam bisoti va qusuri sababli xato bilan to‘g‘rini farqlay olmaydi hamda mohirlar safida so‘z va hikoyalarga til qimirlatmaydi; shuning uchun ushbu kitobga ikkinchi bor nazar tashlab, murakkab jihatlarni yechib va ba’zi foydali qo‘shimchalar kiritgan holda, mazkur qisqa risolani jamlashga kirishdi hamda uning tugunlarini yecha oladigan hamda boshqa joylarda ham foyda beradigan lug‘at va kinoyalar to‘plamini tuzdi” [Hodiy, 1898:109].

Bu o‘rinda Muhammad Hodiyy Ali “ikkinchi nazar” iborasini ishlatgani sababli, u o‘z kitobiga ba’zi o‘zgarishlar kiritgan va “Usmonxoniy sharhi”da tanqid qilingan qismlarni o‘zgartirgan, deb taxmin qilish mumkin.

3-rasm. Muhammad Hodiyy Ali Ashkning “Badr Chochiy qasidolari lug‘ati” kitobining boshlanish qismi

4-rasm. Muhammad Hodiyy Ali Ashkning “Badr Chochiy qasidolari lug‘ati” kitobining yakunlanish qismi

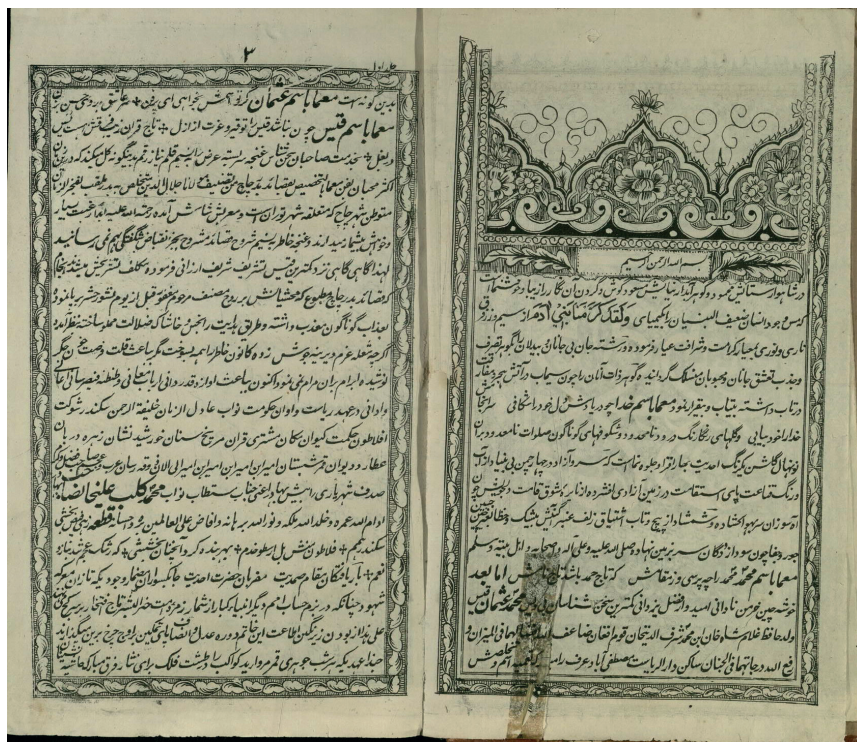
Lugʻat muallifining oʻz soʻziga koʻra, ushbu asar faqat soʻz izohlaridan iborat emas, balki tashbihlar, kinoyalar, istioralar va istilohlarni ham tadqiq etib, izohlab bergan [Hodiy, 1898:109]. Ushbu asarda muallif oʻziga xos ish uslubidan foydalangan. U arab va fors soʻzlarini aralashtirilgan holdagi alifbo tartibida tizimli jadvallarga boʻlib joylashtirgan, soʻz va iboralarni keltirgandan soʻng, ularni maxsus belgi bilan ajratib, qarshisiga maʼnosini yozib qoʻygan. Masalan:

"باب الباء العربية؛ بادام: چشم. بیست و یک پیکر زربفت کسوت: شکلیست از ۱۲ کواکب جانب شمال».

Mazmuni: "Arabcha "bo" bobi; "bādām" – koʻz (maʼnosida); yigirma bir ("bist-o yek") zarbaft libosli qiyofa – shimol tomondagi yigirma bir yulduzdan tashkil topgan bir shakl (maʼnosida)" [Hodiy, 1898:110].

2.4. "Usmonxoniy sharhi" nomi bilan mashhur boʻlgan "Badr Chochiy qasidalari sharhi" – Mavlaviy Muhammad Usmonqays ibn Gʻulomshohxon asari, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1290-yil (milodiy 1873/1874)

"Usmonxoniy sharhi" Badr Chochiy devonining eng mukammal va eng tanqidiy sharhi hisoblanadi. Ushbu sharh Muhammad Usmonqays ibn Gʻulomshohxon asaridir [Usmonqays, h.q.1290]. U ushbu kitobni toʻqqiz oy davomida, hijriy-qamariy 1284-yilda (milodiy 1867/1868), Rompur navvobi Muhammad Kalb Alixon nomiga bagʻishlab yozgan va hijriy-qamariy 1290-yilda (milodiy 1873/1874) Rompur shahridagi "Husayniy Muhammad Hasanxon" matbaasida nashr ettirgan (5-6-rasmlar). Mavzuning takrorlanishiga yoʻl qoʻymaslik uchun ushbu nusxaga oid qolgan maʼlumotlar Badr Chochiy devonining nomsiz "Eron Milliy kutubxonasi" sharhi bilan "Usmonxoniy sharhi"ning qiyosiga bagʻishlangan boshqa bir tadqiqotda taqdim etiladi.

5-rasm. Muhammad Usmonqaysning "Usmonxoniy sharhi" nomi bilan mashhur "Badr Chochiy qasidalari sharhi" asari birinchi jildining boshlanish qismi

6-rasm. Muhammad Usmonqaysning “Usmonxoniy sharhi” nomi bilan mashhur “Badr Chochiy qasidalari sharhi” asari birinchi jildining yakunlanish qismi

3. Urdu tilidagi sharhlarning tuzilishi va tahlili

3.1. Hakim Shafiq Alixon asari – urdu tilida “Badr Chochiy qasidalarining qisqacha sharhi”, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1303-yil (milodiy 1885/1886)

Hakim Shafiq Alixonning “Badr Chochiy qasidalarining qisqacha sharhi” asari Hindistonda adabiyot mavzusida nashr etilgan ilk universitet darsliklaridan biri sifatida qaralishi lozim (7-8-rasmlar). Britaniya Raji hukmronlik tizimining milodiy 1858-yilda rasman shakllantirilishi bilan fors tili asta-sekin o‘z o‘rnini davlat boshqaruvi tili sifatida ingliz tiliga va xalq tili sifatida urdu tiliga bo‘shatib bera boshladi. Shu sababli, ma‘muriy til tizimi hamon fors tili asosida qurilgan Hindistonning kichik amirliklari fors tilini saqlab qolish yo‘lida so‘nggi harakatlarini amalga oshirmoqda edilar. Garchi fors tilining ravnaqi ancha pasaygan bo‘lsa-da, ushbu kichik amirliklarning devonxona xodimlari uchun bu tilni o‘rganish hamon zaruriy hisoblangan. Shafiq Alixon ham aynan shu maqsadlar uchun ushbu o‘quv sharhini urdu tilida yozgan.

Shafiq Alixon o‘z sharhining muqaddimasida, Allohga hamdu sano bag‘ishlagandan so‘ng, shunday yozadi:

”اسکے بعد سپاس اور شکر ہے اس امر کا عام رعایا اور تمام برایا خصوصاً رعایا اور مخلوقات ساکن ریاست پٹیالہ پر لازم و واجب ہے کہ مہاراجہ صاحب دام را با ہم عدالت دام حشمتہم داقبا لہم ذی شعور عدالت گستر اشاعت علوم کے شائق قدر دان علم اور اہل علم علوم کے قدر دان علم اور ہیں۔ سر حضور انور کے والد ماجد مہاراجہ مہندرے نگہ بہادر سہ گباشی کے عہد دولت مہی۔ میں سے م رشتہ تعلیم نے وہ فروغ پایا کہ مہندر کالج و مدارس قصبہ کالج و مدارس قصبائی و دیہاتی قائم ہوئی۔“

Mazmuni: “Shundan so‘ng, ushbu ne‘mat uchun shukr va sano barcha fuqaro va maxluqotga, xususan Patiala mamlakati aholisiga farz va vojibdir, chunki ulug‘ Maharaja, uning adolat va shukuhi soyasi barqaror bo‘lsin, ongli, adolatparvar, ilmlarni tarqatishga oshiq va bilim hamda olimlarning qadrini biluvchi podshohdir. Uning ulug‘ otasi, davlatmand hazrati oliylari

Maharaja Mahendra Singx Bahodur davrida ta'lim-tarbiya sohasi shu qadar ravnaq va yorug'lik topdiki, Mahendra kolleji hamda shahar va qishloq maktablari bunyod etildi. Davlat arboblari ham ravshan fikrli va san'atparvar kishilar bo'lib, o'sha davrdan to bugungi kungacha doimo taraqqiyot va ilmlarni yoyish yo'lida ijodkor va mualliflarni e'zozlab kelishgan" [Shafiq Alixon, h.q.1303:1].

Shuningdek, muallif davomida shunday keltiradi:

”مملع یشنم رابلط لکچ آک ایکی لایخ و ت یهکی نی عل و دماشم ینادردق هی بج نی رتمک سا“
چراچ ردب حرش باتک مک اچاچ ین یم ےطس اوسا ے یتڑپ تقو رپ ناحتما عقوم وک لضاف یشنم و
نیع روا ومن یه ماک یزارد و تل او ط روا او حیرشت یک لکشم راعشا مامت یم سج رصتخم یک
عوبطم و ج یم ودرأ نابز یری ایاج و ےبای ماک رک هکی ےس تل و ھس و یناسا ابلط رپ ناحتما عقوم
”عواج یت هکل ے یک ناسنا ر یدنسپ روا“.

Mazmuni: "Ushbu kamtarin, mana shu qadr-qiymatni o'z ko'zi bilan kuzatgach, shu haqda o'ylanib qoldi: bugungi kunda ilm talabalari, xususan "Munshiy Olim" va "Munshiy Fozil" darajalariga tayyorlanuvchi talabalar, imtihon paytida mushkullik va vaqt tanqisligiga duch kelmoqdalar. Shu sababdan Badr Chochiyga bag'ishlab qisqacha bir sharh tuzishni istadim, unda barcha mushkul she'rlar izohlansin, biroq bu cho'zilib ketmasin; toki ilmi toliblar imtihon vaqtida bunga oson va yengil murojaat qilib, muvaffaqiyat qozonsinlar. Urdu tili barchaga xush yoquvchi va maqbul til bo'lgani sababli, ushbu sharh o'sha tilda bitildi" [Shafiq Alixon, h.q.1303:1-2].

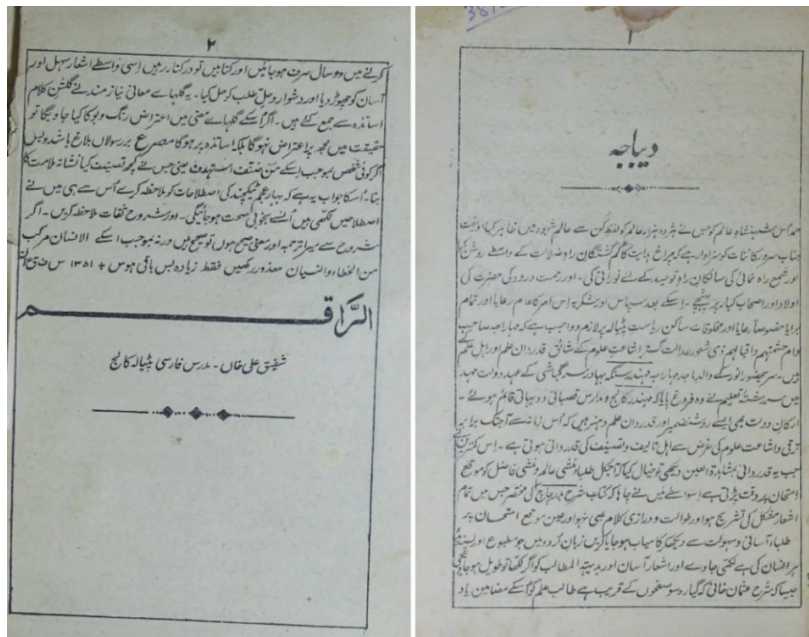
Ushbu bayonotlar yuqoridagi tahlillarini to'liq tasdiqlaydi.

Fors tili Hindistondagi hayotining so'nggi kunlarida, mahalliy amirliklar uchun bu tilni o'rgatish va tiriltirishning tezligi katta ahamiyat kasb etgan; Shafiq Alixon o'zi shunday yozadi:
”اور اشعار آسان اور بد بېته المطالب کو اگر لکھا تو طویل ہو جائیں جیسا کہ شرح عثمان خالی کہ گیارہ سو
صفحوں کے قریب ہے طالب علم کو اسکے مضامین یاد کرنے میں دو سال صرف ہو جائیں اور کتابیں تو در کنار رہیں
اسی واسطے اشعار سہل اور آسان کو چھوڑ دیا اور دشوار و حل طلب کو حل کیا“.

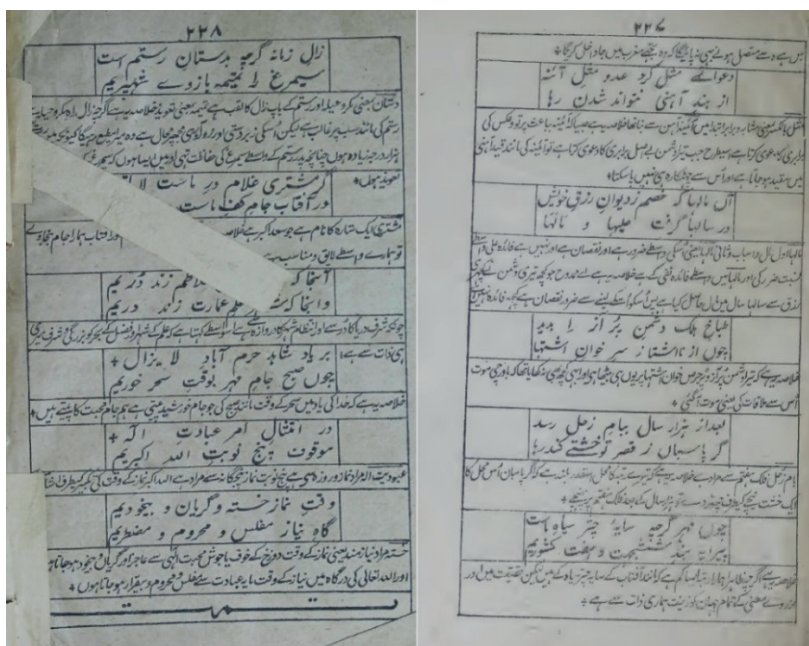
Mazmuni: "Agar oson she'rlar va uzun mavzular ham yozilganida, kitob cho'zilib ketgan bo'lardi, xuddi "Usmonxoniy sharhi" qariyb ming yuz sahifadan iborat bo'lib, talaba uning mazmunini yod olishga ikki yilning butun vaqtini sarflaydi, boshqa kitoblar esa umuman chetda qoladi. Shu sababdan sodda va oson she'rlarni chetlab o'tib, faqat mushkul va yechim talab qiluvchi jihatlarni yechib berdim" [Shafiq Alixon, h.q.1303:2].

Ushbu bayonotga tayanib, mazkur kitobni aslida "Usmonxoniy sharhi"ning yangicha tartibda qayta ishlangan qisqartmasi, deb xulosa qilish mumkin.

Afsuski, Hakim Shafiq Alixonning hayoti va davri haqida ko'p ma'lumot aniqlanmadi. Bizga ma'lum bo'lgani faqat shu bo'ldiki, u Patiala Mahendra kollejining o'qituvchisi bo'lgan va Maharaja Mahendra Singx Bahodur davrida yashagan. Patiala shahri ilgari Panjob hududining mustaqil kichik knyazliklaridan biri bo'lib, bugungi kunda Hindiston Panjob shtatining janubi-sharqida, shtat markazi Chandigardan 65 kilometr masofada joylashgan. Ushbu kitob dastlab hijriy-qamariy 1303-yilda (milodiy 1885/1886) Dehlidagi "Muhibbi Dehli" matbaasida chop etilgan bo'lib, so'ngra "Hindustoniy Maxzan ul-Muhovarot" kitobining muallifi Lola Charanjilal sa'y-harakati bilan hijriy-qamariy 1351-yilda (milodiy 1932/1933) qayta nashr etilgan [Navshohiy, h.sh.1391:1653-1655].

7-rasm. Hakim Shafiq Alixonning “Badr Chochiy qasidalarining qisqacha sharhi” asari boshlanish qismi

8-rasm. Hakim Shafiq Alixonning “Badr Chochiy qasidalarining qisqacha sharhi” asari yakunlanish qismi

Sharhlovchi avval baytlarni keltiradi, so‘ngra mushkul so‘zlarni soddalashtiradi va agar baytni yaxshiroq va to‘liqroq anglash uchun biror nozik jihat zarur bo‘lsa, uni ham qayd etadi, nihoyat “ma’noning xulosasi shundaki...” iborasi bilan baytni ravon tilda izohlaydi, masalan: “*Hamd ān soltān-e ālam rā ke ālamparvar ast / Ons-e u dar rāh-e imān ens-o jān rā rahbar ast*.” “*hamd*” so‘zi asli Ilohiy pok Zotni ulug‘lash va maqtash uchun ishlatiladi, “*jān*” esa “*nun*” harfi tashdid bilan Abul-Jinning nomi bo‘lib, uni jin va parilarning otasi deb hisoblashadi, majoziy ma’noda esa jin turkumiga nisbatan qo‘llaniladi. “*lom*” harfi kasra bilan (ya’ni “*ālem*”) bilimdon

va ogoh ma'nosida, "lom" harfi fatha bilan (ya'ni "ālam") esa barcha maxluqotlar majmuasini bildiradi. "alif" zamma bilan (ya'ni "ons") muhabbat va ulfat ma'nosida, "alif" kasra bilan (ya'ni "ens") esa inson ma'nosida keladi; xulosa qilib aytganda, hamdu sano barcha maxluqotning Parvardigori va tarbiyachisi bo'lgan o'sha Zotga munosibdir, va Uning insonga va jinga bo'lgan muhabbati iymon yo'lida ularga yo'l boshchi va rahnamodir" [Shafiq Alixon, h.q.1303:3].

3.2. "Badr Chochiy qasidalarini sharhi" – Mavlaviy Abdulmajidxon ibn Abdurahimxon asari, urdu tilida, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1315-yil (milodiy 1897)

Badr Chochiy she'rlariga bag'ishlangan eng muhim sharhlardan biri "Badr Chochiy qasidalarini sharhi" (شرح قصاید بدر چاچ) kitobi bo'lib, uni Abdulmajidxon ibn Abdurahimxon urdu tilida, hijriy-qamariy 1313-yil (milodiy 1895) yozgan, chunonchi muqaddimada muallifning o'zi shunday keltiradi: "تیرہ سو تیزہ میں لکھی میں نے یہ شرح وسیع" (hijriy-qamariy) ming uch yuz o'n uchinchi yilda ushbu keng qamrovli sharhni yozdim" [Abdulmajidxon, 1857:3]. Biroq muallifning shogirdi Mu'izzulloxon asarning yozilishi boshlangan hijriy-qamariy 1312-yilni asar yozilgan yil deb ko'rsatadi.

Afsuski, kitobning bosilishini ko'rishga uning umri yetmadi va u o'sha yilning o'zida vafot etdi, chunonchi uning shogirdi Mu'izzulloxon vafot sanasini tarix moddasi misrasida shunday bayon qiladi: "تمی اول جمادی کی تاریخ سلخ // ہوئے تیرہ صدی پہ جب تیرہ سال" "Jumadi ul-avval oyining oxiri edi sana // O'n uch asrdan o'n uch yil o'tganida" [Abdulmajidxon, 1857:337].

Hozirgacha ushbu muhim sharhning biror qo'lyozma nusxasi topilmagan, biroq uning toshbosma nusxasi hijriy-qamariy 1315-yilning jumodul-oxir oyida (milodiy 1897-yil noyabr) Lakhnav shahrida, Munshiy Naval Kishur matbaasida nashr etilgan.

Abdulmajidxonning hayoti va davri haqida ko'p ma'lumot aniqlanmadi, biroq kitob muqaddimasidan shu narsa ma'lum bo'ladi:

"اما بعد یہ ابجد درست ناکردہ سین و شین سے امتیاز نیافتہ ژولیدہ بیان عبد المجید خان ولد عبد الرحیم خان متوطن حافظ آباد عرف پیلی بہیت...".

"Amma ba'd, ushbu abjad ilmini to'liq egallamagan, "sin" va "shin" harflarini farqlay olmaydigan, parishon so'zli Abdulmajidxon, Abdurahimxon farzandi, Pillibhit nomi bilan mashhur bo'lgan Hofizobod aholisidan,..." [Abdulmajidxon, 1857:2].

Kitob yakunida esa uning shogirdi Mu'izzulloxon muallifning asarlari va ijodiy merosini sanab o'tadi:

"اور یہ آٹھ کتابیں کہ فی الحقیقت نمونہ ہشت بہشت ہیں اس دار ناپائیدار میں ہم کو تحفہ دے گئے یعنی قصائد نعثیہ ، ہدیہ مجیدیہ ، ترجمہ تحفہ اثنا عشریہ ، شرح شبستان، نکات شرح سکندر نامہ ، شرح گل کشتی، شرح مثنوی مولانا روم ، شرح قصاید عرفی، شرح قصاید بدر چاچ".

Mazmuni: "Ushbu sakkiz kitobni, ular haqiqatan sakkiz jannat namunasidir, ushbu o'tkinchi dunyoda bizga tuhfa sifatida yodgor qoldirdi: "Qasoidi Na'tiya", "Hadyayi Majidiya", "Tuhfayi Isnaashariya tarjimasi", "Sharhi Shabiston", "Nikoti Sharhi Sikandarnoma", "Sharhi Gulgashtiy", "Sharhi Masnaviyi Mavlono Rumi", "Sharhi Qasoidi Urfiy" va "Sharhi Qasoidi Badri Choch" [Abdulmajidxon, 1857:338].

Abdulmajidxon muqaddimaning davomida ushbu asarni yozish sababini bayon qilib, shunday keltiradi:

"...خدمت میں شیوا زبانوں سخندان کی گزارش گر ہے کہ میرے ایک عزیز پرتمیز معزاللہ خان قصاید بدر چاچ میرے پاس لا کر استدعا شرح اردو کی کی - میں نے جو اس کو دیکھا تو استاد محشی کے اشارات و کنایات سے معمور و آبادان پایا مگر پوری تقریر معنی سے خراب و ویران۔ یعنی آن اشارات و کنایات سے ہر کسی پر سمجھنا معنی شعر کا آسان نہ تھا نہ مذاق طلب طالبان معانی کا ایسی تحریر مختصر سے شیریں کام و شیریں روان، اگر لکھتے تو خوب لکھتے لیکن وہ مثل کہ شعر: لکّ النَّاسُ حوله عطشنا / وھوساق یری ولا یسقی۔ لاجرم اس ناگفتہ کو میں نے جتایا اور اُس خفتہ کو میں نے جگایا اللہ تعالیٰ سے امید قبول کی ہے اور اہل دید والا نظر سے چشم داشت عفو سہو و فضول".

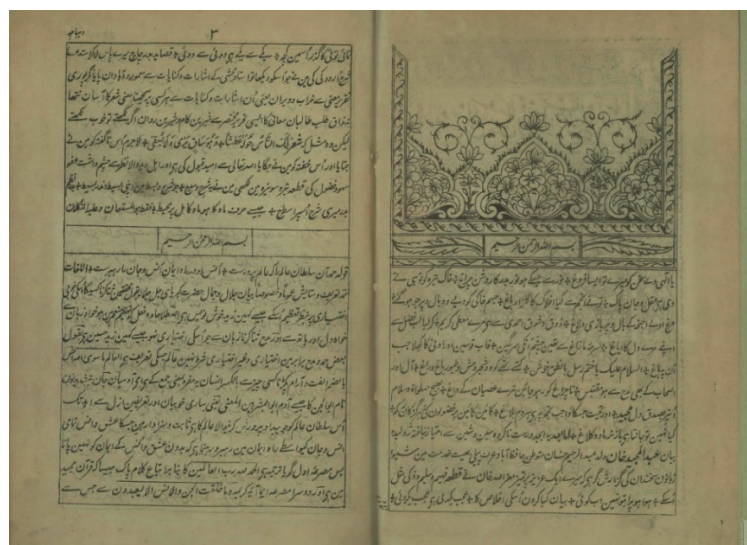
Mazmuni: "...ravon tilli so'z bilag'onlar xizmatiga shunday arz qiladi: mening bir aziz va

nafis do'stim Mu'izzulloxon Badr Chochiy qasidalarini oldimga keltirib, ulardan urducha sharh yozishimni so'radi. Men unga nazar tashlaganimda, uni ustoz mo'hoshiyning ishoralari va kinoyalari bilan to'la va obod topdim, biroq ma'noning to'liq bayoni jihatidan vayron va xarob deb topdim. Ya'ni o'sha ishoralar va kinoyalar bilan har kimga she'r ma'nosini tushunish oson emas edi, ma'no izlovchi talabalarning didi ham bunday qisqa yozuvdan shirin lazzat va ravon zavq topmasdi; agar shirin va ravon yozganida, yaxshi yozgan bo'lardi, lekin bu o'sha mashhur baytga o'xshaydi: "Xalq unga tashna bo'lib atrofida turibdi / U esa suv beruvchi bo'lib ko'rinadi-yu, lekin sug'ormaydi". Shu sababdan, o'sha aytilmaganni men aytdim va o'sha uxlab yotganni men uyg'otdim. Ulug' Allohdan qabul umidini kutaman va basirat sohiblari nazaridan xato va ortiqcha so'zlarim uchun afv umidvorman" [Abdumajidxon, 1857:2-3].

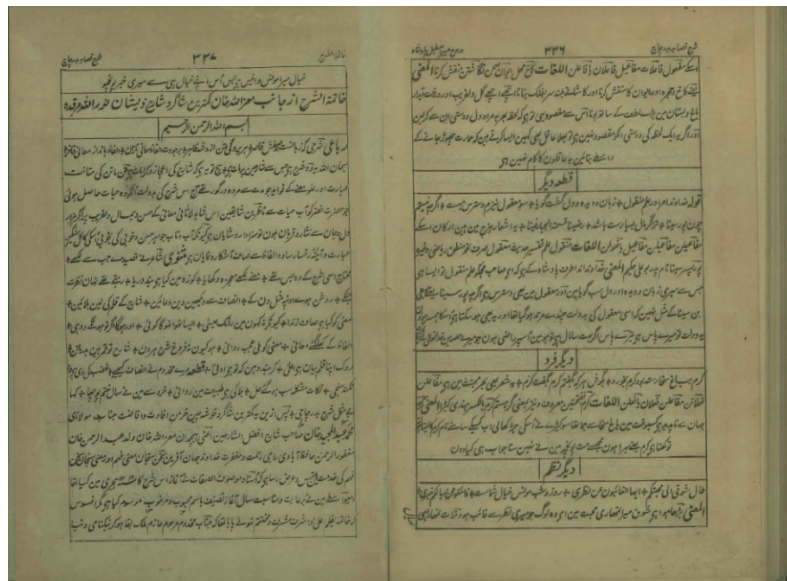
Yuqorida ta'kidlanganidek, sharhlovchi aynan yozilish yilida (hijriy-qamariy 1313-yil, milodiy 1895) vafot etadi, biroq uning shogirdi Mu'izzulloxon ustozining ishini davom ettirishga bel bog'laydi, chunonchi u kitob yakunida shunday keltiradi:

"پس ازین یہ کمترین شاگرد خوشہ چین خرمن افادت و فاضت جناب مولانای محمد عبد المجید خان صاحب شارح افضل الشارحین اعنی ہجیدان معز اللہ خان ولد عبد الرحمن خان مغفور الرحمن حافظ آبادی راجی رحمت و مغفرت خداوند جہان آفرین سخن سنجان معنی فہم اور معنی سنجان سخ فہم کی خدمت میں ملتمس و عرض رسا ہو کہ استاد موصوت الصفات نے آغاز اس شرح کا ۲۱۳۱ ہجری میں کیا تھا۔ اسی واسطے میں نے برعایت و مناسبت سال آغاز تصنیف باسم محبوب و مرغوب موسوم کیا ہے۔ مگر افسوس کے خاتمہ بقلم اعلیٰ و اشرف مشرت و مختتم نہ ہونے پایا تھا کہ جناب مخدوم مرحوم عازم مالک بقا ہو کر نیکنامی دنیا و مغفرت آخرت کا توشہ کے گئے۔"

"Shundan so'ng, mana bu kamtarin shogird, janob Mavlono Muhammad Abdulmajidxon – sharhlovchilarning eng afzali, uning fayzu foydalarining xirmonidan xo'sha terib olgan, hech nimani bilmagan Mu'izzulloxon, Abdurahmonxon marhumning farzandi, Hofizobod aholisidan, unga jahon Yaratuvchisining rahmat va mag'firatiga umidvor bo'lgan holda, ma'noni anglovchi so'z sanjidachilari va so'zni anglovchi ma'no sanjidachilari huzurida arz va iltimos qiladi: o'sha barcha sifatlariga ega ustoz ushbu sharhning boshlanishini hijriy-qamariy 1312-yilda (milodiy 1894) qo'ygan edi; shu sababdan men ham tasnifning boshlanish yiliga rioya va munosabat bildirib, uni sevimli va maqbul bir nom bilan atadim; biroq afsuski, ushbu asar oliy qalam bilan, munosib va bezakli tarzda yakunlanmadi, chunki janob mahdum marhum boqiylik mulkiga yo'l oldi va dunyoda yaxshi nom, oxiratda esa mag'firat tuhfasini olib ketdi" [Abdumajidxon, 1857:337-338].

9-rasm. Abdulmajidxon ibn Abdurahimxonning "Badr Chochiy qasidalarini sharhi" asari boshlanish qismi

10-rasm. Abdulmajidxon ibn Abdurahimxonning “Badr Chochiy qasidalari sharhi” asari boshlanish qismi

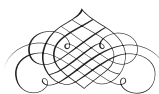
Xulosa. Hindistondagi sharhnavislik anʼanasini fors adabiy merosini saqlash, yoyish va uzatishning eng muhim omillaridan biri deb atash mumkin. Agar hind olimlarining ushbu asarlarni sharhlash va izohlashdagi saʼy-harakatlari boʻlmaganida, shubhasiz, klassik fors sheʼriyatining tilshunoslik, adabiy va madaniy nozikliklarining sezilarli qismi unutilib ketgan boʻlar edi. Shu sababli, fors adabiyoti tarixini hind olimlari va sharhlovchilarining qimmatli hamda bardavom hissasini hisobga olmasdan toʻgʻri bayon etib boʻlmaydi. Ushbu jarayonda Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning oltita toshbosma nashrini aniqlashga muvaffaq boʻldik. Badr Chochiy devoniga bitilgan birinchi chop etilgan sharh sifatida Lola Badriy Nothaning izohlarini qayd etmoq zarur. U birinchi boʻlib Badr Chochiy devonini tuzatish va chop etishga bel bogʻlab, baytlar orasiga qisqacha sharhlar kiritish orqali ushbu asarga izoh yozdi. Ushbu tuzatishning davomida, Mavlaviy Muhammad Hodiy Ali Ashkning “Badr Chochiy qasidalari lugʻati” ham chop etilgan. Ushbu kitob soʻz va istilohlar lugʻati boʻlib, Badr Chochiy devoniga bitilgan boshqa sharhlardan tubdan farq qiladi. Badr Chochiy devonining eng asosiy sharhi sifatida Gʻiyosiddin Muhammad Rompuriyning “Koshif ul-Asror” kitobini tan olish lozim. Chunki undan keyingi barcha sharhlovchilar uning tuzilishidan farqli boshqa struktura tanlay olmagan. Shu jarayonda Muhammad Usmonqays “Usmonxoniy sharhi”ni yozib, Rompuriy yoʻlini davom ettirdi va Badr Chochiy devoniga bitilgan eng mukammal va eng tanqidiy sharhni yaratdi. Hindiston yarim orolida fors tilining zaiflashuvi bilan bir vaqtda, fors tilini oʻrgatish va mustahkamlash maqsadida urdu tilidagi sharhlar yozila boshlandi. Hakim Shafiq Alixon oʻz maqsadini urdu tilida sharh yozish, yaʼni ilmi toliblarga fors tilini oʻrgatish uchun “Usmonxoniy sharhi”ning qisqacha variantini tayyorlash deb belgilagan edi. Nihoyat, Mavlaviy Abdulmajidxon Badr Chochiy devoniga urdu tilida batafsil bir sharh yozadi, biroq uning bevaqt vafoti sababli ushbu sharh tugallanmay qoladi va muallif shogirdi Muʼizzulloxon tomonidan yakunlanadi.

Adabiyotlar / References:

1. Abdulmajidxon ibn Abdurahimxon. (Hijriy-qamariy 1315-yil, milodiy 1897/1898). Sharhi Qasoidi Badri Choch. Lakhnav: Munshiy Naval Kishur.

2. Shafiq Alixon. (Hijriy-qamariy 1303-yil, milodiy 1885/1886). Muxtasar Sharhi Qasoidi Badri Choch. Dehli: Matba'i Muhibbi Hind.
3. *Fehrestgon-i Nusax-i Xattiy* (Qo'lyozmalar katalogi): <https://scripts.nlai.ir/>
4. اتحادی، حسین. (5931). «نقد و تحلیل استعاره در شعر بدر چاچی». مطالعات شبخواره. شماره 62: صص. 7-22. Ittihodiy, Husayn. (1395 h.sh.). "Badr Chochiy she'riyatida istiora tahlili". Shibhi Qorra tadqiqotlari. № 26: B. 7-22.
5. اسعدی فیروز آبادی، مریم السادات؛ و حاتمی، سعید. (۵۹۳۱). «اشرافی‌گری یکی از ویژگی‌های شعر بدر چاچی». سبک‌شناسی نظم و نثر ادبی (بهار ادب). دوره ۹، شماره ۳: صص. ۶۳-۳۲.
- As'adiy-Firuzobodiy, Maryam us-Sodot va Hotamiy, Said. (1395 h.sh.). "Aslzodalik ruhi – Badr Chochiy she'riyatining bir xususiyati". Nazm va nasr uslubshunosligi (Bahori Adab). 9-davra, 3-son: B. 23-36.
6. اشک، محمدهادی‌علی. (۸۹۸۱م). فرهنگ قصاید بدر چاچ. طبع چهارم. لکهنو: منشی نول کشور. Ashk, Muhammad Hodi Ali. (1898-yil). Badr Chochiy qasidaları lug'ati. 4-nashr. Laknau: Munshiy Naval Kishur.
7. بشیری، علی اصغر. (۳۹۳۱). «قطعه شعری از لمعات عراقی در دیوان بدر چاچی». گزارش میراث. شماره ۴۶-۵۶: صص. ۳۵-۲۵.
- Bashiriy, Ali Asg'ar. (1393 h.sh.). "Badr Chochiy devonida Iroqiyning "Lama'ot" asaridan bir she'r parchasi". Meros hisoboti. № 64-65: B. 52-53.
8. رامپوری، غیاث‌الدین محمد. (۱۳۱۱ه.ق). شرح قصاید بدر چاچ معروف به کاشف الاسرار. لکهنو: منشی نول کشور. Rompuriy, G'iyosiddin Muhammad. (Hijriy-qamariy 1316-yil, milodiy 1898/1899). "Badr Chochiy qasidaları sharhi yoxud Koshif ul-Asror". Laknau: Munshiy Naval Kishur.
9. عباسی، محمود؛ و اتحادی، حسین. (۴۹۳۱). «تأثیرپذیری سبکی بدر چاچی از خاقانی». سبک‌شناسی نظم و نثر ادبی (بهار ادب). دوره ۸، شماره ۲: صص. ۹۳-۵۲.
- Abbosiy, Mahmud; va Ittihodiy, Husayn. (1394 h.sh.). "Badr Chochiyning Xoqoniydan uslubiy ta'sirlanishi". Nazm va nasr uslubshunosligi (Bahori Adab). 8-davra, 2-son: B. 25-39.
10. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضارامپور. (۷۹۹۱م). جلد ۲ (تذکره شعراء، فرهنگ‌ها، انشأ و منظومه‌ها). رامپور: کتابخانه رضارامپور – هند.
- Rizo Rompur kutubxonasidagi forsiy qo'lyozma nusxalarlar katalogi. (1997-yil). 2-jild (Shoirilar tazkiralari, lug'atlar, insho va manzumalar). Rompur: Rizo Rompur kutubxonasi – Hindiston.
11. گیتی‌فروز، علی محمد (مصحح). (۷۸۳۱). دیوان بدر چاچی. اثر بدرالدین چاچی. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. Getifuro'z, Ali Muhammad (muhammad). (1387 h.sh.). Badr Chochiy devoni. Badriddin Chochiy asari. Tehron: Islom Shuro Majlisi kutubxonasi.
12. گیتی‌فروز، علی محمد. (۵۸۳۱). «فوائد لغوی دیوان بدر چاچی (بخش اول)». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه شهید چمران اهواز). شماره ۴: صص. ۵۶-۵۱.
- Getifuro'z, Ali Muhammad. (1385 h.sh.). "Badr Chochiy devonining lug'aviy foydalari (birinchi qism)". Ahvoz Shahid Chamron universiteti Adabiyot va gumanitar fanlar fakulteti jurnali. № 4: B. 65-100.
13. گیتی‌فروز، علی محمد. (۲۹۳۱). «برخی لغات و تعبیرات نویافته در دیوان بدر چاچی». نثر پژوهی ادب فارسی. شماره ۳۳: صص. ۳۱۲-۹۸۱.
- Getifuro'z, Ali Muhammad. (1392 h.sh.). "Badr Chochiy devonida yangi topilgan ba'zi so'z va iboralar". Fors adabiy nasrshunosligi. № 33: B. 189-213.
14. گیتی‌فروز، علی محمد. (۴۹۳۱). «بررسی شیوه‌ها و شگردهای بدر چاچی در ایهام‌سازی و اشارت‌پردازی با مفاهیم و مصطلحات نجومی». شبخواره (ویژنامه فرهنگستان). شماره ۵: صص. ۸۶۲-۷۴۲.
- Getifuro'z, Ali Muhammad. (1394 h.sh.). "Badr Chochiyning astronomik atama va terminlari asosida tavriya yasash hamda ishoraviy tasvir yaratish uslub va usullarini tadqiq etish". Yarim orol (Akademiya maxsus nashri). № 5: B. 247-268.

15. گیتی‌فروز، علی‌محمد؛ و قنبری، اشرف. (۱۳۹۱). «تحلیل و بررسی شگردهای بلاغی با اعلام جغرافیایی در قصاید سنایی و بدر چاچی». پژوهش‌های ادبی و بلاغی. دوره ۶، شماره ۱۲: صص. ۴۹-۵۸.
Getifuro'z, Ali Muhammad; va Qanbariy, Ashraf. (1396 h.sh.). "Sanoiy va Badr Chochiy qasidalarida geografik nomlar bilan bog'liq balog'at usullari tahlili". Adabiy va balog'iy tadqiqotlar. 6-davra, 21-son: B. 85-94.
16. لاله‌بدری‌ناتیه (محتشی). (۱۳۹۱ م.). قصاید بدر چاچی. اثر بدرالدین چاچی. طبع چهارم. لکهنو: منشی‌نول‌کشور.
Lola Badriy Notha (hoshiyanavis). (1898-yil). Badr Chochiy qasidalar. Badriddin Chochiy asari. 4-nashr. Laknau: Munshiy Naval Kishur.
17. محمدعثمان‌قیس بن غلامشامخان. (۱۳۹۰ ق.). شرح قصاید بدر چاچی معروف به عثمان‌خانی. جلد ۱ و ۲. رامپور: مطبع حسینی محمدحسن‌خلن
Muhammad Usmonqays ibn G'ulomshohxon. (Hijriy-qamariy 1290-yil, milodiy 1873/1874). "Usmonxoniy nomi bilan mashhur bo'lgan Badr Chochiy qasidalar sharhi". 1-2-jildlar. Rompur: Husayniy Muhammad Hasanxon nashriyoti.
18. مصفا، مظاهر؛ و گیتی‌فروز، علی‌محمد. (۱۳۸۱). «بدر در محاق؛ درباره مضامین شعر و شیوه شاعری بدر چاچی». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. دوره ۹۴: شماره ۳-۴. صص. ۶۸-۷۶.
Musaffo, Mazohir va Getifuro'z, Ali Muhammad. (1381 h.sh.). "Soyada qolgan Badr: Badr Chochiy she'riyati mazmunlari va shoirlik uslubi haqida". Tehron universiteti adabiyot va gumanitar fanlar fakulteti nashri. 49-davra, 3-4-son: B. 67-86.
19. نوشاهی، عارف. (۱۳۹۱). کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبغاره (هند، پاکستان، بنگلادش). جلد ۳. تهران: مؤسسه پژوهشی میراث‌مکتوب.
Navshohiy, Orif. (1391 h.sh.). Hindiston yarim orolida (Hindiston, Pokiston, Bangladesh) chop etilgan fors tilidagi asarlar bibliografiyasi. 3-jild. Tehron: Maktub merosi tadqiqot instituti.
20. واثق‌عباسی، عبدالله؛ و اتحادی، حسین. (۱۳۹۱). «بررسی و تحلیل تشبیه در دیوان بدر چاچی». فنون ادبی. دوره ۱۱، شماره ۲: صص. ۸۱-۱.
Vosiq-Abbosi, Abdulloh va Ittihodiy, Husayn. (1398 h.sh.). "Badr Chochiy devonida tashbihning tahlili". Adabiy san'atlar. 11-davra, 2-son: B. 1-18.

SULAYMON CHALABIYNING “VASILATU-N-NAJOT” ASARI MATNIY XUSUSIYATLARI

Sulayman Çelebi's work “Vasilat al-najāt”:
textual characteristics

**Zarina
NIZOMJONOVA,**
Qarshi davlat
universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIV – XV asrlar turkiy adabiyotining nodir namunasi, mutasavvuf shoir Sulaymon Chalabiy qalamiga mansub “Vasilatu-n-najot” (Najot vositasi) asarining matniy va lisoniy xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida asarning taniqli turk matnshunos olimi Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş tomonidan tayyorlangan va 1990-yilda qayta chop etilgan nashri tanlangan. Maqolada ushbu nashrning tarkibiy tuzilishi, undagi “Eski va asl matn” hamda “Yangi o'zgartirilgan matn” (Mavlid) qatlamlari qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, muqaddam amalga oshirilgan ilmiy nashrlarda yo'l qo'yilgan va so'z ma'nosini jiddiy o'zgartirib yuborgan lisoniy xatoliklar aniq misollar yordamida ko'rsatib o'tilgan. Maqola so'nggida muallif ixtiyorida bo'lgan o'rganilmagan yangi qo'lyozma nusxa bilan bog'liq kelgusi tadqiqot rejalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Sulaymon Chalabiy, Vasilatu-n-najot, Mavlid, Faruk Kadri Timurtaş, Eski Anadolu turkiy tili, matnshunoslik, tasahhih, qo'lyozma.

Abstract: This article examines the textual and linguistic features of Vasilatu-n-Najat (“The Means of Salvation”), a rare masterpiece of fourteenth- and fifteenth-century Turkic literature written by the Sufi poet Sulayman Chalabi. As the object of the study, the source edition prepared by the prominent Turkish textual scholar Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş and republished in 1990 was selected. The article analyzes the structural composition of this edition and comparatively investigates its two textual layers, namely the “Old and Original Text” and the “Revised Modern Text” (Mawlid). Furthermore, linguistic errors found in previous scholarly editions, which significantly altered the meanings of certain words and expressions, are identified and illustrated through specific examples. In the concluding part of the article, future research plans related to a previously unstudied manuscript copy currently available to the author are outlined.

Keywords: Sulayman Chalabi, Vasilatu-n-Najat, Mawlid, Faruk Kadri Timurtaş, Old Anatolian Turkish, textual criticism, textual emendation, manuscript.

Kirish. Turkiy xalqlar ma'naviy hayotida mavlud janri alohida o'rin tutadi. Ushbu janrning eng mashhur namunalaridan biri Sulaymon Chalabiyning “Vasilatu-n-najot” asari hisoblanadi. Asar asrlar davomida musulmon xalqlar orasida keng tarqalib, ko'plab qo'lyozma va bosma nusxalarda saqlanib kelgan. “Vasilatu-n-najot”ning turli davrlarda amalga oshirilgan nashrlari matnning saqlanishi va ommalashuvida muhim

E-mail:

nizomjonovazarina039@
gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-
9697-2415

Yetib kelgan/ Received:
19.06.2026

Qabul qilingan / Accepted:
06.09.2026

ahamiyat kasb etadi. Xususan, 1990-yilda nashr etilgan nusxa asarning zamonaviy kitobxonlarga yetib kelishida muhim manbalardan biri sanaladi. Mazkur nashrning tarkibi, matniy xususiyatlari va nashr jihatlarini o'rganish asarning ilmiy qiymatini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, nashrning turkiy mavludlar an'anasi doirasidagi o'rni ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada "Vasilatu-n-najot"ning 1990-yilgi nashri manbashunoslik va matnshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning maqsadi Sulaymon Chalabiy qalamiga mansub "Vasilatu-n-najot" asarining 1990-yilgi nashrini manbashunoslik va matnshunoslik jihatidan o'rganish hamda uning ilmiy ahamiyatini aniqlashdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- asarning 1990-yilgi nashrining bibliografik tavsifini berish;
- nashrning tarkibiy tuzilishini tahlil qilish;
- matnning til va uslub xususiyatlarini yoritish;
- nashrning turkiy mavludlar an'anasidagi o'rini aniqlash;
- nashrning ilmiy tadqiqotlar uchun ahamiyatini baholash.

Usullar. Maqolada tavsifiy, qiyosiy-tahliliy usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida asarning 1990-yilgi nashri o'rganilib, uning tarkibiy tuzilishi, matniy xususiyatlari hamda nashr jihatlarini tahlil qilindi. Shuningdek, mavjud ilmiy adabiyotlar bilan qiyosiy tahlil olib borilib, nashrning turkiy mavludlar tarixidagi o'rni va ahamiyati yoritildi.

Natijalar va mulohaza. Turkiy xalqlar adabiyoti tarixida mavludnavislik an'anasi o'ziga xos o'rin tutadi. Bu janrning shakllanishi va islom dunyosida keng ommalashishida XIV-XV asrlar chorrahasida yashab ijod etgan bursalik buyuk mutasavvuf shoir Sulaymon Chalabiyning (vafoti 1422-y.) xizmatlari beqiyosdir. Uning qalamiga mansub "Vasilatu-n-najot" (Najot vositasi) asari nafaqat Usmonli turk adabiyoti, balki butun turk adabiy merosining nodir namunasi hisoblanadi. Mazkur asar asrlar davomida xalq orasida shunchaki adabiy matn sifatida emas, balki yuksak diniy-ma'rifiy e'tiqod va Rasululloh (s.a.v.)ga bo'lgan cheksiz muhabbat timsoli o'laroq o'qib, yod olinib kelinmoqda. "Vasilatu-n-najot" asarining ko'plab qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjud bo'lib, ular ustida turli davrlarda matnshunoslik tadqiqotlari olib borilgan. Biroq, asarning XX asr oxiri, xususan, 1990-yilda amalga oshirilgan ilmiy-tanqidiy yoki transkripsiyali nashrlari matnning qadimiy qatlamlarini, lisoniy o'ziga xosliklarini va badiiy quvvatini ochib berishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada aynan 1990-yilgi nashr obyekt sifatida tanlanib, undagi matniy farqlar, fonetik, morfologik va leksik xususiyatlar qadimiy bitiklar hamda klassik turkiy til qonuniyatlari doirasida tahlilga tortiladi. Bu esa asarning bugungi kun matnshunosligidagi o'rni va ilmiy qiymatini belgilashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

1990-yilgi nashr tarkibini o'rganish shuni ko'rsatadiki, tadqiqotchi olimlar Sulaymon Chalabiy merosini ikki yirik mantiqiy qatlamga ajratgan holda taqdim etganlar. Bu yondashuv asarning asrlar davomida lisoniy va janr jihatdan qanday transformatsiyaga (o'zgarishlarga) uchraganini kuzatish imkonini beradi. Kitob mundarijasi va tuzilishi quyidagi qismlarni qamrab oladi:

– "Eski va asl matn" [Süleyman Çelebi, 1990:1-84] tabdili va tarkibi: Nashrning birinchi va asosiy qismini asarning qadimiy qo'lyozma manbalariga tayanib tiklangan fundamental matni tashkil etadi. Ushbu qism klassik masnaviy tuzilishga mos ravishda an'anaviy muqaddima, Tavhid, Alloh taologa hamd, munojot va duolar bilan boshlanadi. Olamning yaratilishi va Nur mavzusi doirasida olamning yaratilish sababi hamda Haqiqati Muhammadiyga ishora qiluvchi ruhiy va nur silsilasi bayon etilgan. Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning tug'ilishlari, dunyoga kelishlaridagi mo'jizaviy hodisalar "Kaside-i Meliha" qismida yuksak badiiyat bilan ko'rsatiladi. Shuningdek, Me'roj va vafot qismlari ham chuqur lirik ohang va marsiya shaklida berilgan.

– “Yangi va o‘zgartirilgan matn” [Süleyman Çelebi, 1990: 84-141] qiyosiy tahlili: 1990-yilgi nashrning eng yutuqli tomoni – unga asarning vaqt o‘tishi bilan xalq jonli tili va keyingi davr kotiblari ta’sirida o‘zgargan variantining ham kiritilganidir. 84-betdan boshlanuvchi “Yangi matn” tarkibida “Merhaba” va “Refref”in belirmesi” kabi yangi fasllarning paydo bo‘lgani yoki kengaytirilgani ko‘rinadi. Bu holat matnshunoslikda asarning xalq sotsio-madaniy hayotidagi tirik evolyutsiyasini ko‘rsatuvchi muhim lisoniy fakt hisoblanadi.

– Ilmiy-tanqidiy apparat (lug‘at va bibliografiya): Nashr so‘ngida ilova qilingan keng qamrovli maxsus lug‘at [Süleyman Çelebi, 1990:143-170] asar tilida qo‘llanilgan eski turkiy (eski usmonli tili) qatlamga xos arxaik so‘zlar, arabiy va forsiy iqtiboslarning semantik maydonini aniqlashda kalit vazifasini o‘taydi. Bibliografiya [Süleyman Çelebi, 1990: 171-178] esa asarning ushbu nashrgacha bo‘lgan o‘rganilish darajasini ko‘rsatadi.

Professor Faruk K. Timurtaş o‘z nashrining muqaddimasida A.Aymutlu, N. Pekolcay va A.Ateş kabi olimlar tomonidan ilgari amalga oshirilgan ilmiy tajribalarni e’tirof etgan holda, ulardagi jiddiy matnshunoslik muammolarini o‘rtaga tashlaydi. Avvalgi nashrlarda baytlarning matnga o‘rinsiz kiritilishi yoki tushirib qoldirilishi, kompozitsion bo‘linishda aniq mezonning yo‘qligi va eng asosiysi – Eski Anadolu turkiy tili (Eski Anadolu Türkçesi) lisoniy qonuniyatlariga to‘liq rioya qilinmaganligi sababli jiddiy talaffuz va ma’no xatolari yuzaga kelgan. F.K. Timurtaş nashri orqali o‘tgan asr adabiyotshunosligidagi bir qator jiddiy semantik xatoliklar (tasahhihotlar) aniqlangan va o‘z o‘rniga qo‘yilgan. Ularning eng asosiylarini quyidagicha tasnif etamiz:

“Talup” so‘zining “Tâlib” o‘laroq xato o‘qilishi : asl matndagi misra: “Gaffet uykusuna talup uy‘madi”. Bu yerda qadimiy turkiy tilga xos bo‘lgan “talup” (g‘arq bo‘lmoq, sho‘ng‘imoq) fe‘li avvalgi nashrlarda arabcha “tâlib” (talab qiluvchi, izlovchi) so‘zi bilan almashtirilib, “tâlib olmadı” shaklida xato o‘qilgan. Bu holat baytning falsafiy-diniy mohiyatini butunlay buzgan.

“Döymedi” fe‘lining noto‘g‘ri talqin qilinishi. Asl matndagi bayt: “Çünkü tekbir itdi vü el bağladı / Döymedi çözdı elini ağladı”. Ushbu baytda qadimiy turkiy qatlamga mansub, “bardosh berolmaslik”, “tahammul qilolmaslik” ma’nosini anglatuvchi “döymedi” (chidolmadi) fe‘li boshqa nashrlar tomonidan matn kontekstiga mutlaq mos kelmaydigan “duymadı”, “tuymadı” yoki “dutmadı” tarzida noto‘g‘ri transkripsiya qilingan.

“İgen” va “İken” leksik birliklarining aralashuvi: Asl matndagi misra: “Hâtırum imdi igen hoş oldu hoş” misradagi “juda”, “ziyoda” ma’nolarini ifodalovchi qadimiy “igen” ravishi fonetik o‘xshashlik oqibatida ko‘makchi fe‘l shaklidagi “iken” o‘laroq xato yozilgan va ma’no jihatidan zaiflikni keltirib chiqargan.

“Dad” so‘zining “Didi”ga o‘zgarib ketishi. Asl matndagi bayt: “bu hân-ı şehd ki şîrindür dâd / Bil Vesîlet-ün-Necât oldı ad. Baytda kelgan va “tat”, “shirinlik”, “lazzat” ma’nosini beruvchi qadimiy “dâd” so‘zi avvalgi tadqiqotlarda oddiy o‘tgan zamon fe‘li – “didi” (aytdı) shaklida o‘qilib, matn mantiqini o‘zgartirib yuborgan. F.K. Timurtaş sa’y-harakatlari bilan ushbu so‘z o‘z semantik o‘rnini topgan.

“Mavlid” nafaqat til va uslub jihatidan, balki badiiy tuzilishi va kompozitsiyasi nuqtayi nazaridan ham yuksak adabiy qiymatga ega. Asar puxta va mukammal qurilgan bo‘lib, har bir bo‘lim mavzuga mos kirish bilan boshlanadi va izchil tarzda rivojlantiriladi. Bo‘limlar o‘rtasida mazmuniy va badiiy uyg‘unlik to‘liq saqlangan. Muallif mubolag‘adan qochib, fikrni ortiqcha cho‘zmasdan, lo‘nda va ta’sirli tarzda bayon etishga erishgan. Badiiy san’atlardan, xususan, turk xalq adabiyotida keng qo‘llanilgan tajnis (cinas) san’atiga murojaat qilinishi esa asarning badiiy jozibasini yanada oshirgan. “Mavlid” faqat xalq orasida emas, balki ilm-fan va adabiyot ahli – ziyolilar qatlamida ham chuqur hayrat va ehtirom uyg‘otgan. U butun bir millat tomonidan e’tirof etilgan, hurmat va obro‘-e’tibor qozongan nodir asarlardan biri hisoblanadi. Bu holat adabiy manbalarda ham o‘z tasdig‘ini

topadi. Jumladan, tazkiranavis Latifiy “Mavlid” haqida shunday deydi: “Bu faqir va haqir ham yuzga yaqin mevlid kitobini ko’rdim. Har birini e’tibor bilan ko’zdan kechirdim, ammo ularning hech birida bu darajadagi ruhiy jo’shqinlik va samimiy ta’sirni ko’rmadim. Shu bois ularning birortasi ham bu martabada mashhur va xalq orasida e’tibor qozongan emas.” [Süleyman Çelebi, 1990:13] Xuddi shuningdek, Gelibolulik Ali Kühü’l-Ahbâr va Ziyô Posholar ham o’z asarlarida “Mavlid” kitobi haqida juda go’zal fikrlar yozib qoldirganlar. Bu fikrlar “Mavlid”ning asrlar davomida tengi topilmagan asar ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. XX asr turk adabiyotining buyuk namoyandasi Mehmet Akif ham bu borada qisqa, ammo juda mazmunli xulosa chiqaradi:

“Yetişilmez ki Süleyman Dede yükseklerde.” [Süleyman Çelebi, 1990:12]

Demak, “Mavlid” nafaqat diniy marosim matni, balki yuksak badiiy did, mukammal kompozitsiya va samimiy ruh uyg’unligida yaratilgan nodir adabiy yodgorlik sifatida baholanishi lozim. Sulaymon Chalabiy “Vasilatu-n-najot” asarida Payg’ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning mo’jizalarini yoritishda yuqori darajadagi poetik mahorat, tasavvufiy ramzlar va lirik ifodadan keng foydalanadi. Mo’jizalar oddiy tarixiy hodisa sifatida emas, balki inson ruhini larzaga soluvchi ilohiy haqiqat tarzida talqin qilinadi.

Xulosa. Sulaymon Chalabiyning “Vasilatu-n-najot” asari ustida o’tkazilgan matnshunoslik kuzatishlari shuni ko’rsatadiki, mumtoz matnlarni nashr etishda nafaqat til qonuniyatlari, balki davr sotsiolingvistik muhitini ham hisobga olish zarur. Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş tomonidan tayyorlangan nashr o’ziga xos ilmiy metodologik yondashuvi bilan ajralib turadi. Birinchidan, avvalgi mavlid nashrlarida yo’l qo’yilgan lisoniy xatoliklar aniq ilmiy asoslar doirasida muvaffaqiyatli tuzatilgan. Ikkinchidan, ilk bor asarning original qadimiy qatlami (asl metin) bilan uning asrlar davomida xalq jonli ijrosi ta’sirida shakllangan variantlari (yeni ve değişik metin) o’rtasida mustahkam mantiqiy ko’prik o’rnatilgan.

“Vasilatu-n-najot” asari matnshunoslik fanida o’zining yakuniy yechimini topgan deb bo’lmaydi. Bugungi kunda asarning hali to’liq o’rganilmagan va tizimli ilmiy tahlilga tortilmagan qo’lyozma nusxalari mavjudligi tadqiqotimizning keyingi bosqichlarini belgilab beradi. Kelgusi ilmiy izlanishlarimizda aynan muallif ixtiyoridagi mana shu o’rganilmagan yangi qo’lyozma nusxa matnini F.K. Timurtaş nashri bilan qiyosiy-solishtirma (komparativ) tahlil qilish, undagi o’ziga xos leksik birliklarni va qo’shimchalarni aniqlash hamda matnning mukammal variantini boyitish rejalashtirilmoqda. Bu esa nafaqat Sulaymon Chalabiy ijodini chuqurroq anglashga, balki umumturkiy til tarixi taraqqiyotini yoritishga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar / References

1. Süleyman Çelebi. *Mevlid-i Şerif*. Merve yayınları. – İstanbul 2020. – S.48.
2. Süleyman Çelebi. *Mevlid*. – İstanbul, 1990. – S.173.
3. Ahmet Özel. *Mevlid: Tarihi ve dini hükmü*. Dıvan. – İstanbul, 2002. – B.12.
4. Ahmed Aymutlu, Süleyman Çelebi ve *Mevlid-i Şerif*. – İstanbul, 1958.
5. Bilal Kemikli. *Mevlid Külliyyatı 3Ciltli. Diyanet İşleri Başkanlığı*. – İstanbul, 2016. – S.1236.
6. Murat Cemalettin Necipoğlu. *Mevlid icrâsında İstanbul tavrı. Yüksek lisans tezi. (2501181812)* – İstanbul, 2021. – S.210.
7. Necla Pekolcay, *Türkçe Mevlid Metinleri (doktora tezi, 1950)*, İÜ Ed.Fak. a.mlf. – H. Fuchs, “Mevlid”, İA, VIII, 175.
8. . Pekolcay N. *Türkçe mevlit metinleri hakkında. İslam medeniyeti dergisi*. 20ekim 1972. – S. 24-25.
9. Hasan Aksoy, “Süleyman Çelebi”, TDEA, VIII, 64.
10. Hüseyin Vassâf, *Mevlid: Süleyman Çelebi ve Vesiletü’n-necât (haz. Cemal Kurnaz – Mustafa Tatçı, İstanbul 1329)*, – Ankara, 1999. – S. 21-34.

REKLAMA DISKURSIDA EKSPRESSIV AFFIKSLARNING PRAGMATIK VA EKOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Pragmatic and ecolinguistic features of expressive
affixes in advertising discourse

**Kamola
YUSUPOVA,**
O'zbekiston Respub-
likasi Fanlar aka-
demiya O'zbek tili,
adabiyoti va folklori
instituti ilmiy xodimi,
filologiya fanlari
bo'yicha falsafa dok-
tori, dotsent
ORCID: 0009-008-
4825-8322

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek reklama diskursida ekspressiv affikslarning pragmatik, psixolingvistik va ekolingvistik xususiyatlari tahlil qilingan. Reklama matnining ta'sirchanligini ta'minlovchi morfologik vositalar, xususan, subyektiv-baholovchi suffikslar hamda xorijiy prefikslarning kommunikativ imkoniyatlari antropotsentrik tilshunoslik tamoyillari asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar. Reklama diskursi, ekspressiv affiks, ekspressiv morfologiya, psixolingvistika, subyektiv baho affikslari, xorijiy prefikslar, lisoniy immunitet.

Abstract. This article analyzes the pragmatic, psycholinguistic, and ecolinguistic characteristics of expressive affixes within modern Uzbek advertising discourse. It examines – based on the principles of anthropocentric linguistics – the communicative potential of morphological devices that enhance the impact of advertising texts, specifically subjective-evaluative suffixes and foreign prefixes.

Keywords. Advertising discourse, expressive affix, expressive morphology, psycholinguistics, subjective-evaluative affixes, foreign prefixes, linguistic immunity.

Kirish. XXI asr tilshunosligida antropotsentrik paradigma yetakchi metodologik yo'nalishlardan biriga aylandi. Ushbu yondashuv tilni grammatik birliklar tizimi sifatida emas, balki inson tafakkuri, hissiyoti, kommunikativ niyatlari va ijtimoiy faoliyati bilan uzviy bog'liq murakkab hodisa sifatida talqin etadi. Natijada tilning barcha sathlari, jumladan fonetik, leksik, sintaktik va morfologik vositalarning pragmatik imkoniyatlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish ortdi. Ayniqsa, ommaviy kommunikatsiyaning eng ta'sirchan shakllaridan biri bo'lgan reklama diskursi tilning manipulyativ va sugestiv imkoniyatlarini tadqiq etishda muhim obyektga aylandi.

Reklama diskursining vazifasi mahsulot yoki xizmat haqida axborot berish bilangina cheklanmaydi. U iste'molchi ongiga maqsadli ta'sir ko'rsatish, hissiy holatni shakllantirish, baholash mezonlarini o'zgartirish hamda xarid qilishga undash kabi murakkab kommunikativ

Yetib kelgan/ Received:
18.07.2026
Qabul qilingan / Ac-
cepted: 05.09.2026

vazifalarni bajaradi. Shu sababli reklama matnida qo'llaniladigan har bir til birligi, xususan, morfologik vositalar grammatik vazifadan tashqari baholovchi, ekspressiv va psixologik yukni ham o'zida mujassamlashtiradi.

Bugungi kungacha reklama diskursining pragmatik, stilistik va psixolingvistik jihatlariga oid ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ekspressiv affikslarning reklama matnidagi funksional-pragmatik imkoniyatlari hamda xorijiy prefikslarning milliy morfologik tizimga ta'siri kompleks tarzda yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur tadqiqot aynan shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Maqsad va vazifa

Reklama diskursida qo'llaniladigan ekspressiv affikslarning lingvopragmatik, psixolingvistik va manipulyativ funksiyalarini aniqlash hamda ularning reklama kommunikatsiyasidagi kommunikativ samaradorligini baholash maqsadida, quyidagi vazifalar belgilandi:

- reklama diskursida ekspressiv affikslarning pragmatik funksiyalarini tavsiflash;
- subyektiv-baholovchi affikslarning psixolingvistik ta'sir mexanizmlarini aniqlash;
- xalqaro prefikslarning reklama matnidagi manipulyativ imkoniyatlarini tahlil qilish;
- xorijiy prefikslarning o'zbek reklama tilidagi derivatsion faolligini baholash;
- reklama tilida yuzaga kelayotgan lisoniy o'yinlarning ekolingvistik oqibatlarini ko'rsatish.

Usullar

Tadqiqot antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida amalga oshirildi. Ishda lingvopragmatik, psixolingvistik, tavsifiy, komponent tahlili, diskursiv tahlil hamda morfologik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy o'zbek reklama diskursidan olingan reklama matnlari xizmat qildi. Tahlil davomida reklama matnlarida uchraydigan ekspressiv affikslar funksional-pragmatik jihatdan guruhlariga ajratildi hamda ularning iste'molchi ongiga ta'sir mexanizmlari izohlandi. Shuningdek, xorijiy prefikslarning milliy o'zaklar bilan birikish xususiyatlari derivatsion va ekolingvistik nuqtai nazardan baholandi.

Natijalar va mulohaza

Ekspressiv morfologiya reklama matnining ta'sirchanligini ta'minlovchi muhim lisoniy mexanizmlardan biridir. So'z yasovchi va shakl yasovchi affikslar yordamida mahsulotning sifati bo'rttirib ko'rsatiladi, unga ijobiy baho beriladi yoki iste'molchi bilan emotsional yaqinlik hosil qilinadi. Ayniqsa, subyektiv-baholovchi suffikslar hamda xalqaro prefikslarning reklama matnlarida faol qo'llanilishi morfologik birliklarning nafaqat nominativ, balki kuchli pragmatik salohiyatga ham egaligini ko'rsatadi. Bunday vositalar reklama xabarining qisqa hajmda katta mazmuniy va emotsional yukni ifodalashiga xizmat qiladi.

Globalashuv jarayonlari natijasida o'zbek reklama tiliga xorijiy prefikslarning keng kirib kelishi zamonaviy morfologik jarayonlarning eng xarakterli ko'rinishlaridan biriga aylandi. *Super-, mega-, ultra-, giper-, anti-, top-, VIP-* kabi xalqaro morfemalar reklama matnlarida mahsulotning ustunligini ta'kidlash, uni zamonaviy va nufuzli sifatida namoyish etish hamda iste'molchining diqqatini tezkor jalb etish vositasi sifatida faol qo'llanmoqda. Biroq ushbu hodisa nafaqat pragmatik samaradorlik, balki milliy tilning morfologik me'yorlari va ekologiyasi nuqtai nazaridan ham ilmiy baholanishi lozim bo'lgan masalalardan biridir.

B.Soyolsurenning tadqiqotlarida ham ta'kidlanganidek, o'zlashgan affikslar dastlab yangi tushunchalarni nomlash uchun tilga kirib kelsa, keyinchalik ular o'zlarining maishiy va hissiy-baholovchi xususiyatlarini kengaytirib, tilning so'z yasash tizimida mahsuldor bo'lib boradi[Soyolsuren

B., 2003:14.]. O'zbek reklamasida ham super yoki mega qo'shimchalari endilikda faqat xorijiy so'zlarga emas, balki sof o'zbekcha o'zaklarga ham qo'shib, lisoniy ximeralarni, ya'ni turli til unsurlarining qorishuvidan hosil bo'lgan duragay so'zlarni yuzaga keltirmoqda.

Bugungi kunga qadar reklama diskursining pragmatik, stilistik va psixolingvistik xususiyatlariga bag'ishlangan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ekspressiv affikslarning reklama matnidagi funksional-pragmatik imkoniyatlari hamda ularning ekolingvistik oqibatlari kompleks tarzda yetarlicha yoritilmagan. Xususan, xorijiy prefikslarning milliy o'zaklar bilan birikishi natijasida yuzaga kelayotgan yangi morfologik birliklarni tizimli ravishda tahlil qilish, ularning reklama kommunikatsiyasidagi manipulyativ vazifalarini aniqlash va milliy til me'yorlariga ta'sirini baholash dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Reklama diskursining lingvopragmatik tabiatini belgilovchi asosiy omillardan biri unda qo'llaniladigan til birliklarining kommunikativ maqsadga bo'ysundirilganligidir. Reklama matnida har bir fonetik, leksik, grammatik va uslubiy vosita iste'molchining diqqatini jalb qilish, mahsulot haqidagi ijobiy tasavvurni shakllantirish hamda uni muayyan harakatga undash vazifasini bajaradi. Shu jihatdan morfologik birliklar, ayniqsa ekspressiv affikslar, reklama diskursining ichki pragmatik mexanizmlarini harakatga keltiruvchi muhim vositalardan biri hisoblanadi.

Tilshunoslikda affikslarning vazifasi uzoq vaqt davomida asosan grammatik kategoriya va so'z yasalishi bilan bog'lab talqin etib kelindi. Biroq zamonaviy pragmalingvistika va psixolingvistika nuqtai nazaridan qaralganda, affikslar grammatik shakl hosil qilish bilangina cheklanmay, nutqning emotsional-ekspressiv mazmunini kuchaytiruvchi, baholash munosabatini ifodalovchi hamda kommunikativ ta'sirni boshqaruvchi lisoniy vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, reklama matnlarida affikslarning tanlanishi tasodifiy emas, balki muallifning pragmatik strategiyasi bilan belgilanadi.

Ekspressiv affikslarning reklamadagi ta'sirchanligi, avvalo, ularning baholovchi semantikani ixcham shaklda ifodalay olish xususiyati bilan izohlanadi. Oddiy grammatik vosita sifatida qaraladigan qo'shimcha reklama matnida mahsulotning sifati, qiymati yoki foydalilik darajasini bevosita baholovchi signalga aylanadi. Natijada iste'molchi so'zning lug'aviy ma'nosinigina emas, balki affiks orqali uzatilayotgan yashirin bahoni ham idrok etadi. Shu sababli reklama tilida ekspressiv affikslar ko'pincha matnning semantik markazini tashkil etadi.

Psixolingvistik tadqiqotlar inson miyasida axborotning tezkor qayta ishlanishi jarayonida grammatik jihatdan ixcham, biroq baholash komponentiga ega birliklar alohida e'tibor uyg'otishini ko'rsatadi. Reklama matni aynan mana shu kognitiv xususiyatdan foydalanadi. Mahsulot nomi yoki tavsifiga qo'shilgan ekspressiv affiks iste'molchining diqqatini uzoq izohsiz ham kerakli yo'nalishga buradi. Bunda morfologik birlik semantik ma'nodan ko'ra ko'proq pragmatik vazifani bajaradi.

Ekspressiv affikslarning reklama kommunikatsiyasidagi funksiyalarini shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh mahsulotning sifat yoki darajasini kuchaytiruvchi affikslardan iborat. Ular mahsulotni odatiy tovar sifatida emas, balki o'z toifasidagi eng mukammal namuna sifatida namoyon etishga xizmat qiladi. Reklama matnida bunday vositalar mahsulotning obyektiv xususiyatidan ko'ra, uning xaridor ongidagi qabul qilinish modelini shakllantirishga yo'naltiriladi.

Ikkinchi guruh iste'molchi bilan emotsional yaqinlik hosil qiluvchi subyektiv-baholovchi affikslarni qamrab oladi. Mazkur morfemalar reklama matniga samimiylilik, iliqlik va ishonch ohangini olib kiradi. Ayniqsa, bolalar mahsulotlari, oziq-ovqat, kosmetika va maishiy xizmatlar reklamasi bunday vositalar iste'molchining hissiy qabul qilish mexanizmlarini faollashtirishda muhim o'rin tutadi.

Uchinchi guruh esa mahsulotga zamonaviylik, xalqaro standart va innovatsionlik semalari-ni yuklovchi xorijiy prefikslardan tashkil topadi [Potapova G. A. 2014: 12.]. Mazkur morfemalar grammatik jihatdan o'zbek tiliga xos bo'lmagan vositalar sanalsa-da, reklama diskursida ular kuchli manipulyativ birlik sifatida faol ishlatilmoqda. Aynan shu hodisa reklama tilining pragmatik maqsadlari bilan milliy morfologik me'yorlar o'rtasidagi murakkab munosabatni yuzaga chiqaradi.

Ekspressiv affikslarning reklamadagi samaradorligini faqat ularning semantik imkoniyatlari bilan izohlash yetarli emas. Ularning ta'sir kuchi iste'molchining mavjud bilimlari, madaniy tajribasi, ijtimoiy qadriyatlari va psixologik kutishlari bilan ham chambarchas bog'liq. Bir xil affiks turli auditoriyada turlicha assotsiatsiyalar uyg'otishi mumkin. Masalan, xalqaro prefikslar yosh iste'molchilar tomonidan zamonaviylik va innovatsionlik belgisi sifatida qabul qilinsa, katta yoshdagi auditoriya ularni ortiqcha bo'rttirish yoki sun'iy ta'sir vositasi sifatida baholashi ehtimoldan xoli emas. Demak, reklama matnida ekspressiv affikslarning pragmatik samaradorligi nafaqat ularning lisoniy tabiatiga, balki auditoriyaning kognitiv va madaniy xususiyatlariga ham bog'liqdir.

Shuningdek, ekspressiv affikslar reklama matnining iqtisodiylikini ham ta'minlaydi. Reklama kommunikatsiyasida matn hajmini qisqartirish, biroq axborot va baholash yukini saqlab qolish muhim talab hisoblanadi. Affikslar aynan shu vazifani bajarib, bir necha so'z bilan ifodalanishi mumkin bo'lgan mazmunni bitta leksik birlik tarkibida mujassamlashtiradi. Shu bois ular reklama matnining informativ zichligini oshiruvchi va uning kommunikativ samaradorligini kuchaytiruvchi morfologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Reklama diskursining muvaffaqiyati ko'p jihatdan iste'molchi bilan qanday kommunikativ munosabat o'rnatilishiga bog'liq. Zamonaviy pragmatlingvistika reklama matnini axborot uzatish vositasi emas, balki adresat ongiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan psixologik faoliyat mahsuli sifatida baholaydi. Ana shu jarayonda subyektiv-baholovchi affikslar reklama matnining eng faol morfologik komponentlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ular grammatik ma'nodan tashqari baholash, emotsionallik va yaqinlik semalarini hosil qilib, reklama xabarining sugestiv salohiyatini kuchaytiradi.

O'zbek tilida subyektiv munosabatni ifodalovchi *-jon, -gina, -cha, -voy, -xon, -oy* kabi affikslar qadimdan nutqning emotsional-ekspressiv qatlamini shakllantirib kelgan. Mazkur morfemalar predmetning obyektiv xususiyatini emas, balki so'zlovchining unga nisbatan hissiy munosabatini ifodalaydi. Reklama kommunikatsiyasida esa ushbu xususiyat pragmatik maqsadga bo'ysundiriladi.

Psixolingvistika nuqtai nazaridan inson miyasi hissiy bo'yoqdor birliklarni neytral axborotga nisbatan tezroq qabul qiladi va uzoqroq eslab qoladi. Reklama matnida qo'llangan subyektiv-baholovchi affikslar aynan shu mexanizmga ta'sir ko'rsatadi. Ular mahsulotning real xususiyatini emas, balki iste'molchining mahsulot haqidagi hissiy tasavvurini shakllantirishga xizmat qiladi.

Masalan, *"Bolajoningiz uchun tabiiy sharbat"*, *"Shirintoylar tanlovi"*, *"Mittivoylar uchun xavfsiz parvarish"* kabi reklama matnlarida qo'llanilgan *-jon* va *-toy* morfemalari bolaga nisbatan mehr, himoya va g'amxo'rlik hissini faollashtiradi. Mazkur birliklar reklama qilinayotgan mahsulotning kimyoviy tarkibi yoki sifat ko'rsatkichlari haqida hech qanday qo'shimcha axborot bermaydi. Shunga qaramay, ular iste'molchida mahsulot ishonchli va mehr bilan yaratilgan degan psixologik taassurotni yuzaga keltiradi.

Shu jihatdan subyektiv-baholovchi affikslarning ta'siri mantiqiy emas, balki affektiv xarakterga ega. Xaridor reklama matnini ratsional tahlil qilishdan oldin uning emotsional komponentini qabul qiladi. Natijada reklama xabari tanqidiy tafakkur bosqichiga yetib bormasdan ijobiy assotsiatsiyalarni shakllantirishga ulguradi.

Subyektiv-baholovchi affikslarning yana bir muhim funksiyasi kommunikativ masofani qisqartirishdan iborat. Reklama beruvchi va iste'molchi o'rtasida mavjud bo'lgan rasmiylik hissi aynan shunday morfologik vositalar yordamida yumshatiladi. Reklama matni sun'iy tijoriy murojaatdan samimiy muloqot tusiga kiradi. Natijada adresat reklama xabarini begona kompaniyaning tijoriy taklifi emas, balki o'ziga yaqin insonning tavsiyasi sifatida qabul qilishi mumkin.

Bu hodisa ayniqsa oziq-ovqat, bolalar mahsulotlari, farmatsevtika va kosmetika reklamalarida yaqqol kuzatiladi. Masalan, "*Arzongina narxlarida*", "*Mazzagina ta'm*", "*Mo'jazgina uy*", "*Muzdekkina ichimlik*" kabi birikmalarda -gina affiksi predmetning kichikligini emas, balki uning yoqimlilik, qulayligi va xaridorga mosligini ifodalaydi. Morfema mahsulotni "zararsiz", "yengil", "qulay" va "oson tanlanadigan" obraz bilan bog'laydi.

Xulosa

Shunday qilib, reklama diskursida subyektiv-baholovchi affikslar mahsulot tavsifining grammatik elementi emas, balki adresatning hissiy dunyosiga ta'sir ko'rsatuvchi psixolingvistik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Ular reklama kommunikatsiyasida ishonch, yaqinlik, samimiyat va ijobiy baholashni shakllantiruvchi eng samarali morfologik vositalardan biri hisoblanadi.

Globallashuv va bozor iqtisodiyotining jadallashuvi reklama tiliga xalqaro morfologik elementlarning faol kirib kelishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, *super-*, *mega-*, *ultra-*, *giper-*, *anti-*, *top-*, *VIP-* kabi prefikslarning reklama matnlarida muntazam qo'llanilishi o'zbek tilining zamonaviy morfologik taraqqiyotidagi eng muhim hodisalardan biridir.

G.A. Potapova xorijiy morfemalarning qabul qiluvchi til tizimiga kirib borishini bosqichma-bosqich rivojlanadigan jarayon sifatida izohlaydi [Potapova G. A. 2014: 12.]. Olimaning fikricha, dastlab xorijiy morfemalar o'zlashma so'zlar tarkibida uchraydi, keyinchalik ular mustaqil morfologik birlik sifatida anglanadi va nihoyat mahalliy o'zaklar bilan birikib yangi derivatsion modellarni hosil qiladi. Aynan uchinchi bosqich reklama diskursida ayniqsa faol namoyon bo'lmoqda.

Masalan, *super-chegirma*, *mega-yutuq*, *ultra-tozalovchi*, *giper-arzon*, *anti-dog'*, *VIP-xizmat* kabi birliklar reklama tilining odatiy elementiga aylanib ulgurdi. Ushbu birliklarning aksariyatida prefiksning vazifasi grammatik emas, balki baholovchi va manipulyativ xarakter kasb etadi.

B. Soyolsuren ham o'z tadqiqotlarida o'zlashgan affikslarning dastlab nominativ vazifa bajarishi, keyinchalik esa ekspressiv va baholovchi funksiyalarni o'z zimmasiga olishini ta'kidlaydi [Soyolsuren B., 2003:14.].

Reklama diskursida kuzatilayotgan holat aynan shu nazariy qarashni tasdiqlaydi. Bugungi kunda *super-* yoki *mega-* prefikslari miqdoriy kattalikni emas, balki "eng yaxshi", "eng foydali", "eng zamonaviy" degan baholovchi semalarni ifodalamoqda.

Psixolingvistik jihatdan bunday prefikslarning ta'siri inson idrokining kontrastni tez ilg'ash xususiyati bilan izohlanadi [Potapova G. A. 2014:16]. Oddiy "*chegirma*" so'zi iste'molchida odatiy axborotni uyg'otsa, "*mega-chegirma*" yoki "*super-chegirma*" shakllari kutilmagan morfologik kontrast hosil qilib, diqqatni darhol o'ziga tortadi. Bu hodisa kognitiv psixologiyada *novelty effect* – yangilik effekti sifatida izohlanadi.

Shuningdek, xalqaro prefikslar mahsulotga sun'iy ravishda global nufuz yuklaydi. Iste'molchi ko'pincha bunday birliklarni zamonaviy texnologiyalar, xalqaro standart va yuqori sifat bilan bog'laydi. Natijada reklama matni mahsulotning obyektiv xususiyatini emas, balki uning ramziy qiymatini sotishga harakat qiladi.

Manipulyativ ta'sirning yana bir muhim jihati shundaki, prefikslar mahsulot sifati haqida aniq fakt bermaydi. Masalan, "*super-yuvish kukuni*" yoki "*ultra-tozalash formulasi*" iboralarida "su-

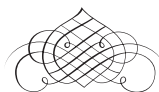
per” va “ultra” komponentlari hech qanday o‘lchov mezoniga ega emas. Shunga qaramay, ular iste’molchi ongida maksimal samaradorlik haqidagi tasavvurni shakllantiradi. Demak, bunday morfologik birliklarning asosiy vazifasi axborot uzatish emas, balki baholashni boshqarishdan iborat.

Shu bilan birga, xorijiy prefikslarning o‘zbekcha o‘zaklar bilan erkin birikishi milliy morfologik me’yorlarga ham muayyan bosim ko‘rsatmoqda. Reklama matnida yuzaga kelayotgan *super-to‘lov*, *mega-yutuq*, *ultra-arzon* kabi birliklar grammatik zarurat natijasi emas, balki tijoriy pragmatikaning mahsulidir. Bu esa reklama diskursida kommunikativ samaradorlik va til me’yorlari o‘rtasidagi ziddiyatni yanada yaqqol namoyon etadi.

Demak, ekspressiv affikslar reklama diskursida grammatik vosita maqomidan chiqib, mahsulotni baholash, iste’molchini ruhiy jihatdan ishontirish, emotsional yaqinlikni yuzaga keltirish hamda reklama xabarining pragmatik ta’sirini kuchaytirishga xizmat qiluvchi ko‘p funksiyali kommunikativ birlikka aylanadi. Aynan shu jihat ularni zamonaviy reklama tilining eng faol va dinamik morfologik vositalaridan biri sifatida baholash imkonini beradi.

Adabiyotlar / References

1. Soyolsuren B. *Inoyazychnye slova s zaimstvovannymi suffiksami v sovremennom russkom yazyke: na materiale slov s suffiksami -azh, -er, -ing: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk.* – Moskva, 2003.
2. Potapova G. A. *Funktsionirovanie inoyazychnykh morfem v russkom yazyke na rubezhe XX–XXI vekov: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk.* – Nizhniy Novgorod, 2014.
3. Anisimova E. E. *Lingvistika teksta i mezhkulturnaya kommunikatsiya (na materiale kreolizovannykh tekstov).* – Moskva: Akademiya, 2003. – 128 s.
4. Lebedev-Lyubimov A. N. *Psikhologiya reklamy.* – Sankt-Peterburg: Piter, 2002. – 368 s.
5. Serl J. R. *Chto takoe rechevoy akt? // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. 17.* – Moskva: Progress, 1986. – S. 151–169.
6. Mamirova D. Sh. *O‘zbek reklama matnlarining sotsiolingvistik xususiyatlari: filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss.* – Toshkent, 2024.
7. Rustamov A. *So‘z xususida so‘z.* – Toshkent: Yosh gvardiya, 1987. – B. 13–21.
8. Pyadysheva T. G. *Reklamnaya kommunikatsiya kak multiplikatsiya tsennostey sovremenno-go obshchestva // Sotsialno-ekonomicheskie yavleniya i protsessy.* – Tambov, 2011. – No. 8. – S. 170–173.

VIRTUAL MAKONDA QADRIYATLAR TIZIMINING SHAKLLANISHI VA DINAMIKASI

The formation and dynamics of the value
system in the virtual space

**Gavharoy
KOMILOVA,**
Filologiya fanlari
bo'yicha falsafa
doktori (PhD)
Toshkent davlat
o'zbek tili va
adabiyoti universiteti
dotsenti

E-pochta: r_gavharoy@mail.ru
ORCID: 0000-0003-
4846-2100

Yetib kelgan/ Received:
03.07.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 06.09.2026

Annotatsiya: Tadqiqot virtual hamjamiyatlarda qadriyatlarning dinamik, moslashuvchan va ko'p qatlamli tabiati bilan bog'liq jarayonlarni o'rganishga qaratilgan. Maqolada, shuningdek, virtual o'zlik, affektiv munosabatlar, axborot oqimlari va algoritmik medlashuv kabi omillarning qadriyatlarga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu tadqiqot virtual makon ijtimoiy-madaniy munosabatlarning yangi platformasi sifatida undagi qadriyatlar tizimining o'zgaruvchanligi, ijtimoiylashuvi va diskursda voqelanishini tahlil qilish dolzarbligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari onlayn diskursning baholash o'lchovlari hamda raqamli jamiyatda dominant qadriyatlarni aniqlashga xizmat qiladi. Internet muloqotining spontanlik xususiyati uning ilmiy tahlil qilish zaruratini keltirib chiqaradi. "Spontan fenomen" deb qaralishiga sabab, virtual aloqa til me'yorlari va muloqot qoidalarining qat'iy qoliplar asosida emas, jonli jarayonda, tartibsiz (xaotik) tarzda shakllanishidir.

Kalit so'zlar: virtual makon, virtual o'zlik, virtual kommunikant, axborot oqimi, qadriyatlar tizimi, ijtimoiylashuv.

Abstract. The study focuses on the processes related to the dynamic, adaptive, and multi-layered nature of values within virtual communities. The article also examines the influence of factors such as digital identity, virtual self, affective relationships, information flows, and algorithmic mediation on these values. It establishes the relevance of analyzing the variability, socialization, and discursive realization of the value system within the virtual space, which serves as a new platform for socio-cultural relations. The research findings will help establish evaluative metrics for online discourse and identify dominant values in a digital society. The spontaneous nature of internet communication necessitates its scientific analysis. It is considered a "spontaneous phenomenon" because, in virtual communication, linguistic norms and rules of interaction are not formed based on rigid templates but rather take shape organically and at times chaotically within a live process.

Key words: virtual space, virtual identity, virtual communicant, information flow, system of values, socialization.

Kirish. Hozirgi kunda jahon tilshunosligida diskursiv maydonning kengayishi kuzatilmoqda. Mazkur jarayonni tilshunoslikning diqqat markazi an'anaviy adabiy tildan, kundalik muloqot tomon siljigani bilan izohlash mumkin. Ayni paytda, soha vakillari tomonidan tilga grammatik

qoidalar yig'indisi emas, ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi vosita (oiladagi suhbatlar, internetdagi izohlar) deb qarash miqyosi ortmoqda. Virtual muloqotda ham milliy-madaniy farqlar mavjudligi, matn virtual shaxs aksiosferasi prizmasidan o'tishi virtual makon qadriyatlar tizimini o'rganishning dolzarbligini ko'rsatadi. Bu kabi ilmiy ishlar raqamli aksiolingvistika, diskursiv aksiolingvistika kabi yo'nalishlarning paydo bo'lishiga zamin hozirladi.

Zamonaviy tilshunoslik, jumladan, diskursiv aksiolingvistikada tilning kundalik faoliyatini o'rganishga alohida urg'u qaratilib, moda diskursi, shaxslararo muloqot diskursi, sport diskursi va boshqa turli shakldagi internet diskurslari atroficha tahlil qilinmoqda. Mazkur muloqot bugungi kun insonining hayotidan muhim joy olgani sababli bir qator ilmiy ishlarning obyekti o'rnida tadqiq qilinishiga sabab bo'lmoqda. Internet muloqoti murakkab va ko'p qatlamli fenomenligi chuqur metodologik integrativ yondashuvni talab qiladi. U texnologik, lingvistik va kognitiv tizimlarning chorrahasida joylashgan bo'lib, kommunikatsiyaning an'anaviy shakllarini transformatsiya qiladi. Inson ongining lingvistik va emotsional aksi sifatida qadriyatlarning shakllanishi, uzatish va o'zgartirishning asosiy makoniga aylanadi.

Ijtimoiy-siyosiy diskursda internet-izohlar ijtimoiy-siyosiy fikrni shakllantiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayonni siyosiy terminologiyaaning kundalik muloqotga kirib kelishi deb izohlash o'rinli. Demak, raqamli aksiolingvistika aksiolingvistik+pragmalingvistik tahlillar integratsiyasiga talabni oshiradi. Zero tilshunos nafaqat lisoniy birlikni, balki uning ostida turgan ijtimoiy niyat va pragmatik maqsadni ilg'ashi, matnda ifodalangan qadriyatlarning vazifasini tahlil qilishi kerak bo'ladi.

Virtual muloqot shunchaki texnik vosita emas, balki antropologik va sotsiomadaniy transformatsiya omili sifatida tadqiq etish joriy ilmiy paradigmada asosiy masalalardan biri deb e'tirof etilmoqda. Virtual makonda virtual antropogenez "yangi turdagi inson"ning yuzaga kelishi mazkur doiradagi munozaralarni kengaytiradi. Demak, raqamli aksiolingvistikaning tahlildagi eng yaqin hamkorlari deb virtual antropologiya, kiber antropologiya, virtual etnografiya singari zamonaviy fanlarni ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Virtual antropogenez bu insonning raqamli muhitda shakllanishi, o'zini namoyon qilishi, ijtimoiylashuvi va identitetning transformatsiyasini o'rganuvchi fan yo'nalishidir. Haqiqatdan ham, ijtimoiy tarmoq yoki online jamoada virtual inson tarkib topadi; u identitetning ko'p qatlamli, ya'ni offline/online, moslashuvchan yoki permormativligi, gibrid qadriyatlarga egaligi bilan karakterlanadi.

Virtual makonda inson bir vaqtning o'zida bir nechta vazifalar (profil, avatar, nick-name, virtual rol)ni bajarishi mumkinligi bu boradagi lingvistik tadqiqotlarning dolzarbligini yana-da oshiradi. Bu holat fanda antroposning "ko'p identifikatsiyalangan shakl"ga o'tishi [Hine 2011, 45] deb izohlanadi.

Muhokama. An'anaviy qadriyatlarning virtual qadriyatlar tizimidan farqlovchi bir nechta omillar mavjud. Ulardan biri, ijtimoiylashuv jarayonidir. Klassik antropogenizda ijtimoiylashuv oila, bog'cha, maktab, umuman, jamiyatda yuz bergan bo'lsa, virtual antropogenizda bu holat ijtimoiy tarmoq, gaming platforma, metavers, online hamjamiyatlarda kuzatiladi. Shu bilan birga, ko'p tilli va ko'p madaniyatli kommunikativ makonda turli lingvomadaniy qadriyat tizimlari bilan o'zaro aloqaga kirishishi natijasida aksiologik plyuralizm namoyon bo'ladi. Natijada lingvistik xilma-xillikni hisobga oluvchi plyuralistik aksiologik yondashuvga ehtiyoj ortadi.

Howard Rheingold virtual jamiyatlarni "yangi ijtimoiy organizm" [Rheingold 1993] deb ta'riflaganidek, bu tabiiy ravishda raqamli madaniyatning shakllanishini anglatadi. Inson ehtiyojlarga qarab yangi madaniy kod, emoji va memlar, yangi etiket normalari, yangi qadriyatlar tizimini quradi va bu uning muloqot vositalarida aks etadi.

Demak, virtual antropogeniz bu insonning raqamli rivojlanish jarayonidir. U identitet, ijtimoiylashuv, qadriyatlar, madaniy va kommunikativ muloqotning digital muhitda qayta tashkil topishi bilan xarakterlanadi. Raqamli texnologiyalar antropogenizning tabiiy davomiyligi sifatida unga tegishli baholovchi mezon va qadriyatlar iyerarxiyasini tahlil qilish ahamiyatini oshiradi, va natijada zamonaviy antropologiya, sotsiologiya, media diskurs bilan bogʻliq aksiologvistik tadqiqotlarni transdistsiplinar ilmiy yoʻnalish sifatida ochiqlaydi.

Virtual makon qadriyatlar tizimi zamonaviy antropologiya, diskursiv tilshunoslik va raqamli kommunikatsiya nazariyalari kesishgan nuqtada shakllanadigan murakkab sotsiomadaniy hodisa hisoblanadi. Olib borilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, raqamli muhit qadriyatlari klassik davrdagi qadriyatlardak barqaror emas. Quyida virtual makon qadriyatlar tizimining oʻziga xos jihatlarini koʻrib chiqamiz:

1. Platformaviy arxitektura egaligi va raqamli kommunikatsiya mexanizmlari taʼsirida shakllanishi.

Kristina Xayn taʼkidlaganidek, onlayn hamjamiyatlarda qadriyatlar “stabil emas, balki jarayon davomida doimiy ravishda yangilanib boradigan sotsial konstruksiya” [Hine: koʻrsatilgan manba] dir. Uning fikricha, virtual makondagi ijtimoiy munosabatlar figital (fizik+digital) xarakterga ega, bunga sabab qadriyatlarning mazmun– mundarijasi maʼlum platforma kontekstida qayta talqin qilinishidir. Demak, qadriyatning oʻzi emas, uning interpretatsiyasi oʻzgaruvchan boʻladi. Anʼanaviy jamiyatda esa qadriyatning oʻzi dinamik differensiyalanadi.

2. Qadriyatlarda virtual oʻzlik va axloqiy meʼyorlar oʻzgaruvchanligi.

Virtual jamiyat qadriyatlar tizimining shakllanishida identitet va axloqiy meʼyorlar ahamiyatga ega. Ilmiy ishlarda [Turkle 1995; 347] virtual jamiyat qadriyatlar koʻp edentitetlik fenomen deb sharhlanadi, “moslashuvchan oʻzlik” esa qadriyatlar tizimini qayta shakllantiruvchi asosiy mexanizm ekanligi aniqlangan. Tadqiqotga koʻra, virtual makonda erkinlik muhim qadriyat sifatida qaralsada, masʼuliyatning pasayishi va anonimlikning kuchayishi baʼzi axloqiy meʼyorlarning buzilishiga olib keladi. Bu esa virtual jamiyatlarning qadriyatlar tizimida axloqiy nazoratning kuchsizlanishi va meʼyoriy chegaralarning noaniqlashuviga shart-sharoit yaratadi.

3. Ochiq bilimlar makoni.

Xovard Rheyngold virtual jamiyatlarni “oʻzaro bilim almashinuv va hamkorlikka asoslangan ijtimoiy tuzilma” sifatida tasvirlaydi [Rheingold 1993, 292]. Tadqiqot xulosalarida oʻzaro yordam, jamoaviylik, ishtirokchilik madaniyati, ochiq bilim, hamdardlik (solidarnost) kabi qadriyatlar ustuvor ekanligi empirik jihatdan tasdiqlangan. 2.07.2026-yil kun.uz saytida *Xitoyda oʻrtoqlari bilan bekinmashoq oʻynab adashib qolgan bola 35 yil deganda oilasi bagʻriga qaytdi* nomli maqola eʼlon qilindi. Bu postga qoldirilgan izohlar tahlili fikrimiz isbotidir: **bekhruzbek_jovliyeb** nik egasi: *Moʻjiza roʻy berib Surxondaryo Sangardakda yuqolgan ZUBAYR ukamiz ham topilsin□□□ 61 ta, bu_kulgili* nik egasi: *Gap yuq lekin ☺ ☺ ☺ internetni eng katta foydalaridan biri bu ♀ 121ta, ixtiyor.95k: Kulib yozayotgan insonlaga qoyil qomadim yoshligida yoʻqolib qolib 35 yil dgan-da oilasini topgan soqov inson xaqida maʼlumot berilgan nmasi kulguli ♀ 1721 ta like bosilgan.* Bu internet-izohlar va ularga bildirilgan ijobiy munosabat, yaʼni yoqtirishlar soni ishtirokchilik madaniyati, hamdardlik (solidarnost) kabi qadriyatlarni ustuvorligini voqelantirgan.

4. Platforma kapitalizmi va algoritmik nazoratning qadriyatlarga taʼsiri

Virtual olam qadriyatlarining yana bir jihati texnologik, iqtisodiy omillar bilan shartlangani hamda platforma kapitalizmi mahsuli ekanligidir. Maʼlum bir ijtimoiy tarmoq oʻz qadriyatlarini ilgari suradi va talqin ham shu qadriyat fonida shakllanadi. Shuningdek, reklama matnlarida argumentativ algoritm, yaʼni, ishontirish texnologiyasi faol qurol boʻlib, mahsulot egalarining manfaatlariga xizmat qiladi. Jumladan, coca-cola oila qadriyati vositasida jamiyat ichiga kirib

borgan: “*Sizning dasturxoningiz. Uni mo‘jizaga aylantiring*”. Dasturxon milliy aksiosferadagi eng muhim konsept sifatida mehmondo‘stlik, milliy an‘ana, oila, saxovat kabi qadriyatlarni ifodalaydi. Reklama diskursida mahsulotning funksional xususiyati emas, aksiologik ma‘nosi muhim hisoblanadi. Anglashiladiki, reklama matnida dasturxon so‘zi kuchli presuppozitsiyani hosil qilgan. Tomoshabin ongida avtomatik tarzda oila davrasi, milliy taom, mehmondo‘stlik, quvonch, birgalikda ovqatlanish kabi ijobiy holat va qadriyatlar gavdalangan. Demak, reklama matnini tuzishda auditoriyaning qadriyatlariga tayanilgan va natijada global brendning mahalliy madaniyatga moslashib, reklama diskursining aksiologik yuklamasini oshirgan.

5. Virtual qadriyatlarning kommunikativ va semiotik ko‘rinishlari

Virtual olam qadriyatlari lingvistik, semiotik va vizual kodlar vositasida moddiylashadi. Daniel Miller va Heather Horst raqamli kommunikatsiya qadriyatlarining ifodalanishida ikonografik belgilar, emoji, memlar va qisqa nutq formulalarining alohida mavqeyi borligi [Miller H., Horst 2012] ni ta’kidlaydi. Bu digital semiotik yo‘nalish sifatida qadriyatlarning yangi ekspressiv shakllarini yaratadi, va shuningdek, virtual qadriyatlar tizimidagi diffuziya jarayoniga zamin hozirlaydi.

Shuningdek, virtual dunyoda insonning nafaqat muloqot uslubi, balki uning “psixologiyasi va biologiyasi” ham o‘zgarishi mumkinligi “homo virtualis” tushunchasi bilan bog‘liq ilmiy ishlarni tezlashtirdi. Lug‘atlarda “Haqiqiy va jismoniy dunyo virtual muhitga to‘qnash kelgan sharoitda o‘zining psixologik va mental muvozanatini saqlay oladigan hamda kompyuter dunyosi bilan real/fizik dunyo o‘rtasidagi farqlar tobora kamayib borayotganligini inobatga olgan holda, fizik va virtual realliklarni ajrata olgan holda ularni qurishga qodir bo‘lgan inson” deb izohlanadi [https://vitrinelinguistique.oqlf.gouv.qc.ca/fiche_gdt/fiche/8370494/homo-virtualis?utm_source=chatgpt.com]. Homo virtualis virtual muhitda bir nechta identitetifikatsiya orqali faol bo‘lsa-da, real va internetdagi o‘zlik o‘rtasidagi farqni saqlagan shaxsga nisbatan qo‘llanadi. Psixologiya [Koletsy 2022] da insonning virtual muhitdagi idroki, xulqi va ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonlarini o‘rganish maqsad qilingan bo‘lsa, sotsiologiya [Быльева Д., Заморев А, Нам Т. 2018] da virtual shaxs alohida ijtimoiy hodisa o‘rnida tadqiq qilingan.

Xulosa. Bu kabi ilmiy izlanishlar virtual shaxsiyatni til, madaniyat va ijtimoiy muloqot kontekstida tahlil qilish imkonini beradi. Real va internetdagi o‘zlik o‘rtasidagi farq muvozanatini idrok qilishda insonning ona tili va milliy qadriyatlarini muhimligini nazarda tutgan holda, aksiologik tahlil lozim deb o‘ylaymiz.

Maqola xulosasiga ko‘ra, virtual qadriyatlar an‘anaviy jamiyat qadriyatlardan diffirensial jihatlari bilan alohidalik kasb etishi aniqlandi, ya’ni ular platformaga bog‘liq ravishda optimallasadi; identitetning moslashuvchan shakllari orqali semantik strukturasi yangilanadi; hamkorlik va ishtirokchilik, o‘zini namoyon etish qadriyatlarini shakllantiradi va uzatadi; platforma kapitalizmi mahsuli sifatida yuzaga keladi va ijtimoiylashadi; lingvosemiotik shakllar vositasida tarqalish imkoniyatlari ega.

Adabiyotlar / References

1. Быльева Д., Заморев А., Нам Т. *Homo virtualis: sosialnoye bytiye v virtualnoy realnosti* // *Gumanitarnyye i obuyestvennyye nauki*. 2018. t. 9, № 4. s. 29–38. DOI: 10.18721/JHSS.9404 UDK 14:004.946
2. Van Dijk, T.A. (1998) *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London EC2A 4PU.
3. James Paul Gee. *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. –New York, 2011.

-
4. Koletsi, M. (2022). *Psychology and Cybernetics. Homo Virtualis*, 5(1), 1–11. <https://doi.org/10.12681/homvir.30312>
 5. Martin J., White P.R. *The language of evaluation: appraisal in English*. – Great Britain, 2005.
 6. Miller H., Horst H. *Digital Anthropology*. – London, 2012. – P.328.
 7. Hine C. “Virtual Ethnography” (2000); Sherry Turkle “Life on the Screen”. – London, 2011. – P. 45. <https://doi.org/10.4135/9780857020277>
 8. Turkle Sh. *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. – New York, 1995. – P.347.
 9. Rheingold H. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. – AQSh, 1993. – P.282.
 10. Ro‘zimovna, K. G. (2026). *Axiolinguistic Models of Value Occurrence in the Uzbek Language (Cognitive-Conceptual Model)*. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 7(2), 158–162.
 11. https://vitrinelinguistique.oqlf.gouv.qc.ca/fiche-gdt/fiche/8370494/homo-virtualis?utm_source=chatgpt.com

ANTROPONIMLARGA TARIXIY YONDASHUV: “NUSRATNOMA” ASARI MISOLIDA

**A Historical Approach to Anthroponyms:
The Case of the “Nusratnama”**

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI asr boshlari tarixnavisligining noyob namunasi bo‘lgan “Tavorixi guzida – Nusratnoma” asaridagi antroponimlar tizimi tarixiy va lisoniy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Muallif kishi ismlarini shunchaki nomlash vositasi emas, balki davrning ijtimoiy-siyosiy manzarasi, etnik qatlamlari va mafkuraviy o‘zgarishlarini o‘zida muhrlagan “jonli” manba sifatida tadqiq etadi. Maqolada asardagi turkiy, mo‘g‘ulcha va islomiy ismlarning o‘zaro nisbati xolis yondashuvlar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: antroponimika, “Nusratnoma”, Shayboniylar, tarixiy onomastika, etnik qatlam, turkiy ismlar, shajara, lisoniy manzara.

Abstract. This article explores the system of anthroponyms in “Tavorixi guzida – Nusratnoma” a unique masterpiece of early 16th-century historiography. The author investigates personal names not merely as tools for identification but as “living” sources that encapsulate the era’s socio-political landscape, ethnic layers, and ideological shifts. The study provides an objective analysis of the interplay between Turkic, Mongol, and Islamic names, highlighting their significance in genealogy and the legitimization of political power during the Shaybanid period.

Keywords: Anthroponymy, Nusratnoma, Shaybanids, historical onomastics, ethnic layers, Turkic names, genealogy, linguistic landscape.

Kirish. Insoniyat tarixining har bir davri o‘zidan boy moddiy va ma’naviy meros qoldiradi. Biroq bu meroslar ichida shunday bir qatlam borki, u tildan-tilga o‘tib, asrlar osha bizgacha yetib keladi bu kishi ismlari, ya’ni antroponimlardir. Antroponimika shunchaki ismlarni o‘rganuvchi soha emas, balki xalqning o‘tmishi, e’tiqodi, siyosiy qarashlari va etnik tarkibi aks etgan ko‘zgudir. Markaziy Osiyo xalqlari davlatchilik tarixida muhim burilish nuqtasi bo‘lgan XVI asr boshlari nafaqat siyosiy xaritaning o‘zgarishi, balki madaniy-lisoniy qatlamlarning yangilanishi bilan ham ajralib turadi. Bu davrni anglashda bizga manba bo‘lib xizmat qiluvchi eng muhim asarlardan biri, shubhasiz, “Tavorixi guzida – Nusratnoma”dir [6]. Ushbu asar nafaqat Shayboniylar sulolasining siyosiy g‘alabalarini madh etadi, balki o‘z sahifalarida Dashti Qipchoqdan tortib Movarounnahr gacha bo‘lgan ulkan hududda istiqomat qilgan qabila va urug‘larning, sarkarda va sultonlarning boy ismlar xazinasini antroponi-

Mavludaxon

MUSINJANOVA,

Andijon viloyati

Qo‘rg‘ontepa tumani

MMTB tasarrufidagi
65-IDUM

ona tili va adabiyoti
fani o‘qituvchisi

ORCID:

0009-0002-9075-2347

Yetib kelgan/ Received:

11.08.2026

Qabul qilingan / Accepted:

10.09.2026

mik manzarasini ham saqlab qolgan. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, “Nusratnoma”dagi ismlar tizimi orqali biz o’sha davrdagi turkiy-mo’g’ul an’analari va islomiy qadriyatlarining o’zaro sintezini ko’rishimiz mumkin.

Maqsad va vazifalar. Ushbu maqolaning maqsadi – XVI asr boshlariga oid noyob turkiy manba “Tavorixi guzida – Nusratnoma” asaridagi kishi ismlari (antroponimlar) tizimini tarixiy-lisoniy tahlil qilish orqali Shayboniylar sulolasining siyosiy mafkurasi, etnik tarkibi va ijtimoiy-madaniy transformatsiyasini yoritib berishdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun asardagi ismlarning etnik qatlamlari (turkiy, mo’g’ulcha, islomiy) o’rtasidagi mutanosiblikni aniqlash, hukmdorlar shajarasida ajdodlar ismlarining qayta tiriltirilish sabablarini geosiyosiy nuqtayi nazardan asoslash hamda Temuriylar va Shayboniylar o’rtasidagi simvolik vorislik masalalarini onomastik faktlar yordamida qiyosiy tadqiq etish kabi vazifalar belgilangan.

Usullar. Tadqiqotda “Nusratnoma” asari qo’lyozma nusxalaridagi onomastik birliklarning matniy variantlilikini aniqlash uchun tarixiy-qiyosiy (komparativistik) va lingvistik-tekstologik tahlil usullaridan, kishi ismlarining davr ijtimoiy-siyosiy hayoti hamda sulolaviy mafkura bilan bog’liqligini yoritishda sotsiolingvistik yondashuvdan, shuningdek, ismlar tarkibidagi turkiy, mo’g’ulcha va islomiy qatlamlarning ichki qurilishi hamda ma’no ko’lamini ochib berishda strukturaviy-semantik tahlil usulidan foydalanildi.

Natija va mulohaza. “Nusratnoma” eski o’zbek adabiy tilida yozilgan hamda Chingizxon, Amir Temur va asosan, Shayboniyxon tarixiga bag’ishlangan tarixiy manbadir. Asar muallifi xususida manbashunoslar tomonidan turli fikrlar ilgari surilgan. Ushbu manba Markaziy Osiyo va unga chegaradosh elatlar, xalqlar tarixini bayon etuvchi qimmatli ma’naviy meros sanaladi. Ushbu tarixiy manba basmala, muallif so’zboshisi, o’g’uz, turk, mo’g’ul qabilalari tarixi, Chingizxon va uning avlodlari tarixi, Amir Temur va Temuriylar tarixi hamda Shayboniy tarixini o’z ichiga oladi [Gafurova, 2024:32]. Abulxayrxon, Muhammad Shayboniyning og’asi Mahmud Bahodir Sulton, Shayboniyning o’g’li Muhammad Temur Sultonlar haqida alohida qismlar mavjud. O’rta asrlar Sharq davlatchiligi tizimida xonadon a’zolariga ism tanlash yoki hukmdorning taxtga o’tirish arafasida muayyan onomastik shaklni qabul qilishi shunchaki lisoniy hodisa emas, balki sulolaviy mafkuraning asosi bo’lib xizmat qilgan. “Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining strukturaviy tahlili shuni ko’rsatadiki, Shayboniylar o’z hokimiyatini Movarounnahrda qonuniylashtirish uchun ulug’ ajdodlar ismini ongli ravishda qayta tiriltirish g’oyasidan unumli foydalanganlar. Sulola asoschisi Sulton Muhammadning o’ziga Shaybon (Shiban / Shayboq) ismini qabul qilishi buning eng yorqin dalilidir. Asarning dastlabki shajaraviy qismlarida (ayniqsa, qo’lyozmaning Jo’chixon avlodlariga bag’ishlangan boblarida) Chingizxonning nabirasi, Jo’chining beshinchi o’g’li Shiban shaxsi va uning ulus boshqaruvidagi o’rni alohida e’tirof etiladi. Sulton Muhammad o’z ismini ushbu uzoq ajdodiga bog’lash orqali Oltin O’rda va Dashti Qipchoq hududlaridagi barcha chingiziy bo’lmagan siyosiy kuchlarga (shu jumladan, barlos urug’idan chiqqan Temuriylarga) nisbatan o’zining qononiy merosxo’rlik huquqini namoyish etdi. Ushbu an’ana tizimli xarakterga ega bo’lib, asarning keyingi sahifalarida Abulxayrxon avlodlarining ismlarida ham o’z aksini topadi. Masalan, asardagi ma’lumotlarga ko’ra, Jonibek Sulton, Berdibek va Ko’chkunchi kabi ismlarning qayta-qayta muomalaga kiritilishi Dashti Qipchoqdagi ko’chmanchi o’zbek qabilalarining harbiy elitasini jipslashtirish va Oltin O’rda qudratini Movarounnahr siyosiy iqlimiga hukmronlik qilish maqsadini ko’zlagan edi.

“Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining London (British Museum, №3222) va Sankt-Peterburg (Rossiya FA Sharq qo’lyozmalari instituti, № B-745) nusxalarining qiyosiy-matniy tahlili ushbu antroponimlarning yozilishida o’ziga xos grafik va fonetik qonuniyatlar mavjudligini ko’rsatadi. Tadqiqotchi A.S. Margulanning “Otan tarixi” jurnalidagi komparativistik tahlillariga tayanadigan bo’lsak, London nusxasida Jo’chiy sultonlarning ismlari va ularning shajaraviy zan-

jiri ancha aniq, imloviy buzilishlarsiz saqlangan Masalan, asardagi ko'chmanchi turkiy-mo'g'ul qatlamiga mansub ismlar (masalan, Ko'chkunchi, Suyunchxo'ja) sof turkiy vokalizm qoidalariga muvofiq yozilgan bo'lsa, keyingi davr kotiblari tomonidan Sankt-Peterburg nusxasida ushbu ismlar qisman arablashtirilgan yoki forsiy fonetik qoliplarga moslashtirilgan holda ko'chirilgan. Bu holat antroponimlarning nafaqat siyosiy simvolizm, balki muayyan dialektal muhit ta'sirida lisoniy o'zgarishga uchrashini ham isbotlaydi. Shayboniylar tomonidan qadimgi mo'g'ul va o'g'uz-qipchoq qatlamiga oid ismlarning ongli ravishda saqlab qolinishi ularning Movarounnahrning o'troq va forsiyzabon madaniy muhitida o'zlarining etnik va siyosiy o'ziga xosligini yo'qotmaslikka bo'lgan intilishidan dalolat beradi.

Temuriylar va Shayboniylar o'rta asrdagi harbiy-siyosiy to'qnashuvlar o'rta asrlar tarixshunosligida o'zaro mutloq inkor etish munosabati sifatida talqin qilinsa-da, antroponimik tahlil buni qisman rad etadi va turli yaqinlashuv mavjudligini ko'rsatadi. Buning eng tipik va ilmiy jihatdan qiziqarli ko'rinishi – Muhammad Shayboniyxon o'zining to'ng'ich o'g'liga Muhammad Temur Sulton deb ism qo'yishidir. “Tavorixi guzida-yi Nusratnoma” asarining 112–115-sahifalaridagi shajaraviy jadvallar va matn tahlil qilinsa, ushbu ism tanlash ortida juda murakkab geosiyosiy va mifologik reja yotganini anglash qiyin emas. Shayboniyxon Temuriylar sulolasini strategik jihatdan mag'lub etgan va ularni Movarounnahrda batamom siqib chiqargan bo'lsa-da, Amir Temurning jahongirlik nufuzi, harbiy strategiyasi va mintaqadagi xalqlar ongiga o'rnashgan ulug'vorlik kultini inkor eta olmas edi. O'g'liga “Temur” ismini berish orqali u Temuriylar xonadonining ma'naviy-harbiy merosini simvolik ravishda o'zlashtirib oldi va shu yo'l bilan mintaqadagi mahalliy ulamolarning sadoqatini qozonishni ko'zladi. Bu onomastik harakat lisoniy sotsiologiyada “raqib simvolini neytrallashtirish va o'ziniki qilish” deb baholanadi. Ushbu antroponimik fakti “Nusratnoma” matni orqali chuqurroq o'rganganimizda, Muhammad Temur Sulton ismidagi “Sulton” komponenti ham o'ziga xos funksiyani bajarganini ko'ramiz. Temuriylarda xonadon vakillari faqat “Mirzo” (Amirzoda) unvoni bilan cheklangan bo'lsalar, Shayboniylar o'z ismlariga “Sulton” (chingiziy shaxzodalarga xos oliy unvon) va keyinchalik “Xon” statusini qo'shganlar. Shayboniyxon o'g'lining ismini shakllantirar ekan, Temur (boshqaruv va harbiy qudrat ramzi) va Sulton (chingiziy qonuniy huquq ramzi) tushunchalarini bitta antroponimik formulada birlashtirdi. A.S. Margulanning qo'lyozma nusxalarini qiyosiy tahlil qilish jarayonida aniqlashicha, ushbu qism Londonda saqlanayotgan nusxada juda batafsil berilgan bo'lib, unda Muhammad Temur Sultonning onasi – Temuriy hukmdor Axmad Mirzoning qizi Ofoq begim ekanligi ko'rsatilgan (Margulan, 2023: 825). Demak, ism tanlash an'anasi bu yerda nikohlar orqali ikki buyuk sulola qonini birlashtirish va yangi, mutloq birlikka ega bo'lgan hukmdorlar yaratish g'oyasini ifodalagan.

“Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining 92–95 va 128–132-sahifalarida aks etgan ismlar tizimida islomiy-tasavvufiy qatlam yaqqol ko'rinish beradi. Shayboniylar sulolasining Deashti Qipchoqdan Movarounnahr ichkarisiga kirib kelishi va bu yerda mustahkam o'rnashishi faqat harbiy kuch bilan emas, balki mintaqadagi eng nufuzli diniy-siyosiy tashkilot – Naqshbandiya tariqati, xususan, Xoja Ahror Vali (Ubaydullah al-Ahror) mafkuraviy maktabi bilan ittifoq tuzish orqali amalga oshdi. Ushbu ijtimoiy-siyosiy hamkorlik bevosita sulola a'zolarining ismlarida muhrlangan [Abuseitova. 1998:205]. Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sulton o'z o'g'liga aynan shu valiy zotning sharafiga Ubaydulla (Ubaydullaxon) deb ism qo'yishi buning klassik namunasidir. Bu jarayonda ism shunchaki chaqiriq belgisi bo'lmay, balki bola tug'ilgan paytda uning kelajakdagi siyosiy va ma'naviy platformasini belgilab beruvchi vosita vazifasini o'tagan.

“Nusratnoma” matnida keltirilgan ma'lumotlarni tarixiy-semantik jihatdan tahlil qilsak, Ubaydullaxon, Mahmud Sulton yoki Sulton Muhammad kabi ismlarning tarkibidagi arabcha qatlam kabi unvon-ismlarning kengayishi sulolaning islom olamidagi diniy nufuzini ko'tarishga xizmat

qilganini ko‘ramiz. Temuriylar saroyida ham keng qo‘llanilgan bu an‘ana (masalan, Shohrux, Ibrohim Sulton), Shayboniylar davriga kelib, ko‘chmanchi urug‘ ismlarini siqib chiqara boshladi. London va Sankt-Peterburg nusxalaridagi genealogik sxemalarning qiyosiy tahlili shuni isbotlaydiki, sulolaning Movarounnahrda hokimiyati barqarorlashgani sayin, shajarada turkiy-mo‘g‘ulcha ismlar foizi kamayib, teofor va sof islomiy ismlar salmog‘i ortib borgan [Margulan, 2023: 828]. Bu holat tilshunoslik nuqtayi nazaridan milliy ismlarning diniy ismlar bilan butunlay qorishib ketganini ko‘rsatadi. Madaniy jihatdan esa, Shayboniylarning o‘troq islom madaniyatini to‘liq qabul qilganini va moslashganini anglatuvchi eng aniq isbotdir.

Temuriylar va Shayboniylar sulolasida ajdodlar ismlarining takrorlanishi va o‘zaro ism o‘zlashtirish holatlari qiyosiy jadval ko‘rinishida quyidagicha shakllantirildi:

1-jadval. Temuriylar va Shayboniylar sulolasida ismlar takrorlanishi.

Qiyoslash asosi	Temuriylar sulolasi	Shayboniylar sulolasi	Qisqa tahlili
Ajdodlar ismini qo‘yish	Muhammad Tarag‘ay, Umar Shayx	Sulton Muhammad Shaybon, Jonibek Sulton	Temuriylar oila a‘zolari ismlarini qo‘yib, an‘analarni saqlashgan. Shayboniylar esa Oltin O‘rda taxtiga merosxo‘r ekanliklarini isbotlash uchun eski xonlar ismlarini tiklashgan.
Raqib sulola ismini o‘zlashtirish	Ismlarida dushman sulola nomidan foydalanishmagan.	Muhammad Temur Sulton	Shayboniixon Temuriylarni yenggan bo‘lsa-da, o‘g‘liga “Temur” ismini berish orqali ushbu sulolavanig buyuk nufuzini o‘zlashtirish va mahalliy xalqni bo‘ysundirishni ko‘zlagan.
Diniy va avliyolar ismlarini qo‘yish	Zahiridin Muhammadva Ibrohim Sulton	Ubaydullaxon	Vaqt o‘tishi bilan har ikki sulolada ham turkiy ismlar kamayib, dindor xalq va ulamolar bilan yaqin ittifoqni ko‘rsatuvchi islomiy hamda avliyolar ismlari ko‘paygan.
Qadimgi turkiy ismlarni saqlash	Boysunqur, Bobur	Ko‘chkunchixon, Suyunchxo‘ja Sulton	Shayboniylar o‘troq shahar madaniyatiga o‘tgandan keyin ham o‘zlarining ko‘chmanchi turkiy o‘tmishini, botirlikni anglatuvchi qadimgi ismlarini saqlab qolishgan.
Ism oxiridagi unvonlar	Oxiriga faqat “Mirzo” va “Sulton” qo‘shilgan.	Ismlarga qat‘iy ravishda “Xon” va “Sulton” so‘zlari qo‘shilgan.	Temuriylar Chingizxon urug‘idan bo‘lgani uchun “Xon” unvonini ismlariga qo‘sha olishmagan. Shayboniylar esa shohona qonga ega bo‘lgani uchun bu unvonlarni qat‘iy saqlashgan.

Temuriylar va Shayboniylar davlati siyosiy tizimlarining shakllanishi va ijtimoiy qatlamlari bevosita etnonimlar tizimida o‘z aksini topgan bo‘lib, Chig‘atoy ulusining ichki elitasini tashkil etgan Barlos, Jaloyir, Qavchin va Arlat kabi o‘troqlashgan turk-mo‘g‘ul urug‘lariga tayangan Temuriylardan farqli o‘laroq, Shayboniylar xonadoni “Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining 92–95-sahifalaridagi shajaraviy jadvallarda ko‘rsatilganidek, Movarounnahrda Qo‘ng‘irot, Nayman, Qipchoq, Mang‘it va Durman kabi “92 bovli o‘zbek qabilalari” harbiy ittifoqi bilan kirib kelganlar [Nusratnoma, 1967:92-95]. Ushbu etnik farqlanish davlatlararo mafkuraviy kurash munosabatida ham o‘z aksini topgan: Temuriylar manbalarida “O‘zbek” etnonimi ko‘pincha shimoldan tahdid solayotgan ko‘chmanchi dushman kuch ma‘nosida salbiy ishlatilgan bo‘lsa, Shayboniylar uchun bu nom tarqoq qabilalarni yagona maqsad yo‘lida birlashtiruvchi bosh siyosiy-etnik timsolga aylangan, ayni paytda Temuriylar qo‘l ostidagi o‘troq aholining yuqori shahar madaniyati va Alisher Navoiy asos sol-

gan adabiy til mezonlarini ifodalovchi “Chig‘atoy” tushunchasi esa yangi kelgan hukmdorlar uchun raqib qatlamni anglatgan. Biroq, vaqt o‘tishi va yangi sulolaning hududda barqarorlashishi natijasida sotsiokulturniy assimilyatsiya jarayoni sodir bo‘lib, Muhammad Shayboniyxonning o‘zi ham chig‘atoy adabiy tilida mukammal g‘azal va ruboiylardan iborat shaxsiy devonini yaratishi orqali har ikki xonadon vakillari va ularga tayangan etnik qatlamlar Movarounnahrning yagona madaniy hamda lisoniy makonida to‘liq birlashganini ko‘rsatadi [Abuseitova, 1998:89].

Xulosa. O‘rta asrlar Sharq onomastikasida ismlarning takrorlanishi yoki muayyan qolipda tanlanishi faqat ota shajarasi bilan cheklanmay, balki sulolaviy ittifoqlar asosida onaning qaysi urug‘ga mansubligi bilan ham bevosita bog‘liq bo‘lgan. “Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining qo‘lyozma nusxalarida, xususan, sultonlarning onalari qayd etilgan qismlarida bu qonuniyat aniq ko‘zga tashlanadi. Temuriylar xonadonida tug‘ilgan shahzodalarga ism qo‘yishda ularning onasi bo‘lgan malikalarning nasl-nasabi hisobga olingan holda unvon-ismlar berilgan bo‘lsa, Shayboniylarda bu jarayon yanada kuchli xarakterga ega bo‘lgan. Abulxayrxon o‘z o‘g‘illariga (Ko‘ch-kunchi, Suyunchxo‘ja) ism berishda ularning onasi – Temuriy hukmdor Mirzo Ulug‘bekning qizi Robiya Sulton begimning nufuzini inobatga olgan. Bu holat raqib sulolalar o‘rtasidagi genetik qorishishning yangi onomastik qatlamini yaratdi va keyinchalik Muhammad Shayboniyxon ham o‘g‘liga ism tanlashda (Muhammad Temur Sulton) nafaqat siyosiy da‘voni, balki o‘g‘lining onasi – Temuriy malika Ofoq begimning shajarasini ham qonuniy asos qilib ko‘rsatdi [Yudin, 2001:56].

A.S. Margulanning (2023) “Nusratnoma” qo‘lyozmalari ustida olib borgan komparativistik tadqiqotlariga ko‘ra, asarning London nusxasida (British Museum, №3222) xonadon malikalari va ularning ittifoqdoshi bo‘lgan qabilalarning (masalan, qo‘ng‘irat, nayman) ichki shajaraviy nomlanishlari Sankt-Peterburg nusxasiga qaraganda ancha to‘liq va buzilmasdan saqlangan [Margulan, 2023]. Bu holat etnonimlar va antroponimlarning o‘zaro bog‘liqligini tushinishda yangi ufq ochadi: yangi tug‘ilgan shahzodaga ajdodlar ismini berish jarayoni, ko‘p hollarda, onaning urug‘i (tayanch qabila) tomonidan taxt vorisini qo‘llab-quvvatlash sharti sifatida ham ko‘rilgan. Shuning uchun ham Shayboniylar tarkibidagi ma‘lum guruh hukmdorlar ismlarida ko‘chmanchi qabila boshliqlarining nomlari tizimli ravishda takrorlanib turgan.

Adabiyotlar / References

1. Abuseitova, M. X. *Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII веках: история, культура, государственность*. – Алматы: Гылым, 1998. – 268 с.
2. Болдырев, А. Н. *Зайнабдин Васафи и его мемуары (К характеристике культурной жизни Герата и Мавераннахра на рубеже XV–XVI вв.)*. – Душанбе: Дониш, 1989. – 560 с.
3. Gafurova, S. “Tavorixi guzida. Nusratnoma” asari nodir tarixiy manba sifatida // *FarDU ilmiy xabarlari*. – Farg‘ona, 2024.
4. Gafurova, S. *Persian-Tajik variations and their topic groups in the work “Tavorikhi guzida – Nusratnoma”* // *O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari*. – Toshkent, 2024. – № 1/7. – S. 135–139.
5. Маргулан, А. С. *Компаративистский анализ Лондонского и Санкт-Петербургского списков “Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме” по генеалогии Джучидов // Отан тарихы (History of the Homeland)*. – 2023. – № 26 (4). – С. 817–831.
6. *Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме / Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и указатели* А. М. Акрамова. – Ташкент: Фан, 1967. – 486 с.
7. Юдин, В. П. *Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 384 с.

ARAB, INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI "SHIFOKOR" OBRAZINING PAREMIOLOGIK TALQINI

Paremiological Interpretation of the "Doctor"
Image in Arabic, English, and Uzbek Languages

**Nozima
ABDULLAYEVA,**
Toshkent davlat shar-
qshunoslik universi-
teti tayanch
doktoranti

Annotatsiya. Arab, ingliz va o'zbek tillaridagi shifokor (tabib, shifokor, physician, doctor, surgeon) obrazini ifodalovchi paremiologik birliklarning semantik va madaniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda maqollar ijobiy, salbiy hamda neytral (diniy-konseptual) baholash mezonlari asosida guruhlandi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, uch xalq paremiologiyasida shifokorga nisbatan munosabat faqat kasbiy faoliyat emas, balki jamiyatning axloqiy, diniy va madaniy qadriyatlarini ham aks ettiradi.

Kalit so'zlar: paremiologiya, shifokor obrazi, tabib, physician, doctor, semantika, qiyosiy tilshunoslik.

Abstract. The semantic and cultural features of paremiological units representing the image of a physician (tabib, doctor, physician, surgeon, طبيب) in Arabic, English, and Uzbek languages have been comparatively analyzed. In the study, proverbs were classified according to positive, negative, and neutral (religious-conceptual) evaluation criteria. The findings demonstrate that in the paremiology of the three nations, attitudes toward physicians reflect not only their professional activities but also the moral, religious, and cultural values of society.

Keywords: paremiology, image of a physician, tabib, physician, doctor, حَكِيم, طبيب, semantics, comparative linguistics.

Kirish. Maqollar deyarli barcha xalqlar hayotida iste'molga tayyor holda ishlatiladigan nutq birliklaridir. Ularning ma'nosi ba'zan kontekstda tushunilsa, ba'zida anglashilmay qoladi. Ayniqsa, inson salomatligiga bevosita aloqador bo'lgan tibbiyot hodimlari ya'ni shifokorlar haqidagi maqollar ma'no xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Maqolada tadqiq qilinadigan o'zbek, ingliz va arab tillaridagi shifokorlik kasbiga oid maqollar har uch tilda ham o'xshash ham farqli ma'nolarga egadir.

Maqollar ma'nosini ochib berish ya'ni ularning semantikasidan avval semantika nimani o'rganishi bo'yicha tilshunoslarning ayrim fikrlari keltirilishi joizdir. Semantika atamasiga izoh berar ekan, A.Kruz semantika tilning tizim sifatidagi barqaror ma'no resurslarini o'rganishini aytadi. [A. Cruse, 2006:2.] U semantikani 3 turga ajratadi: grammatik semantika:

E-mail: nozima.anvarxonovna@gmail.com

ORCID ID:
0009-0004-6160-8252

Yetib kelgan/ Received:
14.07.2026
Qabul qilingan / Accepted:
09.09.2026

grammatik vositalar orqali ifodalanadigan ma'nolarni o'rganadi: Men kitobni o'qidim; leksik semantika– so'zlarning ma'nolarini tadqiq qiladi: do'ppi – o'zbek milliy bosh kiyimi, leksik/lug'aviy ma'nosi: avra-astarli, ko'pincha qavima, pilta urilgan, tepa, kizak va jiyakdan tarkib topadigan guldor yoki gulsiz, to'garak yoki to'rtburchak shakldagi bosh kiyimi [E.Begmatov, D:676]; tarixiy– diaxron semantika– ma'nolarning vaqt davomida qanday o'zgarishini o'rganishdan iboratdir.

Demak, maqollar semantikasi ajralmas bir tizimda o'rganiladi va u grammatik qo'shimcha va mustaqil so'zlarga ajratib tahlil qilinmaydi.

A.Krikman hozirgacha qo'llanilgan yoki nazariy jihatdan tasavvur etilishi mumkin bo'lgan maqollar semantikasini o'rganishga oid barcha yondashuvlarni uchta asosiy turga ajratadi. Ushbu yondashuvlar dastlabki axborotning tabiati, undan foydalanish usullari hamda olinadigan tavsiylarning xususiyatlari (qamrovi va ishonchlilik darajasi) bilan bir-biridan farqlanadi.[Krikman A. 1974:3-5]

1."Sof semantik" (virtual, kontekstdan xoli) yondashuv. Mazkur yondashuvda boshlang'ich axborot sifatida faqat maqol matnlarining o'zi olinadi (ularning ma'nosi yoki qo'llanishiga doir bevosita izohlar e'tiborga olinmaydi). Bu yondashuvda maqollar faqat ularning matni asosida, tashqi kontekst va qo'llanish holatlaridan mustaqil ravishda semantik jihatdan tahlil qilinadi.

2. Pragmatik-semantik yondashuv (aktual, kontekstga bog'liq yondashuv) Bu yondashuvda maqol matnlari gap sifatida emas, balki nutqiy ifoda sifatida qaraladi hamda ular faqat o'zining aktuallashtirilgan qo'llanilishi doirasida tahlil qilinadi. Ya'ni, maqollar ularni yuzaga keltirgan aniq verbal (og'zaki) yoki moddiy (vaziyatli) kontekst bilan bog'liq holda o'rganiladi. Bunda vaqt, makon, til, ijtimoiy muhit va boshqa omillar qat'iy hisobga olinadi.

3. "Sintaktik-semantik" yondashuv. Ushbu yondashuv vakillari qatoriga maqollarni semantik qiyoslash, ularning o'zaro munosabatlarini aniqlash, shuningdek, har bir maqolni alohida talqin qilish (yoki qo'llash) hamda semantik tavsiflash bilan shug'ullanuvchi barcha xususiy yondashuvlarni kiritish mumkin. Ideal holatda sintaktik-semantik yondashuv muayyan xalqning, hattoki undan ham kengroq xalqaro paremiologik fondning butun maqollar tizimini yagona tasnif yoki tipologiya shaklida semantik jihatdan tavsiflashni maqsad qiladi. Berilgan maqollar barcha yondashuvlarda o'rganiladi. Chunki ularni alohida ajratib tahlil qilish ma'no-mazmunini to'liq ochib bermaydi.

Shifokor inson salomatligini saqlash bilan bog'liq eng muhim ijtimoiy kasblardan biri bo'lib, uning obrazi turli xalqlar paremiologiyasida alohida o'rin egallaydi. Maqollarda shifokor nafaqat kasb egasi, balki tajriba, bilim, mas'uliyat, fidoyilik, iqtisodiy manfaat, kasbiy xato va insoniy munosabatlarning ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli shifokor haqidagi maqollarni aksiologik-semantik jihatdan tasniflash turli xalqlarning tibbiyotga va shifokor shaxsiga munosabatini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot maqsadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi o'zbek, ingliz va arab tillaridagi shifokor obrazining ijobiy va salbiy semantik baholanishini aniqlash hamda ularning lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik, semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Paremiologik birliklar ularning baholovchi semasi asosida ijobiy, salbiy va neytral guruhlariga ajratildi.

Muhokama va natijalar. 1. Shifokor obrazining ijobiy baholanishi

Uchala tilda ham shifokorning tajribasi, kasbiy mahorati va mas'uliyati yuqori qadriyat sifatida baholanadi.

O'zbek maqollarida haqiqiy tabib kasallikni o'zi boshidan kechirgan, hayotiy tajribaga ega inson sifatida tasvirlanadi. "Dard ko'rgan – tabib", "Kim tabib? – Boshidan o'tgan tabib!" kabi

maqollar empirik tajribani kasbiy bilim bilan tenglashtiradi. “Kasalni habib emas, tabib tuzatar” maqoli esa kasbiy malakaning hal qiluvchi ahamiyatini ta’kidlaydi.

Ingliz maqollarida shifokor bilim, professionallik va mas’uliyat timsolidir. “Honour a physician before thou hast need of him” maqoli shifokorni oldindan qadrlash zarurligini bildirsa, “A good surgeon must have an eagle’s eye, a lion’s heart, and a lady’s hand” maqoli ideal jarrohning hushyorlik, jasorat va noziklik kabi fazilatlarini mujassamlashtiradi. “The best doctors are Dr Diet, Dr Quiet, and Dr Merryman” hamda “Kitchen physic is the best physic” maqollari profilaktik tibbiyot va sog‘lom turmush tarzining ustuvorligini ifodalaydi.

Arab maqollarida esa jasorat, sabr va kasbiy sharaf ustun turadi. “قوة و جامد قلب تحتاج الجراحة” jarrohlik kasbining ruhiy barqarorlikni talab qilishini bildiradi. “المشروط قبل العزيمة” maqolida davolanishda bemorning iroda kuchi birlamchi omil sifatida talqin qilinadi. “نفسه طبيب واحد كل” va “نفسه حكيم واحد كل” maqollari esa insonning o‘z salomatligi uchun javobgarligini ta’kidlaydi.

2. Shifokor obrazining salbiy baholanishi

Salbiy guruhdagi maqollar har uch tilda ham kasbiy xato, ochko‘zlik, bemorning noshukrligi hamda tibbiyot imkoniyatlarining cheklanganligini aks ettiradi.

O‘zbek paremiologiyasida “Avom tabib ofati jon”, “Yomon tabib jon olar” maqollari malakasiz shifokorning xavfini ifodalaydi. “Bemor sog‘aysa, tabibni unutar” maqolida insonning noshukrligi tanqid qilinadi. “Kasal jonning harakatida, tabib pulning” maqoli esa shifokorning moddiy manfaat orttirishga moyilligi haqidagi xalqona tanqidni aks ettiradi.

Ingliz maqollarida salbiy baholash ancha keng rivojlangan. “Physicians kill more than they cure”, “The doctor is often more to be feared than the disease”, “One doctor makes work for another” kabi maqollar shifokorlarning kasbiy xatolari va o‘zaro tanqidini ifodalaydi. “A physician is an angel when employed, but a devil when one must pay him” hamda “He is a fool who makes his physician his heir” maqollarida iqtisodiy manfaat va manfaatlar to‘qnashuvi tanqid qilinadi. “Death defies the doctor” va “A deadly disease neither physician nor physic can ease” maqollari esa tibbiyotning mutlaq qudratga ega emasligini ko‘rsatadi.

Arab maqollarida ham iqtisodiy manfaat va ijtimoiy tengsizlik asosiy mavzulardan biridir. “يقبض الدكتور و يشفي ربنا” maqolida shifo Allohdan, haq esa shifokordan degan xalqona qarash ifodalanadi. “المدادوي جميل ينسي و العليل يطيب” maqoli bemorning noshukrligini aks ettiradi. “مجبرب أسأل” maqolida esa ayrim holatlarda tajribali insonning maslahati shifokor maslahatidan ustun qo‘yiladi.

3. Neytral va diniy-konseptual maqollar

Mazkur guruhdagi maqollar shifokorni ijobiy yoki salbiy baholamaydi, balki davolanishning falsafiy va diniy mohiyatini yoritadi.

O‘zbek tilidagi “Bemor tuzalgisi kelsa, tabib o‘z oyog‘i bilan kelar” hamda “Dard arigisi kelsa, tabib o‘z oyog‘i bilan kelar” maqollarida bemorning ichki tayyorgarligi va taqdir omili muhim deb qaraladi.

Arab tilidagi “الشافي هو ربنا و يداوي الطبيب” maqoli esa shifokorni faqat vosita sifatida talqin qiladi. Mazkur paremiologik birlikda haqiqiy shifo manbai Alloh deb e’tirof etiladi. Shu bois uni ijobiy yoki salbiy baholash emas, balki diniy-konseptual guruhga kiritish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek maqollarida shifokor ko‘proq tajribali va fidoyi inson sifatida tasvirlanadi, salbiy baholash esa asosan malakasiz tabiblarga qaratilgan. Ingliz paremiologiyasida esa shifokor faoliyatiga nisbatan tanqidiy munosabat kuchliroq bo‘lib, tibbiyotning

chegaralari, iqtisodiy manfaat va kasbiy mas'uliyat keng yoritiladi. Arab maqollarida diniy dunyo-qarash ustun bo'lib, shifokor Allohning irodasini amalga oshiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, bemorning shaxsiy mas'uliyati va irodasi ham muhim qadriyat sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqorida tadqiq qilingan uch tildagi "shifokor"ga oid maqollar soni quyidagicha aniqlandi:

1.O'zbek tilida:

Avom tabib ofati jon.

Bemordan seskangan tabib tabib emas.

Bemor tuzalgisi kelsa, tabib o'z oyog'i bilan kelar.

Bemor sog'aysa, tabibni unutar.

Dard arigisi kelsa, tabib o'z oyog'i bilan kelar.

Dard ko'rgan– tabib.

Yomon tabib jon olar.

Kim tabib? – Boshidan o'tgan tabib!

Tabib tabib emas, dard ko'rgan/boshidan o'tkazgan – tabib.

Kasal kamaysa tabib kasal bo'lar.

Kasalni habib emas, tabib tuzatar.

Kasal jonning/jinning harakatida, tabib – pulning. [Бердиёров Х., 1984й,12/54/65/84 б.]

[Jo'rayeva B. 2023y, 7/28 b.]

2.Arab tilida:

بمريض عليه ينقلب بطب يعمل اللي.

(Tabiblik bilan shug'ullangan kishi kasal bo'ladi. Tibbiyot bilan shug'ullangan kishi kasallik belgilarini bilganligi uchun kasallikka duchor bo'lishi mumkin. Xatto uning borligini tasavvur qilishi mumkin.)

الطبيب ببخت المريض طاب ان.

(Bemor tuzalsa tabibning omadidan. Bemorning sog'ayishi tabibga mashxurlikdir.)

المداءوي جميل ينسي و العليل يطيب.

(Kasal odam tuzalib ketadi va tabibning mehribonligini unutadi.)

نقىر الفقير ابن و بتطيب عينه الطبيب ابن.

(Shifokor o'g'lining ko'zi albatta tuzaladi, kambag'alning o'g'li esa arzimas.)

يقبض الدكتور و يشفى ربنا.

(Xudo shifo beradi, doktor haqini oladi. Bemor sog'ayib ketsa pulning ahamiyati yo'q.)

الشافى هو ربنا و يداوى اطبيب.

(Tabib davolaydi, robbimiz shifo beradi.)

الطبيب وجه اصفر البرتقال احمر اذا.

(Agar apelsin qizarsa, shifokorning yuzi sarg'ayadi. Apelsin shamollashga qarshi bo'lgan "S" vitaminiga boy. uni iste'mol qilgan kishi doktorga borishga ehtiyoj sezmaydi va doktorning rizqi/mijozi kamayadi.)

نفسه طبيب الواحد.

(Har bir kishi o'zining tabibi. Ya'ni har bir kishi o'z muammolarini boshqalarga nisbatan yaxshi biladi.)

أعصاب قوة و جامد قلب تحتاح الجراحة.

(Jarrohlik qattiq qalb va kuchli asabga muhtoj.)

المشروط قبل العزيمة.

(Jur'at skalpeldan oldin tuardi. Bemorga yashash istagi ustun bo'lishi jarrohlik amaliyotiga kirishdan avval zarur bo'lishi kerak.)

الدكتور مهنة الا بالفشخرة شيء كل

(Hamma narsada maqtancholik bor faqat doktorlik kasbidan tashqari.)

نفسه طبيب واحد كل

(Har kim o'zining shifokori.)

نفسه حكيم واحد كل

(Har kim o'zining shifokori. Hakim– avvallari shifokorga nisbatan aytilgan, ya'ni, u o'zining jismoniy va ruhiy shifokoridir chunki uning uchun nima yaxshi nima yomonligini o'zi yaxshi biladi.)

الدكتور علي يدور مكسورة دراعه اللي

(Kimning qo'li singan bo'lsa u shifokor izlaydi.)

طبيب تسأل لا و مجرب أسأل

(Tabibdan emas, boshidan o'tkazgandan so'ra.)

سالم اطلع و عالم رقية في حطها

(Uni olimning bo'yniga qo'ying va sog'-salomat chiqing. Bu muammolarni o'z mutaxassisiga ya'ni olimlarga topshirishga chaqiriq bo'lib, toki ular to'g'ri yechimlarga vijdonan erishsin.)

أطيب نفسي عيا طبيب يا للطبيب قول

(Taxminan, xalq qo'shig'idan parcha. Bu yerda kasal– bu davosi yo'q, ishqdan bemor bo'lgan kishi. Maqol romantik azob va hajrni anglatadi.)

[Ismoil D.M. 1993, 24/58/91].

[Ziyadna Solih, 2014, 7/13/86]

[Nasif Valid, 2011, 5/28/105]

3.Ingliz tilida:

Physician, heal thyself. (Tabib, avvalo o'zingni davola.)

He is a fool who makes his physician his heir (inheritor). (Shifokorini merosxo'r qilgan odam ahmoqdir, chunki shifokor uning o'limidan manfaatdor bo'lib qolishi mumkin.)

Honour a physician before thou hast need of him. (Shifokorni unga muhtoj bo'lishingdan oldin ham hurmat qil.)

No physician like a true friend. (Haqiqiy do'sdek tabib yo'q.)

A priest sees people at their best, a lawyer at their worst, but a doctor sees them as they really are. (Ruhoniy insonni eng yaxshi holida, huquqshunos eng yomon holida, shifokor esa uni qanday bo'lsa, shundayligicha ko'radi.)

Death defies the doctor. (O'lim shifokorga ham bo'ysunmaydi.)

A deadly disease neither physician nor physic can ease. (Og'ir dardni na shifokor, na dori yenga oladi.)

St Luke was a saint and a physician, and yet he died. (Avliyo Luka ham avliyo ham tabib edi, ammo u ham vafot etdi.)

If the doctor cures, the sun sees it; but if he kills, the earth hides it. (Shifokor davolasa, buni hamma/quyosh ko'radi; xato qilib o'ldirsa, uni yer yashiradi.)

One doctor makes work for another. (Bir shifokorning xatosi boshqa shifokorga ish topadi.)

The doctor is often more to be feared than the disease. (Ba'zan shifokorning o'zi kasallikdan ham qo'rqinchliroq bo'ladi.)

Physicians kill more than they cure. (Ba'zi shifokorlar davolagandan ko'ra ko'proq zarar yetkazadi.)

Leeches kill with licence. (Shifokorlar (qadimgi nomi "leech") qonuniy ravishda ham odamni o'ldirishi mumkin, degan kinoya.)

A young physician fattens the churchyard. (Yosh va tajribasiz shifokor qabristonni to'ldiradi.)

If you have a physician for your friend, tip your hat and send him to your enemy. (Agar shifokor do'sting bo'lsa, unga hurmat ko'rsat-da, dushmaningni davolashga yubor.)

Few lawyers die well, few physicians live well. (Kamdan-kam huquqshunos yaxshi o'ladi, kamdan-kam shifokor yaxshi hayot kechiradi.)

God heals, and the physician has the thanks. (Shifoni Xudo beradi, minnatdorchilik esa shifokorga aytiladi.)

A physician is an angel when employed, but a devil when one must pay him. (Shifokor davolayotganida farishtadek, haq to'lash kerak bo'lganda esa go'yoki shaytondek tuyuladi.)

Hide nothing from thy minister, physician, and lawyer. (Ruhoniydan ham, shifokordan ham, huquqshunosdan ham hech narsani yashirma.)

Every man is a fool or a physician. (Har bir inson yo ahmoq, yo o'zining tabibi bo'lishi kerak; ya'ni har kim sog'lig'i haqida yetarli bilimga ega bo'lishi lozim.)

A good surgeon must have an eagle's eye, a lion's heart, and a lady's hand. (Yaxshi jarroh burgutning ko'zi, sherdek jur'ati va ayolnikidek nozik qo'lga ega bo'lishi kerak.)

Surgeons cut, that they may cure. (Jarrohlarda davolash o'rniga/ uchun kesadilar.)

A surgeon experiments on the heads of orphans. (Jarroh tajribasini himoyasiz odamlar/ yetimlar hisobiga o'rttiradi, degan kinoyaviy mazmun.)

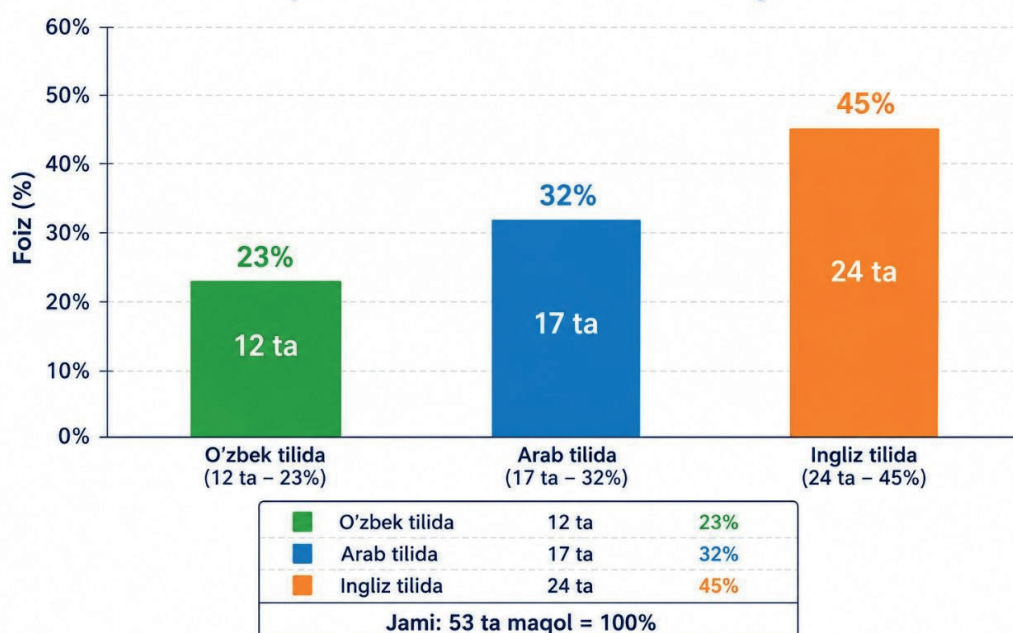
The best doctors are Dr Diet, Dr Quiet, and Dr Merryman. (Eng yaxshi tabiblar – to'g'ri ovqatlanish, osoyishtalik va xushkayfiyatdir.)

[Spik J., 2008-yil 5-nashr, 14/28/79/84/87p.]

[Ridolt R., 1995y, 45/46/79p.]

[Ferguson R., 2000, 216p.]

Maqollar soni va foizi (tillar bo'yicha)

Xulosa

Turli paremiologik lug'atlardan o'zbek tiliga taalluqli 12 ta, ingliz tiliga oid 24 ta va arab tiliga oid 17 ta shifokor mavzusidagi maqollar aniqlandi. Ular o'zaro taqqoslanib, semantik tahlil qilindi.

Tahlil natijalariga ko'ra, uch til paremiologiyasida shifokor obrazi ikki qutbli madaniy tizim asosida shakllangan. Ijobiy maqollarda shifokor tajriba, bilim, mahorat va fidoyilik timsoli bo'lsa, salbiy maqollarda malakasizlik, ochko'zlik, kasbiy xato va tibbiyotning cheklangan imkoniyatlari tanqid qilinadi. Arab paremiologiyasining o'ziga xos jihati shundaki, unda shifo manbai ilohiy qudrat bilan bog'lanib, shifokor faqat vositachi sifatida talqin qilinadi. Mazkur umumiylik va farqlar har uch xalqning tibbiyotga, kasb axloqiga hamda sog'liq konsepsiyasiga oid milliy-madaniy qarashlarini yaqqol namoyon etadi.

Adabiyotlar / References

1. Cruse A. *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh University Press. 2006. 2-b.
2. Begmatov E. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. D. Toshkent – 2020y. 676-b.
3. Krikman A. *On denotative indefiniteness of proverbs*. Estoniya, Tallin. 1974. 3-5 b.
4. Бердиёров Х., Р.Расулов, Ўзбек тилининг паремнологик лугати, қўлланма, – Т.: Ўқитувчи, 1984й. 12/54/65/84 б.
5. Jo'rayeva B. *"O'zbek xalq paremalarining sinonimik lug'ati"*. – T.: Kafolat print company, 2023y. 7/28 b.
6. Spik J., *"Oxford dictionary of proverbs"*. AQSH. – Oksford, 2008-yil. 5-nashr. 14/28/79/84/87p.
7. Ridolt R., *"English proverbs explained"*, – Angliya: Pan books, 1995y. 45/46/79p.
8. Ferguson R. *"The penguin dictionary of proverbs"*. – Angliya, 2000. 216p.
9. Ismoil D.M. *"مُعْجَمُ الْأَمْثَالِ الْعَرَبِيَّةِ"*, – Liviya: Bayrut, 1993. 24/58/91b.
10. Ziyadna Solih, *"موسوعة الأمثال الشعبية"* – Falastin, 1-nashr. 2014-yil. 7/13/86b.
11. Nasif Valid, *"أشهر الأمثال العربية"*, – Damashq, Qohira, 2011. 5/28/105b.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KOGNITIV TILSHUNOSLIK VA FRAZELOGIYANING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

The Interrelationship between Cognitive Linguistics
and Phraseology in English and Uzbek

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida frazeologiya va kognitiv tilshunoslik o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Frazeologizmlarning inson tafakkuri, konseptual tizimi va dunyo haqidagi tasavvurlar bilan uzviy bog‘liqligi kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan yoritiladi. Shuningdek, frazeologik birliklarning ma‘no hosil qilish mexanizmlari, konseptual metafora, metonimiya, freym semantikasi, kabi tushunchalar misollar asosida ko‘rib chiqiladi. Muallif frazeologizmlarni kognitiv jihatdan o‘rganishning jahon va milliy tilshunoslikdagi darajasini atroflicha ko‘rib chiqib, ularni tahlil qilishning samarali metodologik yondashuvlarini tizimlashtirgan.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, frazeologiya, frazeologik birlik, konsept, konseptual metafora, freym semantikasi, prototip, lingvokulturologiya, kognitiv semantika.

Abstract. This article analyzes the relationship between phraseology and cognitive linguistics in English and Uzbek. The inextricable connection of phraseological units with human thinking, conceptual system and perceptions of the world is highlighted from the point of view of cognitive linguistics. Also, the mechanisms of meaning formation of phraseological units, conceptual metaphor, metonymy, frame semantics, and other concepts are considered on the basis of examples. The author has comprehensively examined the level of cognitive study of phraseological units in world and national linguistics and systematized effective methodological approaches to their analysis.

Keywords: cognitive linguistics, phraseology, phraseological unit, concept, conceptual metaphor, frame semantics, prototype, linguoculturology, cognitive semantics.

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikda inson omiliga asoslangan tadqiqotlarning ko‘lami sezilarli darajada kengaydi. Tilni faqat grammatik yoki leksik tizim sifatida emas, balki inson tafakkuri, bilish faoliyati va dunyoni idrok etish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq hodisa sifatida o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda. Natijada kognitiv tilshunoslik zamonaviy lingvistikaning yetakchi yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasi inson ongida kechadigan mental jarayonlarni lisoniy faoliyat bilan bog‘liq holda o‘rganishdir

**Elyor
MUSTAFAYEV,**
Andijon davlat chet
tillari instituti mus-
taqil izlanuvchisi

E-mail:
[elyormustafayev1993@
gmail.com](mailto:elyormustafayev1993@gmail.com)
[https://orcid.org/0009-
0008-1997-1196](https://orcid.org/0009-0008-1997-1196)

Yetib kelgan/ Received:
31.07.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 10.09.2026

[1:53]. Kognitiv tilshunoslik XX asrning 70-yillarida shakllana boshlagan bo'lib, 1980–1990-yillarga kelib mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida rivojlandi. Aynan shu davrda til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni izohlovchi nazariyalar Ronald Langacker tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv grammatika (1987), Jorj Lakoff va Mark Jonsonning konseptual metafora nazariyasi hamda Charlz Filmor tomonidan ilgari surilgan freym semantikasi (1982) yuzaga keldi. Ushbu nazariyalar bugungi kunda kognitiv lingvistika uchun nazariy poydevor vazifasini o'taydi.

Frazeologik birliklar insonning tarixiy tajribasi, milliy dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini mujassamlashtirganligi sababli ularni kognitiv nuqtayi nazardan tadqiq etish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Frazeologik birliklar boshqa til birliklaridan farqli ravishda ko'chma ma'no, obrazlilik hamda milliy-madaniy mazmunni o'zida birlashtiradi. Shu sababli ularning semantik tuzilishini faqat an'anaviy frazeologiya metodlari orqali emas, balki kognitiv yondashuv asosida ham tahlil qilish zaruri tug'ilmoqda.

Jahon tilshunosligida frazeologizmlarning kognitiv tabiati Lakoff va Jonson (1980), Lakoff (1987), Filmor (1982), Lengecker (1987), shuningdek Rosh (Rosch, 1975) tomonidan ishlab chiqilgan prototip nazariyasi asosida keng yoritilgan. O'zbek tilshunosligida esa frazeologiyani tizimli tadqiqi Sh. Rahmatullayev tomonidan asos solingan bo'lib, keyinchalik I. Qo'chqortoyev, B. Yo'ldoshev, A. Mamatov kabi tadqiqotchilar tomonidan davom ettirilgan. So'nggi yillarda frazeologik birliklarning aynan kognitiv-lingvokulturologik jihatlari ham o'rganilmoqda. Shunga qaramay, ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarni bevosita qiyosiy-kognitiv aspektda, korpusga asoslangan tarzda tahlil qiluvchi tadqiqotlar hanuz yetarli emas. Bu esa mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Metodlar.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida kognitiv tilshunoslik va qiyosiy frazeologiya tamoyillariga asoslangan bir qator ilmiy metodlardan kompleks foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri konseptual tahlil metodi bo'lib, u frazeologik birliklar zahirida yotgan konseptlarni, ularning semantik tuzilishini hamda inson tafakkuridagi konseptual modellar bilan bog'liqligini aniqlashga xizmat qildi. Ushbu metod yordamida frazeologizmlarning yuzaki va chuqur ma'nolari o'rtasidagi munosabat tahlil qilindi. Shuningdek, qiyosiy-kontrastiv tahlil metodi orqali ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning o'xshash va farqli jihatlari o'rganildi. Mazkur metod ikki tildagi frazeologizmlarning semantik, strukturaviy va konseptual xususiyatlarini qiyoslash, ularning umumiy hamda milliy o'ziga xos belgilarini aniqlash imkonini berdi.

Lingvokulturologik tahlil metodi frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmunini, tarixiy shakllanish omillarini, urf-odatlar, diniy qarashlar va xalqning turmush tarzi bilan bog'liq jihatlarni yoritishda qo'llanildi. Ushbu metod frazeologizmlarning madaniy kod sifatidagi o'rnini hamda ularning milliy dunyoqarashni aks ettirishdagi ahamiyatini aniqlashga xizmat qildi. Bundan tashqari, tadqiqotda kognitiv-semantik tahlil usulidan foydalanilib, frazeologik birliklarning konseptual metafora, metonimiya, freym va prototip nazariyalari asosidagi semantik motivatsiyasi tahlil qilindi. Olingan natijalar tavsifiy va qiyosiy yondashuvlar asosida umumlashtirilib, ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning kognitiv hamda lingvokulturologik xususiyatlari yuzasidan ilmiy-nazariy xulosalar ishlab chiqildi.

Natijalar

Mazkur tadqiqot natijalari kognitiv tilshunoslik frazeologik birliklarning semantik mohiyatini izohlashda samarali nazariy asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatdi. An'anaviy tilshunoslikda frazeologizmlar asosan tayyor til birliklari sifatida talqin qilinsa, kognitiv yondashuv ularni inson

tafakkuri, bilish faoliyati va konseptuallashtirish jarayonining mahsuli sifatida izohlaydi [2:8]. Tahlil natijalaridan shuni ko‘rish mumkinki, frazeologik birliklarning ma’nosi ularni tashkil etuvchi komponentlarning lug‘aviy ma’nolari yig‘indisidan iborat emas. Aksincha, ularning mazmuni konseptlar, mental modellar va madaniy tajribalar orqali shakllanadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “tepa sochi tikka bo‘ldi” frazeologizmi kuchli g‘azab konseptini, ingliz tilidagi “spill the beans” esa sirni oshkor qilish konseptini ifodalaydi. Har ikkala birlikning mazmuni so‘zma-so‘z emas, balki konseptual bilimlar asosida anglashiladi [3:15].

Tadqiqot davomida konseptual metafora va metonimiya frazeologik birliklarning semantik motivatsiyasini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlar ekanligi aniqlandi. Masalan, ingliz tilidagi “see the light” va o‘zbek tilidagi “tushunib yetmoq, ko‘zi ochilmoq” iboralari konseptual metaforasiga asoslangan bo‘lib, insonning haqiqatni anglash jarayonini ifodalaydi. Shuningdek, Charles Fillmore tomonidan ishlab chiqilgan *freym semantikasi* frazeologizmlarning ma’nosini tushuntirishda muhim metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Frazeologik birliklarni to‘liq anglash uchun ularning ortida mavjud bo‘lgan madaniy va ijtimoiy bilimlar tizimini hisobga olish zarur [4:111]. Gestalt va prototip nazariyalari [5:192-233] esa frazeologik birliklarning yaxlit semantik struktura sifatida idrok etilishini hamda kategoriyalash jarayonidagi o‘rnini izohlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklar asosida ko‘plab umumiy konseptual modellar mavjud bo‘lib, ular insonning universal tajribasi, hissiy holatlari, ijtimoiy munosabatlari va kundalik faoliyati bilan bog‘liq holda shakllangan. Har ikki tilda ham quvonch, qayg‘u, aql-idrok, mehnat, munosabat va inson xarakterini ifodalovchi frazeologizmlarda o‘xshash konseptual asoslar kuzatiladi.

Frazeologik birliklarning shakllanishi va semantik rivojlanishida har bir xalqning tarixiy tajribasi, milliy madaniyati, diniy qarashlari, urf-odatlarida hamda turmush tarzi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ayrim frazeologizmlar umumxalq miqyosida tushunarli bo‘lgan universal konseptlarni ifodalasa, ayrimlari faqat muayyan madaniy muhit doirasida to‘liq anglashiladigan lingvomadaniy birliklar sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, frazeologik birliklar o‘zida ham umumiy insoniy tafakkur mahsuli bo‘lgan universal xususiyatlarini, ham muayyan xalqning milliy dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi milliylik belgilarini mujassamlashtiradi. Bu holat frazeologizmlarni kognitiv-lingvokulturologik jihatdan o‘rganish ikki xalqning konseptual dunyo manzarasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Muhokama

Tahlil natijalari kognitiv tilshunoslikning frazeologiyani o‘rganishdagi ilmiy imkoniyatlari kengligini tasdiqlaydi. Ronald Langacker ta’kidlaganidek, til insonning konseptual tizimi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, har bir til birligi ma’lum bir bilim modelini ifodalaydi. Shu sababli frazeologizmlar nafaqat til hodisasi, balki inson tafakkurining konseptual mahsuli sifatida qaralishi lozim [6:2-12]. George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ishlab chiqilgan *konseptual metafora* nazariyasi tadqiqot natijalarini izohlashda muhim nazariy asos bo‘ldi [7:9]. Frazeologik birliklarning katta qismi insonning jismoniy va ijtimoiy tajribasi asosida shakllangan metaforik modellar orqali yuzaga kelishi aniqlandi. Mazkur holat ingliz va o‘zbek tillarida ham kuzatilib, ayrim konseptual metaforalarning universal xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Fillmorening *freym semantikasi* frazeologik birliklarni tushunishda kontekst va madaniy bilimlarning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Frazeologik birliklarni Freym semantikasi asosida tahlil qilinganda, “mehmondorchilik” freymi bilan bog‘liq o‘zbek

frazeologik birliklari (*dasturxon yozmoq, oq fotiha bermoq*) mehmon kutish, hurmat ko'rsatish, duo qilish kabi bir-biriga bog'liq bilimlar majmuasini ko'rish mumkin. Bu freym ingliz tilidagi *tea time, break bread* kabi birliklar faollashtiradigan freymdan tarkibiy jihatdan farqlanadi, chunki ularning ortida turgan madaniy-marosim bilimlari boshqacha tuzilgan. Bu natija frazeologik birliklarning ma'nosi alohida so'zlar emas, balki yaxlit freym orqali anglanishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari frazeologik ma'noning faqat metafora orqali emas, balki freym va metonimiya orqali ham shakllanishini ko'rsatdi. Xususan, "mehmondorchilik" freymi misolida ko'rilganidek, bir xil vaziyatga oid freymlarning ichki tarkibi madaniyatdan madaniyatga farq qiladi. Bu esa nafaqat leksik, balki konseptual darajada ham milliy o'ziga xoslik mavjudligini ko'rsatadi.

Lingvokulturologik jihatdan, frazeologik birliklar har bir xalqning milliy tafakkuri, qadriyat-lari va dunyoqarashini aks ettiradi [8:67-74]. Shu bois ingliz va o'zbek tillari frazeologiyasini qiyosiy-kognitiv jihatdan o'rganish nafaqat semantik o'xshashlik va farqlarni, balki ikki xalqning konseptual dunyo manzarasini ham ochib beradi.

Mazkur natijalar frazeologik birliklarni tarjima qilish, xorijiy tillarni o'qitish va madaniyat-lararo kommunikatsiya jarayonlarida kognitiv yondashuvning amaliy ahamiyatini ham tasdiqlay-di. Frazelogizmlarning konseptual asoslarini aniqlash tarjimada pragmatik va madaniy ekviva-lentlikni saqlash imkoniyatini oshiradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari frazeologik birliklarni kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish ularning semantik mohiyatini, shakllanish mexanizmlarini va konseptual asoslarini chuqurroq an-glash imkonini berishini ko'rsatdi. Frazelogizmlar oddiy tayyor til birliklari emas, balki inson tafakkuri, konseptual tizimi va madaniy tajribasining lisoniy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Ularning mazmuni bevosita so'zlarning lug'aviy ma'nosi bilan chegaralanmay, balki inson ongida shakllangan konseptlar, metaforik va metonimik bog'lanishlar, freymlar hamda prototipik tasav-vurlar orqali yuzaga keladi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, har ikki tilda ham insonning umumiy hayotiy tajribasi, hissiy holatlari, ijtimoiy munosabatlari va borliqni idrok etish jarayoni bilan bog'liq universal konseptlar mavjud. Shu bilan birga, frazeologizmlarn-ing shakllanishida har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, milliy madaniyati, urf-odatlar, diniy qa-rashlari va turmush tarzi muhim rol o'ynaydi. Natijada frazeologik birliklar o'zida ham umumiy insoniy tafakkurga xos universallikni, ham muayyan millatga xos lingvomadaniy xususiyatlarni mujassamlashtiradi. Tadqiqot davomida konseptual metafora nazariyasi, freym semantikasi, pro-totip nazariyasi va kognitiv grammatika frazeologik birliklarning ichki semantik tuzilishini ochib berishda samarali metodologik yondashuvlar ekanligi aniqlandi. Mazkur nazariyalar yordamida frazeologizmlarning yuzaga kelish motivlari, konseptual asoslari va inson tafakkuri bilan bog'liq jihatlarini izohlash imkoniyati yaratildi.

Shuningdek, kognitiv yondashuv frazeologik birliklarning tarjimasi, xorijiy tillarni o'qitish va madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonlarida ham muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligi bel-gilandi. Frazelogizmlarning konseptual va lingvomadaniy xususiyatlarini hisobga olish ularning mazmunini to'g'ri anglash, muqobil birliklarni tanlash hamda turli madaniyat vakillari o'rtasidagi samarali muloqotni ta'minlash imkonini beradi.

Adabiyotlar / References

1. Safarov Sh.S. *Kognitiv tilshunoslik*. – Jizzax: Sangzor nashriyoti, 2006. – 53 b.

-
2. Evans V., Green M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 830 p.
 3. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.
 4. Fillmore C.J. *Frame Semantics*. // *Linguistics in the Morning Calm*. – Seoul: Hanshin Publishing, 1982. pp. 111–137.
 5. Rosch E. *Cognitive Representations of Semantic Categories*. // *Journal of Experimental Psychology: General*. – 1975. – Vol. 104, No. 3. pp. 192–233.
 6. Langacker R.W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1: *Theoretical Prerequisites*. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 516 p.
 7. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
 8. Maslova V.A. *Lingvokulturologiya*. – Moskva: Akademiya, 2001.

BIRINCHI BAKU TURKOLOGIYA QURULTOYINING ISHTIROKCHISI – G‘OZI OLIM YUNUSOVNING ILMIY MEROSI

The scholarly legacy of Ghazi Olim Yunusov
a participant in the first baku turkological congress

**Jabbor
ESHONQULOV,**
filologiya fanlari
doktori, professor

Annotatsiya. Birinchi Baku turkologiya qurultoyi XX asr boshlarida turkiy xalqlar ilm-fani, tili, adabiyoti, tarixi va madaniyati taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan yirik ilmiy-ma‘rifiy voqealardan biri hisoblanadi. Qurultoy turkiy xalqlar o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamlash, turkologiyaning nazariy va amaliy masalalarini muhokama qilish, xususan, alifbo va imlo islohoti, turkiy tillarni o‘rganish va ularning ilmiy asoslarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Qurultoy ishtirokchilarining hayoti, ilmiy faoliyati va merosini tadqiq etish XX asr boshlaridagi turkologik tafakkurning rivojlanish yo‘nalishlari, turkiy xalqlar o‘rtasidagi ilmiy-madaniy hamkorlik hamda milliy ilm-fanning shakllanish jarayonlarini xolis baholash imkonini beradi. Mazkur maqolada Birinchi Baku turkologiya qurultoyi ishtirokchisi, taniqli o‘zbek tilshunos va turkolog olimi G‘ozi Olim Yunusning ilmiy qarashlari va turkologiya taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Shuningdek, olimning alifbo va til masalalariga doir yondashuvlari, ilmiy merosining o‘zbek tilshunosligi va turkologiya tarixidagi o‘rni yoritilib, uning ilmiy faoliyatini zamonaviy turkologiya nuqtayi nazaridan o‘rganishning ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Birinchi Baku turkologiya qurultoyi, G‘ozi Olim Yunus, turkologiya, o‘zbek tilshunosligi, ilmiy meros, alifbo islohoti, imlo masalalari, turkiy tillar, ilmiy-madaniy aloqalar.

Abstract. The First Baku Turkological Congress was one of the major scholarly and educational events that played an important role in the development of the languages, literature, history, culture, and scholarship of the Turkic peoples in the early twentieth century. The Congress contributed significantly to strengthening scholarly relations among the Turkic peoples and provided an important platform for discussing theoretical and practical issues in Turkology, particularly alphabet and orthographic reforms, the study of Turkic languages, and the improvement of their scholarly foundations. The study of the lives, scholarly activities, and intellectual heritage of the Congress participants provides an opportunity to objectively assess the major trends in the development of Turkological thought in the early twentieth century, scholarly and cultural cooperation among the Turkic peoples, and the processes involved in the formation of national academic traditions. This article examines the participation of Ghazi Olim Yunus, a prominent Uzbek linguist and Turkologist, in the First Baku Turkological Congress, as well as

ORCID ID:
0000-0003-0288-5394
Yetib kelgan/ Received:
18.08.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

his scholarly views and contribution to the development of Turkology. Particular attention is also given to his approaches to alphabet and language issues, the significance of his scholarly legacy in the history of Uzbek linguistics and Turkology, and the importance of reassessing his academic contributions from the perspective of contemporary Turkological studies.

Keywords: *First Baku Turkological Congress, Ghazi Olim Yunus, Turkology, Uzbek linguistics, scholarly heritage, alphabet reform, orthographic issues, Turkic languages, scholarly and cultural relations.*

G‘ozi Olim Yunusov 1926-yilda Bokuda bo‘lib o‘tgan Birinchi Butunittifoq Turkologiya qurultoyining ishtirokchisi, taniqli o‘zbek tilshunosi, folklorshunosi, mahoratli pedagogi va jamoat arbobi edi. U o‘zbek tilshunosligining asoschilaridan biri, o‘zbek lahjalarini tadqiq qiluvchi va folklor to‘plovchisi hisoblanadi. Mazkur qurultoydagi ishtiroki uning akademik faoliyatida alohida o‘rin tutadi.

Biroq, shuni aytib o‘tish kerakki, G‘ozi Olim Yunus serqirra faoliyat olib borganligiga qaramay, uning hayot yo‘li va ilmiy merosi juda kam tadqiq etilgan.

G‘ozi Olim Yunus ilmiy ijodiy faoliyatini uch guruhga ajratish mumkin:

1. **Ilmiy ijodiy hayotining dastlabki davri.**

2. **Yirik turkologik olim sifatidagi faoliyati.**

3. **Hayotining so‘nggi yillari.**

Ilmiy ijodiy faoliyatining dastlabki davri. G‘ozi Olim Yunusov tug‘ilgan joyi bilan bog‘liq ma‘lumotlar turlicha. Ayrim ma‘lumotlarda 1893-yilda Toshkent shahrining Shirinquduq mahallasida tug‘ilgani aytilsa, ayrimlarida Vyatsk guberniyasida tavallud topgani haqida ma‘lumot berilgan [9: 10]. Otasi xorijiy tillardan xabardor davlat xizmatchisi, onasi ham o‘z davrining ziyoli ayollaridan bo‘lgan. Boshlang‘ich ta‘limni mahalliy madrasalardan birida oladi. Ziyoli xonadonda voyaga yetganligi uchun yoshligidan ko‘pgina tillarni bilgan, xat savodi erta chiqqan.

Bobosi Abubakr Ahmadjon hamda pochchasi Baxti G‘ani Ilkinlar arab, fors, nemis tillarida erkin gaplashganlar, o‘z davrining el adabiyotchisi, etnograf tadqiqotchilari sifatida tanilgan kishilar bo‘lgan. G‘ozi Olim Yunusning til, tarix, el adabiyotiga qiziqishi yoshlikdan boshlangan.

Buxoro madrasasini tugatgandan so‘ng, 1909-1913-yillarda Turkiyada Istanbul pedagogika institutida o‘qiydi. Shu yerda u Xolid Said, Begjon Rahmon, Shohid Eson Musayev, Atoulla Xo‘jayev, Mazhar Burhonov, Ahmadjon Mahzum, Fitrat kabi turk dunyosining ilg‘or ziyolilari bilan tanishadi. So‘ngra, 1914-yilda Qohirada tahsilini davom ettiradi. Turkiya ta‘lim vazirligi yo‘llanmasi bilan Germaniyaga o‘qishga yuboriladi. Biroq, birinchi jahon urushi boshlangani uchun, o‘z yurtiga qaytishga majbur bo‘ladi.

Yurtiga qaytgandan so‘ng uning faoliyati “Turon” jamiyati, “Ulamu jamiyati”, “Turk o‘chog‘i” to‘garaklari bilan bog‘liq.

Hujjatlarda uning Valentina Ivanovna ismli ayolga uylangani, to‘rt farzandning otasi ekanligi qayd qilingan. Keyinchalik bu faktlar turmush o‘rtog‘i Valentina Ivanovna Yunusovning G‘ozi Olim Yunus haqidagi hikoyalarida ham tasdiqlanadi.

Uning tilga, folklorga qiziqishi juda erta boshlangan. Uydagi oilaviy muhit, yaqin qarindoshlari hamda madrasada olgan ta‘limi uning aynan tilshunos, folklorshunos olim bo‘lib yetishishida muhim rol o‘ynagan. Keyinchalik Turkiya va Qohirada, Leningraddagi Sharqshunoslik institutida ishlab yurgan kezlarda bu ilmlarini yanada mustahkamladi. Folklor materiallarini to‘plash bo‘yicha qo‘llanmalar yaratdi. “Alpomish”ga o‘xshash xalq dostonlarini baxshilardan yozib olib, nashr etishga bosh-qosh bo‘ldi. O‘zbekning yetuk bir olimi sifatida elga tanildi va N.Y.Marr, A.N.Korsh, Y.M.Malov, A.N.Samoylich, P.M.Melioranskiy va Y. E. Bertels kabi olimlarning nazariga tushdi.

Yirik turkologik olim sifatidagi faoliyati. G‘ozi Olim Yunusov Turkiston Maorif xalq komissarligi huzuridagi ilmiy sho‘roning turkiy sho‘ba bo‘limi mudiri (1918 – 1920) va Teatr-etnografik ilmiy hay‘ati (1920 – 1924) a‘zosi hamda O‘zbek bilim hay‘ati (1920 – 1924) raisi

sifatida folklor va etnografiya materiallarini to'plash, o'quv qo'llanmalari tuzish, imlo qoidalarini isloh qilish va ixchamlashtirish ishlarida faol qatnashdi, shu bilan birga, Adliya xalq komissarligida ham ishlaydi. Bu yerda adliya qonun-qoidalarini, yuridik atamalarini o'zbek tiliga tarjima qildi, iqtisod va adliya atamalarini jamlagan ikki tilli lug'atlar tayyorlaydi.

G'ozim Olim Yunusov qisqa fursat ichida birinchi o'zbek professori, yirik tilshunos va folklorshunos olim sifatida taniladi.

G'ozim Olim Yunusov ilmiy merosining quyidagi jihatlarini alohida ta'kidlab o'tish zarur: til tarixini chuqur o'rgangan, o'zbek tili umumturk tilining ajralmas bo'lagi ekanini ichidan his qilgan. Barcha tadqiqotlarida o'zbek tilini umumturk tili bilan birgalikda yaxlitlikda o'rganishga harakat qilgan;

har bir tilning taraqqiyotida shevalar muhim o'rin tutishini yaxshi bilgan. Shuning uchun til tarixiga bag'ishlangan izlanishlarda O'zbekistonning turli hududlariga xos shevalarga alohida urg'u bergan;

el adabiyoti, ya'ni folklor namunalari turkiy xalqlarning tili, tarixi, madaniyatining ajralmas muhim bir bo'lagi deya tushungan. Xalq ijodi namunalari turkiy xalqlarning birligi va jipsligini urg'ulovchi ma'naviy meros deya qaragan;

Turkiy xalqlar tarixidan yaxshi xabardor bo'lgan. Olimning til, folklor, etnografiya, pedagogika va huquqqa oid izlanishlarida turkiy xalqlar tarixi bilan bog'liq masalalarga ham munosabat bildirib ketadi;

ko'plab xorijiy, jumladan, rus, arab, fors, nemis tillarini yaxshi bilgan. Xorijiy tillarni bilishi uning ilmiy ijodiy faoliyati muhim rol o'ynagan.

Folklorshunos olim Hodi Zarifov* Men V.V.Bartold, A.A.Divayev, Y.Y.Bertels kabi olimlar bilan ilk bora G'ozim Olim Yunus uyida tanishganini ta'kidlab o'tgan [9: 68]. Bu kabi faktlar tahlilidan shunday xulosa qilish mumkinki, G'ozim Olim ***turli davlatlardagi taniqli olimlar bilan yaxshi aloqada bo'lgan. Jumladan, qozoq, qirg'iz, turkman, ozarbayjon, turk, rus va Ovrupodagi olimlar bilan muntazam yozishmalar olib borgan.**

Bakuda bo'lib o'tgan birinchi Turkologiya qurultoyiga vakil qilib saylanishi tasodifiy emasdi. Birinchidan, olim bu paytga qadar tilshunos, folklorshunos, elshunos, huquqshunos olim sifatida tanilgan. Tilga, folklorga oid ko'plab kitoblar chop ettirgan, bilimi, saviyasi yuksak bo'lgani, ko'plab xorijiy tillarni bilgani uchun davlatning mas'ul lavozimlarda faoliyat olib borayotgan edi.

1926-yil 26-fevraldan 5-martgacha Bokuda XX asr turkiy xalqlarining eng yirik ilmiy forumi bo'lgan Birinchi Turkologiya qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda tilshunos, tarixchi, etnograf, san'atshunos, siyosatshunos, yozuvchi va jamoat arboblari iborat 131 delegat ishtirok etdi. Qurultoyda turkiy xalqlarning tili, tarixi, adabiyoti, etnografiyasi va madaniyatiga oid 38 ta ma'ruza tinglangan.

Qurultoyning asosiy masalasi turkiy xalqlarning alifbosini isloh qilish va arab yozuvidan lotin alifbosiga o'tishini muhokama qilish edi. Bu tadbir turkiy tillar va milliy madaniyatlarning keyingi rivojlanishiga chuqur ta'sir ko'rsatdi.

Bakuda bo'lib o'tgan Birinchi Turkologiya qurultoyida O'zbekistondan jami o'n bir kishi ishtirok etgan. Qurultoy hujjatlarida Abdujabbor Abdurashid, Mixail Gavrilov, Ashurali Zohiriy, Elbek (Mashriq Yunusov), Rahim Inog'omov, Bekjon Rahimov (Mulla Bekjon), Ismoil Sadri, Majid O'smonov, Ne'mat Hakimov, Rahimiy Shokirjon, G'ozim Olim Yunusovlarning nomlari keltirib o'tilgan [1; 2; 3; 4].

Baku Qurultoyida ko'tarilgan masalalar jadidchilar, o'sha davr millat oyindlari tomonidan ilgari surilgan masalalar bo'lsa-da, ularning barchasiga ham mazkur qurultoyda ishtirok etish nasib etmagan. Buning turli sabablari bor, albatta.

G'ozim Alim Yunusov qurultoyda O'zbekiston delegatsiyasi vakili sifatida ishtirok etadi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, O'zbekiston vakillari turkiy xalqlarning ilmiy va madaniy masalalarini muhokama qilishda faol ishtirok etgan va turkologiyaning rivojiga muhim hissa qo'shgan.

Turkiy xalqlarning lotin alifbosiga o'tish tarafdori bo'lgan G'ozim Olim mazkur qurultoyda so'zga chiqib, turkiy xalqlar etnografiyasi yuzasidan qilingan ma'ruzalar yetarlicha ilmiy asosga ega emasligini, ma'ruzalar turkiy xalqlarning moddiy madaniyatiga oid faktlari bilan boyitilmaganini, O'zbekiston haqidagi chop etilgan albom O'zbekistonning etnik holatini mutlaqo bilmaydigan odamlar tomonidan tuzilganini qattiq tanqid qiladi.

U o'z nutqida etnografiya va tilshunoslik borasidagi ishlarning ko'pchiligi mohiyatdan uzoqligini urg'ulab, **“Men Markaziy Osiyoning tarixiy ahamiyatiga, bu hududdagi barcha turkiy xalqlarning tarixi va etnografiyasini chuqur o'rganish zarurligiga alohida e'tibor qaratish lozim deb bilaman”**, degan qat'iy qarorini aytadi [2:102-105].

G'ozim Olim Yunusovning Baku qurultoyidagi chiqishlari avstriyalik olim Teoder Menzilning kundaliklarida ham qayd etilgan. Jumladan, germaniyalik olim Orxan Aras tomonidan tarjima qilinib, chop etilgan kitobda Teodor Menzil shunday yozadi:

“Yunuszoda Olim (O'zbekiston) Burg'ut, Ung'ut, Mang'it, Saray, Nayman va Qo'ng'iroq qabilalarini ham o'z ichiga olgan 92 ta o'zbek qabilasini sanab o'tdi. Shuningdek, me'morchilikda arab, xitoy, turk va aralash uslublarning ta'sirini ko'rsatib berdi. U bu masalalarni tushunishda turk tillarini ilmiy tasniflashning ahamiyatini alohida ta'kidladi. Uning arabcha so'zlar ta'siridan deyarli xoli bo'lgan o'zbek tilidagi nutqi, ayniqsa, qiziqish uyg'otdi” [6: 27].

Avstriyalik olimning xotiralarida Baku Qurultoyida ishtirok etgan G'ozim Olim Yunus va boshqa o'zbek vakillarining har bir yo'nalish bo'yicha chiqishlariga juda yuqori baho berilganini ko'rishimiz mumkin.

G'ozim Olim Yunusning Baku qurultoyidan keyingi faoliyati alohida e'tiborga molik. O'zbek tili tadqiqiga bag'ishlangan maqolalarida turk dunyosi uchun yagona alifbo birligi zarurati va afzalliklarini, lotin imlosiga o'tishning ijobiy jihatlarini ilmiy asoslab beradi. Maqolalar, tadqiqotlar yaratadi.

Hayotining so'nggi yillari. Umrining so'nggi yillarida Leningradda yashaydi. Bu bir tomondan kundan kun tobora dahshatli tus olayot qatag'on boltasidan omon qolish ilinji, ikkinchi tomondan o'zining ustida ishlash, jahondagi yetakchi ilmiy jarayonlar bilan yaqindan tanishish edi.

G'ozim Olim Yunusning opasining o'g'li taniqli folklorshunos olim Hodi Zarifov bergan ma'lumotlarga qaraganda, aynan shu yillar, ya'ni 1934-1935-yillarda “O'zbek tilining ilmiy grammatikasi” degan tadqiqotini yakunlaydi. O'zbek tili, umumturkiy til, folklor va adabiyoti borasida katta bir materiallar to'playdi. Biroq, 1937-yilda qamoqqa olingach, o'zbek tiliga bag'ishlangan tadqiqot va barcha materiallar, qo'lyozmalar, qaydlar qizil qatag'onchilar tomonidan olib ketiladi. Hozirgacha bu tadqiqotlarning taqdiri ma'lum emas.

Baku qurultoyining ko'plab ishtirokchilari singari, G'ozim Olim Yunusov ham siyosiy qatag'on qurboni bo'ldi. 1937-yilda u millatchilik va aksilinqilobiy faoliyatda ayblanib hibsga olindi. 1938-yilda olim qatl etildi.

Garchand 1957-yilda rasman oqlangan bo'lsa-da, uning ilmiy merosiga uzoq vaqt davomida yetarlicha e'tibor qilinmadi, biroq so'nggi yillarda O'zbekistonda milliy merosga, jadidchilik faoliyatiga bo'layotgan yuksak e'tibor tufayli uning merosi atroflicha o'rganilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, G'ozim Olim Yunusov XX asrning birinchi yarmidagi o'zbek ziyolilarining yetakchi vakillaridan biri edi. Uning ilmiy merosi o'zbek tilshunosligi, turkologiya, folklorshunoslik va etnografiya, pedagogika fanlari taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. G'ozim Olim

Yunusov Bokuda bo'lib o'tgan Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida ishtirok etishi o'zbek ilm-fanining rivojlanishida muhim bosqichni boshlab berdi. Fojiali taqdiriga qaramay, uning ilmiy asarlari va g'oyalari O'zbekiston madaniy va ilmiy merosining muhim qismi bo'lib qoladi.

G'ozim Olim Yunusning ilmiy merosini o'rganish o'zbek tilshunosligi va folklorshunosligi muhim ilmiy ahamiyatga ega. Olimning ilmiy faoliyatini qurultoyning tarixiy-madaniy muhiti bilan uzviy bog'liqlikda tadqiq etish XX asrning 20–30-yillarida O'zbekistonda turkologiyaning shakllanishi, milliy tilshunoslik maktabining qaror topishi va umumturkiy ilmiy tafakkur bilan o'zaro munosabatlarini yaxlit holda baholash imkonini beradi.

G'ozim Olim Yunus tilshunoslik, dialektologiya, terminologiya, folklorshunoslik, etnografiya va xalq og'zaki ijodini o'rganish kabi bir qator yo'nalishlarda faoliyat olib borgan serqirra olimlardan biri edi. Uning o'zbek shevalarini o'rganish, xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash va tadqiq etish, milliy terminologiyani shakllantirish, o'zbek tilining grammatik va imloviy me'yorlarini ilmiy asoslashga qaratilgan ishlari o'zbek filologiyasining keyingi taraqqiyoti uchun muhim ilmiy zamin yaratdi. Shu jihatdan olim merosini qayta o'rganish milliy tilshunoslik va folklorshunoslikdagi ayrim ilmiy yo'nalishlarning genezisi va taraqqiyot bosqichlarini aniqlashga xizmat qiladi.

G'ozim Olim Yunusning Birinchi Baku turkologiya qurultoyidagi ishtiroki uning faoliyatini faqat milliy ilm-fan doirasida emas, balki XX asr boshlarida shakllangan umumturkiy ilmiy harakat kontekstida baholash zarurligini ko'rsatadi. 1926-yilgi qurultoy turkiy tillarning alifbosi va imlosi, adabiy til me'yorlari, terminologiyasi, tarixi, etnografiyasi hamda madaniy taraqqiyotiga doir masalalarni umumiy ilmiy maydonda muhokama qilish imkonini bergan edi. Shu sababli G'ozim Olim Yunusning mazkur jarayondagi ishtirokini tadqiq etish o'zbek olimlarining umumturkiy ilmiy muloqot va integratsiya jarayonlarida tutgan o'rnini belgilash nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

Olim merosining yana bir muhim jihati uning nazariy qarashlarni amaliy materiallar bilan uyg'unlashtirganida namoyon bo'ladi. Xalq shevalarini bevosita joylarda o'rganish, folklor materiallarini to'plash, urug' va qabila nomlari, joy nomlari hamda xalq tilining leksik xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan faoliyati G'ozim Olim Yunus ilmiy metodologiyasida til, tarix, etnografiya va folklorning o'zaro aloqador hodisalar sifatida qaralganini ko'rsatadi. Bunday kompleks yondashuv bugungi tilshunoslik va folklorshunoslik tadqiqotlari uchun ham ilmiy nazariy ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, G'ozim Olim Yunus ilmiy merosini xolis o'rganish XX asrning birinchi yarmidagi siyosiy-mafkuraviy jarayonlarning milliy ilm-fan taraqqiyotiga ta'sirini aniqlash uchun ham muhimdir. Qatag'on tufayli olimning hayoti va ilmiy faoliyatining fojiali yakun topishi uning merosini uzoq vaqt davomida to'laqonli o'rganish va ilmiy muomalaga kiritish imkoniyatlarini chekladi. Shu bois uning asarlari, arxiv materiallari, ekspeditsiya yozuvlari, ilmiy maqolalari va zamondoshlari xotiralarini zamonaviy metodologiya asosida qayta tadqiq etish nafaqat muayyan olimning ilmiy biografiyasini tiklash, balki o'zbek filologiyasi tarixidagi uzilgan ilmiy vorislik zanjirini qayta tiklash nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir.

G'ozim Olim Yunus merosini o'rganishning yana bir dolzarb tomoni – uning ilmiy qarashlarini zamonaviy turkologiya masalalari bilan qiyosiy tahlil qilish imkoniyatidir. Turkiy tillarning o'zaro munosabatlari, alifbo va imlo, terminologiya, milliy til me'yorlari, umumiy madaniy meros va turkiy xalqlar o'rtasidagi ilmiy hamkorlik kabi Birinchi Baku turkologiya qurultoyida muhokama qilingan ko'plab masalalar bugun ham o'z ilmiy ahamiyatini yo'qotgan emas.

Shunday qilib, G'ozim Olim Yunusning hayoti, Birinchi Baku turkologiya qurultoyidagi ishtiroki va ilmiy merosini kompleks tadqiq etish, birinchidan, o'zbek tilshunosligi va folklorshunosligining shakllanish tarixini to'ldirishga, olimning g'oya va ilmiy yondashuvlaridan zamonaviy turkologik tadqiqotlarda foydalanishga xizmat qiladi.

G'ozī Olim Yunus merosi faqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy o'zbek filologiyasi va turkologiyasining nazariy-metodologik masalalarini chuqurroq anglashga xizmat qiluvchi muhim ilmiy manbadir. Uning merosini tizimli o'rganish, asarlarini to'plash va ilmiy-tanqidiy nashrlarini tayyorlash, arxiv manbalarini aniqlash hamda olimning Birinchi Baku turkologiya qurultoyidagi faoliyatini yangi hujjatlar asosida tadqiq etish kelgusidagi turkologik izlanishlarning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lishi lozim.

Adabiyotlar / References

1. *Birinci Tm Birlik Türkoloji Kongresi. 26 Şubat – 5 Mart 1926. (Stenografik rapor). Bakı. 1926.*
2. *Birinci Turkologiya Qurultoyining stenpgrafok hisoboti (2026 eil 26-fevral-5 mart). – Toshkent:Bookmany print, 2026. – 474 b.*
3. *Baku Birinci Türkoloji Qurultayinin 100 illiyi. – Baku: Trki Medeniyyeti ve iris Fondu, 2026. – 76 s.*
4. *Elçin Ibrahimov. Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq alifba, imla va adebi dil meseleleri. – Baku: MIMTA Yayimlari, 2026. – 474 s.*
5. *Djafarov N., Gucyeynova M., Garibli A. Pervyy tyurkoologicheskiy s'yezd. Istoricheskiye jemchujiny tyurkskogo mira. – Baku: Fond tyurkskoy kul'tury i naslediya, 2026. – 196 s.*
6. *Dr. Aras O. 1926 Bakı Türkoloji Kurultayi^ Prof. Theodor Menzil'in notlari ve mektubleri. – Bonn, 2026. – S.27:*
7. *Pervyy Tyurkologicheskiy s'yezd 1926 goda v Baku v svete arxivnykh dokumentov. – Astana: Tyurkskaya akademiya, 2026. – 496 s.*
8. *To'ra Mirzayev. Hodi Zarif. – Toshkent: Adabiyot va san'at. – 80 b.*
9. *To'ra Mirzayev. Hodi Zarif suhbatlari. – Toshkent: SHAMS ASA, 2013. – 382 s.*
10. *To'ra Mirzayev. Ustozlar, safdoshlar, izdoshlar. – Toshkent: Tamaddun, 2021. – 400 b.*
11. *Xudoyberdiyev Jo'ra. Birinchi turkologiya qurultoyi va plenumida turkiy tillardagi singarmonizm muhokamasi || O'zbekiston til va madaniyat. – Toshkent, 2023 – №-4. –B.26-69.*

JADID DAVRI ADABIYOTSHUNOSLIGI: ANQABOY XUDOYBAXTOV ADABIY-ILMIY MEROSI

Literary scholarship of the jadid period: the literary-scholarly
legacy of Anqaboy Xudoybaxtov

**Sanobar
TO‘LAGANOVA,**
O‘zR FA O‘zbek tili,
adabiyoti va folklori
instituti
yetakchi ilmiy
xodimi,
filologiya fanlari
doktori (DSc)

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadid davri adabiyotshunosligining kam o‘rganilgan namoyandalardan biri – jurnalist, yozuvchi va adabiyotshunos Anqaboy Xudoybaxtov (1905–1938) ijodiy merosi tarixiy-biografik, tarixiy-genetik metodlar uyg‘unligida tahlil qilinadi. Uning “Fahrifat yoxud xabar, maqola, she‘r va hikoya yozish yo‘llari” (1927) asari asosida ijodkorlik nazariyasi, publisistik janrlar, she‘riy oqimlar va hikoya poetikasi haqidagi qarashlari yoritiladi, shuningdek uning fojiali taqdiri va merosining keyingi o‘rganilish jarayoni ko‘rib chiqiladi.

Tayanch so‘zlar: jadid adabiyotshunosligi, Anqaboy Xudoybaxtov, “Fahrifat...”, ijodkorlik nazariyasi, nafis adabiyot, adabiy oqimlar, qatag‘on davri, tarixiy-biografik.

Abstract. This article analyzes the creative legacy of Anqaboy Xudoybaxtov (1905–1938) – journalist, writer, and literary scholar, one of the understudied representatives of Jadid-era literary scholarship – through a combination of historical-biographical and historical-genetic methods. Drawing on his work *Fahrifat, or the Ways of Writing News, Articles, Poetry, and Stories* (1927), the article elucidates his views on the theory of literary creativity, journalistic genres, poetic currents, and the poetics of prose fiction, while also examining his tragic fate and the subsequent trajectory of scholarship on his legacy.

Keywords: Jadid-era literary scholarship, Anqaboy Xudoybaxtov, *Fahrifat...*, theory of literary creativity, belles-lettres, literary currents, the repression era, historical-biographical method.

Jadid davri adabiyotshunosligiga oid materiallar bilan tanishganda, ko‘pchilikka yaxshi tanish bo‘lmagan nomlarni uchratamiz. Abdulla Qodiriy tergov jarayonlari bilan bog‘liq manbalarda Anqaboyning unga qarshi ko‘rsatma berganligi qayd etiladi. Murakkab davrda faoliyat yuritgan jadidlar sho‘roga xazmat qilishga majbur bo‘ldi, lekin sadoqatiga yarasha qadrlanmadi. Millatning ulug‘ oydinlari A.Qodiriy, Fitrat va Cho‘lpon singari millat fidoyilari shahid bo‘lgan kechada Anqaboy Xudoybaxtov ham ular bilan birga qatl qilindi. Xo‘sh Anqaboy Xudoybaxtov o‘zi kim va undan qanday adabiy meros qoldi.

Anqaboy Xudoybaxtov o‘zbek milliy matbuoti va adabiyotida o‘ziga xos o‘rin egallagan ijodkordir. O‘zbek adabiyotshunosligida ijod bilan bog‘liq adabiy qo‘llanmalar yaratgan mualliflar ozchilikni tashkil

s.tulaganova@mail.ru

ORCID ID: 0009-0005-
2734-8925

Yetib kelgan/ Received:
02.08.2026

Qabul qilingan /

Accepted: 06.09.2026

qiladi. Anqaboy Xudoybaxtov esa aynan shunday qo'llanma yaratishga muvaffaq bo'lganlardan biri. "Fahrisat yoxud xabar, maqola, she'r va hikoya yozish yo'llari" (1926/1927) asari uning ilmiy merosining asosini tashkil etadi. Anqaboy xalq og'zaki ijodini, mumtoz adabiyotni va qardosh xalqlar adabiyotini yaxshi bilgan, dunyo adabiyoti an'analari milliy adabiyotga tatbiq etish tarafdori bo'lgan. Yoshlar uchun maxsus qo'llanma yozib, ijodkor laboratoriyasi, ijod siri va yozish usullari haqida o'zbek adabiyotshunosligida dastlab ma'lumot berganlardan bo'ldi.

Anqaboyning hayot yo'li – ayniqsa, qatag'on davriga oid tergov hujjatlari, uning noaniq va bir-biriga zid ma'lumotlari (famiyasining turlicha yozilishi, tug'ilgan yili masalasi) – arxiv manbalari, zamondoshlar ko'rsatmalari va keyingi tadqiqotchilar (I.Usmonov, N.Boqiy, N.Karimov)ning ma'lumotlarini qiyoslab o'rganishni taqozo etadi. Biografik metod ijodkor shaxsiyati va uning ijodini bir butunlikda ijtimoiy-siyosiy va adabiy muhit bilan uzviy bog'liqlikda tushunishga xizmat qiladi. Muammoga bunday yondashuv Anqaboy haqidagi ma'lumotlarni aniqlashga va ochiqlashga xizmat qiladi. "Fahrisat..." asarini o'tgan asrning 20-yillardagi o'zbek adabiyotshunoslik fanining shakllanish jarayoni bilan aloqadorlikda kuzatish lozim. Muallif asarni yozishda Shengilning "Maqola, she'r va hikoyani qanday yozish kerak" Ezguyevning "Muxbirlar maktabi", Fitratning "Adabiyot qoidalari" foydalanganligini qayd etadi. Asar yozilgan paytni hisobga olsak, bunday qo'llanmaga ehtiyoj bo'lganligi sir emas. Sababi milliy matbuot shakllanayotgan, jurnalistika alohida yo'nalish sifatida ajralgan bir davrda bu juda muhim sanalgan. Milliy matbuot qanday bo'lishi va ijodkor nimalarga asoslanishi, adabiyot qanaday bo'lmog'i lozim degan savollar juda ko'p bo'lgan. Qolaversa, mafkura adabiyotga bosim o'tkazayotgan pallada ijodkor qanday yo'l tutmog'i zarurligi, yosh ishchi-dehqon muxbirlari tarixiy vazifani qanday bajarishi va ularni savodli yozishga o'rgatish vazifasi Anqaboyni maxsus qo'llanma yozishga undagan bo'lishi mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, Anqaboyning adabiyot nazariyasi sohasidagi qarashlarini alohida hodisa sifatida qabul qilish bahsli masala. Uni o'z davrining zamondoshlari Fitrat ("Adabiyot qoidalari", 1926), A.Sa'diy ("Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" (1924)), V.Mahmud (tanqidiy maqolalari) kabi munaqqidlarning qarashlari bilan qiyoslab o'rganish ularning umumiy va xos jihatlarini ochib beradi. Anqaboyning adabiy turlar (tajriba, ilmiy, tashviqiy, vaqti, nafis adabiyot) tasnifi adabiyotshunoslikda ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki dastlabki ilmiy qarashlar keyingi davr adabiyotshunosligi uchun yordamchi manba sifatida xizmat qiladi. Anqaboyning o'z davriga xos atamalari ("nafis adabiyot", "tashviqiy adabiyot", "adabiyot oqimlari") va tushunchalari adabiyotshunoslik shakllanishidagi bosqichni ko'rsatishga xizmat qiladi. Ba'zi o'rinlarda muallif sinfiy yondashuvi bilan badiiyat talablari o'rtasidagi ziddiyatli munosabatni izohlashga harakat qiladi.

ANQABOY – taxallus; asl ism-sharifi Anqaboy Xudoybaxtov (1905, Jizzax viloyati G'allaorol tumani – 1938, Toshkent) – jurnalist, yozuvchi va adabiyotshunos. U Jizzax viloyati Baxmal tumani Yumaloqboshi qishlog'ida ziyoli oilasida tug'ilgan. 1916-yilda ota-onasi vafot etgach, ukalarini qarindoshlariga tarqatib, o'zi Jomboy tumaniga borib mardikorchiilik qilgan. Shu tumandagi etimlar uyida tarbiyalangan (1918–1920). Samarqanddagi Maorif institutida (1920–1922), Toshkentdagi Kommunistik universitetda (1922–1924) tahsil olgan. 1925-yilda Moskvaga borib, Davlat jurnalistika institutida o'qigan. Samarqand viloyatining "Zarafshon" gazetasida mas'ul muharrir o'rinbosari, ayni vaqtda komsomol yoshlar gazetasida muharrir bo'lib ishlagan (1924–1925). Keyinchalik "Zarafshon" (1928–1929) va respublika kasaba uyushmasi tashkilotining "Ishchi" gazetalarida mas'ul muharrir (1929–1933), O'zbekiston Kompartiyasi MK nashriyotida bosh muharrir (1933–1936) lavozimlarida faoliyat yuritgan. "Ishchi" gazetasi 1933-yil 18-aprelda tugatilgach, qisqa vaqt jumhuriyat partiya nashriyotida bosh muharrir, so'ngra direktor bo'lib ishlagan. Shu davrda A.Qodiriyning "Obid ketmon", A.Qahhorning "Sarob" asarlariga

muharrirlik qilgan. Ko'p yillar Yozuvchilar uyushmasi Samarqand viloyati bo'limini boshqargan, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi mas'ul kotibi, SSSR Yozuvchilar uyushmasi plenumi a'zosi bo'lgan. 1934-yilda Yozuvchilar uyushmasi qoshida "Yosh ishchi yozuvchilar" kabinetini tashkil etgan. 1936-yilda Respublika radioeshittirish davlat qo'mitasi raisi etib tayinlangan.

Uning jodiy faoliyati 1924-yilda xabar va maqolalar yozish bilan boshlangan. "Qanday qilib she'r va hikoya yozish kerak" (1927), "G'ayraty ijodi" (1934), "Dushmanga berilgan minbar" (1934), "Yozuvchi S. Ayniy ijodi haqida" (1936) kabi adabiyotshunoslikka oid maqolalar muallifi. "O'zbek yozuvchi-jurnalistlari alifbosi" (1931) kitobida ijodkorlar va ularning asarlari haqida ma'lumot bergan. 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloniga bag'ishlangan "Shodmon", "Armon", "So'nggi yulduzlar" dramalarini e'lon qilgan.

Davr adabiyot va matbuotda yangilanish ehtiyoji bor edi. Ziyolilar bu adabiy ehtiyojni qondirish yo'lida turli maqolalar e'lon qilishdi. Muallif tomonidan yozilgan "Fahrisat yoxud xabar, maqola, she'r va hikoya yozish yo'llari" mana shu zarurat yuzasidan yoziladi. Nashriyot topshirig'i asosida kitob qisqa muddatda yozildi. Muallif kitobni tayyorlashda "Botu, Said Ahmad va Naim o'rtoqlarimizdan" maslahat olganini, shuningdek, Shengelning "Maqola, she'r va hikoyani qanday yozish kerak", Ezguyevning "Muxbirlar maktabi" hamda Fitratning "Adabiyot qoidalarini" asarlaridan foydalanganini yozadi. Anqaboy ijodkor uchun qo'llanma xarakteridagi tavsiyaviy maqolalarini to'plab, kitob shaklida taqdim etdi. Asar ishchi va dehqon muxbirlariga "adabiyotning basmalasi" bo'lib xizmat qilishi ta'kidlanadi. O'zbek matbuoti shakllanayotgan pallada bunday qo'llanmaga zarurat bor edi. Sho'ro hukumati adabiyotga o'z mafkurasini o'tkaza boshlagan tarixiy davrda yaratilgan bu qo'llanmaning yana bir nomi "Xabar, maqola, she'r, hikoya yozish yo'llari" (1927, Toshkent – Samarqand: O'zbekiston davlat nashriyoti) deb yozilgan. Kitobga Botu tomonidan muxtasar so'zboshi havola qilinadi. Kirishda shunday fikrlar berilgan: "Yozuvchilik hunari ham shu yo'lga kirganlardan ko'p tajriba, ko'p bilish, ko'p mahorat talab qiladi. Yozuvchilik dunyosiga qadam qo'ya boshlag'onlarga yo'l-yo'riq ko'rsatadurgan, etakchining yozish qoidalarini o'rgatadurgan adabiyotning bizda yo'qlig'i yosh yozuvchilarimizning o'sishiga juda ham mone" [1;16]. Anqaboy kitobda masalaga ilmiy va ijodiy jihatdan yondashadi. Adabiyot sarlavhasi ostida "har bir kishining fikr, sezgi va istagi" bilan boshqalardan ajralib turishi, "so'z ko'pchilik ommasiga bir sinfnig mafkurasini tarqatish uchun yoziladurgan bo'lsa, u adabiy ish bo'lib, shunday yozuvlar to'plamiga "adabiyot" deyiladi" [1;17]. deb ta'riflanadi. Adabiyot ishi bilan mashg'ul bo'lganlar "adabiyotchi" (adib) yoki yozuvchi deb atalishi ta'kidlanadi.

Muallif adabiyotni besh turga ajratadi: turmushga tez tatbiq qilinadigan o'qish-ma'lumot xarakteridagi kitoblar – "tajriba adabiyoti"; olimlar tabiat va umumiy turmushni qiyoslab o'rganganda – "ilmiy adabiyot"; o'quvchilarni belgili bir sinf mafkurasini bilan tarbiyalab, sinfnig yo'l-yo'rig'ini ommaga tushuntirganda – "tashviqiy adabiyot"; gazeta va jurnallarda yoritilgan maqolalar – "vaqtlid adabiyot"; turmush haqiqati bilan zich bog'langan asarlar esa "nafis adabiyot" deb yuritiladi.

Muallif nafis adabiyotning san'at bilan yozilgan asar sifatida o'quvchiga hayajon uyg'otishini, uning adabiy-estetik qiymatini alohida urg'ulaydi. Anqaboy nafis adabiyotni chiroyli bir o'xshatish orqali tasvirlaydi: suratchi bir qancha kishini yakka tartibda suratga olib, ularni yig'ib umumiy bir manzara hosil qilgani kabi, to'p suratda har bir odamning alohida qiyofasi va umumiy ko'rinish aks etadi. Adabiyot ham turmushning umumiy manzarasini hamda odamning xususiy holatlari orqali ko'rsatib berishi zarur, deydi u. Davomida Jyul Vern asarlarida sarguzasht voqealar shunchaki hikoya qilinmasligini, qiziq holatlarni o'quvchining boshidan kechirishini, nafaqat kitobxon, balki yozuvchining o'zi ham uni boshdan o'tkazganini sezish nafis adabiyotning belgisi ekanini ta'kidlaydi. Muallif fikriga dalil sifatida Cho'lponning quyidagi she'ridan misol keltiradi:

*Ko'klam oyning ipak ko'ylak etaklari sudralib,
Qora yerning boshlarini silab-silab keladir.
U silashdan, u siypashdan quvvat olib, kuch olib,
Qora yer ham ko'ksidagi oltinlarni beradir...*

Shoir ko'klamni nozik qiz shaklida tasvirlar ekan, buni she'r mazmuniga ko'ra emas, balki badiiyatiga ko'ra go'zal tashbehlar bilan isbotlaydi. Oy va ko'klam, bahor va zamin tashbeh va jonlantirish orqali o'quvchiga o'zgacha ta'sir o'tkazadi. Muallif tahlilda she'rdagi adabiy sa'natlardan foydalanganligiga e'tibor qaratadi.

“Yozuvchilar necha xil bo'ladi?” deb nomlangan bo'limda muallif shunday yozadi: “O'rtoq Ikromov, Usmonjon Eshonxo'jayev, Fayzulla Xo'jayevlar gazeta-jurnallarga siyosiy va ijtimoiy maqolalar yozgani uchun publitsist hisoblanadilar. Cho'lponboy, Abdulla Qodiriy va Elbeklarimiz nasrchi, shoirlarimiz bo'lsa – Fitrat, Cho'lpon, Botu, Shokir Sulaymon va Oltoy bo'ladirlar”. G'ozii Yunus, Ashurali, Hoji Muin, A'zam Ayub, Muhammadjon Yusufiy, Sanjar va boshqalar esa matbuot ishi bilan shug'ullanib, siyosiy jurnalist emas, balki gazeta texnikasini yaxshi biladigan yozish sirlari haqida maqola yozadilar. Mazkur fikrlar tarixiy-adabiy jarayon manzarasini tasavvur qilishda yordam beradi. Va o'z navbatida davr matbuotining tarixini ochib berishga xizmat qiladi.

Keyingi bob ijodkor ustaxonasini ochib berishga qaratilgan. Muallif ijodkordan “tajribali usto yozuvchi”ning asarlarini chuqur o'rganish, yozish texnikasini o'zlashtirib, “ishchi-dehqon o'rtasida ishlash uchun otilish” lozimligi aytiladi. “Yozuvchining xususiyatlari” deb nomlangan qismda ijod xususiyatini yaxshi bilish va ulardan muhimlarini saralay olish nazarda tutiladi. Muallif buni ajoyibxonadagi qimmatbaho toj misolida tushuntiradi: zargar uni sof oltin va bezaklariga qarab baholaydi, oddiy fuqaro – “og'ir narsa” deb, savdogar ketgan tillasi va xarajatiga qarab, boyvachcha ayol esa o'ziga shunday bilaguzuk yoki zirak bo'lishini orzu qilib qaraydi. Olim tojni ko'rib zamon nafasi va davr uslubini, jamoat xodimi – uni yasash uchun xalqning qancha puli ketganini, rassom esa undagi chiziqlarni ko'radi. Yozuvchi esa bularning barchasini birdaniga ko'ra olishi kerak – bu esa ijodiy qobiliyat bilan birga chuqur bilimni ham talab qilishi aytiladi. Muallif adabiyot va ijod tushunchasiga umumiydan xususiyligiga qarab borish hamda fikr va xulosa chiqarishga undaydi.

Keyingi fasllarda muallif publitsistika poetikasiga diqqat qaratadi. “So'zga boy bo'lish”, “O'zbekcha va yot so'zlar”, “Baynalmilal so'zlar to'g'risida”, “Yangi va eski so'zlar” deb nomlangan bo'limlarda yozuvchining so'z qo'llashdagi mahoratiga e'tibor qaratadi. Maqola yozishda, uningcha, avvalo maqsadni aniqlashtirib olish zarur: maqola kim uchun va nima maqsadda yozilayotganini bilib, mavzudan chalg'imagi masalani yoritish lozim; maqola quruq so'zlardan iborat bo'lib qolmasdan, oxirida amaliy choralar taklif etiladi. “Xabar va maqolani qanday yozish kerak?” bo'limida shunday ta'rif beriladi: “Bir bo'lgan voqeaning xabarini g'ina bildirgan xabarlarga “xabar” (50–100 yoxud ko'proq xatdan iborat), ko'pchilikni belgili bir yo'l bilan boshqaradigan va ularga ma'lum tarbiya beradigan yozuvlarga “maqola” deyiladi”. Maqola yozish tartibida aniqlik, izchillik va asoslanganlik talab etiladi; xabarda esa “biri – nima, ikkinchisi – qanday, uchinchisi – qayerda” degan savollarga javob bo'lishi shart. Sarlavha tanlashda “bo'lib o'tgan voqeani oz so'z bilan” ifodalash yoki “yozilganning muhim bo'lgan erini yoxud xabardan ko'zlangan maqsadni” sarlavha qilib olish tavsiya etiladi.

Gazetada beriladigan bosh maqolalar haqida ham alohida to'xtalinadi: muallifga ko'ra, dolzarb bosh maqola imzosiz qo'yilishi, ba'zan esa muharrirlar o'z imzolarini qo'yishi mumkin. Imzo qo'yilmagan maqola “gazeta idorasining fikri bo'lib, imzo qo'yilgan bo'lsa, albatta, yozgan kishining o'z fikridir”. Anqaboy gazeta va jurnal maqolalari o'rtasidagi nozik farqlarni ham misollar asosida ko'rsatib o'tadi.

Uchinchi bo‘lim “She‘r yozish yo‘llari” deb nomlanadi. Unda “qofiya va vazn tartibi bilan yozilib, belgili bir shaklga keltirilgan har bir so‘z uyumi “she‘r” deyiladi”, deb ta‘rif beriladi; tizimli she‘rga namuna sifatida Fitratning “Munaqqid yulduzga” she‘ri keltiriladi. “Ma‘lum bir o‘lchov bilan o‘lchanmay, tarqoq va sochma tarzda yozilsa, u sochma tartibidagi she‘r deb yuritiladi” – bunga Cho‘lponning “Yo‘lda bir kecha” asari misol qilinadi.

Muallif yangi o‘zbek adabiyotining paydo bo‘lishi va undagi yangilanishlarga alohida to‘xtalib o‘tadi. “Adabiy oqimlari” faslida quyidagicha tasnif etiladi:

Romantizm oqimi — san‘atni voqelikdan “ozod” deb bilib, istak va tuyg‘uni aql va tajribadan yuqori qo‘yadigan ma‘naviyatchilik (idealizm) oqimi ortidan yuruvchi yo‘nalish. Bu oqim tarafdorlari she‘rni falsafa bilan dinning qorishmasi deb hisoblaydi va ilhomga katta ahamiyat beradi. Muallif ularni “yig‘loq shoirlar” deb ataydi, misol sifatida Fitratning “Achchiqlanma”, Cho‘lponning “Sozim” she‘rlarini keltiradi.

Realizm oqimi – tirikchilik va hayotni o‘zicha, boricha tasvirlashni maqsad qilgan yo‘nalish. Botu she‘ridan olingan parcha orqali (“Yashashning yangicha tanobi, Ketmonlar tebrangan qo‘llarda...”) kolxozlashtirish, ketmon, dehqon kabi hayotiy detallar asosida realizm tushunchasi izohlanadi – bu yerda adabiyotning siyosiy mafkura tomon yuzlanishi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Futurizm oqimi – tabiatdagi go‘zalliklarni bevosita mehnat bilan bog‘liq kuchlar, kishilar va mashinalar tasviri orqali ulug‘lashga intiluvchi yo‘nalish, adabiyotni yangi qoidalar ostiga olib o‘tishni maqsad qilgan. Misol sifatida Oltoyning “Qishloq-dehqon gazetasi” she‘ri keltiriladi – unda san‘atdan ko‘ra yangi davr mafkurasini kuylash ustuvorligi seziladi.

Muallif romantizm va realizm oqimlarini bir-biriga “yo‘ldosh va fikrdosh” emasligini ta‘kidlaydi – bahsli qarashlar mavjud bo‘lsa-da, buni milliy adabiyotshunoslikni shakllantirish yo‘lidagi dastlabki urinishlardan biri sifatida baholash mumkin.

Navbatdagi faslda she‘r vaznlari xususida so‘z boradi: barmoq milliy vazn sifatida so‘z bo‘g‘imlariga asoslanadi, vaznsiz she‘rga esa futurizm oqimidagi asarlar misol qilinadi. She‘rga mavzu tanlashda ham muallif mafkuraviy nuqtayi nazardan yondashadi: romantizmga ijod qiluvchi shoirlar mavzuni erkin, “xayolga kelgan narsa”dan tanlasa, realizmda – “ilhom orqali emas, maydonga chiqqan narsa” hayotiy parchalardan tanlanadi. She‘r yozishni istagan yoshlarga berilgan tavsiyalar quyidagicha jamlanadi: shoirlikka iqtidorni his qilish, uni kengaytirish va chuqurlashtirishga intilish, ona tilidagi adabiyot bilan yaxshi tanishish, usto shoirlardan o‘rnak olish va o‘z xohishiga ko‘ra tizma yoki sochma tarzda yozish.

Navbatdagi faslda hikoya badiiyati bilan bog‘liq mulohazalar ilgari suriladi. “Hikoya yozish yo‘llari” faslida hikoya “belgili sinf mafkurasini orqasidan ergashtiradigan” bo‘lishi ta‘kidlanadi – Anqaboy adabiyotga sinfiylik nuqtayi nazaridan yondashadi, bu esa davr talabi nuqtayi nazaridan tushunarli holdir. Shu bilan birga, muallif badiiyat talablarini inkor etmaydi, sinfiylikni ham markaziy o‘ringa qo‘ymaydi. Hikoyada “voqea va holni to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytib bermasdan, balki shu voqeaga bog‘liq masalalarni birma-bir voqea orasida tasvirlash” lozimligi aytiladi. Hikoya to‘rt turkumga ajratiladi: hozirgi, o‘tgan, kelgusi zamon hamda xayoliy hikoya – so‘nggisiga misol sifatida Abdulla Qodiriyning “Jinlar bazmi” hikoyasi keltiriladi. Hikoyani “muhim joyidan tutib” boshlash, voqelikni mantiqiy bog‘liqlikda tasvirlash tavsiya etiladi. Muallif asosiy e‘tiborni voqea tafsilotidan ko‘ra qahramonning ruhiy holatini – kayfiyati, hissiyotini, kechinmalarini – ustalik bilan ochishga qaratadi, zero, aynan shu narsa asarning muvaffaqiyatini ta‘minlaydi. Hikoyaning uslubi va tili “har kim uchun tushunarli” bo‘lishi lozim; yozuvchi maqsadni oldindan aytib qo‘ymay, voqealar davomida o‘quvchini “oxirigacha ergashtirishi” kerak.

Kitobda qahramonlar nutqi haqida ham muhim kuzatuvlar bor: “yozuvchi o‘zining istagi bo‘yicha” ularni bir xil tilda so‘zlatishi mumkin emas – obrazlar tili jonli va xalqona bo‘lishi,

ishchi bilan dehqonning soʻzlashi bir-biridan farqlanishi lozim. Shuningdek, ism tanlashda qahramonning ijtimoiy mavqeyi, millati, kasbi va asardagi vazifasidan kelib chiqish tavsiya etiladi. Hikoyaning qisqa va ixcham tuzilishi yozuvchining mahoratini belgilaydi — muallifning fikricha, kichik hikoyani yozish katta hikoyani yozishdan ancha qiyin. U yozilgan asarni bir necha kun saqlab turib, qayta-qayta oʻqib chiqish, ortiqcha joylardan voz kechish, kerakli oʻrinlarga urgʻu berish zarurligini taʼkidlaydi. Sharq adabiyotiga xos oʻxshatish, timsol va jonlantirish kabi badiiy vositalardan foydalanish asarning estetik taʼsirini oshirishga xizmat qiladi. Asar yakunida muallif berilgan tavsiyalarning yosh yozuvchilarga tajriba toʻplashda koʻmak boʻlishini taʼkidlaydi — bular oʻquvchini “usto” yozuvchi qilib qoʻymasa-da, yoʻl-yoʻriq vazifasini oʻtaydi. Anqaboy ijodkordan koʻp izlanish va koʻp oʻqishni talab qiladi, shu jumladan, Choʻlponning “Kliopatra” (xayoliy hikoya), “Nonushta”, “Shahardan qishloqqa” va Abdulla Qodiriyning “Uloqda” hikoyalarini oʻrganishni tavsiya etadi.

Oʻzbek xalqi tarixida qonli sahifaga aylangan mardikorlik qoʻzgʻoloni chinakam xalq birligining timsolidir. Jizzax qoʻzgʻoloni haqida koʻplab ijodkorlar asarlar yaratgan; Anqaboyning “Shodmon” pyesasi aynan oʻsha davr ruhida yozilgan asar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Qoʻzgʻolondan oʻn yil oʻtib yaratilgan asar tarixiy-adabiy jarayonning muhim jihatlarini oʻzida aks ettiradi. “Shodmon” pyesasi — Turkistonda 1916-yil voqealaridan bir parchani aks ettiruvchi asar boʻlib, toʻqqizta asosiy va ikkita “ayrim koʻrinish”dan iborat. Asarda chor Rossiyasining mustamlaka Turkistondagi zulmga asoslangan siyosati, dehqon, kosib va hunarmandlarning xonavayron boʻlishi, mardikorlikka olish chogʻidagi xalq qoʻzgʻoloni tasvirlangan. Bosh qahramon Shodmon timsolida oʻzbek xalqining istibdodga qarshi kurashi haqqoniy ifodalangan. Pyesa 1933-yildan 1937-yilgacha Hamza nomidagi oʻzbek akademik drama teatrida namoyish etilgan; 1937-yilda “millatchilikni ommalashtirish” ayblovi bilan sahnadan olib tashlangan.

1930-yilda Botu qamalgach, Anqaboy Xudoybaxtov “Qizil Oʻzbekiston” gazetasida “Yirtilgan niqob” maqolasini eʼlon qilib, uni tanqid qildi. 1932-yil 4-fevralda shu gazetada H.Burlak va R.Choʻragʻulning “Zararli ikki kitob” maqolasida uning kitobidagi “siyosiy xatolar” fosh etildi; oʻsha sonda uning “Boshqarmaga xat” nomli javobi ham bosilib, u xatolarini tan olishga majbur boʻldi. 1937-yilda Oʻzbekiston kompartiyasi byurosi yigʻilishida “dushman unsurlarga keng yoʻl ochib bergani” ayblovi bilan radio qoʻmitasi raisi lavozimidan olib tashlandi. “Obid ketmon” qissasi nashrida masʼul muharrirlik qilgani va “xalq dushmanlari” bilan aloqada boʻlganlikda ayblanib, 1937-yil 9-avgustda qamoqqa olindi. Tergov hujjatlarida familiyasi “Xudoybaxtov”, “Xudoybaxitov”, “Xudoyvohidov” tarzida turlicha qayd etilgan. SSSR Oliy sudi Harbiy hayʼati 1938-yil 5-oktyabrda uni aybdor deb topib, oliy jazoga hukm qildi; hukm Toshkentda 1938-yil 4-oktyabrda ijro etildi. Anqaboy Xudoybaxtov Fitrat, Abdulla Qodiriy, Choʻlpon, Poʻlat Soliyev, Gʻozi Olim Yunusov va boshqa ziyolilar bilan birga qatl etildi. Tergov jarayonida, 1937-yil 10-avgustda tergovchi Matveyevning talabi va tazyiqi bilan Anqaboy Qodiriyning “Oʻtkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” romanlarida oʻtmishni ideallashtirgani, “Obid ketmon” qissasida esa Berdi tatar obrazi orqali millatchilik gʻoyalarini olgʻa surgani haqidagi tuhmatni oʻz imzosi bilan tasdiqlashga majbur etilgan edi.

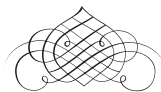
Tariximizning eng ziddiyatli davrida yashagan Anqaboy Xudoybaxtov haqida maʼlumotlar juda kam saqlanib qolgan; borlari ham, oʻsha davr kabi, ziddiyatli va bir-birini inkor etuvchi holatlarni oʻz ichiga oladi. Bu noaniqlik uning tugʻilgan yili va familiyasining turlicha yozilishida ham koʻzga tashlanadi. Buning ustiga, mustaqillik yillarida ham bu tarixiy shaxsning hayoti va ijodi yetarlicha oʻrganilgan emas. Oʻtgan asrning 80-yillarida qatagʻon davri haqida izlanish olib borgan jurnalist I.Usmonov nohaq qurbon boʻlgan bir qator oʻzbek ziyolilari, jumladan Anqaboy haqida ham maqolalar eʼlon qildi — bu uning hayoti va faoliyati haqidagi maʼlumotlarga ancha

aniqlik kiritdi. Shundan so'ng Anqaboy tug'ilib o'sgan qishloqdagi maktabga uning nomi berilib, uy-muzeyi tashkil qilindi, xotira tadbirlari o'tkazildi. Anqaboy Xudoybaxtovning asarlari qatag'on davrida o'zi bilan birga yo'q qilingani bois, uning ijodi haqida ko'pchilik etarli ma'lumotga ega emas – asarlarining yo'q qilingani, aslida, ularning badiiy va ma'naviy ahamiyatga ega bo'lganidan dalolat beradi. Ustoz N.Karimov qiziq bir ma'lumotni taqdim etgan: NKVD organlari o'tgan asrning 30–50-yillarida fikrlovchi, oqni qoradan ajrata oladigan har bir kishining izidan yurib, ularni badnom etuvchi materiallarni to'plagan va noqonuniy yo'llar bilan topilgan shu materiallar asosida qatag'on kompaniyasini amalga oshirgan. Ixtiyoridagi ashyo va materiallar biron shaxsni qamash uchun yetarli bo'lmaganda, ular Anqaboy kabi qamoqda azob chekayotgan kishilarni xizmatdoshlariga qarshi ko'rsatma berishga majbur etishgan. [3.176]. Nabijon Boqiyning "Qatlnoma" hujjatli qissasida sobiq NKVD arxividan olingan ma'lumotlar keltirilgan. [4.176]. 2023-yilda, adibning tavalludiga 120 yil to'lishi munosabati bilan "Sahhof" nashriyoti tomonidan "Anqaboy Xudoybaxtov kim edi?" nomli to'plam chop etilib, unga "Fahrisat..." risolasi va "Shodmon" pyesasi kiritildi.

Anqaboy Xudoybaxtovning "Fahrisat yoxud xabar, maqola, she'r va hikoya yozish yo'llari" asari 1920-yillar o'zbek adabiyotshunosligi tarixida alohida o'rin tutadi: u adabiyot nazariyasi, publitsistika nazariyasi va badiiy ijod psixologiyasini birlashtirgan amaliy-metodik qo'llanma sifatida shakllangan. Muallifning adabiy turlar tasnifi, nafis adabiyot tushunchasiga bergan ta'rifi, adabiy oqimlar (romantizm, realizm, futurizm) haqidagi qarashlari hamda hikoya poetikasi bo'yicha kuzatuvlari davrning mafkuraviy bosimi ostida shakllangan bo'lsa-da, milliy adabiyotshunoslik yaratish yo'lidagi dastlabki jiddiy urinishlardan biri sifatida baholanishi lozim. Shu bilan birga, uning fojiali taqdiri va merosining hozirga qadar etarlicha o'rganilmaganligi – bu mavzuning kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarbligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar / References

1. Oqmurodov A. *Anqaboy Xudoybaxtov kim edi?* – Toshkent: Sahhof, 2023. – B.16.
2. Usmonov I. *Qatag'on qurbonlari*. – Toshkent, 1992.
3. Karimov N. *Abdulla Qodiriy zamondoshlari: Ensiklopediya*. – Toshkent: Akadernashr, 2020.
4. Boqiy N. *Qatlnoma*. – Toshkent: 1992.
5. Xudoybaxtov A. *Xabar, maqola, she'r, hikoya yozish yo'llari*. – Toshkent–Samarqand: O'zbekiston davlat nashriyoti, 1927.

ALI RAHIM HAMDA AZIZ UBAYDULLINNING “TATAR ADABIYOTI TARIXI” (QOZON, 1922-1925) KITOBINI XUSUSIDA MULOHAZALAR

Reflections on the Book ‘History of Tatar Literature’ by
Ali Rahim and Aziz Ubaydullin (Kazan, 1922–1925)

Annotatsiya. Jadidchilik harakati Idil-Ural tatarlari orasida Turkiston jadidligiga nisbatan erta kurtak yozdi. Bu hududlarda milliy matbuot, milliy ta’lim, milliy adabiyot, teatrni yo’lga qo’yishda G’arb va Sharq an’analari sintezlashdi. Tatar oydinlari yangi usul maktablari uchun turli dastur hamda darsliklar hozirlashga kirishar ekanlar; bu jarayon bevosita o’lka milliy tarixi, jug’rofiyasi, madaniyati, adabiyotshunosligi yaratilishining ham debochasi bo’ldi. Ushbu maqolada tatar adabiyoti tarixiga doir ilk tadqiqot mualliflari Ali Rahim (1892-1943) hamda Aziz Ubaydullin (1887-1938) tarafidan hozirlangan “Tatar adabiyoti tarixi” kitobi va uning turkiy xalqlar adabiyoti tarixidagi o’rni haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: Idil-Ural tatarlari, tatar adabiyoti, jadidchilik, adabiyot tarixi, adabiyot darsliklari, Ali Rahim, Aziz Ubaydullin

Annotation. The Jadidism movement emerged among the Idil-Ural Tatars earlier than it did in Turkestan. In these regions, the synthesis of Western and Eastern traditions played a key role in establishing the national press, national education, national literature, and theater. As Tatar intellectuals began preparing various curricula and textbooks for new-method schools (usul-i jadid), this process also served as the prologue to creating the region’s national history, geography, culture, and literary studies.. This article discusses the book “History of Tatar Literature” by Ali Rahim (1892-1943) and Aziz Ubaydullin (1887-1938) the authors of the first research on the history of Tatar literature and its place in the history of the literature of Turkic peoples.

Keywords: Idil-Ural Tatars, Tatar literature, Jadidism, history of literature, literature textbooks, Ali Rahim, Aziz Ubaydullin.

Kirish. XX asr boshlari barcha turkiy xalqlar, jumladan tatar va o’zbek xalqlari madaniy-ma’rifiy hayotida tub burilish davri bo’ldi. Jadidchilik harakati doirasida milliy matbuot, milliy ta’lim, milliy adabiyot va teatr yo’lga qo’yila boshlandi. Bu jarayon Idil-Ural tatarlari orasida Turkiston jadidligiga nisbatan ancha erta kurtak yozgani ilmiy manbalarda qayd etilgan. Aynan shu davrda tatar oydinlari o’lka tarixi, jug’rofiyasi, madaniyati va adabiyotshunosligiga oid ilk tadqiqotlarni yaratishga kirishdilar. Ushbu jarayonning muhim natijalaridan biri Ali Rahim (1892-1943) va Aziz Ubaydullin (1887-1938) tomonidan

**Nodira
EGAMQULOVA**
Termiz davlat
universiteti,
filologiya fanlari
bo’yicha falsafa
doktori (PhD),
dotsent

E-mail:
[nodiraegamkulova1@
gmail.com](mailto:nodiraegamkulova1@gmail.com)
ORCID ID: 0009-0002-
9647-4085

Yetib kelgan/ Received:
20.05.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

hozirlangan “Tatar adabiyoti tarixi” kitobi bo‘lib, u tatar adabiyoti tarixiga bag‘ishlangan ilk tizimli tadqiqot sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu asar tatar adabiyoti tarixini birinchi marta fan sifatida, ma’lum bir konseptual asosga solingan tizim sifatida shakllantirishga urinish bo‘lgani bilan ajralib turadi.

Maqsad va vazifalar

Tadqiqotning maqsadi Ali Rahim va Aziz Ubaydullinning “Tatar adabiyoti tarixi” asarini tatar adabiyotshunosligi tarixidagi ilk tizimli tadqiqot sifatida tahlil qilish, uning metodologik asoslarini aniqlash hamda umumturkiy adabiyotshunoslik konteksti va o‘sha davrdagi boshqa shunga o‘xshash asarlar (Rizouddin Faxriddinning “Asar”i, Jamol Validiyning “Tatar adabiyotining borishi”) bilan qiyoslagan holda uning o‘rni va ahamiyatini belgilashdan iborat.

Usullar

Ushbu maqolada qiyosiy-tarixiy hamda kontekstual-tarixiy metodlardan foydalanildi. Ali Rahim va Ubaydullinning “Tatar adabiyoti tarixi” kitobi birlamchi manba sifatida o‘rganildi, uning tuzilishi, bo‘limlari va konseptual asosi tahlil qilindi. Mazkur asar davrdosh boshqa ishlar, xususan Rizouddin Faxriddinning “Asar” kulliyoti va Jamol Validiyning “Tatar adabiyotining borishi” kitobi bilan qiyoslandi, bu orqali uning o‘ziga xosligi va yangiligi belgilandi. Birlamchi manba sifatida “Tatar adabiyoti tarixi” kitobining 1924-1925-yilgi Qozon nashridan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar

1.XX asr boshlari tatar adabiyoti tarixiga doir ilk qarashlar

Tatar adabiyoti tarixini o‘rganishning ilk ildizlari sifatida Rizouddin Faxriddinning “Asar” (“Izlar” ma’nosida – N.E.) kulliyotini keltirish mumkin. **1900-1908-yillar** davomida yozib tugallangan ushbu majmua 4 jildidan iborat bo‘lib, 15 bo‘lim (qism)dan iborat ikki jildi e’lon qilingan. “Asar”ning 1-jildida 666 shaxs, 2-jildida esa 343 shaxs – jami 1009 mashhur islom olimlarining biografiyasi jamlangan [Alp, 2014:24]. Uning titul sahifasida kichik ochqich sifatida:

“Asar” o‘z mamlakatimizda o‘lg‘on islom olimlarining tarjima va tabaqalari, tarixi valodat va vafotlari va boshqa ahvollari haqida yozilmish bir kitobdir” [Фәхретдин, Р., 1900] jummalari keltirilgan. Muallif “olimlar” deya umumiy noma ostida shoir, tarixchi, faylasuf, ulamo kabi juda katta auditoriyani qamrab oladi. Ular orasida Abdurrahim Utiz Imoniy, Oqnulla, Shamsiddin Zakiy, Abulmanix Kargaliy, Hibatulla Kargaliy kabi ko‘plab tatar shoir adiblarini uchratish mumkin. Qisqacha aytganda, “Asar” tatar adabiyoti tarixi haqidagi dastlabki tasavvurlarni hosil qilishda muhim rol o‘ynaydi. Yana shunday asarlardan biri **1912-yil** Orenburgda Jamol Validiy tarafidan nashr qilingan “Tatar adabiyotining borishi” kitobidir. Taymasga ko‘ra, ushbu “yuzaki” yozilgan 122 sahifalik asar “ikki ihtilol orasida” kitob holida nashr qilingan, tatar adabiyot tarixi xususidagi yagona tadqiqotdir [Battal-Taymas, 1966:159].

“Sho‘ro” jurnali ham **1908-1917-yillarda** adabiyot tarixiga doir materiallar berishda faol bo‘lgan. Jurnal sahifalarida Faxriddin Rizouddin, Mahbubjamol Oqchurina, Zaki Validiy, Aziz Ubaydullin, Ali Rahim, Ali Hasan, Olimjon Idrisiy, Said Romiyev, Sardor Ahmadning tatar adabiyoti tarixiga doir bir qator maqolalarini kuzatish mumkin. Vaqtli matbuotda tatar adabiyoti tarixiga doir e’lon qilingan maqolalarda “Fuzuliy” (Фозули), “Milliy matbuotimiz: 5. Adabiyotimizning negizlari” (Милли матбугатымыз: 5. Әдәбиятымызның нигезләре), “Eski adabiyotimiz” (Иске әдәбиятымыз), “Devoni Maxtumquli”. (Диване Мәхтүм Колый), “Sharqqa oid yangi asarlar” (Шәрәккә гәйд яңа әсәрләр), “Said Battol g‘oziy” hikoyasi to‘g‘risinda” (“Сәед Баттал газый” хикәясе тугрысында), “Oqnulla she‘rlari” (Акмулла шигырьләре), “Sabotul ojizin” kitobi” (“Сәбател-гажизин” китабы), “Ash sharqiyot” (“Әш-шәркыят”), “Guliston” tarjiması haqında (“Гөлстан” тәржемәсе хакында), “Qutadg‘u bilig” (Кодатку билик (Уйгурча иске әсәр),

“Alisher Navoiy” (Галишир Нэвай), “Hazrati Hoja Ahmad Yassaviy” (Хэзрэти Хужа Әхмәд Ясәви) kabi mavzularni uchratish mumkin.

1920-yillarga kelib endi tatar adabiyoti tarixi bo'yicha maxsus monografik asarlar yaratila boshlandi. Ularning dastlabkisi Ali Rahim, Aziz Ubaydullin hammuallifligidagi “Tatar adabiyoti tarixi” (Татар әдәбияты тарихы. Беренче жилд. Беренче дәвер. Беренче бүлек. – Казан, 1924. – 473 б.; Татар әдәбияты тарихы. Феодализм дәвере. 2 нче басма. – Казан, 1925. – 316 б.) hamda Abdurahmon Sa'diyning “Tatar adabiyoti tarixi” (Татар әдәбияты тарихы. – Казан: 1926. – 300 б.; Пролетариат диктатурасы дәверендә татар әдәбияты (“Татар әдәбияты тарихы”ның икенче бүлге урынына). – Казан, 1930. – 200 б.) kitoblaridir.

Tatar adabiyoti tarixini yozuvchilarning aksari “tatar adabiyoti tarixi” iborasi o'rnida “turkiy-tatar adabiyoti tarixi” atamasini qo'llashni ma'qul ko'rishgan. Buning asosiy sababi tatar adabiyoti tarixining XVII asr avvaligacha bo'lgan davridagi asarlarning uyg'ur, usmonli hamda o'zbek adabiyotiga mansub asarlar tashkil qilganligi bilan izohlash mumkin. Bu borada tatar adabiyoti tarixiga doir ilk manba “Tatar adabiyoti tarixi”da ham ochiqlovchi fikrlar uchraydi:

“Ammo tatarning o'z ichidan yozuvchilar chiqmadi; xalqning ehtiyojlarini qondiradigan asarlar tug'ilmadi. Mana shu kirgan asarlarni o'zlashtirish uchun, tatar o'ziga kerakli asarlarni o'zining qardoshlari bo'lgan boshqa turkiy xalqlarning adabiyotidan olishga majbur bo'ldi. Chig'atoy, usmonli adabiyotlaridan bir necha dasta asarlar qarzgа olinib, oxirida “to'lanmas qarz”ga aylanib, tatar xalqining asosiy o'z mulkiga aylanib, uning ruhiy turmushi, dunyoqarashi bilan organik ravishda bog'landi” [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:222].

Tarixiy jarayonlar davomida ko'plab arab va fors tilidagi kitoblar bilan birga qator turkiycha asarlar tatar millati orasiga kirib, o'zlashib ketganligi bois ular tatar adabiyoti tarixi kontekstida o'rganilishga haqli ekanligi nazarda tutilmoqda.

2.Muallif Ali Rahim hamda Aziz Ubaydullin haqida.

Aziz Solih o'g'li Ubaydullin 1887-yilning 26-iyunida tavallud topgan. 1895-1904-yillarda “Xolidiya” madrasasida tahsil olgan. 1909-1916-yillarda gimnaziya da so'ng Qozon universitetida o'qiydi. 1907-yildan boshlab tatar vaqti matbuotida hikoyalari, ilmiy, tanqidiy maqolalari bilan ko'rina boshlaydi. 1911-yil Ayozi Is'hoqiyning “Ikki yuz yildan keyin inqiroz” asari tahliliga bag'ishlangan maqolasi bilan o'ziga xos fikrli tanqidchi sifatida tatar adabiyoti maydoniga kirib keldi. Shu yillarda “Бер хыял” (“Bir xayol”, 1913) “Жомга көн” (“Juma kuni”, 2013), “Әкиятләрдән берсе” (“Ertaklardan biri”, 1914), “Юлдаш эзләгәндә” (“Yo'ldosh izlaganda”, 1914), “Вәсвәсә” (“Vasvasa”, 1915), “Хәкимә әби” (“Hakima buvi”, 1915) kabi adabiy asarlari; “Сәғыйть Рәмиев шигырьләре тугрысында” (“Said Ramiyev she'rlari to'g'risida”, 1913) “Яшь әдәбиятыбызда – “Яшь йөрәкләр” (“Yosh adabiyotimizda – “Yosh yuraklar”, 1913) kabi adabiy-tanqidiy maqolalari; “Сәет Баттал гази хикәясә тугрысында” (“Said Battol G'ozii hikoyasi to'g'risida”, 1911), “Искә тел вә милләт” (“Eski til va millat”, 1913), “Милләтне ничек аңлайсыз?” (“Millatni qanday tushunasiz?”, 1913) “Мәржани хатирәсә” (“Marjoni xotirasi”, 1914), “Марко Поло хакында бер тәҗрибә” (“Marko Polo haqida bir tajriba”. 1915), “Мәржанинәң голүм, фөнүн вә сәнаигька карашы” (“Marjoniyning ilm-fan va san'atga qarashi”, 1915), “Мәржанинәң тарихи хезмәтләре” (“Marjoniyning tarixiy xizmatlari”, 1915), “Алтын Урданың эчкә корылышы” (“Oltin O'rdaning ichki tuzilishi”, 1917), “Милләтчелекнәң бәгъзы әсәсләры” (“Millatchilikning ba'zi asoslari”, 1917) kabi ilmiy maqolalari e'lon qilindi.

Aziz Ubaydullin 1937-yilning 18-martida qamoqqa olinadi va oktyabrda otib o'ldiriladi. 1957-yilning 12-oktyabrida oqlanadi.

Muhammadali Muhammadshokir o'g'li Abdurahimov 1892-yilning 4-noyabrida savdogar oilasida tavallud topgan. 1898-1905-yillar “Muhammadiya” madrasasida tahsil olgan.

1905-1913-yillarda Qozondagi Savdo bilim yurtida, 1913-yildan Moskvadagi Kommercheskiy institutining Iqtisod bo'limida o'qiy boshlaydi, otasi vafotidan so'ng (1917), o'qishni tashlab Qozonga qaytadi 1909-yilda "Yer yuzi" deb nomlanga geografiya darsligini nashr ettiradi. Matbuotda she'r, hikoya va maqolalari e'lon qilina boshlaydi. Ali Rahim 1913-yillarda yozgan "Эч пошканда" ("Dili siqilganda"), "Яз әкиятләре" ("Bahor ertaklari"), "Хан мәчетендә" ("Хон machitida"), "Серле-серле әкият" ("Sirli-sirli ertak") kabi hikoyalari bilan adabiy jarayonga kirib keldi. Shundan so'ng birin-ketin "Тукаев – халык шагыйре" ("То'qayev – xalq shoiri", 1914), "Халык әдәбиятыбызга бер караш" ("Xalq adabiyotimizga bir nazar", 1914) kabi maqolalari; "Шагыйрь" ("Sho'r", 1914), "Әбү Сәгыйд" ("Abu Said", 1915) "Хыял дәрәҗәсында" ("Хайол daryosida", 1915), "Миләүшәләр арасында" ("Binafshalar orasida", 1915), "Ярыш" (булган эш) ("Poyga" (bo'lgan voqea), 1916), "Догаи Сәйфи" ("Sayfining duosi", 1916) hikoyalari dunyo yuzini ko'rdi. "Дача кайгысы" ("Dala hovli tashvishi", 1914) komediyasi, "Жанвар" ("Jonivor", 1919) dramasi hamda teatr mavzusidagi maqolalari bilan dramaturgiya sohasida ham ko'rina boshladi.

Ali Rahim 1930-yilning mayida qamoqqa olinib, 19340-yilda ozod etiladi. Ammo 1937-yilning bahorida qayta qamoqqa olinib, 8 yil konslagerga hukm qilinadi. 1943-yilning 3-martida og'ir xastalik bilan vafot etadi. 1958-yilning 2-fevralida oqlanadi [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:5-9.]

3. Asar haqida

Ali Rahim va Aziz Ubaydullin qalamiga mansub "Tatar adabiyoti tarixi" Qozonda 1922-1924-yillarda uch kitob holidan nashr qilingan. 1925-yilda tuzatilgan va to'ldirilgan ikkinchi nashri bosilib chiqqan.

Dastlabki "Tatar adabiyoti tarixi uchun materiallar yig'uv yo'lida bir tajriba. Madxal" qismida tatar adabiyotining rivojlanishi va kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatgan omillar, jumladan, umumturkiy va islomiy adabiy an'analar yoritilgan. Tatar adabiyoti tarixini uyg'ur va arab yozuvidagi manbalar, so'fiylik ta'siri ostida vujudga kelgan asarlar tashkil etadi. Tatar adabiyoti tarixi bu birgina tatar xalqi og'zaki va yozma ijodiga mansub emas. Shu boisdan mualliflar ham umumturkiy tushunchasiga alohida urg'u berishmoqda. Shuningdek, tatar adabiyoti tarixini o'rganishda bevosita chig'atoy, saljuq va usmonli adabiyoti bilan aloqalarini hisobga olish kerak. Ushbu kitobning asosiy g'oyasi tatar adabiyoti tarixini keng umumturkiy madaniyat doirasida o'rganish zaruratidir.

Ikkinchi qismda to'g'ridan to'g'ri tatar adabiyotining ta'siri bo'lmagan, ammo tatar adabiyotining shakllanishida muhim rol o'ynagan, Idil bo'yida yashovchi turkiy xalqlar orasida o'qilgan, saqlanib qolgan, tatar xalqining adabiy mulkiga aylanib ketgan usmonli va chig'atoy adabiyotiga tegishli asarlar keltirilgan.

Kitobning eng muhim *uchinchi qismida* XVII-XIX asrlar Idil bo'yi tatarlarining o'z yozuvchilari tarafidan yozilgan asarlar o'rin olgan. Ushbu kitoblar "Tavorixi Bulg'oriya", "Jome' at tavorix", tarjimasi, "Alikay otaliq vasiyatnomasi", "Ahvoli Chingizxon va oqsoq Temur", voqeanomalar, Ismoil ota sayohatnomasi, "Badavam kitobi", yogalik, folnoma, yulduznoma va tush ta'birlari, "Imon sharti", "Risolayi Aziza", "Fazoilush shohir", hikoyat kitoblari, "Tohir ila Zuhra", "Bo'z yigit", "Qissayi Navruz" kitoblari kiradi. Mana shunday asarlarning eng birinchisi deya Xisomiddin bin Sharofiddin al-Muslimiy qalamiga mansub "Tavarixi Bulg'oriya" ("Risolayi tavorixi Bulg'oriya va zikri mavlono hazrati Oqsoq Temur va xaroba shahri Bulg'or") kitobi e'tirof etiladi.

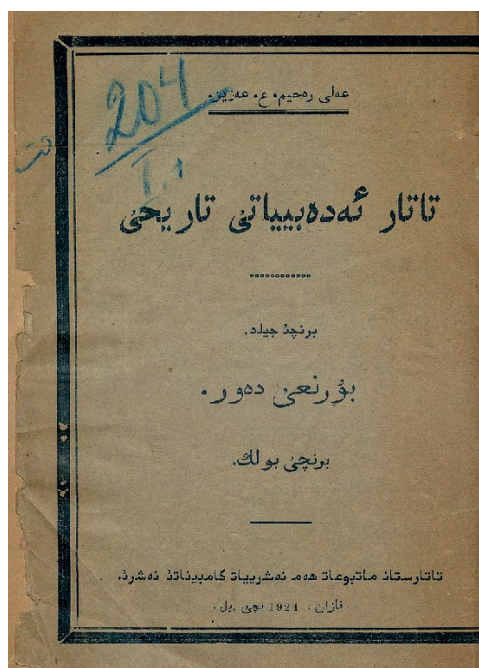
Ali Rahim, Ubaydullin Aziz. "Tatar adabiyoti tarixi", 1924-yilgi nashr tituli.

1 Tatarcha nomi: "Тәварихе Болгария" ("Рисаләи Тәварихе Болгария вә зикре мәуланә хәзрәте Аксак Тимер вә хәрәбә шәһре Болгар"). Matnda keltirilgan Болгария (Bulg'oriya) Bolqon yarim orolidagi Bulgariya davlatini emas, VII-XIII asrlarda O'rta Volga va Kama bo'ylarida mavjud bo'lgan turkiy davlat – Volga bo'yi Bulg'oriyasini anglatadi – N.E.

3.1. Muqaddima

Asarning birinchi hamda uchinchi jildida muqaddima uchraydi. Dastlab asarning 3-jildi nashr qilingani hisobga olinsa, 3-jild muqaddimasini ilk umumiy muqaddima deb qarash mumkin. Ushbu 3-jild muqaddimasida mualliflar tomonidan kitobning umumiy tuzilishi, tarkibi haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Shuningdek, 3-jildning qolgan jildlardan avvalroq nashr etilishiga izoh berilgan: *“Uchinchi bo'lak esa boshdan oyoq so'nggi uch o'tgan asr ichinda Idil bo'yinda tatarlarning o'z yozuvchilari tarafidan yozilgan (original) asarlardan iborat. Shunga ko'ra, bu jildning eng ahamiyatli qismi uchinchi bo'lagidir. Bunga qadar na maktablar, na o'quvchi xalq uchun bu bobda hech bir turli asarning maydonda bo'lmaganini e'tiborga olib, bu uchinchi bo'lak oldin nashr etilib turdi”* [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022b:223].

Mualliflar so'zlariga qaraganda, ushbu “Tatar adabiyoti tarixi” kitobi maktab darsligi sifatida

emas, balki maktab muallimlari uchun qo'llanma sifatida tayyorlangan. Asarda uzun mulohazalar, ilmiy bahslar, faktlar, taftish va tahlillar uning ilmiy monografik planda yozilgan asar ekanligini ko'rsatadi. Mualliflarning o'zi ham kitobning har bir qismi alohida monografiya shaklida ekanligini aytadi [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:24]. Shu bilan birga, barcha yig'ilgan materiallarni jamlab yuqori sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan darslik yozish niyatlari ham bo'lgan. Unga qadar esa, maktab o'qituvchilari o'zlari bolalarga moslab ushbu kitobdan foydalanishlari mumkinligi aytiladi. Ushbu kitob uchun xrestomatiya ham nashrga tayyorlangan bo'lib, mualliflar adabiyot tarixi kitoblarini xrestomatiyasiz o'qitish, adabiyot ilmini quruq nazariyaga aylantirib sxolastik holatni keltirib chiqaradi deb hisoblashgan.

3.2. Mundarija

1922-1923-yillarda “Tatar adabiyoti tarixi”ning ikkinchi va uchinchi kitoblari nashr etilgan. 1924-yil

1-kitob, 1925-yilda “Feodalizm davri” nomi bila qisqartirilgan 2-bosma dunyo yuzini ko'rdi.

“Tatar adabiyoti tarixi uchun materiallar yig'uv yo'linda bir tajriba. Madxal” deb nomlangan 1-kitobda. I jild. Burung'i davr. I bo'lak (kitob). Madxal (burung'i turklarda adabiyot) 171 sahifa. Qozon, Tatariston matbuot ham nashriyot kombinati nashri, 1924)

I kitob

Muqaddima..... I

Madxal

(burung'i turklarda adabiyot)

I. Burung'i turklarda dunyog'a qarash ham xalq adabiyoti..... U. Aziz. 1

II. Burung'i turklarda yozuv san'ati..... A. Rahim. 26

III. O'rxun toshbelgulari..... A. Rahim. 46

IV. So'filiq ham aning sharq adabiyotlarina ta'siri..... 69

69-86-betlar U. Aziz

86-96-betlar..... A. Rahim

V. Uyg'urlarda adabiyot..... A. Rahim 97

VI. Chig'atoy adabiyoti A. Rahim 122

II kitob

Tatar tili va adabiyotining tarixiy yozmishi

Idil bo'yinda eng burungi til yodgorliklari (*Quman majmuasi*” (Codex Cumaniecus), *Bulg'or qabr toshlari*, *Yorliqlar*)

Idil bo'yinda chig'atoy asarlari (“*Qisasul anbiyo*” *Rabg'uziy*, “*Devoni hikmat*”, *Sulaymon Boqirg'oniy va uning asarlari* (“*Hakim ota kitobi*”, “*Boqirg'on kitobi*”, “*Oxirzamon kitobi*”, “*Hazrati Maryam kitobi*”), “*Ravnaqul islom*”, “*Maxzanul asror*”, “*Qissayi Sayfulmuluk*”, “*Sabotul ojizin*”, “*Kesikbosh kitobi*”, “*Yusuf kitobi*”))

Idil bo'yida usmonli asarlari (“*Muhammadiya*”, *Jangnomalar*, “*Said Battol*” kitobi, *Qissa kitoblari* (“*To'tinoma*”, “*Dostoni Hotami Toy*”, “*Abu Ali Ibn Sino kitobi*”, “*Qirg'azir*”))

“Latoyifi Xo'ja Nasriddin”

Usmonli diniy va imiy kitoblar

III kitob

XVII, XVIII ham XIX asrlarda eski adabiyot

Muqaddima o'rnida

“*Tavorixi Bolgariya*”, “*Jome'at tavorix*”, “*Alikay otaliq vasiyatnomasi*”, “*Ahvoli Chingizxon va Oqsoq Temur*”, *Vogeanomalar*, *Ismoil ota sayohatnomasi*, “*Badavom kitobi*”, *Yogalik, folnoma, yulduznoma va tush ta'birlari*, “*Imon sharti*” yoxud “*Sharoyat al-imon*”, “*Risolayi Aziza*”, “*Fazoyil ush-shuhur*”

Hikoyat kitoblari

“*Tohir ila Zuhra*” ham “*Bo'z yigit*” qissalari, “*Qissayi Nabruz*”

Eski shoirlar (*Abdurahim Utiz Imoniy*, *Abulmanih Hoji*, *Abdulqohir Sulaymon o'g'li*, *Shamsiddin So'fi Zakiy*, *Hibatulla Eshon*, *Mahmud Shirvoniy*, *Abduljabbor Qandaliy*)

Baytlar

1925-yil 2-3-kitobi qayta nashr etilgan: **Tatar adabiyoti tarixi. Feodalizm davri. II-III bo'lak.** (Qozon, Tatariston matbuot ham nashriyot kombinati nashri, 1925. 313 sahifa). Avvalgi nashrga kiritilmagan, yangi topilgan materiallar asosida boyitilgan ushbu nashr muqaddimasida mualliflar shunday ochiqlaydi:

“*Burung'i tatar adabiyotining butun asosiy qismi bir butun holida shushi kitobg'a kiritilib bitirildi. Tatar orasida chig'atoy va usmonlilardan kirib o'zgartirilmaycha o'zlashdirilgan asarlar asl tatar adabiyotining borishi yog'indan ahamiyatlari ikkinchi darajada bo'lg'onig'a tub materiyolning butunligina zarar keltirmas uchun ayrilib chig'arildi. Bular birinchi bo'lak bilan birga qo'shib ayrim bir kitob bo'lib chig'achaq. Birinchi bosmadag'i “Tatar tili va adabiyotining tarixiy yozmishi” degan maqola ham uch ayrim maqoladan turatug'on “Idil bo'yinda eng burung'i til yodgorliklari” degan bob bitirilib, alar o'rnina “Tatar tarixinda feodalizm”, “Feodalizm davrinda ideo'logiya”, “Burung'i adabiy til” degan uch bob kirdi. Bu boblarning avvalgi ikisida avvalgi bosmada bo'lmag'on yangi materiyol berildi. So'ngg'isi, qisman eski materiyolni so'tib, kiruv, uyishduruv, qisman yangi materiyollar ustav yo'li bilan tuzulub burung'i adabiy tatar tilining tadrijiy ravishda o'zgarishi ham yasalushi haqinda to'la ham butun ma'lumot berarga tirishildi. Birinchi bosmaning uchinchi bo'lagin tashkil etgan materiyol (ya'ni Burung'i davrda Idil bo'yinda tuvg'on adabiyot) mumkin qadar bir sistemag'a keturilib “Tarixiy adabiyot”, “Diniy-tasavvufiy adabiyot”, “Xurofiy adabiyot”, “So'ngg'i bosqich adabiyoti” deb do'rt gruppag'a ayrulub, har gruppaning boshida shul nav'i adabiyotning umumiy xarakteristikasi berulub, ondan so'ng ayrim-ayrim asar va yozuvchilarg'a to'qtalindi*”. [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 1925: 3-5]

3.3.Xotima. Kitobning hech bir qismida xotima uchramaydi.

4.Tatar adabiyoti tarixini yaratish yo'lida ilk qadam. Mualliflar ushbu ishlari bilan o'zlariga qadar "qo'l urilmagan, ishlanmagan bir ilm" [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:20] bo'lgan tatar adabiyoti tarixini fan sifatida shakllantirish, uni tizimga solishni maqsad qilishgan. Bu holat XX asr boshlarida ko'plab turkiy xalqlar adabiyotshunosligiga xos bo'lgan. Demak, bu kitob tatar adabiyoti tarixini birinchi marta tizimli fan sifatida shakllantirish va o'rganishga urinish bo'lgan. Mualliflar tatar adabiyoti tarixini bir tizimga keltirishning uch asosda bo'lishi mumkinligini ta'kidlab, bular *shaxs*, *tip*, *zamon* nuqtayi nazaridan tizimga solish deb qaraydi. Ya'ni mualliflar adabiyot tarixini o'rganishda 3 ta asosiy metodologik yondashuvni ko'rsatib o'tadi:

1.Biografik metod.

2.Tipologik metod

3.Xronologik metod

Mualliflar fikricha, *biografik yondashuv* u qadar o'zini oqlamaydi. Buning bir qancha sabablarini keltirishadi. Avvalo, shaxslar o'z muhiti, zamonining "qo'l'i, nima yozsalar ham o'z muhitidan, davridan chetga chiqib keta olmaydilar. Shu bois "*shaxs orqali davrni emas, balki davr orqali shaxslarni ochib berish*" [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:21]ni to'g'ri yo'l deb hisoblashadi. Bu esa mualliflarning adabiyot tarixini yaratishda shaxslarning tarjimai holidan ko'ra davrning ijtimoiy fikr, g'oyalarini birinchi planga qo'yishlarini ko'rsatadi. Bu yondashuv ijtimoiy-tarixiy tahlil metodiga yaqindir. Ehtimol bunday fikrga kelishlarida o'sha davrdagi marksistik adabiyotshunoslikning (mafkuraning) ta'siri bo'lishi mumkin. Ularning birinchi tur yondashuvni tanlay olmasliklariga yana bir sabab qilib esa Idil bo'yi tatarlari orasida adabiyot bobida buyuk shaxslarning yetishib chiqmaganligi yoki olim, yozuvchi, muarrixlar ma'lum bo'lsa-da, buni tasdiqlovchi tarixiy manbalarning yetishmasligi, borlari ham rus manbalaridan iboratligi, o'z asarlarining yetib kelmaganligi ko'rsatiladi. Bu holatni Qosim, Hojitarxon, Qozon tatarlari madaniy hayotiga ham nisbat berish mumkin.

Mualliflar tatar adabiyoti tarixini tizimlashtirishda *tipologik yondashuv* ham o'zini oqlamasligini qayd etishadi [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:22]. Tatar adabiyoti tarixiga doir materiallar tekshirilib, fan sifatida manbalarni to'plash bosqichidan o'tmaganligini buning asosiy sababi qilib ko'rsatiladi.

Tatar adabiyoti tarixini *xronologik tartibda* tizimlashtirishni mualliflar nisbatan eng oson va qulay yo'l deb topishdi. Mazkur kitob doirasida tahlilga tortilgan adabiy manbalar yozilgan yili tartibi bo'yicha joylashtirib chiqilgan. Mualliflar fikricha, ish jarayonida shunga guvoh bo'lindiki, ushbu yo'l ham mukammal bo'lib chiqmadi: "*Chunki qadimgi davrlardan qolgan juda ko'p asarlarning yozilish sanalari aniq ma'lum emas; ularni taxminan ma'lum bir o'ringa qo'yish mumkin, xolos. Undan tashqari, soni ancha ko'p bo'lgan bir guruh asarlar borki, xronologiya nuqtayi nazaridan ularni biror joyga qo'yish imkoni yo'q: bular chig'atoy va usmonli adabiyotlaridan kirib kelgan asarlardir. Ularning deyarli birontasining tatar xalqi orasiga qachon kirib kelgani ma'lum emas*" [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:22]. Materialni xronologiyaga asoslanib tuzishda duch kelinadigan yana bir muammo adabiyot tarixini davrlarga bo'lish masalasidir. Tatar adabiyoti tarixida sharq ta'sirida bo'lgan adabiyot yoki mumtoz davr XIX asr oxirlariga qadar davom etgani aytilgan holda, mualliflar G'arb adabiyoti ta'siridagi davr, ya'ni Yangi davrning boshlanish nuqtasi XVIII asr oxirlari etib belgilanadi. Bu ikki davrning tutashgan nuqtasini Xalfin, Fayzxonov, Marjoniy, Nosiriy va Aqmullalar ijodiga nisbat berishadi. Bu bilan mumtoz davrning tugab, yangi davrning boshlanishi, ya'ni bir davrning tugab ikkinchi yangi davrga o'tish jarayoni bir asrlik oraliqni keltirib chiqargan. Ushbu o'rinda e'tibor beriladigan ikki jihat bor. Mualliflar yangi davrning boshlanish nuqtasini belgilab olishda shaxs (ijodkor)ga bog'lashmoqda. Bu esa

ularning tatar adabiyoti tarixini tizimga solishda biografik yondashuvni ham ayrim o‘rinlarda qo‘llaganliklarini ko‘rsatadi. Ikkinchi muhim jihat, Aziz Ubaydullin va Ali Rahim taklif qilgan davrlashtirishda bir davrning tugab ikkinchi davrning boshlanishida bir asrlik “o‘tish oralig‘i”ni ham ko‘ramiz. Afsuski, ularda so‘nggi choraklarga bo‘lish masalasida ko‘plab chalkashliklar uchraydi. Mualliflar fikriga qaraydigan bo‘lsak, Qadimgi va O‘rta asrlar tatar adabiyoti XIX asr oxiriga qadar davom etgan, Yangi davr adabiyotining boshlanishi esa XVIII asrning oxiridan XIX asr so‘nggi choragiga qadar davom etgan. Ya‘ni bir davrdan ikkinchi davrga o‘tish bir asrni qamrab olyapti. Ammo sovet adabiyotshunosligida davrlashtirish masalasida tugallangan va boshlangan nuqtani bir deb belgilash an‘anasiga muvofiq uzoq vaqtlar davomida tatar adabiyotshunosligida ham o‘rta asrlar davrining tugashi va Yangi zamon adabiyotining boshlanish vaqtini bir sana bilan atash an‘anasi yashab qoldi. Ya‘ni bu XVIII asr oxiri mumtoz davrning tugab, XIX asr boshi yangi davrning boshlanishi sifatida ko‘rsatilgan. Faqatgina XX asrning oxiriga kelib, M. Gosmanov va R. Amirxonov tadqiqotlari natijasida mumtoz an‘analarning tugab, yangi davr tatar adabiyotining boshlanishi XIX asrning so‘nggi choragi deb qaralab boshlandi [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:23]. Bugungi kun tatar adabiyotshunoslarining e‘tiroficha, jahon adabiyotshunosligida ham davrlarni belgilashda xuddi Aziz Ubaydullin hamda Ali Rahim tanlagan “o‘tish oralig‘i” qabul qilingan. Va bunga misol sifatida turk adabiyotshunosligini keltirib o‘tishgan. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, aytish mumkinki, tatar adabiyoti tarixini yaratishga qaratilgan ushbu dastlabki ishda har uch yondashuvga ham o‘z o‘rni bilan murojaat qilingan. Albatta, yangi qo‘l urilgan ishda bir qator qiyinchiliklar kuzatiladi. Mualliflar o‘zlari ta‘kidlaganlaridek, *“Biz birinchi so‘qmoqni soluvchilar sifatida o‘zimiz tutgan tamoyillar doirasida bu qiyinchilikni bundan ham muvaffaqiyatliroq hal eta olmadik. Kelajakda, adabiyot tariximiz yanada chuqurroq ishlab chiqilgach, bu masalada boshqa, qoniqarliroq yo‘llar topiladi, deb umid qilamiz”* [Рәхим, Г., Гобәйдуллин, Г., 2022a:24]. Ushbu kitobni o‘qish davomida mualliflarning Mo‘g‘uliston, Xitoy, Oltoy, O‘rta Osiyo, Yevropa tarixi, din tarixi, turkiy madaniyat tarixiga doir bilimlari keng ekanligiga guvoh bo‘lasiz. Xitoy manbalari, Yevropa sayohatnomalari. Radlov, Bartold, Samoylovich, Tomson, Malov, Korsh kabi rus va g‘arb olimlarining qarashlari, shuningdek, Marjoniy, R. Faxriddinov, Z. Validiy kabi sharq musulmon olimlarining asarlariga murojaat qilgan, ularning qarashlarini tahlil qilgan, munosabat bildirgan. Bu esa ushbu kitobning ilmiy asosga egaligi, faktik materialga boyligini, qamrovining kengligini ko‘rsatadi.

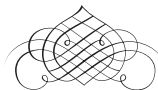
Xulosa.

Ali Rahim hamda Ubaydullin Azizning ushbu muhim asari tatar adabiyoti tarixini alohida hodisa sifatida emas, balki umumturkiy madaniyat hodisasining bir uzvi sifatida o‘rganishga chaqiradi. Ya‘ni ular bu bilan tatar adabiyoti tarixini yakkaolangan holda emas, balki katta sivilizatsion makonning bir qismi sifatida ko‘rish muhimligini ta‘kidlamochi bo‘ladi. Asarning asosiy katta xulosalaridan biri shuki, tatar adabiyoti tarixini to‘g‘ri anglash uchun uni konseptual asosga solish, ya‘ni uning umumturkiy madaniyat bilan uzviy bog‘liqligini tan olish zarur. Bugun ham zamonaviy tatar adabiyotshunosligi, tatar tili va adabiyotini o‘rganish ishlarida Ali Rahim va Aziz Ubaydullin belgilab berganidek, turkiy-tatar adabiyoti rivojlanish davri O‘rxun-Enasoy yozuvlaridan boshlab o‘rganiladi. Bu yo‘nalishda mualliflarning tatar adabiyoti tarixini umumturkiy madaniyat doirasida uzluksiz jarayon sifatida tuza olgani juda katta yutuq bo‘ldi. Shuningdek, Aziz Ubaydullin va Ali Rahim birinchilardan bo‘lib milliy adabiyotning chuqur ildizlariga e‘tibor qaratdilar. Adabiyot tarixida umumturkiy adabiyot va Idil bo‘yi adabiyoti kabi davrlarni ajratishdi. Asarning ahamiyatini anglash uchun, eng avvalo, o‘sha davrda tatar adabiyoti tarixining fan sifatida ishlab chiqilmagani, uning qanday konseptual asosga qurilishi

aniqlanmagani, qaysi davrlardan boshlanishi kerakligi tasdiqlanmagani kabi muammolarni eslab o'tish kifoya qiladi.

Adabiyotlar / References

1. Abdirashidov, Zaynabidin. *XX asr boshlarida Turkiston: ijtimoiy-siyosiy va intellektual jarayonlar*. – Ankara: Sonçağ, 2019.
2. Alp, A. Rızaeddin Fahreddin'in tarihçiliği // *Kazanlı yenilikçi âlimler: Rızaeddin Fahreddin (Cilt 2)* / Ed. A. Arslan, İ. Maraş, R. Çelik, M. K. Berse. – [Dersaadet]: Kültür Edebiyat Dil Sanat ve Tanıtım Platformu Derneği, 2014.
3. Barga, Hüseyin. *Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın Idil-Ural Bölgesi Tatar Edebiyatı'na Etkisi (1860-1917): Doktora tezi*. – İstanbul, 2015.
4. Battal-Taymas, A. *Kazan Türkleri: Türk tarihinin hazîn yaprakları*. – 2-basım. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966. – (Seri III, Sayı: A3, No. 15).
5. Mərdanov, R. F. “Şura” jurnalı (1908-1917): ədəbiyyat məsələləre. – Qazan: “Ruxiyat” nəşriyatı, 2001.
6. Rəxim, Gali, Gobəydullin, Gaziz. *Tatar ədəbiyatı tarixi. Borıngı dəvər / töz., text. isk. həm anl. əzerl.: L.Ş. Garipova, G.A. Xösnetdinova, A.M. Axunov, İ.G. Gomərov; keresh süz avt. D.F. Zahidullina*. – Qazan: TƏHSİ, 2022. – (“Ruxi miras: ezlənüler həm tabışlar” ser., 15 nçe çığarılış).
7. Rəxim, Gali, Gobəydullin, Gaziz. *Tatar ədəbiyatı tarixi. Borıngı dəvər: XVII–XIX gasırlar / töz., text. isk. həm anl. əzerl.: L.Ş. Garipova, L.R. Nadırşına, A.M. Axunov, İ.G. Gomərov, G.A. Xösnetdinova*. – Qazan: TƏHSİ, 2022. – (“Ruxi miras: ezlənüler həm tabışlar” ser., 16 nçı çığarılış).
8. Rəxim, Gali, Gobəydullin, Gaziz. *Tatar ədəbiyatı tarixi (İnçe cild: Borıngı dəvər, İnçe bülək)*. – Qazan: Tatarstan matbugat həm nəşriyat kombinatı nəşere, 1924.
9. Rəxim, Gali, Gobəydullin, Gaziz. *Tatar ədəbiyatı tarixi. Feodalizm dəvere*. – 2 nçe basma. – Qazan: Tatarstan matbugat həm nəşriyat kombinatı nəşere, 1925.
10. Fəxrətdin, Rızaeddin. *Əsər (İnçe cözbe)*. – Qazan: İmperatorskiy universitet tipolitografiyase, 1900.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Trends in the Development of Uzbek
Poetry of the Independence Period

**Саодат
КАМИЛОВА,**
доктор
филологических
наук, профессор
заведующая
кафедрой русского
литературоведения
Национального
университета
Узбекистана

E-mail: saodatkame@
mail.ru

Yetib kelgan/ Received:
4.06.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

Аннотация. Статья посвящена анализу основных тенденций развития узбекской поэзии в период Независимости (с 1991 г.). Отмечается, что отказ от социалистического реализма привёл к кризису массового читателя, но одновременно открыл путь к субъективности, национальной традиции и эстетическому плюрализму. Выделены три поколения поэтов: «живые классики» (А. Орипов, М. Юсуф, Р. Парфи), «шестидесятники/семидесятники по рождению – поэты Независимости по духу» (Б. Рузимухаммад, Фахриёр, Х. Рустамова) и «постсоветские дети» (Тилланисо, Дж. Джандор). Определены четыре основных направления: неоклассическое (возрождение аруза и классических жанров), почвенническое (ориентация на фольклор), модернистское (верлибр, фрагментарность, сотворчество) и экзистенциальная лирика. Отдельно рассмотрена женская поэзия как самостоятельное явление. Проанализированы жанровые эксперименты (верлибр, трёхстишие, драматическая поэма, пародия) и типы лирического героя: философ-хранитель традиции, страдалец, бунтарь, модернист-рефлексирующий, героиня с телесным опытом. Сделан вывод об эволюции от реализма через модернизм к постмодернистской технике письма, о победе субъективности при потере массовой аудитории. Перспективы связаны с поиском баланса между экспериментом и доступностью, традицией и глобальным контекстом.

Ключевые слова: узбекская поэзия, период Независимости, поколения поэтов, неоклассика, модернизм, постмодернизм, верлибр, лирический герой, женская поэзия, экзистенциальная лирика.

Annotation. The article analyzes the main trends in Uzbek poetry during the Independence period (since 1991). The rejection of socialist realism led to a crisis of the mass reader but simultaneously opened the path to subjectivity, national tradition, and aesthetic pluralism. Three generations of poets are distinguished: “living classics” (A. Oripov, M. Yusuf, R. Parfi); “those born in the 1960s–70s but poets of Independence in spirit” (B. Ruzimukhammed, Fakhriyor, Kh. Rustamova); and “post-Soviet children” (Tillaniso, J. Jandor). Four main movements are identified: neoclassical (revival of ‘aruz and ghazal), “pochvennichestvo” (folklore orientation), modernist (free verse, fragmentation, co-creation), and existential lyricism. Women’s poetry is examined as an independent phenomenon. Genre experiments (free verse, haiku-like tercets, dramatic poem, parody) and types of lyrical hero are analyzed: the

philosopher-guardian of tradition, the sufferer, the rebel, the modernist reflecting on creativity, and the heroine with bodily experience. A conclusion is drawn about evolution from realism through modernism to postmodernism, the triumph of subjectivity at the cost of losing the mass audience. Future prospects involve seeking a balance between experiment and accessibility, tradition and global context.

Key words: *Uzbek poetry, Independence period, generations of poets, neoclassics, modernism, postmodernism, free verse, lyrical hero, women's poetry, existential lyricism.*

Введение. Советская поэзия Узбекистана долгое время была унифицирована: господствовал социалистический реализм, поэт выступал «инженером человеческих душ», а его творчество подчинялось идеологическому заказу. Индивидуальность, субъективное переживание, национальная и религиозная тематика либо подавлялись, либо сводились к декоративному фольклоризму. Распад СССР и обретение независимости сняли эти запреты. Однако свобода обернулась кризисом: поэзия потеряла массового читателя, перестала быть социальным лифтом и оказалась перед необходимостью заново определить свою миссию.

Настоящая статья ставит **целью** выявить и систематизировать основные тенденции развития узбекской поэзии периода Независимости через призму смены поколений, эстетических направлений, жанровых экспериментов и эволюции лирического героя. Для реализации данной цели необходимо решить следующие **задачи**: выделить и охарактеризовать поколения поэтов Независимости; описать основные эстетические векторы в поэзии данного периода; проанализировать жанровые эксперименты и типы лирического героя.

Методы. Исследование выполнено в русле историко-литературного и структурно-типологического методов. Применяются: сравнительно-сопоставительный анализ (для выявления различий между поколениями и направлениями); метод мотивного анализа (для выделения сквозных тем); элементы литературоведческого анализа поэтического текста

Материалом послужили поэтические сборники и отдельные стихотворения 18 авторов, опубликованные в 1990–2020 гг.

Результаты и отзывы. Прежде чем перейти к анализу эмпирического материала, необходимо кратко охарактеризовать степень изученности проблемы. Период независимости в узбекской поэзии уже привлекал внимание исследователей. Проблеме образности в узбекской поэзии 1990-х годов посвящена диссертация И.А. Курбонбоева (2005). Н. Раҳимжонов в монографии «*Mustaqillik davri o'zbek she'riyati*» (2007) даёт общую характеристику поэтического процесса после 1991 года. Н. Жабборов в книге «*Zamon. Mezon. She'riyat*» (2015) анализирует критерии оценки современной поэзии. Отдельные аспекты развития жанров и поэтического языка рассматриваются в монографии У. Хамдама «*Янги ўзбек шеърияти*» (2012). Шаимордонова Ф. в статье «*Mustaqillik davri she'riyati*» (2025) кратко характеризует основные тенденции периода. Однако комплексного исследования, которое одновременно охватывало бы поколения поэтов, эстетические векторы развития, жанровые эксперименты, эволюцию лирического героя, до сих пор не предпринималось. Настоящая статья призвана восполнить этот пробел.

В период Независимости в Узбекистане поэзию представляли три поколения поэтов, каждое из которых по-своему отвечало на вызовы времени.

Первое поколение – «живые классики», поэты, чьё становление пришлось на советский период, но пик творчества и полная свобода высказывания пришлись на годы Независимости. Это Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Мухаммад Юсуф., Шавкат Рахмон, Абдулла Шер, Турсун. Их поэзия соединяет классическую традицию с философской глубиной и гражданской темой.

Второе поколение «шестидесятники и семидесятники по рождению, но поэты Независимости по духу», начавшие публиковаться в 1980–1990-е годы, активно осваивающие верлибр, минимализм, модернистскую образность. Это Бахром Рузимухаммад, Фахриёр, Хосият Рустамова, Гузаль Бегим, Вафо Файзуллах, Улугбек Хамдам, Даврон Раджаб. Они не порывают с национальной традицией, но переосмысливают её радикально.

Третье поколение «постсоветские дети», родившиеся в конце 1980-х – 1990-е годы, чьё формирование пришлось на постсоветский период. Они используют верлибр, социальную критику, постмодернистскую иронию, отказываются от традиционных метра и рифмы. Это Тилланисо, Джантемир Джандор, а также молодые поэтессы Гули Нигор, Юлдуз Файзий, Зебо Нурмонова, Гулбахор Кобулова, Дилдора Окбутаева. Их стихи часто приближены к разговорной речи.

В узбекской поэзии периода Независимости можно выделить несколько устойчивых тенденций, которые не всегда строго разграничены, но обладают различной эстетикой.

1. Неоклассическое направление. Поэты данного вектора ориентируются на аруз, классические жанры узбекской поэзии; ведут диалог с «великими»; пытаются обновить классические форм современным содержанием. Представители: Абдулла Орипов, Сирожиддин Саййид, Хол Мухаммад Хасан, Мухтарама Улуг.

Например, в газеле “Бу кун” (Этот день) Абдуллы Орипова:

*Увы! В пустыне чувств я ныне одинок,
Лишён любви, сгораю от тревог.
Не выходи, Кайс: от моего дыхания
Вся степь горит, познав огонь страдания.*

(перевод С.Камиловой)

В данном отрывке представлен классический образ Маджнуна (Кайса) и пустыни, но трактовка любви становится более трагической и личной. Форма аруза сохранена, содержание – экзистенциальное.

2. Почвенническое направление ориентируется на фольклор, простоту лексики, афористичность, народный юмор. Их сила в искренности и близости к народной речи. Представители: Махмуд Тоир, Хол Мухаммад Хасан, Гавхар Ибодуллаева, Нафас Шодмонов (в «Махзане»).

Например, маленькое стихотворение Хол Мухаммад Хасана «Ночь бледнеет...»

*Ночь бледнеет, луна заходит,
День забрезжал – утро наступает.
Если не можешь сложить и четырех строк,
Не жди, что стих родится в срок.*

(перевод С.Камиловой)

Это четверостишие являет собой квинтэссенцию почвеннической поэтики: оно строится по модели народного назидания, где природный параллелизм служит фоном для трезвого, антиромантического утверждения о природе творчества. Поэт отказывается от мифа о поэте-избраннике, которому стихи являются свыше; Рифма *строк – в срок* и глагольные рифмы первой части (*заходит – наступает*) создают афористичную, легко запоминающуюся интонацию, характерную для пословицы. Простота лексики, отсутствие метафор, прямая обращённость к читателю, без игры и рефлексии, есть только народная мудрость, переложенная в стих.

3. Модернистское направление тяготеет к верлибру, фрагментарности, сложным метафорам, установке на сотворчество читателя, отказу от дидактики. Стихи Рауфа Парфи,

Бахрома Рузимухаммад, Турсуна Али, Хосият Рустамовой – это модернистский стих, где ведущая роль относится самоценности субъективного восприятия, а в поэзии Фахриёра, Гузаль Бегим прослеживаются постмодернистские признаки – ирония, цитация, распад субъекта.

Например, у Рауфа Парфи

Вот и рассвет.

Он растворил в себе

Ночь.

...В эту минуту я не прошу у тебя ни о чем невозможном.

Нужна лишь утренняя свежесть улыбки.

И всё.

(перевод Сухбата Афлатуни)

Перед нами отсутствие рифмы и метра, фиксация мгновения, обрыв.

У Бахрома Рузимухаммада

до уха донесся голос в образе вишни

вот она радость

(перевод Сухбата Афлатуни):

Три строки, разорванный синтаксис. Читатель сам соединяет образы. Как мы знаем, так строится модернистская поэтика умолчания.

У Фахриёра стихотворение «Выходной» представлена как радикальная рефлексия над творческим сознанием

сегодня выходной

и чтоб взглянуть на себя со стороны

а голову набитую всякой всячиной

привести в порядок

ненужные мысли

выкидываю из окна своей квартиры на пятом этаже

вниз одну за другой

как окурки на тротуар

люблю этот звук с которым они

стукаются об асфальт

и потом качаются из стороны в сторону

словно человек с сотрясением мозга

хочется побыть садистом

когда нечего делать

наверное куда лучше

казнить мыслеформы

чем скажем ругать жену.....

(перевод Санджара Янышева)

Этот стих отличает сосредоточенность на внутреннем мире и его хаосе, в игре с высокими и низкими регистрами, а также в автореференции: поэт не скрывает условность своего жеста, он нарочито «ловко это придумал», обнажая конструктивность текста.

4. Экзистенциальная лирика сосредоточена на философской рефлексии о жизни, смерти, одиночестве, судьбе поэта. Для стихов Мухаммада Юсуф, Абдухамида Парда, Шавката Рахмона (частично), Джантемира Джандора присущи парадоксальность, близкая к суфийской традиции.

Например, Мухаммад Юсуф «Поэты»:

*Поэты – в огне стонущие сердца,
нищие дети нищих матери-отца.
Средь высоких – выше всех и мудрей,
среди убогих – последнего ниже глупца.*

(перевод Сухбата Афлатуни):

Парадокс: поэт одновременно унижен (нищий, глупец) и возвышен (выше всех и мудрей). Это экзистенциальное утверждение: истинная мудрость неотделима от страдания. И далее:

*Пусть от их лачуги до ада – шаг,
до рая – как от брови до брови – им.*

Расстояние до ада и до рая парадоксально разное, но оба – ничтожно малы. Поэт живёт на грани. Эта логика – суфийская по духу, но светская по форме.

Абдухамид Парда стихотворении «Памяти Рауфа Парфи» активно работает с изобразительно-выразительными средствами:

*Я тебя читаю вслух,
И сжимается от боли
Сердце. С худшей из разлук
Свыкнуться ему легко ли?
Входит осень в город твой,
Но твое пустует место.
Плачет осень день-деньской,
Словно вдовья невеста.*
перевод Вадима Муратханова.

Оксюморон «вдовья невеста» подчёркивает неестественность смерти. Это элегия, но с экзистенциальным напряжением: осень плачет, город опустел, мир потерял смысл.

Или у Джантемира Джандор «Кровь»
(Дантес – политика,
Политика – страх;
А кто – Пушкин, знаешь и так.
...Если поэты так бесят тебя,
Что же кровь их тебе сладка?)
перевод Сухбата Афлатуни

Здесь экзистенциальная тема поэта-жертвы смыкается с социальной критикой. Кровь поэтов очищает мир – архаический мотив искупительной жертвы, но обращённый к современной политике.

5. Женская поэзия как самостоятельное явление

Женская поэзия периода Независимости заслуживает отдельного рассмотрения. Её черты: интимность, внимание к телесности, психологическая достоверность, часто – трагическая интонация. Она не укладывается полностью ни в модернизм, ни в постмодернизм, но использует их приёмы. Приведем примеры.

Хосият Рустамова «Встань, глина, распрямись»:

*Я маму посадила в землю,
Дрожала телом, будто лист.
Я папу посадила в землю, –
Встань, глина, распрямись.*

перевод Санджара Янышева

Глагол «посадила» (похоронила) обыгрывается буквально: умершие «растут» из земли. Обращение к глине как к материалу, из которого человек создан, возвращает к кораническому сюжету. Это архаичная, почти мифологическая образность, но выраженная в модернистском верлибре.

Тилланисо

Во мне плещется рыба.

Бессильно бьёт хвостом.

Она жаждет

жаждет.

Рыбы не умирают от жажды.

перевод Сухбата Афлатуни

Образ рыбы, бьющейся внутри тела, есть метафора неуголёмной жажды (любви? свободы? Бога?). Повтор «жаждет, жаждет» создаёт гипнотический ритм. Парадокс «рыбы не умирают от жажды» утверждает неуголимость желания.

Тематический спектр узбекской поэзии периода Независимости охватывает как традиционные, так и новые сюжеты. Родина и независимость перестают быть лозунгом. Улугбек Хамдам в стихотворении «Урок на тему свободного духа» создаёт манифест поколения, потерявшего опоры:

В этот мусорный мир не глядись, сынок.

«Что это?» – вопрошать не стремись, сынок.

«Что есть Бог?» – у меня не спрашивай ты.

Не жди ничего ни от кого, смотри,

На себя одного положишься, сынок.

Я и сам не знаю, кто я есть, сынок.

Перевод Сухбата Афлатуни

Независимость здесь осмысляется не как праздник, а как одиночество и полная ответственность за себя. Отец не может дать ответы – ни о Боге, ни о мире, ни о себе. Это экзистенциальная позиция.

Творчество и метапоэзия – постоянная тема современных поэтов. Например. Мухаммад Гаффар фиксирует кризис поэта:

Поэт к пятидесяти –

или кричит,

или молчит.

Перевод Сухбата Афлатуни

Перед читателем явно альтернатива: крик (отчаянное высказывание) или молчание (отказ от поэзии). Третьего не дано.

Смерть и память – центральная тема элегической традиции. Мухаммад Юсуф в стихотворении «Мак» использует рефрен:

Мак мой, трепетный мак,

мой слабый цветок.

Перевод Сухбата Афлатуни

Мак – красный, цвет крови и памяти, но одновременно «слабый» и «трепетный». Поэт не героизирует смерть, а говорит о хрупкости жизни.

Например, в стихотворении «Любовь и разлука» Турсун Али также использует кричащую метафору:

*Всю ночь – лай собак.
Не темноту они грызли –
сердце моё.*

Перевод Сухбата Афлатуни

Лай собак, разрывающих темноту, оказывается метафорой внутренней муки. Собаки грызут не внешнюю тьму, а сердце.

Социальная критика ярко представлена в поэзии Джантемира Джандора, например в стихотворении «Кровь»:

*Дантес – политика,
Политика – страх;
А кто – Пушкин, знаешь и так.*

...

*Если поэты так бесят тебя,
Что же кровь их тебе сладка?*

Перевод Сухбата Афлатуни

Дантес становится метафорой политического насилия. Поэт говорит о том, что власть жаждет крови поэтов.

Для поэзии современного Узбекистана характерен жанровый плюрализм. В частности, возрождение классических жанров. Газель, мухаммас, рубай, фард возвращаются. Сирождидин Саййид создаёт мухаммас «Юз ох, Захириддин Мухаммад Бобур», построенную на цитатах из «Бабурнаме» и стихов Бабура. Это сложный интертекстуальный жанр.

Признаки эпического становятся характерным явлением поэтического искусства. Верлибр, бытописание широко используются Рауфом Парфи, Бахромом Рузимухаммадом, Вафо Файзуллахом, Тилланисо, Джантемиром Джандором. Под влиянием дальневосточной поэзии рождаются трёхстишия (хайку-подражания) в поэзии Бахрома Рузимухаммада, Турсуна Али, Фахриёра

Анализ материала позволяет выделить несколько устойчивых типов лирического героя, которые сменяют друг друга в логике развития поэзии.

Герой-философ как хранитель традиции. Этот герой мудр, сдержан, обращён к вечным вопросам – времени, судьбе, Родине. Он больше размышляет. Например, можно привести произведение Абдуллы Шера из «Баллады о мерзнущем человеке»

*Снаружи ходит гордо зима,
Ветер снег разносит вокруг.
Луч, пробившийся из окна –
Как нескорой весны поцелуй.*

...

*Представляет окно и лучи,
И семью, что глядит в окно,
Только нет у него семьи.*

Перевод Сухбата Афлатуни

Герой здесь – одинокий человек, мечтающий о тепле, но лишённый его.

Герой-страдалец, тоскующий влюблённый, доминирует в лирике Мухаммада Юсуфа, Турсуна Али, Зебо Мирзо. Герой переживает разлуку, одиночество, неразделённую любовь. Например, Зебо Мирзо:

*Не выкину тебя из сердца теперь,
Ты ушёл – и я осталась одна этой ночью.
Сердце разбилось на зёрнышки,
Ты сам не знаешь, не спрашивай, что это за разговор.*

Героиня не проклинает, не мстит. Она фиксирует свою разбитость. Она пассивна, она осталась одна, и это её судьба.

Герой-бунтарь, борец за справедливость представлен Шавкатом Рахмоном и, в младшем поколении, Джантемиром Джандором. Например, у Шавката Рахмона: «*Моё стихотворение – горящий огонь, / Против несправедливости – меч. / Если ты торгуешь истиной – / Ты не стихи продаёшь, ты продаёшь себя*» (подстрочный перевод). Здесь герой обличает. Метафора «стихи – меч» возвращает к архаическому представлению о поэте-воине. У Джантемира Джандора бунтарский голос звучит иначе – более иронично и трагически одновременно: «*Ваша бумага – с печатью, / Моё стихотворение – одиноко. / Вы перепутали адрес: / Живое место – с мертвечиной, / А мою душу – на бумагу*» (подстрочный перевод). Герой прямо противопоставляет живое (поэзию, душу) мёртвому (бюрократии, печатям). Горькая ирония – та же форма бунта.

Рефлексирующий герой характерен для Фахриёра, Гузаль Бегим, Бахрома Рузимухаммада. Герой осознаёт себя находящимся внутри текста, играет с языком, иронизирует. Фахриёр, «Выходной»:

выкидываю из окна своей квартиры на пятом этаже

...

постмодернизм

метанаррация

и деструкция

Герой пытается избавиться от интеллектуальных конструкций, но они возвращаются. Это герой, который не может выйти из своей рефлексии.

Заключение. Таким образом, В узбекской поэзии периода Независимости сформировались три поколения, каждое из которых по-своему отвечало на вызовы времени. Первое поколение («живые классики») соединило классическую традицию с философской глубиной и гражданской темой. Второе поколение (шестидесятники и семидесятники по рождению) активно освоило верлибр, минимализм и модернистскую образность, радикально переосмыслив национальную традицию. Третье поколение («постсоветские дети») отказалось от традиционных метра и рифмы, приблизив стих к разговорной речи и используя постмодернистскую иронию и социальную критику. В поэзии Независимости сложились четыре основных вектора развития. Неоклассическое ориентировано на возрождение классических традиций в создании стиха, диалог с классиками. Почвенническое направление опирается на фольклор, афористичность и народный юмор. Модернистское направление использует верлибр, фрагментарность, сложную метафору и установку на сотворчество читателя. Экзистенциальная лирика сосредоточена на рефлексии о жизни, смерти, одиночестве и судьбе поэта, часто сближаясь с суфийской. Женская поэзия периода Независимости заявила о себе как самостоятельный и сильный голос. Её отличительными чертами стали интимность, внимание к телесности, психологическая достоверность и трагическая интонация. Женская поэзия не укладывается полностью ни в одно из направлений, но активно использует их приёмы, создавая уникальный синтез личного и универсального.

Освобождение от советских норм привело к жанровому плюрализму. Наряду с возрождением классических жанров) активно развиваются верлибр, трёхстишия (хайку-подражания), тяготение к эпичности. Верлибр стал доминирующей формой для модернистского и постмодернистского направлений, в то время как классические жанры обрели новое содержание в неоклассике. Анализ материала позволил выделить такие типы лирического героя: герой-философ, герой-страдалец, герой-бунтарь, рефлексирующий герой и герой-женщина

Дальнейшее развитие, вероятно, будет связано с поиском нового баланса между субъективным высказыванием и социальной ответственностью, между экспериментом и доступностью, между национальной традицией и глобальным контекстом.

Adabiyotlar / References

1. Qurbonboyev I.A. 90-yillar o'zbek she'riyatida obrazlilik: Filol.fan.nomz...diss. –T., 2005
2. Rahimjonov N. Mustaqillik davri o'zbek she'riyati. – T.: Fan, 2007
3. Jabborov N. Zamon. Mezon. She'riyat. – T.: G'G'ulom nomidagi nashriyot matbaa birlashmasi, 2015
4. Hamdam U. Yangi o'zbek she'riyati. – T:Adib, 2012
5. Shaymardonova F. Mustaqillik davri she'riyati// Novosti obrazovaniya: issledovanie v XXI veke – 2025. –T. 4. – №(40). – С. 493-495.
6. Ўзбек замонавий шеърлари. – <https://ziyouz.uz/ozbek-she'riyati/ozbek-zamonaviy-she'riyati/>
7. Sovremennaya literatura stran SNG: Proza. Poeziya. Detskaya literatura. Antologiya. 2 tom Poeziya. – M.: Obedinennoe gumanitarnoe izdatelstvo, 2023.
8. Gasparov M.L. (1996). Russkij stikh nachala XX veka v kommentarijakh. – M.: Fortuna Limited, 1996
9. Lotman J. Struktura khudozhestvennogo teksta. – M.: Iskustvo, 1994
10. Axmedov K. Shoirarning o'z yaqinlariga bag'ishlangan she'rlari haqida ayrim mulohazalar // O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti. – S. 342.

GANJALIK DAHO MUTAFAKKIR

The genius thinker from ganja

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy adabiyotida buyuk tarixiy siymo, tarixiy shaxs, buyuk Ozarbayjon shoiri shayx Nizomiy Ganjaviyning hayoti va ijodi haqida soʻz yuritiladi. Shuningdek, maqolada shoirning turkiy dunyo sheʼriyatida tutgan oʻrni oʻzbek adabiyotiga koʻrsatgan taʼsiri masalalari, badiiy talqini tadqiqi atroflicha yoritilganligi bilan ahamiyat kasb etadi.

Kalit soʻzlar: Mustaqillik davri, turkiy adabiyoti, tarixiylik, obraz, Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy, badiiy talqin, hayot haqiqati, tarixiy obrazlar, toʻqima obrazlar, tafakkur, ruhiy olam, tarixiy shaxs, haqqoniylik, yangicha tasvir va talqin.

Abstract. This article discusses the life and work of the great Azerbaijani poet Sheikh Nizami Ganjavi a monumental historical figure in Turkic literature. It is significant for its comprehensive examination of the poet's place in the poetry of the Turkic world, his influence on Uzbek literature, and the artistic interpretation of his work.

Keywords: Independence era, Turkic literature, historicity, character, Nizami Ganjavi, Alisher Navoi, artistic interpretation, truth of life, historical figures, fictional characters, thought, inner world, historical figure, authenticity, novel depiction and interpretation.

Kirish. Sharq mumtoz sheʼriyati, dunyo badiiy tafakkurining buyuk namoyandasi Shayx Nizomiy Ganjaviy – shoir, adib, olim, musiqashunos, adabiyotshunos, muarrix, faylasuf, mutasavvif alloma edi. Uning keng qamrovli ijodiyotida X-XI asrgacha yashagan soʻz sanʼatkorlari anʼanalarini ijodiy davom ettirib, oʻz sheʼriyatini yangi pogʻonaga koʻtargan. Nizomiyning badiiy ijod tajribasini teran ilm va irfon, qoyadaiy sarbaland butun shaxsiyatdan ayri holda tasavvur qilish mumkin emas.

Shayx Nizomiy Ganjaviy sharq mumtoz adabiyotining beshigini tebratgan, xamsachilik kashshofi, “ummul Xamsa” yaʼni “Xamsa”lar onasini yaratgan ijodkor hisoblanadi. Uning toʻliq nomi Abumuhammad Ilyos ibn Yusuf ibn Zakiy Muayyad boʻlib, 1141 yili Ozarbayjoning Ganja shahrida tugʻilgan.

Boʻlajak shoir ota-onadan yosh yetim qoladi. Uni boqish va tarbiyalashni togʻasi Xoja Umar oʻz zimmasiga olib, imkon qadar jiyanining ilm egallashiga koʻmaklashadi. U turli ilmlarni oʻzlashtirishga ishtiyoqmand boʻlib, Qurʼonni yod oladi. Keyin fiqh, tarix, jugʻrofiya, falsafa,

**Gulbahor
ASHUROVA,**
Alisher Navoiy
nomidagi Toshkent
davlat
oʻzbek tili va
adabiyoti universiteti
professori,
filologiya fanlari
doktori

E-mail: gulbahora777@gmail.com
ORCID ID:
0000-0001-6079-7814

Yetib kelgan/ Received:
01.07.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 09.09.2026

mantiq va adabdan ta'lim olib, ularning har birida ustod darajasiga yetishadi. Tabiiy fanlar, xususan, tabobat va ilmu nujum (astronomiya)ni tamomila o'ziniki qilib oladi. Zamonaviy ilmlardan tashqari, qadimgi yunon falsafasi va adabiyoti, eroniy xalqlarning islomdan oldingi so'z san'ati, xalifalik davri ilmiy-adabiy asarlari, yahudiy va nasroniy xalqlar tarixi, Kavkaz xalqlarining o'tmishidan ham yetarli ma'lumotga ega edi. Uni yetuk matematik sifatida e'tirof etardilar. Kimyo fanini chuqur bilar, hoziq tabib ham edi. Galen, Gippokrat, Zakariyo Roziy, Abu Ali ibn Sino kabi tib sohasi bilimdonlarining asarlaridan yaxshi xabardor edi. U dehqonchilik va bog'dorchilik ilmlaridan ham bahramand bo'lgan. Umuman, shoir she'riyati uning turli ilmlarni chuqur bilganligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham zamondoshlari uni hakim deb ulug'laganlar. Bu haqda she'rlaridan birida shoirning o'zi shunday yozgan edi:

*Har chi az daqiqahoi nujum
Ba yakoyak nuhuftahoi ulum
Xondamu har varaq, ki mejustam
Chun turo yoftam varaq shustam.*

Mazmuni: "Nujum ilmi va umuman barcha ilmlarni eng nozik nuqtalarigacha varaqma-varaq o'qib chiqar ekan, maqsadim ular vositasida Seni topish edi. Seni topgach, bu ilmlarning barchasidan qo'limni yuvdim".

Nizomiy davri o'zining taloto'plari, notinchliklariga qaramay, Kavkaz, Eron va O'rta Osiyo xalqlari tamadduni davri edi. Jumladan, XII asrda Abula'lo Ganjaviy, Iziddin Shirvoniy, Mahastiy Ganjaviy, Mujiriddin Baylaqoniy, Xoqoniy Shirvoniy, Avhadiddin Anvari, Rashididdin Vatvot, Jamoliddin Abdurazzoq, Farididdin Attor, Kamoliddin Ismoil kabi shoirlar yashab, ijod qildilar. Nizomiy ularning ko'pi bilan yaqin aloqada bo'lib, Xoqoniy bilan esa qalin do'st edi.

Bu davrda Xuroson va Movarounnahrning ko'plab shaharlari, jumladan, Ganjada ham javonmardlik yoki axiylik nomi bilan mashhur harakat keng yoyilgan. Harakat a'zolari asosan kosib va hunarmandlardan iborat bo'lib, ular zolim hukmdor va amaldorlarga qarshi kurashar, keng xalq ommasining manfaatlarini himoya qilar, kambag'al va bechoralarni qo'llab-quvvatlar edi. Ezgulik, adolat, insof, muruvvat, saxovat, lutfu karamni shior qilib olgan bu toifa ilmu ma'rifatga katta ahamiyat bergan. Nizomiy bu harakat qoidalarini hurmat qilar va ularga moyil edi. Nizomiy shaxsiyati, dunyoqa-rashi va ijtimoiy aqidalari shu tashkilot g'oyalari, kosib va hunarmandlar ta'sirida kamol topdi. Shoir asarlaridagi javonmardlik g'oyalari tasviri shuning mahsulidir.

Nizomiyning hayoti boshdan-oxir Ganja shahrida o'tgan. Bir gal Iroq sultoni Tug'ulshohning da'vatiga binoan Tabrizga safar qilgan, biroq u yerda uch kundan ortiq turolmagan. U saroy xizmatiga kirmay, o'z umrini erkinlik va xilvatninishlikda o'tkazgan. Lekin o'sha davr hukmdorlari unga sovg'a-salomlar yuborib turganlar. Chunonchi, Darband hokimi Boybars ibn Malik Muzaffar 1169 yili tuhfa qatorida unga Ofoq ismli bir kanizakni ham tuhfa qiladi. U shoirning cho'risi emas, balki umr yo'ldoshi, maslahatchisi, ilhomchisiga aylandi. Nizomiyga Muhammad ismli o'g'il hadya etgan Ofoq 1180 yili bevaqt vafot etadi. Shoir eng aziz kishisi bo'lgan bu ayol muhabbati va hurmatini bir umr xotirasida saqlab, "Xusrav va Shirin" dostonidagi Shirin timsolida uning yorqin siymosini abadiylashtiradi. "Shirin obrazi Nizomiyning Ofoq uchun qo'ygan haykali edi. Nizomiy Ofoqqa bo'lgan qaynoq his-tuyg'ularini keksalik yillarida yaratgan "Iskandarnoma" dostonida ham dard bilan eslaydi".

Nizomiy Ganjaviy yoshlikdan matematika va astronomiyaga juda qiziqqan va shu soha bo'yicha bilimlar olgan. U arab va fors tillarini mukammal bilgan. Bu davrda Ozarbayjonda

Shirvon Toxir sulolasi hukmronlik qilar edi. Ular shoirni uz saroylariga taklif qildi, lekin Nizomiy bu taklifni rad etib, erkin ijod qilishni ma'qul ko'rgan.

Shoirning ijodi lirik she'rlar yozish bilan boshlanadi. Bu she'rlarning ko'pchiligi ishqiy mavzudagi g'azallar edi. Masalan, uning "Qaydaki sen bor, qamar nadarkor, Kingaki sen yor, shakar na darkor" matla'i bilan boshlanuvchi g'azali shoir hayotligi paytidayoq hofizlar tomonidan qo'shiq qilib aytilgan degan ma'lumotlar bor. Shoir lirik she'rlarida ham o'z zamonasidan shikoyat qilib, uni "adolatsiz jamiyat" deb ataydi, adolatli shohni orzu qiladi. Nizomiy Ganjaviy lirikaning turli janrlarida ijod qilgan, u ko'plab ruboiy, qit'a, qasidalar ham yozgan. Lekin shoirni dunyoga tanitgan, uning "Xamsa" asari bo'ldi. Sharq adabiyotida xamsachilik an'anasi uzoq tarixga ega bo'lib, ushbu an'anani ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy boshlab bergan. Nizomiy yaratgan "Xamsa" faqatgina o'z xalqi adabiyoti uchungina emas, balki Sharq xalqlari adabiyotida ham yangi sahifani ochdi. Nizomiydan keyin "Xamsa" yaratish kuchli bir adabiy an'anaga aylandi. Xamsa yaratish uchun besh doston yozibgina qolmasdan, balki Nizomiy dostonlarining janri, nomlanishi, kompozitsiyasi, syujeti, vazni, obrazlariga monand bo'lishi, ammo Nizomiy "Xamsa"sining takrori bo'lmasligi lozim edi. "Xamsa" yaratishga qo'l urgan har bir ijodkor so'z san'ati taraqqiyotida yangi pog'onaga ko'tarila olgan namuna bo'lishi kerak. Bunday murakkab an'ana tufayli o'nlab shoirlar Xamsa yaratgan bo'lsalarda ularning aksariyati bu sohada muvaffaqiyat qozona olmadi. Nizomiydan keyin faqatgina uch shoir ulug' xamsanavis bo'lib, Nizomiy qatoridan o'rin olishga muvassar bo'ldi. Bular hind shoiri Xisrav Dehlaviy, tojik shoiri Abdurahmon Jomiy va ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiydir.

Bu badiiy ijodda katta mahorat maktabi sanalgan. "Xamsa" dostonlarining har biri mavzui, qahramonlari, hatto qo'yilgan masalalarigacha aniqlikka ega bo'lib, bu janrda ijod qilgan yozuvchi o'z mahoratini ana shu an'anaviy vositalar yordamida ko'rsatishi, shu orqali o'z davri ideallarini ifodalashi lozim bo'lgan. An'anaga ko'ra, "Xamsa"dagi birinchi dostonning asosini falsafiy-axloqiy masalalar tashkil etgan. Ikkinchi-uchinchi dostonlar sevgi voqealari orqali aks ettirilgan, ijtimoiy-ma'naviy masalalarni yorituvchi mavzu asosida uyushgan. To'rtinchi doston sarguzasht asar bo'lib, unda adolatli shoh masalasi ko'tarilgan. So'nggi doston avvalgilarning xulosasi, umumlashmasi bo'lib, unda ijodkorning ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy qarashlari aks etgan. Sharqda badiiy qimmat turlicha bo'lgan 50 dan ortiq "Xamsa"lar vujudga kelgan. "Xamsa"ning alohida dostonlariga javoblar ham yozilgan. Lekin bizgacha bu asarlarning hammasi ham yetib kelgan emas. "Xamsa" dostonlaridan faqat birigagina javob yozib, yuksak darajada shuhrat qozongan ijodkorlar ham bo'lgan (Fuzuliy, "Layli va Majnun"). "Xamsa"larda eng ko'p dostonlar "Layli va Majnun" mavzuida yaratilgan. Keyingi o'rinlarda tegishli ravishda "Xusrav va Shirin", "Mahzan ul asror", "Iskandarnoma", "Haft paykar" mavzuidagi dostonlar turadi. Xamsanavislar o'z asarlarida epikromanik, qahramonlik yoki tasavvufiy, so'fiylik mavzuini birinchi uringa qo'yanlar. Nizomiy Ganjaviy "Xamsa"sining syujet va mavzulari turli xalqlar badiiy adabiyotlariga ta'sir etib, bugunga qadar olti yuzdan ortiq "Xamsa" qahramonlari ishtirok etgan asarlar yaratilgan.

Nizomiydan keyin xamsanavislikda turkiy, urdu, pushtu, kurd va boshqa tillarda ham xamsalar yaratilganligi manbalarda aytilgan. Davrlar o'tishi bilan muayyan ijtimoiy-siyosiy sharoitda belgilangan mavzu, syujet, kompozitsiya, obrazlarga ega bo'lgan "Xamsa" dostonlarining mazmuni, tarkibi o'zgarib borgan. "Xamsa" an'anasi Kavkazorti, O'rta Osiyo, Afg'oniston, Pokiston va Hindiston mamlakatlarida davom ettirilgan. Turkiy xalqlar adabiyotida "Xamsa" yozishga qiziqish XIII-XIV asrlardan boshlangan. Qutb Xorazmiy Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostonini, Haydar Xorazmiy she'riy shaklini saqlagan holda ayrim o'zgarishlar bilan "Mahzan ul-asror" dostonini turkiy tilga tarjima qilgan. Turkiy (o'zbek) tilida "Hayrat ul-abror", "Farhod va

Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor”, “Saddi Iskandariy” nomlari bilan “Xamsa” yaratgan Alisher Navoiy turkiy xalqlar adabiyotida “Xamsa” janri takomilini Nizomiy Ganjaviy darajasiga ko’tardi. Navoiy o’zigacha bo’lgan buyuk xamsanavislar — Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylarni o’ziga ustoz deb bildi va ularning ijodini g’oyaviy-badiiy an’analarini mahorat bilan rivojlantirdi. Nizomiy “Xamsa”si turli xalqlar dostonchiligining keyingi taraqqiyotiga ijobiy ta’sir qilgan. O’zbek shoiri Xoja (“Maqsad ul-atvor”), turk shoiri Lomiy va uyg’ur shoiri Nizoriy (“Farhod va Shirin”), ozarbayjon shoiri Fuzuliy (“Layli va Majnun”) dostonlarini yaratganlar.

Nizomiy maqbarasi

Nizomiy maqbarasi – buyuk Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy tavallud topgan Ganja shahri yaqinida joylashgan. Maqbara 20 m balandlikda, silindr shaklida marmar bino va atrofidagi park bilan birga tamirlangan. Maqbara yaqinida shoirning boqiy asarlarini tarannum etuvchi bronzadan yasalgan obida joylashgan. Nizomiy qabri ustida qadimdan oq ohak toshdan maqbara qurilgan edi. Ilk maqbara qurilishi XIII-XIV asrlarga tegishli deb tahmin qilinadi. Maqbara Oltin Arslon tomonidan Nizomiyga sovg’a qilingan Hamdon – hozirgi Ahmadli qishlogi hududida va bu hududga mahalliy aholi hozir ham “Shayx tekisligi”, “Shix tekisligi” deyishgan. “Shix tekisligi” da olib borilgan arxeologik qazilmalar shuni tasdiqlaydiki, bu hudud vaqtida Ganja shahrining faxriy xiyoboni bo’lgan. Bu yerda Shayx Nizomiyning maqbarasi atrofida Ganja shahrining boshqa mashhur shaxslarning ham maqbaralari joylashgan.

XIX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Kavkazda olib borgan mustamlakachilik siyosati natijasida Ganja xonligi tanazzulga uchragach, 1826-yilda “Shix tekisligi” da yuz bergan mashhur Yelizavetpol jangi vaqti maqbara jiddiy shikastlanadi va tamirlangani sababli xaroba holatiga kelib qolgan. XIX asr 40-yillarida butunlay vayron bolish xavfi ostida qolgan maqbaraning jiddiy tamirlash lozimligini ko’rgan Qorabog xonligi tarixchisi Mirzabey Adigozal XIX asr ortalarida maqbarani ta’mirlatib, uning qulab tushgan gumbazi orniga yangi gumbaz qurdiradi. Keyinchalik gumbaz general Yodgorzoda tomonidan qayta qurilgan.

XX asr boshlarida esa Adigozal naslidan bo’lgan va Ganja politsiya boshligi sifatida faoliyat korsatgan Ajdarbey Adigozalov-Goraniy gumbazni tamirlatadi. Bundan keyin maqbara butunlay qarovsiz qolgani sababli vayron boladi. 1875 yilda Eron valiahdi Farhod Mirzo Qachar buyuk shoir ziyoratiga kelishi va maqbara holatini ozining “Yol yoriqnomasi” kitobida ham shunday tasvirlardi: “Biz yetti chaqirim yol bosganimizdan song uncha katta bolmagan gumbaz kordik. Gumbazning yarmi vayron bolgan edi. Bu shayx Nizomiyning mozori edi. Bu yerdan Ganjaga yetti chaqirim qolgandi. Men shosha-shosha qabr tomonga ketdim. Faqat uning yaqinidagi qoriqchilar gumbaz yonida shunchalik ko’p otliq yiqqan edilarki, ichkariga kirishning imkoni bolmadi”.

1879-yilda Makka ziyoratiga borgan Sayyid Azim Shirvoni Nizomiy maqbarasini ziyorat qiladi va uning achinarli holatidan tasirlanib, shoirning mashhur ruboiysini oqiydi:

*Ey Şeyx Nizami, ey nizami dağulan,
Ey Gəncədə izzü – ehtişamı dağulan.
Olmayıbdır cahanda bir səninlə məntək,
Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağulan.*

*Ey, Shayx Nizomiy, ey nizomi to’kilgan,
Ey, Ganjada izzatu-ehtiromi to’kilgan.
Bo’lmagan jahonda bir senla manimdek,
Bayti, uyi, maktabi, kalomi to’kilgan.*

1947-yilda shoirning mozori ustida tavalludining 750 yilligiga bagishlab obida barpo etildi. Maqbara 1990-1991-yillarda qaytadan qurildi. Nizomiy Ganjaviy maqbarasi kompleksiga qo‘riqxonaga maqomi berilgan.

(Ganja shahrida Nizomiy Ganjaviy maqbarasi)

“Nizomiy “Xamsa”ning ilk dostoni “Maxzan ul-asror”ni 1173 – 1176-yillar orasida yozgan va Kichik Osiyodagi Erzinjon shahrining hokimi Bahromshohga yo‘llagan. Doston Bahromshohga ma‘qul tushib, shoirga talay in‘om-ehson jo‘natgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Nizomiyning muxoliflari bu tuhfani talon-toroj etganlar. Shuning uchun ham shoirning moddiy ahvoli umrining oxirigacha og‘irligicha qolgan”.

Qizil Arslon ham hech qanday daromad kelmaydigan Hamdo‘yon qishlog‘ini Nizomiyga muhrlab beradi. Buni eshitganlardan biri uzunligi va eni yarim farsah keladigan bu qishloqning yillik daromadi uning xarjiga ham yetmasligini pisanda qiladi. Shoir shu yerning o‘zidayoq ushbu yorliqni duch kelgan bir kishining qo‘liga berib, jo‘nab qoladi.

Nizomiyning nomini jahonga mashhur qilgan uning besh dostonni o‘z ichiga olgan “Xamsa”si bo‘ldi. Bu dostonlar – “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazinasi”), “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Haft paykar” (“Yetti go‘zal”) va “Iskandarnoma” (u “Sharafnoma” va “Iqbolnoma” nomli ikki qismdan tashkil topgan)dan iborat. Abdurahmon Jomiy ta‘biri bilan aytganda, shoirning “Xamsa”da “qo‘lga kiritgan nazokati va latofati hech kimga muyassar bo‘lmagan, balki, umuman, odamzod qudratidan tashqari”. Alisher Navoiy esa “ul nazmlar agarchi zohir yuzidin afsonadur, ammo haqiqat yuzidin haqoyiq kashfi va maorif bayonig‘a bamonadur”, deb ta‘rif-laydi.

Nizomiyning she‘rlar devoni bizgacha yetib kelmagan. Shoirning lirik she‘rlari turli bayoz va to‘lamlardan topib jamlangan. Chunonchi, uning Eronda nashr etilgan birinchi devonida 12 qasida, 137 g‘azal, 9 qit‘a, 46 ruboiy mavjud bo‘lsa, ikkinchi nashrida 16 qasida, 192 g‘azal, 5 qit‘a, 68 ruboiy va 17 bayt parokanda she‘rlar bor. Shu ikki nashr asosida Tojikistonda J.Dodalishoev ham Nizomiy devonini nashr etgan. Dushanbe-da nashr etilgan shoir asarlarining 5 jildligida esa 55 g‘azal, 5 qasida, 2 qit‘a, 9 ruboiysi mavjud. Holbuki, Davlatshoh Samarqandiy Nizomiy devoni 20 ming bayt she‘rni o‘z ichiga olgan, deb ko‘rsatadi.

XV asrda Nizomiyning lirik she‘rlari keng o‘quvchilar ommasiga ma‘lum bo‘lmagan bo‘lsa kerakki, Navoiy Nizomiyning masnaviy ustasi sifatida baholagan holda, lirik shoir sifatida tilga olmaydi. “Mahbub ul-qulub”dagi shoirlar tasnifotida ham uning nomini uchratmaymiz. Lekin “Xamsa” dostonlaridan barchasining muqaddima qismida va “Saddi Iskandariy” xotimasida

Navoiy Nizomiyni ustoz shoir sifatida madh etib, uning she'riy mahorati va badiiy balog'atini ta'rif-tavsif qiladi. Chunonchi, "Hayrat ul-abror"da Nizomiyga alohida bob bag'ishlab, uni, jumladan, quyidagi so'zlar bilan ta'riflaydi:

*Ganja quyoshiki ko'targach alam,
Ayladi so'z mamlakatin yakqalam...
Ko'p kishi ham qildi tatabbu' havas,
Sarvu gul o'trusig'a kelturdi xas...*

"Farhod va Shirin" dostonida ham Nizomiy va Dehlaviyga alohida bob bag'ishlaydi. Jumladan, Nizomiyni – fil, o'zini – pashshaga o'xshatib, "Xamsa" yaratishda uning ruhidan madad so'raydi:

*Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasig'a panja urmoq.*

"Saddi Iskandariy" dostoni nihoyasida esa shoir bir tush ko'rgani va Nizomiy uni "Xamsa" yozganini qo'llab, muborakbod etganini yozadi. "Nasoyim ul-muhabbat"da Nizomiyni shayxlar qatorida tilga oladi:

"Mashhur mundoqdurki, alar suluk ayyomida qirq arba'in chiqaribdurlar va to'rt arba'inni bir daraxt ustida chiqaribdurlar. Har oyina bu nav' mufrat riyoziyatlar tortmag'uncha bu nav' besh ganjki, alarg'a nasib bo'lubdurki, ko'p ab'yoti alfoz jazolatidin va ma'noyu tarkib salosatidin desa bo'lurki, e'jiz sarhadiga yetibdur, kishining ilkiga kirmak imkon emas va umrlari oltmishdan o'tgan ekanur..."

Nizomiy she'rlari faqat badiiy jihatdan go'zal va mukammal bo'libgina qolmay, ularda o'z zamonining barcha ilmu hunarlarini egallagan mutafakkir olim va hayotda katta tajribaga ega bo'lgan donishmand inson– ning teran va purhikmat so'zlari o'z aksini topganligini ko'ramiz.

Ma'lumki, Sharq mumtoz shoirlari ijodida o'zining she'riyatda tutgan o'rnidan, o'z mahorati va balog'atidan faxrlanib yozilgan she'r va baytlar ko'p uchraydi. Chunonchi, Nizomiy yozadi:

*Base ko'shid bulbul bo Nizomiy,
Chu bishnid in g'azal, minqor barbast.*

Mazmuni: "Nizomiyga yetaman, deb bulbul juda ko'p sa'y-harakat qildi, lekin ushbu g'azalni eshitdi-yu, xomush bo'ldi".

Darhaqiqat, Nizomiyni ustoz deb bilgan, unga ergashgan, unga taqlid qilgan shoirlar ko'p, lekin ularning hech biri Nizomiy ko'tarilgan shohsupaga ko'tarilolmagan.

Nizomiy Ganjaviy nomi qadimdan xalqimiz orasida mashhur, ta'bir joiz bo'lsa, u o'zbekning o'z shoiriga aylanib ketgan. Alisher Navoiygina emas, barcha mumtoz shoirlarimiz uni o'zlariga ustoz deb bilishgan. XIV asr o'rtalaridayoq Qutb Xorazmiy uning eng mashhur dostoni "Xusrav va Shirin"ni tilimizga mahorat bilan tarjima qilgan edi. Oradan bir asr o'tgach, Haydar Xorazmiy xamsa asoschisining "Maxzan ul-asror" dostoniga javoban "Gulshan ul-asror" asarini yaratadi. O'z "Xamsa"sining besh dostonini besh buyuk salafi (Nizomiy, Xusrav, Xoju, Ashraf, Jomiy)ga tatabbu sifatida yaratgan Navoiy "Hayrat ul-abror"ni aynan "Maxzan ul-asror"ga javob tariqasida yozadi. "Xamsa" panjasig'a panja urupmen. Avvalkim, "Hayrat ul-abror" bog'ida tab'im gullar ochibdur, Shayx Nizomiy ruhi "Maxzan ul-asror"idan boshimga durlar sochibdur", deb yozadi shoirning o'zi bu haqda "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida.

Zabardast shoir va mohir mutarjim Muhammadrizo Ogahiy “Haft paykar”ni erkin nasriy tarjima qiladi. “Iskandarnoma” dostoni ham o‘tmishda ilmu adab ahlining diqqati-ni o‘ziga jalb etgan. Jumladan, “Shohnoma” tarjimoni, shoir va adib Shohi Hijron “Qissai Doroi Zarrinkamar” asarida “Iqbolnoma”ning muxtasar mazmunini bayon etgan. Nurmuhammad Buxoriy, Mulla Fozil Xomushiyilar ham Nizomiy “Xamsa”sini sharhlar ekanlar, “Iskandarnoma”ni batafsilroq tahlil qilishga harakat etishgan”.

1947-yil Nizomiyni 800 yillik yubileyi sobiq Ittifoq miqyosida keng nishonlangan. Shu munosabat bilan O‘zbekistonda ham shoir “Xamsa”si dostonlari tarjimasidan namunalari – “Xusrav va Shirin” (Qutb tarjimasi), “Maxzan ul-asror” (Haydar Xorazmiy tarjimasi), “Haft paykar” (Ogahiy tarjimasi) hamda “Layli va Majnun” (N.Oxundiy, Xislat va Muhammadjonovlar tarjimasi)dan parchalar Maqsud Shayxzoda so‘zboshisi bilan alohida to‘plam holda nashr qilindi. Keyinchalik taniqli tarjimon, fors-tojik adabiyoti bilimdoni Shoislom Shomuhamedov shoirning 2 qasidasi, 20 g‘azali, 8 qit‘asi, 49 ruboiysi, 74 hikmati hamda “Maxzan ul-asror” va “Haft paykar” dostonlaridan parchalar tarjima qilib, “Sharq klassiklari merosidan” seriyasida chop ettirdi. Fors-tojik shoirlari asarlarining o‘zbekcha tarjimalaridan tartib berilgan “Injular ummoni” to‘plamida Ganja pirining yana 2 g‘azali va “Xusrav va Shirin” dostonidan Shirin ta’rifiga bag‘ishlangan parcha Sh.Shomuhamedov tarjimasida berilgan. Jonibek Suvonqulov “Iqbolnoma” masnaviysini tilimizga o‘g‘irgan bo‘lsa, Olimjon Bo‘riev shoirning “Panj ganj”iga kiruvchi “Layli va Majnun”, “Xusrav va Shirin” hamda “Maxzan ul-asror” dostonlarini o‘zbek o‘quvchilari e’tiboriga havola etdi. “Maxzan ul-asror”ga yozgan she’riy so‘ngso‘zidan ma’lum bo‘lishicha, u buyuk salafi “Xamsa”sini to‘liq tarjima qilgan. Biz buyuk so‘z san’atkorining 15 ta ruboiysini o‘z an’anaviy vaznida tarjima qilganmiz.

Eng quvonchli voqea 2017-2018-yillarda Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon Madaniyat markazining rahbari Samir Abbasovning loyihasi asosida O‘zbekiston Xalq shoiri Jamol Kamol shayx Nizomiy Ganjaviyning buyuk “Xamsa” asarini to‘liq olti dostonni o‘z vaznida, aruz qoidalari asosida tarjima qildi. Ushbu asar Toshkentda va Baku shahrida to‘liq holda nashr etildi. (Nashrga tayyorlovchi va muharrir G.Ashurova). Qariyb to‘qqiz asrdan so‘ng Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa” asarining o‘zbek kitobxonlariga o‘zbek tilida taqdim etilishi muhim tarixiy voqelikdir!

Nizomiy Ganjaviy tasavvuf ilmining chinakam bilimdoni, shayx, mutasavvif shoir bo‘lgan. Lekin u jaholat, riyo yo‘liga kirgan so‘fiylar bilan hech murosa qilmagan. Haq visoliga erishish iddaosi ila hamma narsani yig‘ishtirib, safsata sotishni kasb etib olgan so‘fiy va darveshlar tarafida bo‘lmagan. Nizomiy Ganjaviy serqirra va sermahsul iste’dod sohibi. Ilmda uning asarlari soni ellikdan ortiq qayd etilgan. Nizomiy Ganjaviy mumtoz she’riyatning g‘azal, ruboiy, qit’a va boshqa janrlarida ilhom bilan ijod qilgan. Ishq, irfon, komillik g‘oyalarini u yangicha munosabat, yangicha ohang va bo‘yoqlarda tasvirlab bergan. “Mening she’rim, – deydi u, – ishq azobi va qon yutishning bayonidir. G‘azallar devonim emas ular, mening qilgan ishlarim, chekkan g‘am-g‘ussalarim”.

G‘azal, ruboiy janridagi she’rlari Nizomiy Ganjaviyning lirik salohiyatini namoyish etgan bo‘lsa, “Xamsa” dostonlari epik mahoratini ko‘rsatgan. “Maxzanul asror” (“Sirlar xazinasi”), “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Haft paykar” (“Yetti go‘zal”), “Iskandarnoma” ichidagi “Sharafnoma” va “Iqbolnoma” singari asarlarida falsafa, axloq, ishq, irfon va tasavvuf, jamiyat va siyosat, shaxs erki va saltanat singari masalalardan bahs yuritilgan. Keyinchalik ular “Xamsa” nomi ostida birlashtirilib shuhrat tutgan.

Nizomiy ijodining ortida mashaqqat, fidoyilik, azob-uqubat va shijoat yashirindir. Shoirning taassuf va alam bilan mana bunday misralarni bitishiga balki sabab shudir:

*Man, ki gone' shudam ba donai xesh,
Sarvaram chun sadaf ba xonai xesh.
Sarvari beh, ki yori man boshad,
Sarparasti chi kori man boshad.
Sher az on poyai buzurgi yoft,
Ki sar az tavqi sarparasti toft.*

Sh.Shomuhamedov tarjimasi:

*O'z rizqim donidan qilib qanoat,
Sadafdek xonamda sarvarman faqat.
Birovlarga muhtoj bo'lgandan, ming bor –
Yaxshi-ku qanoat bo'lsa menga yor.
O'zga homiyligin sher etib inkor,
Mavjudot ichinda bo'ldi ulug'vor.*

Nizomiy Ganjaviy 1209-yili 12-martda 68 yoshida Ozarbayjonning Ganja shahrida hayotdan ko'z yumadi. Bunday ulug' va betimsol zotlarning vafoti – hayotdagi eng og'ir ayriliq, ulkan yo'qotishdir. Nizomiy Ganjaviy singari shaxslarning qabriga jasad bilan birga boshqa hech qachon topib, hech vaqt qaytarib bo'lmas ma'no va tafakkur maxzani ham dafn etiladi. Ularning hayotdagi o'rni ham, ma'naviy mavqei ham o'lgan kunidan boshlab g'oyatda aniq bilinadi. Chunki ular yetgan tafakkur yuksakligiga o'zga birov yetolmaydi, ular qilgan ishni ayni tarzda boshqa birov eplolmaydi.

Xulosa

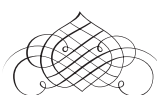
Nizomiy Ganjaviy hayoti va ijodiyoti dunyoning qator mamlakatlarida ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan, asarlaridan namunalar g'arb va sharqning turli tillariga tarjima qilingan. Nizomiyshunoslik ayniqsa XX asrda Rossiya, Eron, Tojikiston, Ozarboyjonda ancha taraqqiy topgan. Bu o'rinda Ye.E.Bertels, A.Hikmat, A.Mirzayev, A.Nasriddinov, A.Afsahzod, M.Rajabov, A.Sattorov, A.Guliyev, G.Aliyeva kabi rus, eron, tojik va ozar olimlarining tadqiqotlarini eslatib o'tish mumkin. Nizomiyshunoslik bo'yicha O'zbekistonda ham bir qancha xayrli ishlar amalga oshirilgan. Nizomiy Ganjaviy ijodiyoti taniqli olimlar P.Shamsiyev, Sh.Shomuhamedov, N.Mallayev, A.Qayumov, B.Valixo'jaev, R.Vohidov, S.G'aniyeva, H.Homidiy, Sh.Sirojiddinov, I.Haqqulov, J. Kamol, H.Boltaboyev, B.To'xliyev, N. Jabborov, K. Mullaxo'jayeva, G.Ashurova, I.Ismoilov va boshqalarning maqola va risolalarida Nizomiy Ganjaviy ijodi turli rakurslardan tadqiq etilgan.

Shayx Nizomiy Ganjaviy asarlarida sharq klassiklari ijodida rivoj topib sayqallangan insonparvarlik g'oyasi konkretlashib, yuqori bosqichga ko'tarilgan. Mutafakkir shoir asarlarigagi so'nmas tarovat, jo'shqin va abadiy hayot baxsh etib turgan yuksak qudrat ham mana shunda ko'rinadi.

Adabiyotlar / References

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi Qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 20.10.2020, 07/20/4865/1395-son.

-
2. *Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy.* – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2006. – B.152.
 3. Али Муҳаммад. Навоий ва Бойқаро: тарихий драмалар. – Тошкент: Чўлпон, 2018. – Б.352.
 4. Алимбеков А. Юлдузнинг беиш қирраси. – Тошкент: О‘QITUVCHI, 1920. – Б.180-181.
 5. Введение в литературоведение. Под общей редакцией Л.М.Крупчанова. – М.: ОНИКС, 2009. – Б.40.
 6. Руф Квинт Курций. История Александра Македонского. С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре / Отв. редактор А. А. Вигасин. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С.200.
 7. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони генезиси ва поэтикаси: Филол. фан. д-ри. дисс. – Тошкент, 2022. – Б.43.
 8. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.144. (336 бет).
 9. Ashurova, G. (2020). Artistic Interpretation of Alisher Navoi’s Image in Uzbek Literature of the Independence Period. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(04).
 10. Ashurova, G. (2022). Tarixiy shaxs tasvirida tarixiy fakt va talqin muammosi. *Uzbekistan: Language and Culture*, 3(3).
 11. Низом Тўлан. Навоий яшаган уйда. // ЎзАС, 2016, 15 апрель, № 16 (4363).
 12. Ҳазрат Навоийга эҳтиром. Шеърлар, достонлар, мухаммаслар. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Г.Аишурова. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашириёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.69.

JUNAYDULLO HOZIQLING SHE'RIY MAHORATI

The Poetic Mastery of Junaydullo Hoziq

**Sayfiddin
RAFIDDINOV,**
O'zbekiston Respub-
likasi FA O'zbek tili,
adabiyot va folklori
institutining katta
ilmiy xodimi, filologi-
ya fanlari nomzodi,
dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr o'zbek adabiyotining zabardast zullisonayn shoiri Hoziqning she'riy mahorati, asarlaridan namunalar, shoirning san'atkorligiga oid tahlil va talqinlar berilgan. Xususan, shoirning irfoni – so'fiona qarashlari, ayrim timsol va istilohlarning ma'no va mazmunlari misollar asosida ochib berilgan

Kalit so'zlar: Hoziq, Amir Nasrullo, devon, qo'lyozma, majoz, haqiqat, shoir, she'r, dunyo, tawhid, tasavvuf, fano, zamon ahli.

Abstract. This article examines the poetic mastery of Hoziq a prominent 19th-century Uzbek poet who wrote in both Uzbek and Persian and presents samples of his work alongside an analysis and interpretation of his artistry. In particular, it elucidates the poet's mystical and Sufi perspectives, as well as the meanings and connotations of specific symbols and terms, through illustrative examples.

Keywords: Hoziq, Amir Nasrullo, divan, manuscript, metaphor (majaz), truth (haqiqat), poet, poem, world, tawhid, Sufism, fana (annihilation of the self), contemporaries.

Kirish. Hoziq XIX asrdagi o'zbek adabiyotining iste'dodli shoiri, tarjimonlaridan biridir. Junaydullo Islomshayx o'g'li, (taxallusi Hoziq) taxminan XVIII asrning oxirlarida tug'ilib, 1843-1844-yillarda Buxoro xoni amir Nasrullo tomonidan Shahrisabzda (hozirgi Kitob tumanida) qatl etilib, boshi amirga yuborilgan. Ma'lumotlarga ko'ra shoirning boshsiz jasad hozirgi Qashqadaryo viloyatining Kitob shahri sharqida joylashgan Mullo Oxund qabristoniga dafn qilingan.

Hoziqdan bizga qadar o'zbek va tojik tillarida yozilgan she'riy devon, fors tilida yozilgan "Yusuf va Zulayxo" dostoni,¹ "Voqeoti islomiy" hamda tarixiy-biografik xususiyatga ega "Avlodlar shajarasi" risolasi, shuningdek, Mahmud Chag'iniyning tibbiyotga oid "Qonuncha" asariga yozilgan "Tahqiq ul-qavoid" nomli sharhi yetib kelgan.

Natijalar va muhokamalar

Junaydullo Hoziq deganda ko'z o'ngimizda avvalo o'zbek va tojik tillarida rang ba rang lirik she'rlar yozgan shoir gavdalanadi. Hoziq haqi-

¹Чунайдуллоҳи Ҳозиқ. Юсуф ва Зулайхо. Таҳияи матн, шарҳи луғоту тавзеҳот ва муқаддимаи Шамсиддини Нуриддин ва Дилоро Валисова. – Душанеб: МН «Дониш», 2023. – 310 с.

E-mail: sayfiddin.say-
fulloh@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-
2090-9654

Yetib kelgan/ Received:
18.04.2026
Qabul qilingan / Accept-
ed: 05.09.2026

da o'sha davrning san'atkor shoiri va tazkiranavisi Fazliy Namangoniy ham "Majmuai shoiron" nomli mashhur tazkira asarida shunday ma'lumotlarni beradi:

Junayd onki, dar dini xud sodiq ast,
Taxallus varo dar suxan Hoziq ast.

*(Junayd o'z dinida sodiq odam,
Taxallusi esa she'rda Hoziqdir.)*

Ba ash'ori turkiy ast sohib hunar,
Zi toziyu zi forsiy bahravat.

*(Turkiy she'riyatda hunarga ega,
Arab va fors tillaridan bahramanddir.)²*

U she'rlarida majoziy va haqiqiy ishq sir-sinoatlarini, oshiq va ma'shuqlik munosabatlarini, ishqning turfa dard va hayajonlarini yuksak mahorat bilan bayon qilib berdi. Uning lirikasida insonning qadr-qimmat, taqdir va dunyo bevafoqligi, boylik va kambag'allik kabimavzulari teran ifodalangan. Hoziq she'riyatida turli lafziy va ma'naviy san'atlarni, so'z o'yinlarini, qochirimlar, o'xshatishlar va to'liq qofiya va radiflarni ko'rishimiz mumkin. Uning asarlarida so'z tanlash va fikrni lo'nda, ammo ta'sirli ifodalash qobiliyati yaqqol ko'rinadi. Shoirning misralari ohangdorligi, ta'sirchanligi bilan ajralib turadi, shu sababli ko'plab g'azallari o'z davridayoq hofizlar tomonidan kuylangan. Hoziq Qo'qon, Buxoro va Xeva xonliklarining saroyida xizmat qilganligi, xonlar saroyidagi ziddiyatlarni, adolatsizliklarni o'z ko'zi bilan ko'rganligi uchun ayrim g'azallari isyonkorona ruh ko'zga tashlanadi. Bunday g'azallarda saroy muhiti bilan kelisha olmagan va musofirlikda hayot kechirgan shoir ko'z oldimizda gavdalanadi.

Shoirning g'azal va muxammaslarida Allohga munojot, iltijolar, uning har bir ishga qodirligi va yagonaligi hamda Alloh Rasuliga bo'lgan muhabbatini izhor etadi, yaratilarning eng ulug'i bo'lgan Muhammad alayhissalomning bir qator sifat va fazilatlarini keltirib o'tadi.

So'fiyona g'oyalar va qarashlar, tasavvufiy hol va maqomlar, irfoniy-axloqiy munosabatlar, dunyoning bevafoqligi va hok. mavzular haqida fikr mulohazalar yuritiladi. Hoziq devonida tavhid va tasavvuf ruhida ayrim baytlarga e'tibor qaratmoqchimiz:

Ba g'ayri fazli tu ey Haq, nayam panohe maro,
Ki har chā hast, zi tu hastu g'ayri tu hech ast.

*Ey Haq, Sening fazlingdan boshqa menga panoh yo'q,
Chunki bor narsaning barchasi Sendan, Sendan boshqasi hechdir.*

Har chā doram zi karamhoi tu doram, yo Rab,
Bandai tuyamu be tu nayam sohibhol.

*Ey Robbim, mendagi barcha narsa Sening karamingdandir,
Men Sening bandangmanu, Sensiz hech narsaga ega emasman.*

Nuri Haq dar dili man qilvagar omad ba karam,
Zulmati nafs zi anvori Xudo gardid adam.

² Фазлий Намангоний. Мажмуаи шоирон. Тошкент. 2018. / Таржимон . Махмуд Ҳасаний/ 165-б.

*Haq nuri qalbmida uning karami bilan jilva qildi,
Nafs zulmati Allohning nuri bilan yo‘q bo‘ldi.*

Hoziq, agar ba dargahi Haq yob̄n̄ intisób,
Az lutfi ȳ shav̄n̄ zi du olam sarfarozi.

*Ey Hoziq, agar Haq dargohiga bog‘lansang,
Uning lutfi bilan ikki dunyoda aziz bo‘lasan.*

Uning lirikasi mazmunan rang-barang bo‘lib, unda majoziy va ilohiy ishqning sir-sinoatlari, zamon muammolari, johil va odil hukmdorlar haqida mulohazalar, muhabbat va sadoqat mavzulari, yuksak insoniy qadriyatlar va hok. mavzular ifodalangan.

Hoziq she‘rlarida ilohiy ishq barobarida, majoziy ishq, insonlarga bo‘lgan muhabbat, hayotni sevish, go‘zallikka intilish va tabiat manzaralariga mahliyolik kabi his-tuyg‘ular ham atroficha aks etgan. Ba‘zan har bir ishqiy bayt ortida tavhidga dalolat qiladigan yokitasavvufning biror nozik ma‘nosiga ishora etadigan satrlar ham go‘yo uchrab turadi. Ozgina e‘tiborsiz bo‘lgan o‘quvchi ularni payqamay qolishi ham mumkin.

Shoir lirik qahramoni ayrim she‘rlarida o‘tgan baxtli kunlar, yor visoli va shodliklarga boy damlarni hasrat bilan yodga oladi, odamlarning bevafoqliklaridan shikoyat qiladi.

Shuningdek, shoir g‘azallarida qarama-qarshi ma‘nolarni, foni va boqiy dunyo haqiqatlarini san‘atkorlik bilan o‘quvchilarga yetkazadi. Jumladan, uning bir g‘azaliga e‘tibor beraylik:

*Dimog‘im illatin, bag‘rimni dog‘in may iloj etmaz,
Kavokib gardishidindur bu g‘am vaz‘in mizoj etmaz.*

*Dema toji erur shahning g‘am o‘di boshina chixmish,
Bu ma‘ni joniga kim ravshan o‘lsa taxtu toj etmaz.*

*Namoz-u ro‘zadin bag‘rin o‘lan oshiqlari so‘rma,
Nechukkim podshoh vayron o‘lan yerni xiroj etmaz.*

*Fano ahlig‘a xavfi vormu shayton birla Tangridin,
Ki o‘g‘ri muflisi toroj qilmas, shoh boj etmaz.*

*Kel, ey Hoziq, bu dunyoni taloq et, kimsa er o‘lsa
Er o‘lub bu taliqa-la bisoti izdivoj etmaz.*

G‘azal aruz vaznining ramali musammani mahzuf (*foilotun foilotun foilotun foilun*) vaznida yozilgan. Unda pand-axloq, tasavvufiy g‘oyalar, dunyodan voz kechish, rindlik va lirik chekinishlar va boshqa masalalar qalamga olingan.

1– bayt:

**Dimog‘im illatin, bag‘rimni dog‘in may iloj etmaz,
Kavokib gardishidindur bu g‘am vaz‘in mizoj etmaz.**

Ya‘ni, dimog‘imdagi (ruhiyatimdagi) xastalik va bag‘rimdagi dog‘larni oddiy may (sharob) davolay olmaydi. Bu o‘rinda «may»ni ilohiy ishq deb yoki dunyoviy sharob deb yoki qandaydir

taskin bervchi narsa deb tushunsak ham baribir ularyulduzlarning aylanishidan (falakdan) yetgan g'amni, aritilmaydi. Falakni yashirin tashbih sifatida taqdir deb, mayni g'amni aritish vositasi deb talqin qilganimizda ham baribir ular taqdirni o'zgartirolmaydi. Insonning ichki dardi ilohiy va azaliy bo'lsa, uni na moddiy narsa, na boshqa narsa o'zgartirolmaydi. Chunki bunday g'amlar aslida insonning harakatidan emas, azaliy qadar va qarorning hukmidan paydo bo'ladi. Bu dunyoga begona bo'lgan ruhni hech narsa qoniqtira olmaydi.

2-bayt:

**Dema toji erur shahning g'am o'di boshina chixmish,
Bu ma'ni joniga kim ravshan o'lsa taxtu toj etmaz.**

Shohning boshidagi tojni toj dema, balki uning boshidan o'rin olgan g'am olovi (alangasi) deb bil. Kim bu ma'no, bu haqiqatdan voqif bo'lsa, ya'ni shohlikning mas'uliyati naqadar og'ir va tahlikali ekanligini anglasa, u aslo bunday mansab va lavozimni orzu qilmaydi. Bu o'rinda tashbihi muzmar – yashirin tashbih bor. Ya'ni shohtojining shakli va tilla rangi alangaga o'xshatilmoqda. Aslida bunday ma'nolar mumtoz adabiyotimizda aytib kelingan. Saroy muhiti va podshohga yaqin yurishning tahlikali tomonlarini ko'rgan va his qilganshoir yuqoridagi mulohazalari bilan o'rtoqlashmoqda.

3-bayt:

**Namoz-u ro'zadin bag'rin o'lan oshiqdari so'rma,
Nechukkim podshoh vayron o'lan yerni xiroj etmaz.**

Ishq yo'lida bag'ri vayron, zohiri xarob bo'lgan, borlig'ini yor yo'lida fido qilgan oshiqlardan ha, deb namozu ro'zasining hisobini so'rayverma, ularning Alloh huzurida sen bilmaydigan hisob-kitoblari bor. Chunki odil podshoh vayronaga aylangan, xarob bo'lgan, behosil yerlardan xiroj – hosil olmaydi.

Bu baytda shoir ibodatni inkor qilayotgani yo'q. Balki oshiqning rindlik va Haq ishqiga g'arq bo'lish holatiga ishora qilmoqda. Odatda bunday oshiqda "istig'roq" (Olloh ishqida o'zini yo'qotish) holati kuchli bo'lib, "men"lik holatiyo'q bo'ladi. Islomda ham "men"ligi barboduaqli zoyil bo'lgan kishidan, majnun va devonalardan ibodat soqit bo'ladi, deyiladi. Podshoh (Alloh) hamko'ngli vayrona va xarob bo'lgan kishidan xiroj (buyurgan ibodatining) natijasini so'ramaydi.

4-bayt:

**Fano ahlig'a xavfi vormu shayton birla Tangridin,
Ki o'g'ri muflisi toroj qilmas, shoh boj etmaz.**

Fano ahli-dunyodan voz kechgan, fano maqomiga yetgan kishining Shaytonning (iymonni o'g'irlashidan) yoki Tangrining qahridan qo'rquvi yo'q. Chunki o'g'ri muflis – kambag'al, bechora bir kishining uyiga kirmaydi. U doimo boylarning o'yini o'marishni ko'zda tutadi. Shohu podshohlar ham bunday muflisdan boj, soliq olmaydilar. Bu o'rinda ham yashirin tashbih bor. Insonning behuda hoyu havaslari, cheksiz orzu-istaklari bo'lmasa, Shayton unga ta'sir qilolmaydi, bor-yo'qini Tangri yo'lida sarflagan, fido qilganinson esa so'roq-savoldan, hisob-kitobdan so'ralmaydi.

5-bayt

**Kel, ey Hoziq, bu dunyoni taloq et, kimsa er o'lsa,
Er o'lub bu taliqa-la bisoti izdivoj etmaz.**

Dunyoni taloq qilish, uch taloq qilish tushunchasi mumtoz adabiyotimizda, tasavvufiy gʻazal-larda tez-tez uchrab turadi. Hozir ham oʻziga xitob qilib, agar haqiqiy er, Haq oshigʻi boʻlsang, bu dunyoni taloq qil. Undan voz kech, uning hoyu havaslariga oʻralashib, Haq yoʻlidan gʻafatda qolma. Chunki, haqiqiy er (mard) kishi bu taloq qilingan xotin (dunyo)niqayta nikohiga olmaydi, u bilan bir toʻshakda yotmaydi...Bu oʻrinda dunyo “bevafo xotin”ga oʻxshatilib, undan yaxshiliklar kelmasligiga ishora qilinmoqda.

Koʻrib oʻtkanimizdek besh baytli moʻjaz gʻazalda podshoh saroylarida uzoq xizmat qilgan, masjid-madrasa va xonaqolarda soʻfiylar bilan muloqotda boʻlgan shoirning oʻzaro ziddiyatli qarashlari oʻrin olgan. Unda yaxshilik va yomonlik, zohiriy va botiniy maʼnolar, maʼrifat va jaholat kabi jihatlar qarama-qarshi qoʻyilgan. Pirovardida ishq va oshiqlikning xayrli oqibatlar, ruhiy ozod boʻlishning, fano maqomlarining nurli istiqbollari hayotiy misollar, tasavvufiy tushunchalar orqali mahorat bilan ochib berilgan.

Hozir lirikasida oshiq obrazi koʻpincha yorning jafosi, raqiblarning makri va zamon nokasla-rining beqadrli tufayli ruhiy iztirob chekib yashaydi. Shoir umrning, gʻanimat damlarning, mu-habbatning qadriga yetmaydigan insonlardan mahzun boʻladi.

U bir baytida ishqning oʻz sirri borligi va uni har bir nodonga aytmaslik kerakligini aytadi:

Hozir, magoʻ ba bexiradon rozi ishqro,
Az anbaru abir kashad govu xar chā haz!

Hozir beaqlarga ishq sirrini oshkor qilma, anbaru abir (xushboʻyliklar, atrlar)dan eshaku mol qanday ham bahra olsin?!

Shoirning koʻpchilik sheʼrlari oshiqona, lirik xarakterga ega boʻlsa-da, gʻazallar orasiga joylashtirilgan ayrim misra va baytlarda jahonning motamsaro, gʻamu gʻussa makoni ekaniga ochiq-oydinishoralar ham uchraydi:

Jahon motamsarosi ichra bir dam boʻlmadim gʻamsiz,
Koʻzimdin yigʻlatib oqizdi qon dogʻi balojoʻlar.

Shoir oʻzining koʻpchilik ishqiy gʻazallarida mahbubaning husnu malohatini taʼrif va tav-sif etib, uning goʻzal qiyofaini juda mohirlpk bilan tasvirlab beradi, oshiqning sevgi iztiroblari, mahbubaning sitamgarligi favquloddatashbihlar, sifatlashlar, jonlantirishlar va tajohuli orif kabi sanʼatlar orqalisheʼriy satrlarda bayon etiladi:

*Har zamon oshiqlara ul mah itob ustindadur,
Qatl etargʻa ikki qoshi ijtinob ustindadur.
Kyeldi maydon soridin ot oʻynatib, qatl etgali,
Ishq elining holi goʻyo iltihob ustindadur.
Ulqaro gesoʻsidur ishh ahli ohidin qaro,
Mor yangligʻ choʻlgʻanurkim, pechu tob ustindadur.
Surmadindurkim qaro ul ikki jodu koʻzlari,
Ishvasidin ishq elin joni azob ustindadur...*

Hozirning bir qator oʻzbekcha va tojikcha lirik sheʼrlari xalq orasida kuyga solinib kuylanib keladi. Ayniqsa, uning “Be ruxat boz ol, ki gul uftod dar gulzor zor” (Yuzingsiz gulzorda gul oyoq ostida zor-zor yigʻlaydi), “Muhabbat mehnatin bilgan kishi rohat pisand etmas” satrlari bilan bosh-lanuvchi gʻazallari bunga misol boʻla oladi³.

³ Қаранг: Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 4-жилд. Мазкур асар. 218-219-бетлар.

Hoziq she'rni, so'zni qadrlaydi. Yaxshi she'r aytish har kimning ham qo'lidan kelmasligini tez-tez eslatib turadi. So'z bir gavhar bo'lsa, she'r uni qadriini ikki baravar oshiradi. Balog'at va fasohat bilan aytilgan so'zlarning qadri baland bo'ladi. She'r islomda hatto hazrat Payg'ambar alayhissalom nazdlarida ham qiymatga molikligini Hasson degan shoir misolida ko'rsatib beradi.

Suxanro she'r baxshad zebi digar,
Shavad az nazm afzun qadri gavhar.
Agar xud she'r husne nabudā,
Ba Hasson kay Nabī ehson namudā.

*So'zga she'r o'zgacha bir go'zallik bag'ishlaydi,
Nazm bilan gavhar (so'z)ning qadri ortadi.
Agar she'rning o'zida husn, maftunkorlik bo'lmaganda edi,
Hassonga Payg'ambar ehtirom ko'rsatarmidi?*

Shoir she'rni hazrat Payg'ambarimiz ham qo'llab-quvvatlaganlarini Hasson ibn Sobit misolida keltirmoqda.

Ma'lumki, Hasson – Islom tarixidagi mashhur sahoba bo'lib, Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning xos shoirlaridan bo'lgan. Islomni himoya qilishdahamda mushriklarning haqoratimiz she'rlariga javoblar yozishda jonbozlik qilgan. Payg'ambarimiz alayhissalom u kishiga "Hasson, ularga(mushriklarga) javob ber! Alloh seni Jabroil bilan quvvatlasin", deb aytgan ekanlar. Shoir shu voqeani dalil qilib, she'rning sehrini va hikmatini qadrlashga chaqiradi. Zamonasining past tabiatli, iste'dodsiz shoirlariga qarshi chiqadi, ularni tanqid qiladi:

Maneh ba she'ri kaji sifla zinhor angusht,
Ki misrai g'alatash megazad chu mor angusht.

*Zinhor past tabiatli kishining egri she'riga barmoq tekkizma,
Chunki uning xato misrasi ilon kabi barmog'ingni chaqadi.*

Bu o'rinda shoir past saviyali she'rlarni o'qishga o'ralashib vaqtni behuda o'tkazmaslik kerak, chunki isrof bo'lgan vaqt hamilon chaqqani kabi senga faqat alam va zarar keltiradi, demoqchi shoir.

Lekin shoir fikricha shuursiz, saviyasiz, ilmsiz kishilar shu qadar she'r yozishga kirishib ketganlaridan, shoir she'r yozishdan uyalib ketgani, or qilganini shunday ifodalaydi:

Beshuuron on qadar dar she'r pechidand, hayf,
Dar suxan aknun maro nang ast, dar ash'or – or!

*Aqlsiz, saviyasizlar she'rga shu qadar o'ralashib ketishdiki,
afsus endi so'zlash men uchun uyat, she'r aytish esa – or bo'lib qoldi!*

Hoziq jamiyatdagi adolatsizlik, faqirlik va tengsizlikni, mehr-oqibatsizliklarni tanqid qiladi. Uning lirikasida boylik va kambag'allik farovonlik va qo'li qisqalik kabi mavzular ham alohida qalamga olinadi.

Kambag'allikning qiyin bir sharoit ekanligini vaharakatda barakat borligini ham eslatadi. Har holda oltin va kumushning inson uchun kerakli va ayni paytda boylik inson hayotining farovon-

ligini ta'minlovchi omil ekanini ham goh oshkoro goh kinoyaomuz eslatadi. U bu haqda alohida g'azal ham bag'ishlaydi:

Simu zar tahsil kun gar obr̄y mexohadat,
Obr̄ye dar ʧahon kay behtar az simu zar ast?!

*Agar obro' istasang, kumushu oltin to'pla,
Axir bu dunyoda obro' kumushu oltindan yaxshiroq bo'lganmi?!*

Hoziq kinoya bilan aytadiki, oltin va kumush insonga kuch, ruhiy quvvat bag'ishlaydi. Eng qiyin damlarda ham mol-dunyoevasini qo'llab-quvvatlaydi. Mol-dunyoni Xudo yo'liga sarflasang Xudo ham sendan rozi bo'ladi. O'rni sarflangan boylik kishiga jannatning yo'lini ko'rsatib qo'yadi. Demak, joyida qilingan ehson dinga ham quvvat bag'ishlaydi, uning rivojlanishiga sabab bo'ladi...

*Nurbaxshi didahovu halli mushkilhost zar,
Quvvati din ham agar donū, zi zarri ahmar ast.
Nest badtar do'zaxe az bezariyu muflisi,
Rost go'yam, zar kalidi bog'i Xuldu Kavsar ast.
Zar (oltin) ko'zlarga nur bag'ishlaydi va mushkullarni hal qiladi,
Bilsang dinning quvvati ham shu qizil oltindandir.
Zarsizlik va kambag'allikdan yomonroq do'zaxyo'q.
Rostini aytsam zar Jannat va Kavsarining kalitidir.*

Odatda kishi infoq-ehson qilsa, Allohga ham xush keladi va saxovat riyosiz, xolis bo'lsa, Alloh bandasidan rozi bo'ladi. Shoir odamlarning shu odatiga ishora qilib, banda mol-dunyo vositasida Xudoni har rozi qilsa, boshqa gaplarga hojat qolmasligini ta'kidlaydi:

Metavon bo zar Xudoro ham zi xud xushnud soxt,
Zar Xudoro chun xush oyad, pas chi harfi digar ast?

*Oltin bilan hatto Xudoni ham rozi qilish mumkin,
Agar Xudoga ham oltin xush kelsa, yana qanday gap bo'lishi mumkin?*

Hoziq uchun shonu shavkat va ulug'likdan ko'ra ma'naviy boylik, qalb pokizaligi afzal bo'lgan. U mansabdorlarning boyligu shuhratlari bilan shod bo'lishlarini, o'zi esa, ma'no olamida ko'ngul xazinasidagi boyliklar bilan faxrlanishini ta'kidlab o'tadi.

Ba giru dori buzurgā tu bosh xush, ki dili man,
Giriftaast, tamannoi doru gir nadorad.

Zi fazli olami ma'nā ba mazxani diliHoziq
Chavohirest, ki shohi falaksarir nadorad.

*Sen ulug'likning shonu shavkati bilan shod bo'l, Mening dilim esa bunga bog'lanmagan,
mansabu boyliklarniorzu qilmaydi. Ma'no olamining fazlidan Hoziqning dil xazinasida shunday
gavharlar borki, eng ulug' podshohda ham yo'q.*

Shoirning lirik qahramoni ba'zan o'zini yolg'iz va zamonning anduhlaridan mahzun bo'ladi. Boshqalar xursand bo'lib yurgan bir payti qalbidagi tashvishlardan, ozorlardan eziladi:

Maro chun bishkufad xotir, ki hamchun g'unchavu lola,
Dilam xun ast tu bar tu, jigar dog' ast to bar to.
Dar in ayyom har kas jomi ayshe mekashad chun gul,
Manu dog'i dilu xuni jigar chun lolai humro.

Ko'nglimda g'uncha-yu lola kabi fikru xotiralar ochilgan bir paytda qalbim ich-ichi bilan qonu, jigarim dog' ustiga dog'dir. Bu kunlarda gul kabi har bir kishi aysh jomini sipqorib turgan bir payti, mening esa, qalbim qip-qizil loladek dog'-u, jigar qip-qizil qondir.

Adabiyotimizdagi har bir mashhur shoir borki, u davrning siyosiy-ijtimoiy masalalaridan chetda turolmaydi. Jamiyat haqida o'zining munosabatini bildiradi. Hozir lirikasida ham bunday baytlar tez-tez ko'zga tashlanadi. Hozir mansab va davlat egalariga, xalq va mamlakat ahvolini toqat qilib bo'lmaydigan yomon darajaga yetkazgan odamlarga nisbatan qattiq nafrat bilan qaraydi. Shoirning fikricha, haqiqiy gavharlar hech qachon «o'rgimchak toriga» tizilmaydi; shuningdek, bunday past tabiatli odamlar ham xalqqa haqiqiy rahbar bo'la olmaydilar:

Xalqi olamro na har dun dast bar sar mekashad,
In qadah az davri gardun mehri xovar mekashad.
Bori uzvi johro har sifla natavonad kashid,
Hech tori ankabute iqdi gavhar mekashad?!

Har qanday pastkash (nodon) inson olam ahliningboshini siylay olmaydi, davron aylanishidagi bu qadahni sharq quyoshigina torta oladi. Mansabning og'ir yukini har qanday past odam ko'tara olmaydi, O'rgimchakning ipi qachon marvarid shodasini torta olgan (ko'tara olgan) ?!

Hozirning yozishicha, zolimlarga ko'p ishonish kerak emas. Ularning soxta tavoze-siga uchish, chayonning zahr solishidan bexabar qolishdek gap.

Qasdi zolim az tavozy' juz tamhidi zulm,
Meshavad xam neshi aqrab zahr chun barmekshad.

Zolimning tavoze'dan (kamtarlikdan) qasdi, (maqsadi, niyati) zulmga tayyorgarlikdan boshqa narsa emas, Chayonning nishi ham zahrini chiqarmoqchi bo'lganda egiladi...

Shoir zolimlarga ishonmaslikka va zulmga beparvo bo'lmaslikka chaqiradi. Zulmdan ogoh bo'lib, unga chora ko'rishni chayonning nishi misolida tushuntiradi. Chunki chayon nishini xam qilsa, demakki, zaharli nishini suqib olishga tayyorgarlik ko'radi. Undan ehtiyot bo'lish shart. Shunga o'xshash zolimning har lahza zulmini daf etish choralarini ko'rish lozim.

Hozir zamon ahlining dunyoparast, mansabparstligini tanqid qiladi. Ular joyi kelgan har qanday yovuzlikni qilishlari mumkin:

Baski masti bodayi hirsand ahli zamon,
Tab'ashon xuni padar az shiri modar mekashad.

*Chunki zamon ahli hirs (ochko 'zlik) sharobidan mastdirlar,
Tabiatlari ona sutidan ota qonini tortib oladi (afzal biladi)lar.*

Ya'ni ular davlat va mansab hirs bilan o'zlariga eng yaqin odamlarga ham yomonlik qilishdan qaytmaydilar.

Shoir zamon ahlidan ko'pchilik she'r va hikmat qadriga yetmasligidan noliydi, nokas va past tabiatli insonlar ko'pligidan va ularga so'z aytayotganligidan afsuslanadi:

Ku adofahme, ki boobro' kunam kori zabon,
To ba kay bo siflatab'on rishjunboni kunam.

Ma'noni teran anglaydiganlar qaniki, ularga so'z qadrini tushuntirsam, qachongacha past tabiatli insonlarga soqol qimirlataman ya'ni so'z aytaman.?!

Boshqa bir o'rinda Hoziq erkin va ozod ekani, odamlarning minnatli yukini u emas, eshak tortishini aytdi. Zotan odamlar tirikchilik ba'zan pastkashlar minnatini tortishga majbur bo'ladilar. Bu ma'noga ishora qilib, Hoziq bir g'azal maqtaida shunday deydi:

Minnati dunon kashidan az baroi zindagist,
Kori Hoziq nest, in bori garoi xar mekashad.

*Nokaslar minnatini tortish tirikchilik uchunginadir,
Bu Hoziqning ishi emas, u minnatli yukni eshak tortadi.*

Hoziqning lirik qahramoni doimo yor visoliga intiladi, ammo turli to'siqlar sabab, visol orzusiga erisholmaydi. Natijada, og'ir g'am-anduhga botadi. U ba'zan zamon norasoliklaridan ko'z yumib, devonavor yashashni, "devona" bo'lib ko'rinishni afzal biladi. Chunki bunday umr o'tkazish, gohida kishiga osuda, tinch yashashga sabab bo'lishini ham ta'kidlaydi.

Gar namexohi, ki dardi sar kashi az ryzgor,
Hamchu Hoziq bo kamoli ziraki devona bosh!

Ya'ni, agar sen hayot tashvishlaridan bosh og'rig'ini chekmaslikni istasang, Hoziq kabi kamoli ziyorlik bilan "devona" bo'l! O'tkinchi dunyo uchun ortiq g'am yemasdan biroz befarq, beparvo bo'l. O'shanda ruhiy xotirjamlikka, osudalikka erishasan, degan kinoyaviy bir fikrni ilgari suradi.

Hoziqning o'zbekcha muxammaslari ko'proq Navoiy g'azallari asosida yaratilgan bo'lsa, uning tojikcha muxammaslari Hofiz, Bedil, Zebuniso g'azallari asosida yaratilgan. Xususan, Navoiyning "Jonga chun derman na erkin kuymog'ing kayfiyati?", "Ikki gul bir kecha kulbamni guliston aylabon", "Sarv-u ra'no qaddidin ra'no qading cholok emish" misralari bilan boshlanuvchi g'azallariga mahorat bilan taxmislar bitgan. Birgina misol. Hoziq Navoiyning:

Jilvamu qildi sarig' bo'rkin kiyib ul sarvinoz,
Yoki chekdi shu'la ahzar jism ila sham'i taroz.

matla'li g'azaliga juda go'zal muxammas bog'lagan:

*Menki qonim xanjari nozingga bo'lmishdir sabil,
O'lg'anim ul dam tururkim, qilmasa tig'ing qatil,
Garchi ko'zung qoshig'a til gar desa ham qolu qil,
Rozi ishqing derga paykoning erur ko'nglunga til,
Lol til birla qilur ermishtakallum ahli roz.*

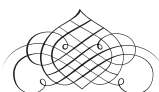
Xulosa

Taxmis yozish san'atkordan katta mahorat talab qiladi. Hama taxmislar ham muvaffaqiyatli chiqavermaydi. Hozirning "Jonga chun derman na erkin kuymog'ing kayfiyati?" deb bilan boshlanuvchi Navoiy g'azaliga bog'lagan taxmisiga diqqat qilsak, uning noziktab' shoir sifatida Navoiydek beqiyos shoir misralariga hamohang satrlar bitkani, mazmunda, badiiy ifoda va fikrlar rivojida mushtaraklikni saqlab qolishga muvaffaq bo'lgani sezilib turadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Hozir o'z davrining rostgo'y, halol, adolatli va mohir san'atkorlaridan bo'lib, o'zining betakror she'rlari, dostonlari va boshqa asarlari bilan adabiyotimiz tarixida munosib iz qoldirdi.

Adabiyotlar / References

1. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 4–tom. – Toshkent, Fan, 1978. – B. 204–215.
2. Fazliy Namangoni. Majmuayi shoiron. Toshkent. 2018. / Tarjimon. Mahmud Hasaniy/
3. R. Hodizoda, U. Karimov, S. Sa'diyev. "Adabiyoti to'yik" asrhoi XVI – XIX va ibtidoi asri XX". Dushanbe. Maorif. 274;
4. Qizil O'zbekiston» gazetasi, 1949 yil 8 iyun;
5. A z i z Qayumov. Hozir. Toshkent, 1957;
6. A z i z Q a y u m o v. Qo'qon adabiy muhiti, Toshkent, 1961;
7. S. Amirqulov. Junaydullo Hozir va dostoni o' «Yusuf va Zulayxo». Dushanbe, 1967;
8. E. Sh o d i y e v. Hozir kulliyoti, «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1971 yil, 2-son;
10. Sh o d i y e v. Hozir haqida yangi ma'lumotlar. «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1972 yil. 1-son, 1974 yil, 1-son.
11. Qunaydullohi Hozir. Yusuf va Zulayxo. Tahiyai matn, sharhi lug'otu tavzehot va muqaddimai Shamsiddini Nuriddin va Diloru Valisova. – Dushanbe: MN «Donish», 2023. – 310 s.

G'URBAT MOTIVINING FALSAFIY MOHIYATI VA BADIY TALQIN MASALASI

The philosophical essence of motives of externality and
the issue of artistic interpretation

**Habibullo
JO'RAYEV,**
Farg'ona davlat
universiteti
professori, filologiya
fanlari doktori

[jorayevhabibullo08@
gmail.com](mailto:jorayevhabibullo08@gmail.com)

[https://orcid.org/0000-
0001-8018-1267](https://orcid.org/0000-0001-8018-1267)

**Maftuna
DADABOYEVA,**
Rishton tumani
2-maktabning ona
tili va adabiyot fani
o'qituvchisi

Yetib kelgan/ Received:
18.06.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 09.09.2026

Annotatsiya. Maqolada mumtoz adabiyot tarixida vatan sog'inchi va g'urbat mavzusidagi namunalar o'rganilgan. Xususan, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida ona yurtga sog'inchi va ehtiromi, g'urbat motivlari ifodasi tadqiq etilgan. Bobur garchi Navoiyning g'urbat va ayriliq haqidagi qarashlarini an'anaviy davom ettirayotgandek tuyulsa-da, ularning ijod namunalari o'rtasida muayyan farqlar ham bor. Alisher Navoiy ijodi namunalari mumtoz she'riyatdagi an'analarga muvofiq oshiq va ma'shuq o'rtasidagi munosabatlar, ularni o'rtayotgan hijron uqubatlari haqida so'z borsa, Bobur ijodida aniq tarixiy shaxs, ya'ni Boburning o'zi lirik qahramon sifatida maydonga chiqadi. Shuningdek, konkret tarixiy shart-sharoit – muallifning haqiqatan ham ona yurtidan judo bo'lgan holda olislarda abadiy qolib ketishga majburligi, ya'ni hasbi hol xususiyatlar uning she'riyati ta'sir kuchini yanada orttiradi.

Shundan kelib chiqib, shoh va shoirning lirik hamda memuar asarlaridagi mavzuga aloqador o'rinlar tarixiy va badiiy jihatdan tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar. Yurt sog'inchi, adabiy ta'sir, lirik ifoda, epik bayon, g'urbat motivlari, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, estetik ta'sir.

Abstract. This article examines examples of longing for the homeland and exile in the history of classical literature. Specifically, it explores the expression of nostalgia and reverence for the motherland, as well as motifs of exile in the works of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur. Although Babur seems to traditionally continue Navoi's perspectives on exile and separation, there are notable differences between their creative works. While Alisher Navoi's works, in line with classical poetry traditions, discuss the relationship between lover and beloved and the torments of separation that consume them, Babur's works feature a specific historical figure – Babur himself – as the lyrical hero. Moreover, the specific historical circumstances – the author's forced permanent exile far from his homeland – that is, the autobiographical nature of his work, further intensify the emotional impact of his poetry.

Based on this, the relevant passages in the lyrical and memoir works of the king and poet were analyzed from both historical and artistic perspectives.

Keywords: Nostalgia for homeland, literary influence, lyrical expression, epic narration, motifs of exile, spiritual and moral education, aesthetic impact.

Kirish. Ulugʻ shoir va mutafakkir Alisher Navoiy ijodida gʻurbat va ayriliq motivlari estetik-falsafiy jihatdan mukammal ifodalangan namunalar koʻplab uchraydi. Jumladan quyidagi ruboiysida gʻariblik tuygʻusi yuksak badiiy ifodasini topgan:

*Munglugʻ boshim ostidagi toshimnimu dey?
Tosh ustidagi gʻarib boshimnimu dey?
Hasrat suyidin koʻzimda yoshimnimu dey?
Oʻlmakdin saʻbroq maoshimnimu dey?*

Zahiriddin Muhammad Bobur Navoiy ijodidagi ruboiyning mumtoz namunasi boʻlgan ushbu sheʼrga payravlik qilib, quyidagilarni yozadi:

*Gʻurbat tugʻi yopqan ruhi zardimnimu dey?
Yo hajar chiqargʻon ohi sardimnimu dey?
Holing ne durur, bilurmisen dardimni,
Holing soʻraymu, yoʻqsa dardimnimu dey?*

Gʻurbat mavzusidagi gʻoyibona mushoira ikki ulugʻ soʻz sanʼatkori ijodida yana davom etadi. Hijron azoblaridan qiynalayotgan qalb, ayriliq gʻamidan hasratga toʻlgan koʻngil nolalarini Navoiy shunday lirik ifodalaydi:

*Andin berikim, qoshimda yorim yoʻqtur,
Hijronda juz nolai zorim yoʻqtur.
Dasht uzra qyun kebi qarorim yoʻqtur,
Sargashtaligimda ixtiyorim yoʻqtur!*

Mutafakkir shoirning taʼsirchan misralari taqdir taqozosi bilan ona yurtidan, yor-u diyoridan abadiy ayrilgan Boburga kuchli taʼsir etib, u ham ana shu ohang, xuddi shu mavzu va shaklda quyidagi oʻtli misralarini yaratadi:

*Koʻpdan berikim yoru diyorim yoʻqtur,
Bir lahzavu bir nafas qarorim yoʻqtur.
Keldim bu sori oʻz ixtiyorim birla,
Lekin borurimda ixtiyorim yoʻqtur.*

Natijalar va muhokamalar

Bobur garchi Navoiyning gʻurbat va ayriliq haqidagi qarashlarini anʼanaviy davom ettirayotgandek tuyulsa-da, yuqoridagi har ikki ruboiy oʻrtasida muayyan farqlar bor. Alisher Navoiy ruboiysida mumtoz sheʼriyatdagi anʼanalarga muvofiq oshiq va maʼshuq oʻrtasidagi munosabatlar, ularni oʻrtayotgan hijron uqubatlari haqida soʻz borsa, Bobur ruboiysida aniq tarixiy shaxs, yaʼni Boburning oʻzi lirik qahramon sifatida maydonga chiqadi. Shuningdek, konkret tarixiy shart-sharoit – muallifning haqiqatan ham ona yurtidan judo boʻlgan holda olislarda abadiy qolib ketishga majburligi sheʼrning taʼsir kuchini yanada orttiradi.

Ona yurt armoni bilan sargardonlikda yashagan ulugʻ shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidan ayriliq haqidagi dardli misralarni yana koʻplab keltirish mumkin. Savol tugʻiladi: Bobur ona yurtidan judo boʻlgachgina ana shunday gʻurbat ohanglariga berilganmi?

Fikrimizcha, unday emas. Shoir murg'ak bolaligidan o'zi tug'ilgan tuproqqa kuchli mehr qo'ygan. "Boburnoma"ning Andijonga bag'ishlangan qismini yozganida muallif 12-13 yoshlarda bo'lgan. Mana, uning ona shahri haqidagi bitiklari: "...Andijondurkim – Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig'i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur." Ta'rifni shu yerda to'xtatib, qisqacha izoh beramiz. Ma'lumki, Boburshoh umrining ko'p qismini jang-jadallarda o'tkazgan. U biror o'lka, shahar yoki qal'ani zabt etishga kirishar ekan, u yerdagi "oshliq" – iqtisodiy zahiraga e'tiborni qaratadi, qaysi yurtida bo'lmasin, u yerning mevalari ta'mi haqida o'quvchiga tasavvur berish uchun ona yurtidagi biror mevaning ta'mi bilan taqqoslaydi.

Hindistonda yashaganida ona yurtidan tok qalamchalari oldirib keladi va uni parvarishlaydi, nishona mevasini ko'rib, ich-ichidan quvonadi. Ammo Andijon qovunlarini issiq o'lkalarda yetishtirib bo'lmaydi, palagi g'ovlab, gulini to'kib yuboraveradi. 1528-yili Vatandan Agraga olib borilgan qovunni yer ekan, o'zini yig'idan to'xtata olmaydi. Do'sti Xoja Kalonga yozgan maktubida shunday yozadi: "Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutqay. Alalxusus, mundoq toyib va torik bo'lg'onda (may ichishni tark etganda) qovun va uzumdek mashru (shar'an halol) haz(ne'mat)ni kishi ne tavr xotirdan chiqargay. Bu fursatta bir qovun keltirib edilar, kesib yegach, g'arib ta'sir qildi. Tamom yig'lab edim." [1.216] Maktub so'ngida esa muzaffar shoh, g'arib musofir bo'lgan muallif quyidagi dardli misralarni ilova qiladi:

*Qovun birla uzumning hajrida ko'nglumda g'am har su
Oqar suvning firoqidin ko'zumdin har dam oqar suv.*

Vatanga, elga muhabbat tilga muhabbat bilan chambarchas bog'liqdir. Tilni sevish bilangina cheklanib bo'lmaydi. Uni kerak bo'lganda himoya qilish, taraqqiy etishiga xizmat ko'rsatish lozim. Boburning yurtga muhabbati ona tiliga bo'lgan cheksiz ehtiromida ham ko'zga tashlanadi:

Andijon "... eli turkdur. Shahar va bozorisida turki bilmas kishi yo'qtur. Elning lafzi qalam bila rosttur.

Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti (asarlari) bovujudkim, Hiriyda nash'u namo topibtur, bu til biladur". [1.17] Albatta bu satrlarni bitayotgan o'smir Bobur Alisher Navoiyning o'zbek adabiy tiliga asos solganligi, "mamlakatni yakqalam" qilganligini anglashdan hali o'jiz bo'lgan. Shuning uchun ham bolalarcha beg'ubor bilan Navoiydek daho ijodkor o'z asarlarini "andijonliklar tili" da yozganligini qayd etadi.

Bora-bora o'zi ham zabardast so'z ustasi bo'lib yetishgach, til boyliklarini namoyon qilish, kerak bo'lsa ona tilining kamsitilishiga qarshi kurashish zarurligini his qiladi. Til Vatanning tarkibiy qismi, millatning qiyofasini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini tushunib yetadi.

O'zbek tilini, yuqorida aytganimizdek, xorlik burchagidan she'riyat osmoniga ko'tarish Alisher Navoiy uchun oson bo'lmagan. Eski o'zbek tilini dag'al, ijod uchun yaramaydi, deya tahqirlovchilarning aksariyati o'zi o'zbek bo'laturib, fors-tojik tilida ijod qiluvchilar edi. Kamoliddin Binoiy ana shundaylar toifasidan bo'lib, bu haqda hatto Navoiy bilan yuzma-yuz tortishishdan ham toymagan. Birgina misol: Binoiy turkman hukmdori Yoqubbek huzurida bir necha vaqt bo'lib, qaytib kelgach, Navoiy undan Yoqubbekning yaxshi fazilatlaridan so'zlab berishini so'raydi. Shunda Binoiy: "Uning eng yaxshi fazilati shuki, birorta ham o'zbekcha so'zni og'ziga olmas ekan", deya javob beradi.

Bobur shunga o'xshash mojarolardan yaxshi xabardor bo'lgan. Samarqand taxtiga ikkinchi bor o'tirgan kezlari, taqdir taqozosi bilan Bobur huzuriga kelib qolgan Binoiy o'zining qashshoq holga tushib qolganligi, yeyishga non-u, kiyishga kiyimi yo'qligini fors-tojik tilidagi ruboiysi orqali bayon qiladi. Shunda Zahiriddin Muhammad Bobur o'ta zukkolik bilan bir vaqtlar o'zbek

tilini kamsitgan Binoiyga tanbeh berishning o‘ziga xos yo‘lini tutadi. Ya’ni uning fors-tojik tilidagi ruboiysiga o‘zbek tilida quyidagi she’r bilan javob beradi.

*Ishlar bori ko‘nglungdagidek bo‘lg‘usidur,
In‘om-u vazifa bori buyrulg‘usidur.
Ul g‘allau muhmalki deb erding berdim,
Muhmalg‘a bo‘y-u, g‘alladin uy to‘lg‘usidur.*

Boburning zimdan qilgan nozik ishorasini fahmlagan Binoiy, xijolat chekib, o‘z minnatdorchiligini o‘zbek tilida javob ruboiysini aytish bilan bildiradi.

Shunga o‘xshash voqea Hindistonda ham bo‘lib o‘tadi. Boburning eng yaqin do‘stlaridan biri Xoja Kalon Hindiston jaziramalariga chiday olmasdan, ruxsat olib, G‘azniga ko‘chadi. Ketayotganida o‘zi yashagan uy devoriga fors-tojik tilida “Hindni yana ko‘rishni istasam yuzim qaro bo‘lsin” mazmunidagi misralarni yozib qoldiradi:

*Agar ba xayr-u salomat guzar zi Sind kunam,
Siyoh ro‘y shavam, gar havo Hind kunam.*

Bobur bu zarofatga qarshi ona tilining o‘tkir va tagma’noli xususiyatini ishga solib, quyidagi ruboiysini bitadi va Xoja Kalonga yuboradi:

*Yuz shukur de, Boburki, karim-u g‘affor
Berdi senga Sind-u Hind-u mulki bisyor.
Issiqlig‘iga gar sanga yo‘qtur toqat,
Sovuq yuzini ko‘ray desang G‘azni bor!*

Ota-onaga hurmat-ehtirom, xesh-aqrabolariga mehr-muhabbat ham vatanga bo‘lgan cheksiz sadoqatning tarmoqlaridir. Bobur otasi Umarshayx mirzoning yaxshi fazilatlariga qatorida uning o‘ta halolligi, birovning haqidan hazar qilishi haqida ham gapirib o‘tadi. Masalan, Xitoydan kelayotgan katta karvonni Andijon hududlarida qor ko‘chkisi bosib, ikki yuz kishidan faqat ikki kishi omon qoladi. Umarshayx mirzo karvon yuklarini ehtiyot qilib saqlab, halok bo‘lganlarning qarindoshlarini toptiradi va mollarni to‘lasicha vorislarga topshiradi.

Ota sabog‘ini olgan Zahiriddin ana shunday halollikni umr bo‘yi shior qilib olgan. Ma’lumki, sarkarda Bobur o‘z qo‘shini o‘rtasida juda qattiq tartib-intizom o‘rnatgan. Xalqqa nohaq zulm qiladiganlar, talonchilarni aslo kechirmagan. Oqsaroy degan joyda mahalliy aholi vakillaridan birining bir ko‘za yog‘ini tortib olgan navkarni ayovsiz tayoqlatadi. Yom degan kentda esa sarkardadan beruxsat aholidan zo‘rlab tortib olingan buyum va jihozlarni egalariga tongga qadar qaytarishni navkarlariga qat’iyan amr qiladi. “Ertasiga, deb yozadi Bobur, – navkarlar qo‘lida nina sinig‘i-yu ip uchigacha qolmadi – bari elga qaytarib berildi.”[1.314]

Onasi Qutlug‘ Nigorxonimga bo‘lgan ehtiromi ham yosh avlodga o‘rnak bo‘lsa arziydi. Ona yurtini tashlab ketayotganida xos chodirini onasiga berib, o‘zi navkarlari bilan chaylada bir necha tonglarni ottiradi. Hali Kobulni egallamay turib, onasi vafot etganida bor puliga kichikroq bog‘ sotib oladi va onasini o‘sha yerga dafn etadi. Bu uning onasi o‘z mulkida mangu orom olishini istab amalga oshirgan ishi edi. Hindiston mamlakati zabt etilgach, Toshkent bilan Agra shaharlari bir meridianda joylashganligini hisobga olib, poytaxt uchun shu shaharni tanlaydi. Kobul Andijon bilan iqlimi yaqin bo‘lganligi, qolaversa, yurt nafasi urib turganligi uchun o‘zini shu yerga dafn qilishlarini vasiyat qiladi.

Xulosa

Tarixda shohlarning ulug' shayxlar jilovdori bo'lganligi haqida ma'lumotlar uchraydi. Masalan, Shayx Sayfiddin Boxarziyni yurt hukmdori otga mindirib, jilovdorlik qilganligi haqida Alisher Navoiyning "Nasoyim-ul muhabbat" asarida hikoya qilinadi. Mir Alisherning o'zi ham "Xamsa" asarini yozib tugatganida shoh Husayn Boyqaro uni otga mindiradi va xaloyiq ko'z o'ngida Hirot ko'chalarini aylantirib chiqadi. Ammo Sharq mamlakatlari tarixida ayol kishiga ehtirom ko'rsatib, uning jilovdori bo'lgan shohlar uchramaydi. Bu borada birinchisi ham, oxirgisi ham Zahiriddin Muhammad Boburdir. Shoirning qizi Gulbadanbegimning yozishicha, shohning rafiqasi Mohim begim Kobuldan Hindistonga chaqirib olinganda, Bobur uni bir necha chaqirim piyoda yurib kelib, kutib oladi va malika mingan ot jilovini tutgan ko'yi yana poytaxtga piyoda yo'l oladi. Bu ham ulug' shoh va zabardast shoirning Vatan g'urbatini birga tortayotgan ahli ayoliga, demakki, sadoqatli vatandoshiga bo'lgan chuqur ehtiromi ramzi edi, deyish mumkin. [5. 37]

Shu tariqa, biz Bobur adabiy merosini, xususan, "Boburnoma" asarini mutolaa qilish jarayonida ulug' hukmdor va g'arib insonning, jahongir sarkarda hamda majruh ko'ngil sohibining vatan sog'inchi bilan bog'liq iztiroblarini har qadamda dildan his qilib turamiz.

Adabiyotlar / References

1. Bobur Zahiriddin Muhammad. "Boburnoma". Toshkent. 1990.
2. Bobur Zahiriddin Muhammad. Devon. Toshkent. 1994.
3. Jalilov S. Bobur va Andijon. Toshkent. 1993.
4. Nuritdinov M. Boburiylar sulolasi. Toshkent. 1994.
5. Xondamir. Makorim-ul axloq. Toshkent. 2018
5. Humoyunnoma. Toshkent. 1959.

“DEVONI HIKMAT”DA OSHIQ OBRAZI: TAHLIL VA TALQIN

The image of the ashik in “Divan-i hikmat”:
analysis and interpretation

Annotatsiya: Maqolada “Devoni hikmat”ningg‘oyaviy-badiiyxususiyatlari haqida mulohazalar bildirilgan. Tahlillar asosida oshiq obrazining Ahmad Yassaviy dunyoqarashi va hikmatlarning badiiy qimmatini namoyon etishdagi ahamiyati yuzasidan xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: Ahmad Yassaviy, “Devoni hikmat”, oshiq obrazi, ishq

Abstract. The article discusses the ideological and artistic features of “Divani Hikmat”. Based on the analysis, conclusions are drawn regarding the significance of the image of the ashik in revealing Ahmad Yasawi’s worldview and the artistic value of the hikmats.

Keywords: Ahmad Yasawi, “Divani Hikmat”, image of ashik, ishq

Kirish. Turkiy xalqlarning islom madaniyatini o‘zlashtirishi turkiy adabiyotda ham muhim o‘zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Xususan, Ahmad Yassaviy turkiy tasavvuf she‘riyatining muassisi o‘laroq o‘z ona tilini birinchi bo‘lib ilm-u irfon, tariqat, ishq va hikmat tili maqomiga ko‘tardi. Tili sodda, ifodasi xalqona bo‘lgan to‘rtliklarni yuksak tasavvufiy g‘oya va ilohiy ishq tarannumi bilan boyitib, ular vositasida xalqqa xitob etdi.

Maqsad va vazifa. “Devoni hikmat”ni ma’lum ma’noda Yassaviyning ilohiy ishqqa erishish yo‘lidagi o‘z tajribasi bayoni, deyish mumkin. Hikmatlarda Ahmad Yassaviy shariat ilmini puxta bilgan, unga amal qilgan, irfoniy olim, buyuk so‘fiy, Alloh do‘sti va oshig‘i sifatida gavdalanadi. Unda Alloh va Rasuliga bo‘lgan haqiqiy ishq kuylanadi. Yer-u ko‘kning yaratuvchisi Bir-u Bor Alloh, maloiqlar va payg‘ambarlarga bo‘lgan cheksiz muhabbat hikmatlar markazida turadi. Bu ishqqa sohib va loyiq bo‘lish ulug‘ shayx nazdida, islomga itoat etish, shariat, tariqat, ma’rifat, haqiqat yo‘llarini bosib o‘tish bilan belgilanadi. Hikmatlarda Yassaviyning pok ruhi malakut olamida Robbi bilan va‘dalashgani (*Ul kun “alastu bi-Rabbikum”, dedi Xudo, “Qolu bala”, debon ruhlar qildi sado*), Meroj tunida sarvari olam Muhammad (s.a.v.) ul zotning ruhini ko‘rib, Jabroil (a.s.)dan *“Bu qanday ruh tanga kirmay topdi kamol”, Ko‘zi yoshlik, xalqqa boshliq, qaddi hilol*”, deya so‘ragani, farzandim deya ulug‘laganlari, ona qornida ekan “Alloh”, deya zikr aytgani – hali go‘dakligidayoq ilohiy ishqdan sarmast bo‘lgani, ona rahmidan moddiy olamga tushganidan tortib umrining oxirgi kunlariga qadar bo‘lgan ma’naviy tarjimai holi faxr bilan aks ettiriladi. Yassaviy

Elnura QURBONOVA,
O‘zR FA O‘zbek tili,
adabiyoti va folklori
instituti doktoranti,
filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa
doktori (PhD)

elnura.qurbanova@mail.ru

ORCID iD:

0009-0000-7192-1446

Yetib kelgan/ Received:

18.07.2026

Qabul qilingan /

Accepted: 10.09.2026

tasavvuf ilmining ulug' peshvosi, islom olamida qadrli va mo'tabar zot – olim, shayx, orif, so'fiy, valiy, eng avvalo, Haq oshig'i edi.

Usullar

Maqolada tavsifiy-tahliliy metod asosida hikmatlardagi oshiq obrazining holat va maqomlari, o'ziga xos xususiyatlari yoritildi. Shuningdek, obrazning irfoniy-badiiy mohiyatini ochishda germevtik, kontekstual va struktural-semantik tahlil metodlari hamda tarixiy-adabiy yondashuvdan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar

Yassaviyning xalqchil she'riyati xalqona adabiyot an'alarini yozma adabiyot bilan mohirona tarzda omuxtalashtirdi. O'rni kelganda xalq adabiyotidagi turli timsol va obrazlarning vazifasi, undagi ma'no-mazmunni yuqori pag'onalarga olib chiqdi. Bugina emas, Yassaviy ijodida oshiq obrazining mohiyati kengayib, yanada teran mazmun va maqsad-muddaoni ifodalay boshladi. Yassaviy hikmatlari tasvirigi oshiqning mahbubi, avvalo, Husni Mutlaqdir. Turk piri hikmatlarida ishqni bosh mavzu o'laroq tasvirlab, Haqqa oshiqlikni, ilohiy jamoldan sarhus oshiq holatini yuqori pardalarda, yuksak zavq-shavq bilan kuylagan. Ishqdan maqsad Haq diydoriga yetishdir. Yor yodi, uning mislsiz jamoli xayolini band etgan, ishqning chegara bilmas shiddati butun borlig'ini qamragan oshiq, xaqdan uzoqlashib, Haqqa yovuqlashadi. Ishq oshiqning butun boyligi. Oshiq ishq vositasida Haqni taniydi, shu bois ham:

*Ishq bo'lmasa topib bo'lmas, Mavlom, sani,
Har ne qilsang, oshiq qilg'il, Parvardigor [3, 114].*

Ishq poyonsiz dengiz. Ishq azobi jon berish azobidan ham og'ir: *"Jon bermakdan ishq qottig'dir, yuz ming azob"*, *"Ishqqa tushtung, o'tqa pishding, kuyub o'lding"*, deydi Yassaviy. Zero, ishq bir o't, oshiq esa jonidan kechib, o'zini o'tga otgan, oqibatda axgar – laxcha cho'g'a aylangan parvona, dardga to'lgan devonadir:

*Ishqqa tushtung, o'tqa pishding, kuyub o'ldung,
Parvonadek jondin kechib axgar bo'ldung,
Dardga to'ldung hamda so'ldung, telba bo'ldung,
Ishq bahrini so'rsang, hargiz poyoni yo'q [2, 54].*

Ishq manzili uzoq, yo'llar xatarli. Mislsiz mushkulotlarga to'la. Oshiq bu yo'lda avvalo, sobir bo'lishi, undan yetgan turli balolarga shukr qiluvchi shokir darajasiga yetishi, yor zikrini tildan qo'ymagan zokir bo'lmog'i lozim, deydi Yassaviy hikmatlarining mazmuni. Chin oshiq butun jon-u dili, borlig'i bilan ishq zikrini aytar ekan, bu zikrning quvvati va qudratidan oshiqning *"uch yuz oltmish tomirlari tebranadi"*, *"to'rt yuz qirq to'rt so'ngaklari gil"* – tuproq holga keladi. Diydor talab qilish esa jondan kechmay, jon bermay imkonsizdir, aks holda *"Ishq maqomi turlik maqom, yetib bo'lmas"*. Yassaviy nazdida ishq – podshoh, oshiq esa faqir.

Yassaviy ijodining bosh obrazi – Haq oshig'i. Hikmatlarda ishq safariga otlangan oshiq siymosi batafsil, bosqichma-bosqich tasvirlanadi. Unda jannat talabida tinimsiz toat-u ibodatlariga berilgan, dunyodan yuz burgan, yo'l boshidagi zohid, o'rni kelganda obid tasviri, safar asnosida zohir-u botinida turli evrilishlar yuz bergan solik surati izchil qalamga olinadi. Hikmatlarda lirik qahramon *"tog'dek o'gir gunohlar"*idan pushaymon gunohkor banda, nafsning turli hiylasidan Yaratgan panohiga sig'ingan ojiz qul, ba'zan nafsni tepishga hozir matonatli mo'min, gohida dunyodan yuz burgan, *"o'lmasdan burun o'lgan"*, faqrlikni o'ziga faxr bilgan faqir, goh sabr va umid bilan

ildamlagan sobir, tili-yu dilida Haq zikrini qo'ymagan zokir, bu yo'lda neki boshiga tushsa shukr qiluvchi shokir, ilohiy ishqdan sarmast, o'z asl makoni – ruhlar olamidan judo, aldamchi dunyoga oshno, hasrat va umid ila Mavlosiga talpingan g'arib, ba'zida ilm-u ma'rifat talabidagi orifdir. Bularning barchasi oshiq obrazi atrofida birlashadi. Ularga xos sifatlar, hol va martabalarining bari oshiq obrazi takomiliga xizmat qildiriladi.

Hikmatlarda barkamol oshiq sifatleri batafsil yoritilgan. Yassaviy qarashlarida ishq yo'li ma'rifat va shariat yo'lidan uzoq emas, aksincha, oshiq bu maqomlardan osharkan, qalbi yanada poklanib, nurga to'ladi. Darhaqiqat, oshiq – ilm-u irfon talabgori. Yozma adabiyotda oshiq obrazi hamisha ilm-u donishda yetuk, ma'rifat sohibi sanalgan. Ilm-u ma'rifat insonga oqni qoradan, Haqni botildan ajratish imkonini beradi. Zero, inson shu yo'l bilangina o'z Holiqini taniydi. Haq yaratgan har bir yaratiqqa, ehtiyotkorlik va hurmat bilan munosabatda bo'ladi. Alloh taoloning Odam a.s.ga ashyolar nomini o'rgatishi va farishtalarning unga sajda qilishi buning yorqin dalilidir. Shu bois ma'rifat tasavvufda solik egallashi lozim bo'lgan eng muhim bosqich sanalgani, ma'lum. Zero, oshiq ruhiyatida kechgan irfoniy kashfiyotlarni busiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bois ham chin oshiqlar *“ma'rifat bozorida javlon qiladi”*.

Ishq – Allohni tanish demak. Oshiqlik nafsni tanish va u bilan mujodalada jiddu jahd qilishdir. Haq va haqiqatni anglashga intilgan, ranj-u riyozatlar bilan ma'naviy karvonda tinimsiz ildamlagan ishq tolibi ishqullohga erishadi. Qalbi irfon nuri bilan yorishib, ko'ngil ko'zi vositasida ilohiy haqiqatlarni ko'rishga muyassar bo'ladi. Zero, ishq bir bog'dir. Bu bog'ning gullab-yashnashi tinimsiz mehnat talab qiladi. Shum nafsdan qutilgan oshiq qalbi nurga to'lib, unda Alloh jamoli zuhr qiladi:

*Ishq bog'ini mehnat tortib ko'kartmasang,
Xorliq bilan shum nafsingni o'ldurmasang,
Ollah deyub, ichga nurin to'ldurmasang,
Valloh-billoh, sanda ishqni nishoni yo'q [2, 54].*

Yassaviy nazdida, ishq Haq yo'liga kirgan so'fiy qalbini oydinlatib, nafsning turli tuzoqlaridan uzoq turishida ko'makdosh bo'ladi. Darhaqiqat, nafs shumligidan qutilish, qalbda Alloh nurining to'lib-toshishi ishq kamolidan nishona. Yassaviyning *“Ishq yo'lida o'lmas burun zinhor o'lg'il”* [2, 55] hikmati ham aynan shu maqsadni ifodalaydi. Insondagi nafs va ruhning tinimsiz, shafqatsiz ziddiyatida ishq oshiqqa ko'makdoshdir. Zero, ishq insonning joni, iymoni. Ishqsiz odam jonsiz murda, iymonsiz kimsa bilan barobar. Yassaviy ishqsiz kimsalarni *“aqli ko'toh”, “g'ofil”, “hayvonsifat”, “iymonsiz”,* deya ta'riflaydi. “Ahmad Yassaviy ibrat etib ko'rsatgan oshiq, avvalo, Ruhi va ko'ngli “bo'yi Xudo”ga to'lgan shaxs. Uning uchun dardsiz odam odam sanalmaganidek, ishqsizlar ham bamisoli hayvondir” [7, 56]. Tariqatda to'xtamay ildamlash, turli maqomlardan oshishda Haq ishq asosiy vositadir. Buni ulug' shayx juda asosli va ta'sirli qilib tasvirlaydi:

*Ishq sharobin Haq ichurdi, to'lub toshtim,
Bir fursatda yuz ming turlik maqom oshtim [2, 45].*

Dunyodagi hech kimsa va hech narsadan tama-yu da'vosi yo'q, birgina umidi Haq ishqiga yetish bo'lgan ahli dillar Haqdan yetgan ilohiy ilhom vositasida qisqa fursatda ruhan turli maqom va yuksak ma'naviy martabalarini oshadilar. Oshiqlik botiniy ilm va hol bilan yetish mumkin bo'lgan yuksak martabadir. Haq vasli talabida bo'lgan oshiq tiynat-u fitrat soffligi va ruh latifligiga erishish yo'llarini izlashi lozim. Tasavvuf ahlining fikricha, bunga botin kulfati va illatlaridan qutulib,

nafsni yengish bilan yetish mumkin. Alloh rizosini istagan oshiq nafsini mujodala qilarkan, uning turli xohish va talablaridan yuz o'giradi:

*Muhabbatni bog'in kezmay oshiq bo'lmas,
Xorliq, zorliq tortmaguncha nafsing o'lmas [3, 43].*

Yassaviy nazdida “o'zdan kechish”, “taslim bo'lish”, “rangi ro'yi zafarondek so'lish” – oshiqlik belgisi. Ishq ahli “nafsi o'lik”, “shirin so'zli”, “xush xulqli” zotlardir. Chin oshiqning, deydi Yassaviy, “rangi siniq”, “zafaron yuzli”, “o'zi hayron”, “ko'ngli vayron”, “ko'zi yoshlik”, “qaddi duto” bo'ladi. Oshiqlikni “ulug' ishdur”, deya ta'riflaydi, turk piri. Oshiqlik sifati Yassaviy hikmatlarida alohida o'rin tutadi. Zero, Yassaviy uchun ishq va oshiqlikda riyo va tamaga o'rin yo'q. Chin oshiq zohid-u obiddan ustun. Ulug' pir hikmatlarida borliqni faqat zohir ko'zi bilan ko'radigan va munosabatda bo'ladigan, jannat-u do'zaxdan bong uruvchi, ilohiy ishqdan bexabar ahli suvratlarni ishq ahliga qarama-qarshi qo'yadi. Negaki, zohidlarning murodi, tinimsiz toat-u ibodati tamaga asoslangan:

*Quruq zohid ishq ahlini ko'zga ilmas,
Jannat tilab, diydorini talab qilmas [5, 80].*

Dil, fikr va tuyg'uni yolg'iz Allohga yo'naltirgani, Yaratgan diydorini har narsadan ustun bilgani bois oshiqlik har qanday darajadan ustundir. Ular sir sharobin ichgan va hamisha tirikdirlar:

*Zohid bo'lma, obid bo'lma, oshiq bo'lg'il,
Mehnat tortib, ishq yo'lida sodiq bolg'il [5, 77].*

Ishq safariga otlangan oshiq kamolot darajalaridan oshib borarkan, bashariy sifatlardan uzoqlashib boradi. Natijada ruhida sifatiy o'zgarishlar bo'y ko'rsatishni boshlaydi. Endi u nafs manzillarida sobit ildamlar ekan, botin bilan oshno, ishq va ko'ngil uning haqiqiy hamrohiga aylanadi. Oshiq qalbni tinimsiz tasfiya qilib, ruhni darajama-daraja yuksaltirish orqali ko'ngil tazkiyasiga erishadi. Qalbi ilohiy zavq-u shavqqa to'lgan, ma'rifat sarhushligiga g'arq bo'lgan oshiq ishq o'tida yonib, farahlagan qalb sohibiga aylanadi. Haqqa oshiqlik, qalbda xos husn jilvalanishi doimiy mushohadaga chorlaydi. Ruhida zavq va hol evrilishlari bo'y ko'rsata boradi. Ilohiy ishq sururi, shavq va huzuri oshiq siyrati manzaralarida aks eta boshlaydi. Oshiq ruhiyatida kechadigan bu kabi o'zgarishlar shayx hikmatlarida batafsil bayon qilinadi. Ulug' pining: “*Oshiq bo'lsang, avval borib Haqni tani!*” [5, 57], degan xitobi shu jihatdan ahamiyatlidir. Quyidagi parchada esa Alloh ishqni o'z rahmatidan yaratgani ta'kidlanadi:

*Alloh aydi: “Rahmatimdin ishq yarattim”,
Aning uchun oshiqlarni ko'b yig'lattim,
Dard-u balo, mehnatlarga bel bog'lattim,
Belim bog'lab, ishq yo'lida o'lmayinmu? [5, 248].*

Ishq ahlining go'zal fazilatlaridan biri sobir va sabborligida, Yaratganga bo'lgan butkul tavakkulidadir. Boshga ne kelsa, sabr-u qanoat ko'rsatish oshiqning eng muhim xislatidir. Tavakkul esa oshiq iymonining oliy maqomidir. Shundagina oshiq “vusul” martabasiga yetishi mumkin:

*Ishqdin yuz ming balo tegdi sabr ayladim,
Sobir bo'lub Haq vaslig'a yettim mano [5, 68].*

Xoja Bektoshi Valiy "Maqolot"ida sabr va qanoatni ma'rifat maqomining to'rtinchisi o'laroq qayd etgan [4, 20]. Ulug' shayx hikmatlarida bunga alohida ahamiyat berib: "*Sabr-u rizo maqomotin oshtim, do'stlar*", deya ta'kidlaydi.

Ishq ahli egallashi lozim bo'lgan muhim sifatlardan yana biri ishqda sodiqlik bo'lib, u fazilat ilohiy tajalliy va vuslat uchun vosita sanalgan. Abu Homid G'azzoliy sidq va ixlosni ma'rifatning to'rt ustuni qatorida sanaydi [1, 119]. Sarvari olam Muhammad (s.a.v.) Ali (r.a.)ga faqirlik maqomida o'n maqom, o'n nur, o'n yo'l, o'n o'rin va qirq martaba borligini aytib, undagi o'n nurning avvali "nuri sidq", ikkinchisi "nuri sabr" ekanligini ta'kidlaganlar [6, 91]. Shu bois va'dasiga vafoli, sidq-u sadoqati so'z va amalida aks etgan oshiqlar Ahmad Yassaviy hikmatlarida alohida ulug'lanadi:

*Rasvo bo'lub o'zin izlab yurgan oshiq,
Jafo tortib ishq yo'lig'a kirgan sodiq [2, 153].*

Alloh muborak kalomida mo'minlardagi bu fazilatni maqtaydi. Xususan, Qur'oni karimning Oli Imron surasi (15, 16, 17– oyatlari)da Allohga imon keltirgan, Unga taqvo qilgan, istig'for aytuvchi, sabr qiluvchi, sodiqlar, doimiy toat qiluvchilarga jannat va'da qilinib, Alloh tomonidan rozilik borligi alohida ta'kidlansa, Ahzob surasi (24-oyat)da Alloh sodiqlarni sadoqatlari sabab mukofotlashni marhamat qiladi. Inchunin, Abu Bakr (r.a.)ning ham Muhammad (s.a.v.)ga cheksiz sadoqati sabab siddiq deyilgani tarixiy va diniy manbalardan ma'lum.

Bir kuni Sufyon Savriy Robiya Adaviyadan bandani Tangri taolaga yaqinlashtiradigan eng yaxshi vosita nima? deb so'raganida, Robiya Adaviya: "Sadoqat. Banda dunyo va oxiratda Undan o'zga narsalarni sevmasligini bilishi kerak", deb javob beradi. Shu bois ahli dillar ishqda sodiqlikni eng muhim daraja sanashgan. Siddiqsifatlik tasavvufda Allohga yaqinlik, Yaratganning dargohida ilohiy huzur maqomida bo'lishni anglatgan. Shundagina oshiq Haqning lutf va marhamatga loyiq bo'lishi mumkin:

*Qul Xoja Ahmad oshiq bo'l, sidqing birla sodiq bo'l,
Andin so'ngra loyiq bo'l, jonon bo'lg'an oshiqlar [2, 206].*

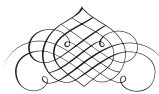
Hikmatlar mazmunidan anglashiladiki, sabr-u qanoat, sidq-u sadoqat ishq yo'lidagi oshiqning yashash tarzi, maqsadiga aylanishi lozim. Shundagina bu ishq oshiqni tavhidga yetkazadi. Oshiqqa xos bu sifatlarni mazkur obrazning axloqiy qiyofasini jonli tasavvur etishga yordam beradi.

Xulosalar

"Devoni hikmat"da oshiqning turli hol va maqomlari, Haqqa yetish yo'llari, bu maqsad yo'lidagi mashaqqatlarni yengish usullari yuksak shavq bilan tasvirlangan. Nafs qutqulardan poklangan, e'tiqodda sobit qalbning ma'naviy-ruhiy his-kechinmalari jonli ifoda topgan. Binobarin, "Devoni hikmat"dagi oshiq obrazini keng ko'lamda tadqiq va tahlil etish Yassaviy shaxsiyati, tariqati, g'oyalari va hikmatlarning badiiy qimmatini teranroq anglash imkonini beradi.

Adabiyotlar / References

1. Abu Homid G‘azzoliy. *Kimiyoi saodat*. – Toshkent: Munir, 2021.
2. Xoja Ahmad Yassaviy. *Hikmat yog‘dulari. Umring yeldek o‘taro*. – Toshkent: Muharrir, 2020.
3. Xoja Ahmad Yassaviy. *Haqdin o‘zgani dema. Hikmatlar*. Haz: Ibrohim Haqqul, Nodirxon Hasan. – Ankara: Akçağ yayınları, 2021.
4. Xoja Bektoshi Valiy. *Maqolot. Tarjimon va so‘zboshi muallifi: Haqqul I*. – Toshkent, 2000.
5. Xoja Ahmad Yassaviy. *Sulaymon Boqirg‘oniy. Turkiy adabiyot durdonalari*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
6. Yassaviy “*Faqrnoma*”si. *Abdurahmon Go‘zal*. – Toshkent: Navro‘z, 2014.
7. Haqqul Ibrohim. *Abadiyat farzandlari*. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1990 y.

XXI ASR O‘ZBEK SHE’RIYATIDA JANRIY TRANSFORMATSIYANING POETOLOGIK ASOSLARI: AN’ANA, SINKRETIZM VA METAJANRIYLIK

Poetological foundations of generic transformation in 21st-century
uzbek poetry: tradition, syncretism, and metagenre

Annotatsiya. Maqolada XXI asr o‘zbek she’riyatida kuzatilayotgan janriy transformatsiyaning poetologik asoslari, estetik mexanizmlari hamda poetik tafakkur taraqqiyoti bilan bog‘liq jihatlari tadqiq etiladi. Janrning dinamik tabiati M.M.Baxtinning janrni tarixiy xotira va madaniy tajribani saqlovchi, ayni paytda yangilanib boruvchi estetik hodisa sifatida talqin etuvchi nazariy qarashlari asosida yoritiladi. Shuningdek, Y.M. Lotmanning badiiy matnning ko‘pqatlamli semiotik strukturasi, Y.Kristevaning intertekstuallik, H.G.Gadamer va P.Rikyorning hermenevtik talqin, T.S.Eliotning an’ana va individual iste’dod munosabati haqidagi konsepsiyalari zamonaviy o‘zbek she’riyatidagi janriy yangilanishlarni tahlil qilish mezonini sifatida qo‘llanadi.

Tadqiqotda qayirma, zarbuldoston, qo‘shsatr, eshsonetlar, uchshoda, qo‘shshoda va shohshoda kabi yangi poetik shakllar janriy transformatsiyaning amaliy ko‘rinishlari sifatida tahlil qilinadi. Mazkur shakllarda milliy poetik an’ana, zamonaviy estetik tafakkur, irfoniy-falsafiy mushohada, intertekstuallik va kompozitsiyaviy eksperimentlarning sintezlashuvi asoslanadi. Natijada janriy transformatsiyani an’anaviy janrlarning oddiy modifikatsiyasi emas, balki janriy paradigmaning ichki qayta qurilishi sifatida baholash taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: XXI asr o‘zbek she’riyati, janr, janriy transformatsiya, janriy gibridlashuv, poetik sinkretizm, metajanriylik, polifoniya, intertekstuallik, hermenevtika, poetik subyekt, estetik diversifikatsiya, yangi poetik shakllar, milliy poetik tafakkur.

Abstract. This article examines the poetological foundations, aesthetic mechanisms, and aspects related to the evolution of poetic thought regarding the genre transformations observed in 21st-century Uzbek poetry. The dynamic nature of the genre is elucidated through the theoretical perspectives of M.M. Bakhtin, who interprets the genre as an aesthetic phenomenon that preserves historical memory and cultural experience while simultaneously undergoing renewal. Furthermore, concepts such as Y.M. Lotman’s multi-layered semiotic structure of the literary text, J. Kristeva’s intertextuality, the hermeneutic interpretations of H.G. Gadamer and P. Ricoeur, and T.S. Eliot’s ideas on the relationship between tradition and individual talent are employed as criteria for analyzing genre innovations in contemporary Uzbek poetry.

Safar
ALLAYOROV,
*Alisher Navoiy
nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek
tili va adabiyoti
universiteti mustaqil
tadqiqotchisi*

ORCID:
0009-0005-6015-0304
Yetib kelgan/ Received:
13.08.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

The study analyzes new poetic forms – such as qayirma, zarbuldoston, qo'shsatr, eshsonetlar, uchshoda, qo'shshoda, and shohshoda – as practical manifestations of genre transformation. It establishes that these forms represent a synthesis of national poetic tradition, modern aesthetic thought, mystical-philosophical reflection, intertextuality, and compositional experimentation. Consequently, the article proposes viewing genre transformation not merely as a simple modification of traditional genres, but as an internal restructuring of the genre paradigm. Keywords: 21st-century Uzbek poetry, genre, genre transformation, genre hybridization, poetic syncretism, meta-genricity, polyphony, intertextuality, hermeneutics, poetic subject, aesthetic diversification, new poetic forms, national poetic thought.

Kirish. XXI asr boshlaridan jahon adabiy tafakkurida yuzaga kelayotgan global estetik, madaniy va intellektual o'zgarishlar milliy adabiyotlar, xususan, o'zbek she'riyatining janriy-poeetik tabiatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot-kommunikatsiya jarayonlarining jadal-lashuvi, madaniyatlararo muloqot ko'lamining kengayishi, individual estetik ongning faollashu-vi, modernistik va postmodernistik poetika tamoyillarining yangi shakllarda namoyon bo'lishi zamonaviy she'riyatning janriy tizimida jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Shu sababli, bugun-gi o'zbek nazmini faqat an'anaviy janrlar tizimi doirasida baholash yetarli bo'lmay qoldi.

Binobarin, zamonaviy adabiy jarayonda janr tushunchasining o'zi ham dinamik estetik kate-goriya sifatida namoyon bo'lmoqda. Ilgarigi davrlarda g'azal, ruboiy, qasida, doston, sonet kabi janrlar muayyan kompozitsiyaviy, vazniy, qofiyaviy va semantik me'yorlar bilan belgilanib kelgan bo'lsa, XXI asr she'riyatida mazkur chegaralarning har tomonlama nisbiylashuvi kuzatilmoqda. Bu holatni janriy intizomning zaiflashuvi sifatida emas, balki adabiy tafakkurdagi paradigmatic o'zgarishlarning badiiy ifodasi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq [1; 2; 9].

Janrning o'zgaruvchan tabiati va uning tarixiy-adabiy jarayondagi funksional imkoniyatlari masalasi zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligida ham alohida tadqiqot yo'nalishiga aylanmo-qda. Xususan, Q. Mamiraliyevning istiqloq davri o'zbek she'riyatidagi janrlar modifikatsiyasi-ga bag'ishlangan tadqiqotida janriy shakllarning yangilanishi va modifikatsiyalanish jarayonlari maxsus ilmiy muammo sifatida o'rganilgan [13]. Shu jihatdan, yangi janr muammosini struktural-istik, funksional-pragmatik va diskursiv yondashuvlar integratsiyasi asosida o'rganish zamonaviy milliy she'riyat uchun muhim nazariy vazifalardan biri hisoblanadi [2; 13].

Holbuki, XXI asr o'zbek she'riyatida yuzaga kelayotgan estetik yangilanishlar janriy tizimn-ing tashqi ko'rinishinigina emas, balki uning ichki poetologik mexanizmlarini ham o'zgartirmo-qda. Bugungi she'riy matnda an'anaviy janrlarning shakliy belgilari saqlangan holda ularning se-mantik funksiyalari o'zgarishi, turli janriy unsurlarning sintezlashuvi, intertekstual qatlamlarning faollashuvi va lirik subyektning ko'povozli strukturaga aylanishi kuzatilmoqda. Shu ma'noda, zamonaviy o'zbek she'riyatidagi janriy yangilanishni faqat shakliy eksperiment doirasida bahol-ash masalaning mohiyatini to'liq ochib bermaydi.

Bizningcha, janrning dinamik tabiatini nazariy jihatdan asoslashda M. M. Baxtin konsepsiya-si muhim metodologik tayanch bo'la oladi. Baxtin janrni faqat shakliy me'yorlar majmui sifatida emas, balki adabiy-madaniy xotirani o'zida saqlovchi va tarixiy jarayon davomida yangilanib boruvchi shakl sifatida ko'radi [1; 2]. Uning janrning "xotira" xususiyati haqidagi qarashlari nuqtayi nazaridan yondashilganda, XXI asr o'zbek she'riyatidagi yangi shakllar an'anadan uzi-lish emas, balki an'anaviy poetik xotiraning yangi estetik sharoitda qayta faollashuvi sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, T.S.Eliotning "an'ana va individual iste'dod" munosabati haqidagi konsepsi-yasi ham mazkur jarayonni tushunishda ahamiyatlidir. Eliot uchun haqiqiy yangilik an'anani inkor qilishdan emas, balki uning ijodiy qayta talqinidan yuzaga keladi. Yangi asarning adabiy an'ana bilan munosabati biryozlama emas, balki o'zaro ta'sirga asoslangan jarayon sifatida namoyon

bo'ladi [8]. Ayniqsa, bu nazariy qarash XXI asr o'zbek she'riyatidagi yangi poetik shakllarni baholashda muhim: yangi shakllar mumtoz poetik tajribadan uzilmagan, balki uning ichki imkoniyatlarini zamonaviy estetik ehtiyojlar bilan uyg'unlashtirgan holda shakllanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolani yozishdan asosiy maqsad – XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy transformatsiya va poetik sinkretizmning estetik-poetologik xususiyatlarini aniqlash, ularning poetik tafakkur evolyutsiyasi, lirik subyektning qayta shakllanishi, intertekstuallik va germevtik ko'pqatlamlilik bilan munosabatini nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Shu bois, bu borada quyidagi vazifalar belgilandi:

janriy transformatsiya tushunchasining zamonaviy o'zbek she'riyatidagi funksional mohiyatini ochish;

poetik sinkretizm va janriy gibridlashuvning o'zaro munosabatini aniqlash;

yangi poetik shakllarning milliy va zamonaviy estetik manbalari uyg'unligini ko'rsatish;

poetik subyektning polifoniklashuvini janriy yangilanish bilan bog'liq holda tahlil qilish;

intertekstuallik, metaforik polifoniya va germevtik ko'pqatlamlilikning yangi poetik modellar shakllanishidagi vazifasini belgilash;

XXI asr o'zbek she'riyatida janriy transformatsiyani yaxlit estetik tizim sifatida konseptuallashtirish.

Tadqiqot obyekti sifatida XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy-shakliy izlanishlar olindi. Tadqiqot predmetini esa, yangi poetik shakllarning janriy tabiati, sinkretik strukturasi, semantik-poetik xususiyatlari hamda ularning milliy adabiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rni tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada tarixiy-tipologik, qiyosiy-tipologik, strukturaviy-semantik, germevtik, semiotik, intertekstual va poetik tahlil metodlaridan kompleks foydalanildi. Bunday metodologik yondashuv janrni faqat tashqi shakliy belgilar yig'indisi sifatida emas, balki tarixiy xotira, estetik kommunikatsiya, poetik subyekt va ma'no hosil qilish jarayonlari bilan bog'liq dinamik tizim sifatida ko'rish imkonini beradi [1; 7].

Tadqiqotda M. M. Baxtinning janr nazariyasi janriy transformatsiyaning tarixiy-dialektik tabiatini belgilashda asosiy metodologik mezon sifatida olindi [1; 2; 14]. Y.M.Lotmanning badiiy matnni murakkab semiotik tizim sifatida talqin etuvchi qarashlari yangi janrlarni aniqlashda shakl va ma'no munosabatlarini ochishga xizmat qildi [3]. Y.Kristevaning intertekstuallik konsepsiyasi esa, zamonaviy she'rdagi mumtoz, diniy-irfoniy, folkloriy va global madaniy kodlarning qayta ishlanish mexanizmlarini aniqlash imkonini berdi [4].

Shuningdek, H.G.Gadamer germevtikasi nuqtayi nazaridan she'riy matn ma'nosi tayyor va o'zgaras hodisa emas, balki matn va o'quvchi muloqotida qayta ochiladigan jarayon sifatida talqin qilindi [5]. Bundan tashqari, P.Rikyorning matnni talqin qilishdagi ko'pma'nolilik va ramziy strukturaga oid qarashlari yangi poetik shakllardagi semantik ko'pqatlamlilikni anglashga yordam beradi [6]. R. Bartning semiotik va poetik qarashlari esa, matnning belgi, kod va ma'no hosil qilish jarayonlarini tahlil qilishda qo'shimcha nazariy asos vazifasini bajaradi [7].

Shunday ekan, yangi janr muammosini strukturalistik, funksional-pragmatik va diskursiv yondashuvlar integratsiyasi asosida o'rganish zamonaviy milliy she'riyat uchun muhim nazariy vazifalardan biri hisoblanadi [2; 13]. Bizningcha, zamonaviy o'zbek she'riyatida yangi janr muammosini tadqiq etish nafaqat strukturalistik, funksional-pragmatik va diskursiv, shuningdek, kognitiv va antropoestetik yondashuvlarni ham integratsiya qilgan holda amalga oshirilishi ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki ana shundagina milliy poetik tafakkurda kechayotgan janriy yangilanish jarayonlarining haqiqiy ijodiy-estetik mohiyatini ilmiy jihatdan to'liq anglash va aniqlash mumkin bo'ladi [13].

Shu tariqa, mazkur nazariy konsepsiyalar maqolada tashqi bibliografik manba sifatida emas, balki muayyan poetik hodisalarni tushuntiruvchi analitik vositalar sifatida qo'llanildi.

Asosiy qism

XXI asr o'zbek she'riyati milliy poetik tafakkurning tarixiy tajribasi, mumtoz adabiy an'analar, zamonaviy estetik qarashlar va global madaniy jarayonlar kesishgan murakkab ijodiy makon sifatida tarkib topmoqda. Mazkur davr she'riyatida yuz berayotgan yangilanishlar faqat mavzu va obrazlar tizimidagi o'zgarishlar bilangina cheklanmay, balki badiiy shakl, janr, kompozitsiya, poetik subyekt, semantik struktura hamda matnlararo munosabatlar darajasida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, an'anaviy janrlarning ichki imkoniyatlari qayta faollashuvi, turli janr va diskurs unsurlarining o'zaro integratsiyalashuvi, yangi shaklii-semantik konstruksiyalarning yuzaga kelishi XXI asr o'zbek she'riyatida janriy transformatsiya jarayonining izchil va tizimli tus olganini ko'rsatadi.

Shu jihatdan, zamonaviy o'zbek she'riyatidagi janriy yangilanishlarni faqat shaklii o'zgarish sifatida emas, balki poetik tafakkur, estetik idrok va badiiy kommunikatsiya tabiatidagi tub siljishlarning natijasi sifatida tadqiq etish muhimdir. Janrning an'anaviy me'yorlari bilan ijodiy yangilanish o'rtasidagi munosabat, milliy poetik xotira va zamonaviy estetik tafakkur sintezi, poetik sinkretizm, intertekstuallik, polifonik subyektivlik, semiotik ko'pqatlamlilik va metajanriylik kabi hodisalar ushbu jarayonning nazariy-poetologik mohiyatini belgilaydi. Shundan kelib chiqib, quyida XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy transformatsiyaning nazariy asoslari, an'ana va yangilik dialektikasi, yangi poetik shakllarning yuzaga kelish mexanizmlari hamda ularning estetik-poetologik xususiyatlari izchil tahlil qilinadi.

1. Janriy transformatsiyaning nazariy-poetologik asoslari

Janriy transformatsiya – muayyan janrning kompozitsiyaviy qurilishi, shaklii belgilari, semantik imkoniyatlari va estetik funksiyalarida yuz beradigan tarixiy-dinamik o'zgarishdir. U janrning butunlay yo'qolishi yoki boshqa janrga aylanishini anglatmaydi. Aksincha, janrning mavjud imkoniyatlari yangi ijodiy ehtiyojlar asosida qayta tashkil topadi. Shu nuqtayi nazardan, janrni statik qolip sifatida emas, balki ochiq poetologik tizim sifatida baholash lozim [1; 2; 13; 14].

XXI asr o'zbek she'riyatida janriy transformatsiyaning muhim omili – zamonaviy poetik subyektning voqelikni idrok etish doirasi kengayganidir. Bugungi shoirning badiiy ongi milliy tarix, mumtoz adabiy xotira, tasavvufiy tafakkur, zamonaviy ijtimoiy voqelik, global madaniy jarayon va individual psixologik tajribaning kesishuv nuqtasida shakllanadi.

Shunday murakkab tafakkurni birgina an'anaviy janr qolipi doirasida ifodalash har doim ham o'zini oqlamaydi. Shu bois, janriy struktura ham kengayib, turli shaklii va semantik imkoniyatlarni o'zlashtiradi. Bunda janrning tashqi me'yorlari bilan bir qatorda uning funksional va kommunikativ imkoniyatlari ham o'zgaradi [9; 13].

Mazkur tadqiqot materiallarida ta'kidlanganidek, janrdagi yangilanish, poetik subyektdagi polifoniklashuv va matnlararo muloqot, aslida, tafakkur tabiatidagi o'zgarishlarning poetik in'ikosidir. Demak, janriy transformatsiyani quyidagi zanjir asosida tushunish osonroq: *poetik tafakkurdagi o'zgarish — yangi estetik ehtiyoj — janriy me'yorning modifikatsiyasi — janrlararo sintez — yangi poetik model*.

Bizning nuqtai nazarimizda, mazkur zanjir XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy yangilanishlarning ichki mantiqini ochib beradi. Chunonchi, bu nazariy mezon XXI asr o'zbek she'riyatiga tatbiq etilganda muhim bir qonuniyat yuzaga keladi: yangi janrlar ko'p hollarda mutlaqo "noldan" paydo bo'lmaydi. Ular mavjud janriy xotiraning qayta tashkil etilishi asosida shakllanadi [1; 8; 14]. Masalan, zamonaviy she'rda mumtoz janrlarga xos qofiya, ritm, kompozitsiya, ramziylik yoki lirik kechinma saqlanib qolishi mumkin, ammo ular yangi ma'no kontekstida ishlay boshlay-

di. Demak, janrning tashqi belgisi saqlangan holda uning funksional-semantik tabiati o'zgarishi mumkin [3; 9].

Shu nuqtayi nazardan, *janriy transformatsiyani uch asosiy jarayonga ajratish mumkin*: 1) *ichki janriy modifikatsiya* — mavjud janrning kompozitsiyaviy yoki semantik o'zgarishi; 2) *janrlararo integratsiya* — turli janr belgilarining bir matnda funksional uyg'unlashuvi; 3) *yangi metajanriy konstruktsiya* — mavjud janriy modellar asosida yangi estetik yaxlitlikning yuzaga kelishi. Mazkur tasnif janriy yangilanishni tashqi shakliy o'zgarishdan ichki poetologik transformatsiyagacha bo'lgan jarayon sifatida tushunish imkonini beradi [13].

2. An'ana va yangilik dialektikasi: T.S.Eliot konsepsiyasi asosida

XXI asr o'zbek she'riyatidagi yangi janriy shakllarning estetik tabiatini tushunishda T. S. Eliotning an'ana va individual iste'dod munosabati haqidagi konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Xususan, Eliotning nazariy qarashlaridan kelib chiqadigan muhim xulosa shuki, yangi ijodiy hodisa o'zidan oldingi adabiy tajribadan uzilgan holda emas, balki an'anaviy tizim bilan faol munosabatda yuzaga keladi. Yangi asar an'anaga kirib kelishi bilan an'ananing o'zi ham yangi nuqtayi nazardan qayta namoyon bo'ladi [8].

Bu tamoyilni XXI asr o'zbek she'riyatidagi yangi shakllarga tatbiq etsak, ularning milliy poetik tafakkur bilan aloqasi yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, qayirma, zarbuldoston, qo'shsatr, eshsonetlar, uchshoda, qo'shshoda va shohshoda kabi shakllarda an'anaviy she'riyatning kompozitsiyaviy intizomi va musiqiylik prinsiplari yangi poetik tafakkur bilan uyg'unlashadi. Mumtoz she'riyatda shakl va janrning qat'iy me'yorlar bilan bir qatorda ijodiy modifikatsiyaga ham ochiqlik kuzatiladi [9; 11].

Demak, bu shakllarning yangiligi an'anani rad etishida emas, balki an'ananing ichki imkoniyatlarini yangi estetik maqsadlarga mos ravishda qayta tashkil etishidadir. Mazkur jarayonni estetik qayta kodlashuv deb atash mumkin.

3. Yangi poetik shakllar — janriy transformatsiyaning amaliy natijasi

Zamonaviy o'zbek she'riyatida janriy transformatsiyani ta'minlovchi muhim estetik mexanizmlardan biri — poetik sinkretizmdir. Sinkretizm turli janriy, uslubiy va ma'naviy unsurlarning mexanik qo'shilishi emas, balki ularning yangi funksional munosabatga kirishishi natijasida sifat jihatidan yangi estetik struktura yuzaga kelishidir. Misol uchun, lirik kechinmaning falsafiy mushohada bilan, publitsistik pafosning irfoniy tafakkur bilan, mumtoz ramznining modernistik obraz bilan uyg'unlashuvi sinkretik poetik strukturani hosil qilishi mumkin. Bunday sintez poetik matnning janriy va semantik imkoniyatlarini kengaytiradi [3; 9].

Bu jarayonni Y.M. Lotmanning semiotik nazariyasi bilan izohlash o'rinlidir. Modomiki, badiiy matnni turli belgilar va ma'no kodlari o'zaro munosabatga kirishadigan murakkab semiotik tizim sifatida tushunsak, sinkretik she'riy matnda har bir janriy yoki uslubiy unsur alohida ma'no tashuvchi belgiga aylanadi. Shu sababli, sinkretik matnda ma'no bitta unsurdan emas, balki ularning o'zaro munosabatidan hosil bo'ladi [3].

Shu jihatdan, yangi poetik shakllarni milliy she'riyatning janriy-poetik tizimini sifat jihatidan yangilayotgan estetik hodisa sifatida baholash maqsadga muvofiq. Ayniqsa, eshsonetlar, uchshoda, qo'shshoda va shohshoda singari shakllarda mumtoz she'riyat an'analari bilan zamonaviy erkin tafakkurning sintezi yaqqol ko'rinadi. Bunday yangi poetik shakllarda an'anaviy musiqiylik yoki kompozitsiyaviy intizom saqlangan holda semantik struktura yangi talqin imkoniyatlarini vujudga keltiradi [9; 12].

E'tirof etish joizki, bu yerda janriy yangilikning muhim belgisi shaklning o'zida emas, balki shaklning yangi ma'no hosil qilish qobiliyatidadir. Demak, yangi janrni faqat tashqi ko'rinishiga qarab emas, uning poetik kommunikatsiyada bajarayotgan funksiyasiga qarab baholash lozim.

4. Intertekstuallik: Y.Kristeva konsepsiyasi va zamonaviy o'zbek she'riyati

XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy yangilanishni intertekstualleksiz to'liq tushuntirib bo'lmaydi. Chunonchi, Y.Kristevaning intertekstuallik konsepsiyasiga ko'ra, matn boshqa matnlar bilan munosabatda mavjud bo'ladi [4]. Bu nazariy tamoyil zamonaviy o'zbek she'riyati uchun ham muhim metodologik imkoniyat yaratadi.

Zamonaviy she'rda Navoiy, Bobur, Mashrab, Rumi kabi mumtoz ijodkorlar merosi, tasavvufiy matnlar, Qur'oniy motivlar, xalq og'zaki ijodi va jahon adabiyoti kodlari qayta faollashishi mumkin. Bunda mumtoz matnga ishora oddiy iqtibos emas, balki yangi matnning semantik strukturasini tashkil etuvchi omilga aylanadi [4; 10; 11]. Bu holatni Kristevaning konsepsiyasi asosida matnlararo qayta kodlashuv sifatida baholash mumkin. Ya'ni, avvalgi matndagi obraz, ramz yoki motiv yangi estetik kontekstga ko'chiriladi va yangi ma'no kasb etadi [4].

Shu nuqtayi nazardan, intertekstuallik janriy transformatsiyaning ham muhim mexanizmi hisoblanadi: yangi janr o'z shakliy strukturasini bilan birga avvalgi janriy va madaniy xotirani ham o'zlashtiradi.

Ma'lumki, an'anaviy lirika uchun lirik "men" ko'p hollarda yagona subyektiv markaz vazifasini bajaradi. XXI asr she'riyatida esa, bu markaz tobora murakkablashib, ko'pvozli struktura-ga aylanmoqda. Darhaqiqat, muallif ovozi, lirik qahramon ovozi, ichki "men", tarixiy xotira, ijtimoiy ong, falsafiy tafakkur va irfoniy mushohada bir matnda muloqotga kirishishi mumkin. Bunday holat Baxtinning dialogiklik va polifoniya haqidagi qarashlari bilan metodologik jihatdan mushtarakdir [2; 14]. Zero, endilikda lirik "men" faqat shaxsiy kechinmaning ifodasi emas, balki shaxsiy, ijtimoiy, tarixiy, metafizik, sivilizatsiyaviy va irfoniy tajribalar kesishuvi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ayniqsa, tasavvufiy-falsafiy poetika nuqtayi nazaridan bu hodisa alohida ahamiyat kasb etadi. Botinda nafs ovozi, ruh ovozi, ishq ovozi va haqiqat sadosining o'zaro munosabati lirik subyektning ichki polifoniyasini yuzaga keltiradi. Shu bois, zamonaviy she'rda "men" ko'p hollarda "men va mendagi boshqalar" tarzida namoyon bo'ladi. Bu holat yangi subyektivlik estetikasining muhim belgilaridan biridir.

5. Poetik matnning semiotik strukturasini: Y.M.Lotman nazariyasi

Bizningcha, Lotmaning badiiy matnni ko'pqatlamli semiotik struktura sifatida talqin etuvchi qarashlari yangi poetik shakllarning ichki qurilishini tushunish uchun muhim nazariy imkoniyat beradi [3]. Chunki zamonaviy she'rda bitta obraz bir nechta semantik kodni birlashtirishi mumkin. Masalan, XXI yuzyillik ziyolisiga "yo'l" obrazi hayotiy harakat, ma'naviy kamolot, tariqat, taqdir yoki tarixiy jarayon ramziga aylanishi — kutilgan hodisa. "Nur" esa — ma'rifat, haqiqat, ilohiy tajalliy va ichki uyg'onish kabi ma'nolarni ifodalashini mutasavvuf bo'lmagan o'quvchi ham tushuna oladi. Xulosa qilish mumkinki, mumtoz va irfoniy poetik tafakkurda bunday ramziy ko'pqatlamlilik muhim estetik xususiyatlardan biridir [10; 11].

Muhimi, bunday ko'pma'nolilik yangi janriy shakllarning semantik sig'imini oshiradi. Demak, janriy transformatsiya faqat "bu asar qanday shaklda yozilgan?" degan savol bilan cheklanmaydi, shu bilan birga, "bu shakl qanday ma'noga ega?" degan savolni ham talab etadi. Shu jihatdan, yangi janrning estetik qiymati uning tashqi originalligi bilangina emas, baayni qanday ma'no hosil qilish imkoniyati bilan ham belgilanadi [3; 7].

6. Germenevtik ko'pqatlamlilik: Gadamer va Rikyor yondashuvlari

Sir emaski, zamonaviy she'rning ko'pqatlamli semantikasi uning talqin jarayonini ham murakkablashtiradi. Chunonchi, Gadamer hermenevtikasi nuqtayi nazaridan, matn ma'nosi bir marta va uzil-kesil belgilab qo'yilmaydi, u matn bilan o'quvchi o'rtasidagi tarixiy-madaniy muloqot jarayonida qayta ochiladi [5]. Bu tamoyil zamonaviy sinkretik she'rni talqin qilishda juda muhim.

Rikyorning ramziy ma'no haqidagi qarashlari asosida esa, poetik obrazning ko'pma'noliligi uning kamchiligi emas, balki badiiy imkoniyati sifatida namoyon bo'ladi [6].

Shunday ekan, yangi poetik shakllardagi ma'noni birgina "muallif aytmoqchi bo'lgan fikr"ga keltirib qo'yish metodologik jihatdan to'g'ri emas. Matnning ma'no maydoni muallif intension, matnlararo xotira va o'quvchi talqini kesishuvida shakllanadi. Bu holat XXI asr she'riyatida ger-menevtik ko'pqatlamlilikni yuzaga keltirishini taxmin qilish mumkin [4–6].

Shu sababli, zamonaviy she'rni o'qish jarayoni tayyor ma'noni qabul qilish emas, balki ma'noni qayta hosil qilish jarayoniga aylanmoqda. Bunday ijodiy muhitda o'quvchi passiv qabul qiluvchi emas, balki matn ma'nosini shakllantirishda ishtirok etuvchi faol talqin subyekti sifatida namoyon bo'ladi. Bu xususiyat ger-menevtik ko'pqatlamlilikning muhim belgilaridan biridir.

7. Metajanriylik: yangi janrlarni tipologik umumlashtirish

Qayd etish joizki, metajanriylik zamonaviy she'riyatda janrlar o'rtasidagi qat'iy chegaralarning nisbiylashuvini ifodalovchi muhim poetologik kategoriyadir. Metajanriylikni turli janrlarning mexanik qo'shilishi deb tushunish uning mohiyatiga to'g'ri kelmaydi. Chunki unda turli janriy imkoniyatlar yagona estetik konsepsiya asosida qayta tashkil etiladi [1; 3; 13].

Shu nuqtayi nazardan, **XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy transformatsiyani shartli ravishda to'rt tipologik modelga ajratish mumkin:**

Ichki modifikatsiya modeli. Bunda an'anaviy janrning asosiy belgilari saqlanadi, ammo uning kompozitsiyasi, semantikasi yoki uslubiy funksiyasi o'zgaradi.

Janrlararo integratsiya modeli. Bunda ikki yoki undan ortiq janriy xususiyat bir matnda o'zaro funksional munosabatga kirishadi.

Gibrid janriy konstruksiya modeli. Bunda mavjud janriy unsurlar asosida yangi shakliy-semantik yaxlitlik yuzaga keladi.

Metajanriy model. Bunda asarni bitta an'anaviy janr doirasida belgilash qiyinlashadi, turli janriy va diskursiv imkoniyatlar esa, yagona poetik konsepsiyaga bo'ysundiriladi.

Anglashiladiki, mazkur tipologiya XXI asr o'zbek she'riyatidagi yangi shakllarni tasniflashda amaliy-metodologik ahamiyatga ega [13].

8. Janriy transformatsiya va poetik subyektning polifoniklashuvi

Janriy transformatsiya poetik subyektning o'zgarishi bilan ham bevosita bog'liq. An'anaviy lirik matnda "men" ko'p hollarda asosiy subyektiv markaz vazifasini bajarsa, zamonaviy she'rda lirik subyekt ko'pqatlamli va ko'povozli struktura kasb etmoqda: muallif ovozi, lirik qahramon, tarixiy xotira, ijtimoiy ong, falsafiy mushohada va irfoniy "men" bir matn ichida muloqotga kirishishi – odatiy voqealik [2; 14].

Bunday polifonik struktura yangi janriy shakllarning paydo bo'lishini ham rag'batlantiradi. Chunki ko'povozli tafakkurni birovovzli va qat'iy kompozitsiyaviy janr doirasiga joylashtirish qiyinlashadi. Shu jihatdan, janriy transformatsiya va polifoniklashuv o'rtasidagi munosabatni quyidagi formula asosida ifodalash mumkin: ***tafakkur plyuralizmi – poetik subyekt plyuralizmi – janriy struktura plyuralizmi.***

Demak, yangi janriy shakllar nafaqat tashqi kompozitsiyaviy yangilik, balki zamonaviy insonning murakkab ichki dunyosiga mos yangi subyektivlik shaklini ham ifodalaydi.

Zotan, janrdagi o'zgarish poetik subyektning o'zgarishi bilan uzviy bog'liq. Baxtinning dia-logiklik va polifoniya haqidagi nazariy qarashlari bu jarayonni tushuntirish uchun muhimdir [2; 14]. Binobarin, zamonaviy lirik matnda muallif ovozi yagona semantik markaz sifatida emas, balki turli ovozlilar bilan muloqotga kirishuvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Bunday ko'povozlilikda shaxsiy "men" bilan tarixiy xotira, ijtimoiy ong, diniy-irfoniy tafakkur, falsafiy mushohada va boshqa ma'naviy pozitsiyalar o'zaro muloqot qiladi. Demak, janriy transformatsiya va

subyektning polifoniklashuvi bir-birini to'ldiruvchi ikki jarayondir. Yangi janriy shakl murakkab subyektni ifodalash uchun yangi kompozitsiyaviy imkoniyat yaratadi; murakkab subyekt esa, o'z navbatida, janriy shaklning yangilanishini talab qiladi.

9. Milliy an'ana va global estetik tafakkur sintezi

Bizningcha, XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy transformatsiyani faqat tashqi global ta'sirlar bilan izohlash biryozlamma yondashuv bo'lib qoladi. Chunki yangi shakllarning muhim qismi milliy poetik tafakkurning ichki imkoniyatlari orasidan o'sib chiqmoqda. Ilgari ham, Sharq mumtoz she'riyatida janr va shakl bilan tajriba qilish an'anasi qadimiy tarixga ega edi. Chunonchi, g'azal, ruboiy, qit'a, muxammas, musaddas, doston kabi nazmiy shakllarning o'ziyoz milliy poetik tafakkurda shaklga ijodiy munosabat kuchli bo'lganini ko'rsatadi [9;11].

XXI asr shoiri ana shu an'anaviy estetik xotirani yangi dunyoqarash bilan qayta ishlashga moyilligi bilan ajralib turadi. Yangi poetik shakllarda rumiyona tasavvufiy mushohada, navoiyona tafakkur, jadidona ma'rifatparvarlik, modernistik obraz dinamikasi va postmumtoz fragmentar idrok kabi turli qatlamlarning bir vaqtning o'zida namoyon bo'lishi ana shu jarayonning bilvosita natijasidir. Shunday ekan, bunday hodisani oddiy ta'sirlanish emas, balki poetik sintez madaniyati doirasidagi ijodiy harakat sifatida baholash lozim.

Yanada aniqroq aytganda, global estetik jarayon milliy poetik tafakkurga barham bermaydi, aksincha, uning yangi imkoniyatlarini ochishga xizmat qiladi. Milliylik bu yerda tashqi atribut emas, balki yangi poetik shaklning ichki semantik-genetik asosi sifatida qatnashadi. Zamonaviy ijodkor ana shu estetik xotirani yangi intellektual va madaniy sharoitda qayta ishlaydi. Natijada an'anaviy shakl va zamonaviy semantika, milliy ramz va global obraz, irfoniy mushohada va modern tafakkur o'zaro uyg'unlashadi.

Shunday qilib, janriy yangilanish milliy adabiy an'ananing inkori emas, balki uning yangi estetik sharoitda qayta faollashuvi sifatida namoyon bo'ladi [8; 11; 14].

10. Janriy transformatsiyaning estetik va poetologik modellari

Yuqoridagi tahlillar asosida XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy transformatsiyani shartli ravishda quyidagi estetik modellar asosida tasniflash mumkin:

birinchi model — janrning ichki modifikatsiyasi. Bunda an'anaviy janr saqlanadi, ammo uning kompozitsiyasi, semantikasi yoki uslubiy ifodasi yangilanadi;

ikkinchi model — janrlararo integratsiya. Bunda ikki yoki undan ortiq janriy xususiyatlar bir matnda funksional uyg'unlik kasb etadi;

uchinchi model — gibril janriy konstruksiya. Bunda mavjud janrlar asosida yangi shakliy-semantik yaxlitlik yuzaga keladi;

to'rtinchi model — metajanriy poetika. Bunda asarni bitta an'anaviy janr doirasida belgilash qiyinlashadi, biroq turli janriy va diskursiv modellar birlashib, yagona poetik konsepsiyaga bo'ysundiriladi;

beshinchi model — sinkretik-kommunikativ poetika. Bunda janr nafaqat estetik shakl, balki muallif, matn va o'quvchi o'rtasidagi yangi kommunikatsiya modelini ta'minlovchi vositaga aylanadi.

Mazkur modellarning umumiy xususiyati shundaki, ularning barchasida poetik ong transformatsiyasi asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi [1; 8; 13; 14].

Tadqiqot natijalari va ularning ilmiy muhokamasi

Mazkur ilmiy tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

birinchidan, XXI asr o'zbek she'riyatida janriy transformatsiya poetik tafakkurdagi o'zgarishlarning tashqi shakliy natijasi emas, balki ular bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab poetologik

jarayondir [1; 2; 13; 14]; *ikkinchidan*, poetik sinkretizm janriy transformatsiyaning asosiy estetik mexanizmlaridan biri bo‘lib, turli janriy, uslubiy va semantik unsurlarni yagona poetik konsepsiyaga birlashtiradi [3; 7]; *uchinchidan*, janriy gibridlashuv sinkretizmning janr sohasidagi konkret namoyon bo‘lish shakli sifatida yuzaga chiqadi; *to‘rtinchidan*, XXI asr o‘zbek she‘riyatida yangi poetik shakllarni janr sifatida belgilashda shakliy barqarorlik, kompozitsiyaviy yaxlitlik, semantik mustaqillik, funksional o‘ziga xoslik, takrorlanuvchanlik va estetik intension mezonlarini birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq; *beshinchidan*, yangi poetik shakllar shartli ravishda ichki modifikatsiya, janrlararo integratsiya, gibrid janriy konstruksiya va metajanriy modellarga ajratilishi mumkin. Mazkur tipologiya zamonaviy o‘zbek she‘riyatidagi janriy yangilanishni tizimli o‘rganish imkonini beradi [13]; *oltinchidan*, metajanriylik turli janrlarning mexanik qorishuvi emas, balki turli janriy imkoniyatlarni yagona estetik konsepsiya asosida qayta tashkil etish jarayonidir [1; 3]; *yettinchidan*, janriy transformatsiya poetik subyektning polifoniklashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, zamonaviy lirik “men”ning ko‘pqatlamli subyektivlikka aylanishi yangi janriy modellarning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi [2; 14]; *sakkizinchidan*, intertekstuallik va germeneytik ko‘pqatlamlilik janriy yangilanishning muhim semantik mexanizmlarini tashkil etadi. Turli madaniy kodlarning bir matnda qayta ma‘nolanishi poetik shaklning estetik funksiyasini ham kengaytiradi [4–6]; *to‘qqizinchidan*, qayirma, zarbuldoston, qo‘shsatr, eshsonetlar, uchshoda, qo‘shshoda va shohshoda singari yanhi janrlarni o‘rganish zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligida janr nazariyasini milliy poetik tajriba asosida boyitish imkonini beradi.

Maqolaning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat: *birinchidan*, XXI asr o‘zbek she‘riyatidagi janriy transformatsiya ichki modifikatsiya — janrlararo integratsiya — gibrid janriy konstruksiya — metajanriy model izchilligida talqin qilinib, tipologik tasniflandi; poetik sinkretizm ushbu jarayonning estetik mexanizmi sifatida konseptuallashtirildi; *ikkinchidan*, poetik sinkretizm janriy transformatsiyaning estetik mexanizmi sifatida nazariy jihatdan asoslandi;

uchinchidan, yangi poetik shakllarni janr sifatida belgilashning oltita poetologik mezoni tizimlashtirildi: 1) shakliy barqarorlik, 2) kompozitsiyaviy yaxlitlik, 3) semantik mustaqillik, 4) funksional o‘ziga xoslik, 5) takrorlanuvchan model, 6) estetik intension, ya‘ni ijodkorning muayyan shakl, janr, obraz va poetik vositalar orqali o‘ziga xos badiiy-estetik ma‘no, ta‘sir va konsepsiyani yuzaga chiqarishga qaratilgan ijodiy maqsadi; *to‘rtinchidan*, qayirma, zarbuldoston, qo‘shsatr, eshsonetlar, uchshoda, qo‘shshoda va shohshodaning strukturaviy-kompozitsiyaviy xususiyatlari umumiy janriy paradigma doirasida tasniflandi; *beshinchidan*, zamonaviy janriy yangilanishning poetik subyektning ko‘povozli shakllanishi, intertekstuallik va germeneytik ko‘pqatlamlilik bilan uzviy bog‘liqligi asoslandi.

Xulosa

XXI asr o‘zbek she‘riyatidagi janriy transformatsiya milliy poetik tafakkur taraqqiyotining qonuniy bosqichi bo‘lib, u zamonaviy o‘quvchining voqelikni idrok etish tarzi, estetik ehtiyojlari va badiiy kommunikatsiya imkoniyatlarining kengayishi bilan belgilanadi.

Mazkur ilmiy tadqiqot natijalari janriy transformatsiyani statik janr me‘yorlarining buzilishi emas, balki janrning yangi tarixiy-madaniy sharoitda qayta funksionallashuvi sifatida baholash imkonini berdi. Bu xulosa janrni tarixiy xotira, madaniy tajriba va estetik yangilanishni o‘zida mujassamlashtiruvchi dinamik tizim sifatida talqin etuvchi nazariy qarashlar bilan hamohangdir [1; 2; 14].

Poetik sinkretizm mazkur jarayonning asosiy estetik mexanizmlaridan biri bo‘lib, lirik, falsafiy, irfoniy, publitsistik, modernistik va intertekstual unsurlarni yagona badiiy strukturada birlashtiradi. Janriy gibridlashuv esa, ana shu sinkretik jarayonning janriy sathdagi konkret ko‘rinishidir [3; 4; 7].

Qayirma, zarbuldoston, qo'shsatr, eshsonetlar, uchshoda, qo'shshoda va shohshoda kabi yangi poetik modellar zamonaviy o'zbek she'riyatidagi janriy izlanishlarning amaliy natijalarini namoyon etadi. Ularni janr sifatida baholashda tashqi shakl bilan cheklanmasdan, shakliy barqarorlik, kompozitsiyaviy yaxlitlik, semantik mustaqillik, funksional o'ziga xoslik, takrorlanuvchan model va estetik intension kabi mezonlarga tayanish lozim.

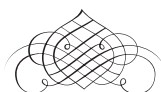
Shuningdek, mazkur shakllarning yuzaga kelishida milliy nazmiy an'ana va zamonaviy estetik tafakkurning o'zaro sintezi muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, janriy yangilanish milliy adabiy xotiradan uzilish emas, balki uning yangi estetik sharoitda qayta ma'nolanishidir [8–11].

Tadqiqotda taklif etilgan ichki modifikatsiya, janrlararo integratsiya, gibrid janriy konstruksiya va metajanriy modeldan iborat tipologiya XXI asr o'zbek she'riyatidagi janriy o'zgarishlarni tizimli o'rganish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin [13].

Shunday qilib, zamonaviy o'zbek she'riyatida janrning evolyutsiyasi shaklning o'zgarishi bilanlangina cheklanmaydi. U poetik tafakkur, subyektivlik, ma'no hosil qilish va estetik kommunikatsiya tizimlarining ham yangilanishini qamrab oladi. Shu ma'noda, janriy transformatsiya XXI asr o'zbek she'riyatining poetologik taraqqiyotini belgilaydigan asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar / References

1. Baxtin M. M. *Estetika slovesnogo tvorchestva*. – M.: Iskustvo, 1979.
2. Baxtin M. M. *Problemy poetiki Dostoevskogo*. – M.: Sovetskaya Rossiya, 1979.
3. Lotman Yu. M. *Struktura xudozhestvennogo teksta*. – M.: Iskustvo, 1970.
4. Kristeva Yu. *Izbrannye trudy: Razrushenie poetiki*. – M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2004.
5. Gadamer H.-G. *Istina i metod*. – M.: Progress, 1988.
6. Rikyor P. *Germenevtika. Etika. Politika*. – M.: Academia, 1995.
7. Bart R. *Izbrannye raboty: Semiotika. Poetika*. – M.: Progress, 1989.
8. Eliot T. S. *Traditsiya i individualnyy talant // Izbrannoe*. – M.: Progress, 1974.
9. Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M. *Badiiy tahlil asoslari*. – Toshkent: Kamalak, 2016.
10. Navoiy A. *Matla'ul-anvor*. – Toshkent: Fan, 1989.
11. Rumi J. *Ma'naviy masnaviy*. – Toshkent: "Sharq" NMAK, 1999.
12. Yassaviy A. *Umring yeldek o'taro*. – Toshkent: "Muharrir nashriyoti", 2020.
13. Mamiraliyev Q. *Istiqlol davri o'zbek she'riyatida janrlar modifikatsiyasi: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi*. – Toshkent, 2024.
14. Baxtin M. M. *Voprosy literatury i estetiki*. – Moskva: Xudojestvennaya literatura, 1975.

YUSUF AMIRIYNING “DAHNOMA” ASARIDA PAREMIK BIRLIKLAR

Paremic Units in Yusuf Amiri's Work “Dahnoma”

Annotatsiya. Maqolada XV asr o'zbek mumtoz adabiyotining yorqin namoyondasi Yusuf Amiriyning “Dahnoma” asari misolida xalq og'zaki ijodi an'analari, xususan, paremik birliklarning matniy va badiiy-estetik vazifalari tadqiq etiladi. Asar matnida qo'llanilgan folklor detallari, oshiq va ma'shuqa muloqotidagi dialogik qoliplar hamda irsoli masal san'atining qo'llanish xususiyatlari ochib berilgan. Muallifning hayotiy qarashlari va falsafiy yondashuvlarini aks ettiruvchi maqol, aforizm, hikoyat va ibratli fikrlar asarning barcha davrlar uchun ham o'qishli va dolzarb bo'lishida muhim hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Yusuf Amiri, noma, oshiq, ma'shuqa, paremik birliklar, folklor, irsoli masal, aforizm, matn.

Abstract. The article examines the traditions of folk oral creativity, in particular, the textual and artistic-aesthetic functions of paremic units, using the example of the work “Dahnoma” by Yusuf Amiri, a bright representative of Uzbek classical literature of the 15th century. The folklore details used in the text of the work, the dialogical patterns in the dialogue between the lover and the mistress, and the features of the use of the art of the proverb are revealed. Proverbs, aphorisms, stories and instructive thoughts reflecting the author's life views and philosophical approaches are important for the work to be readable and relevant for all eras.

Keywords: Yusuf Amiri, noma, lover, mistress, paremic units, folklore, proverb, aphorism, text.

Kirish. XV asr o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida noma janri o'zining badiiy-falsafiy qiymati hamda lirik-didaktik xususiyatlari bilan alohida o'rin tutadi. Ushbu janrning shakllanish va rivojlanish bosqichlari bevosita xalq og'zaki ijodi an'analari bilan uzviy bog'liqlikda kechgan. Xususan, Yusuf Amiriyning “Dahnoma” asari turkiy nomalar orasida o'zining sof turkona tili, xalqona iboralarga boyligi va milliy tafakkur tarzi bilan ajralib turadi. “Dahnoma” nafaqat ishqiy-lirik doston, balki xalq paremiologiyasining (maqol, matal va hikmatli so'zlar) yozma adabiyotga o'tish jarayonini kuzatish imkonini beruvchi muhim manbadir. Asar tarkibidagi paremik birliklar shunchaki poetik bezak emas, balki muallifning falsafiy qarashlarini ifodalovchi, qahramonlarning ruhiy holatini ochib beruvchi va matnning tarbiyaviy ahamiyatini oshiruvchi asosiy badiiy vositalardandir.

Maqsad va vazifa. Ushbu maqolada Yusuf Amiriyning “Dahnoma” asari matni matnshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etilib, unda qo'llanilgan paremik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari, ularning irsoli

**Muhabbat
FAZLIDDINOVA,**
O'zbekiston
Respublikasi Fanlar
akademiyasi Davlat
adabiyot muzeyi
tayanch doktranti

E-mail:
muhabbatfazliddinova46@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-2682-3120>

Yetib kelgan/ Received:
10.08.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 10.09.2026

masal san'ati doirasidagi badiiy funksiyalari hamda mumtoz adabiyotimizdagi boshqa ijodkorlar (xususan, Lutfiy va Navoiy) merosi bilan qiyosiy-tipologik aspektlari tadqiq etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida asarning yagona nusxadagi matniy xususiyatlariga tayanilgan holda, paremik birliklarning matn mazmuniga singdirilish mexanizmlari yoritib beriladi.

Natijalar va mulohazalar. “Dahnoma” mutolaasi davomida bir necha o‘rinda paremik birliklarni uchratamiz. Xususan, “Pesh omadani sohibjamoli dar roh” bo‘limida oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi suhbat “Dedim – Dedi” shaklidagi qoliplashgan dialogik kompozitsiya asosida beriladi. Bunday usulda qahramonlarning nutqi navbatma-navbat almashinib, oshiqning murojaati, savoli yoki iltijosiga ma’shuqaning javobi qarama-qarshi qo‘yiladi. Shu bilan birga, javob baytlarining ayrimlari umumlashgan hayotiy xulosa, hikmat yoki maqolsimon ifoda shaklida keladi.

Turkiy mumtoz adabiyotda bunday dialogik qurilishning turli ko‘rinishlari mavjud. Jumladan, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida Farhod va Xusrav munozarasi “Dedi” va “Dedikim” shakllarining izchil takrorlanishi asosida qurilgan. Tadqiqotlarda mazkur munozaraning dialogik tuzilishi alohida qayd etilgan. [1,65] Mazkur qolip mumtoz turkiy adabiyotda qahramonlar yoki lirik subyekt va ma’shuqa o‘rtasidagi suhbatni ixcham va ta’sirchan shaklda berishning faol usullaridan biridir. Bu usul Alisher Navoiyning “Dedim: etkil orazing birla ko‘zung vasfin...”, “Jong‘a chun dermen...”, g‘azallarida ham kuzatiladi. Shu jihatdan Amiriy “Dahnoma”sidagi “Dedim – Dedi” qolipi ham turkiy mumtoz adabiyotdagi dialogik-kompozitsion an‘ananing bir ko‘rinishi sifatida qaralishi mumkin.

“Dahnoma”dagi mazkur dialogning o‘ziga xos jihati shundaki, qoliplashgan dialogik kompozitsiya tarkibida paremik birliklar faol qo‘llanadi. Ular qahramonlar nutqini mazmunan yakunlash, fikrni umumlashtirish, javobni ta’sirchan qilish hamda qahramonlarning hayotiy qarashlarini ifodalash vazifalarini bajaradi. Natijada xalqona hikmat va umumlashgan fikrlar dialogning tabiiy tarkibiga singdiriladi.

Dedim: Ey umr, o‘targa qilma rag‘bat,

Dedi: Gar umr o‘tar xush, bil g‘animat. [2, 76]

Birinchi misrada oshiqning murojaati berilsa, ikkinchi misrada ma’shuqaning javobi keladi. “Gar umr o‘tar xush, bil g‘animat” shaklidagi paremik birlik umrning o‘tkinchiligi va mavjud fursatdan unumli foydalanish g‘oyasini umumlashtiradi. “Bil g‘animat” shaklidagi buyruq mazmuni esa fikrga didaktik xususiyat beradi. Demak, paremik birlik ma’shuqa nutqida kelib, uning javobini oddiy munosabatdan umumlashgan hayotiy xulosaga aylantiradi.

Xuddi shu kompozitsion qolip keyingi baytda ham davom etadi:

Dedim: Turgil, ki jonim ichra o‘qtur,

Dedi: Jonga borurdin chora yo‘qtur. [2,76]

Bu yerda “Jonga borurdin chora yo‘qtur” ifodasi oshiqning murojaatiga qat’iy javob sifatida berilib, vaziyatni umumlashtiruvchi hikmatli fikr vazifasini bajaradi. “Chora yo‘qtur” konstruksiyasi fikrning qat’iyligini ta’kidlaydi. Shu sababli mazkur birlikni hikmatli-aforistik paremik birlik sifatida baholash mumkin. Dialogning keyingi juftligida paremik mazmun obrazli shaklda ifodalanadi:

Dedim: La‘ling susag‘anlarg‘a boqmas,

Dedi: Usrukka sharbat oncha yoqmas. [2,76]

Bu o'rinda "Usrukka sharbat oncha yoqmas" ifodasi maqolga monand xarakterga ega bo'lib, ma'shuqaning javobini obrazli umumlashma shakliga keltiradi. Paremik birlikning mazmuni aynan dialog vaziyati bilan bog'liq holda ochiladi. Demak, Amiriy paremik ifodani tayyor hikmat sifatida keltirish bilangina cheklanmay, uni qahramon nutqiga moslashtiradi. Keyingi baytda esa xalqona mazmun yanada aniqroq ko'zga tashlanadi:

Dedim: Tekkaymu sendin tashna sug'a,

Dedi: Yo'qtur bale ayb orzug'a. [2,76]

"Yo'qtur bale ayb orzug'a" qisqa shakldagi umumlashgan hukm bo'lib, mazmunan "Orzuga ayb yo'q" maqoli bilan mushtarakdir. Keyingi davr o'zbek adabiy tilida ham ushbu mazmunning maqol sifatida qo'llanganini Habibiy ijodidagi "Maqol bor: orzuga ayb emasdir..." misoli tasdiqlaydi. Shu jihatdan Amiriydagi birlikni xalq paremik an'anasi bilan bog'liq holda ko'rish mumkin.

Dialogik qolipning navbatdagi javobida esa an'anaviy ishqiy obraz asosidagi paremik ifoda yuzaga keladi:

Dedim: Jonimda shavqung g'ulg'uli bor,

Dedi: Har qanda guldur, bulbuli bor. [2,76]

Bu yerda "Har qanda guldur bulbuli bor" ifodasi gul va bulbul obrazlari asosida shakllangan paremik birlikni maqol sifatida baholay olamiz. "Gul-bulbul" an'anaviy obrazlari dialogning ishqiy mazmuniga moslashtirilib, ma'shuqaning oshiq murojaatiga obrazli javob hosil qiladi. Paremik birlik dialogik vaziyatdan ajratilganda umumiy mazmunni ifodalasa-da, matn ichida u qahramonlar o'rtasidagi munosabatni ochishga xizmat qiladi.

"Dahnoma"da paremik birliklarning qo'llanishi faqat dialogik qoliplar bilan cheklanmay, noma janriga xos murojaat va javob munosabatlari doirasida ham namoyon bo'ladi. Bunday birliklar qahramonlarning ruhiy holatini ochish, ularning munosabatiga baho berish, shuningdek, muayyan vaziyatdan kelib chiqadigan umumlashgan xulosani ifodalashga xizmat qiladi.

Dastlabki nomada ma'shuqa nomani o'qib, oshiqning izhoriga javob berar ekan, o'z holatini quyidagi paremik mazmundagi bayt orqali ifodalaydi:

Qachon yetgay manga ul g'amza faryod,

Kim ilingon qush unin sevdi sayyod. [2,80]

Mazkur baytda "Ilingon qush unin sevdi sayyod" ifodasi obrazli umumlashma asosida qurilgan paremik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Qush va sayyod obrazlari vositasida oshiqning ma'shuqa ishqiga tushib, undan qutula olmayotgan holati ifodalanadi. Bu yerda paremik mazmun individual ishqiy vaziyatdan kelib chiqsa-da, umumiy hayotiy kuzatuv shakliga keltirilgan. Shu sababli birlik asar qahramonlarining muayyan holatini tavsiflash bilan birga, xalqona obrazli tafakkurga xos umumlashtirish xususiyatini ham saqlaydi.

Ma'shuqa nomani o'qiganidan keyingi holat tasvirida ham shunga yaqin mazmundagi paremik ifoda uchraydi:

Bu xud oqil kishining ishi ermas,

Ki oqil ko'nglini har kimga bermas. [2,81]

Bu baytda “Oqil ko‘nglini har kimga bermas” shaklidagi birlik asosiy mazmuniy yukni ko‘taradi. Unda oqil kishining har qanday insonga ko‘ngil bermasligi haqidagi umumlashgan qarash ifodalanib, ma’shuqaning oshiqqa munosabati asoslanadi. Paremik birlikning ikkinchi misrada kelishi fikrni umumiy hukm shakliga olib chiqadi va birinchi misradagi “Bu xud oqil kishining ishi ermas” fikrini dalillaydi. Shu tariqa mazkur baytda paremik birlik nafaqat mazmunni umumlashtiradi, balki argumentativ vazifa ham bajaradi: ma’shuqaning oshiqni rad etishiga sabab sifatida “oqil kishi ko‘nglini har kimga bermasligi” haqidagi umumiy hukm keltiriladi.

Keyingi misolda ma’shuqaning oshiqni o‘z yo‘lidan qaytarishga urinishi yanada keskinroq ifodalanadi:

*Ne ish bo‘lg‘ay bu oshiqliq jahonda,
O‘zi mahrum-u el andin gumonda. [2,81]*

Bu o‘rinda “O‘zi mahrum-u el andin gumonda” ifodasi oshiqning holatini umumlashtiruvchi mazmun kasb etadi. Oshiqning ishq sababli mahrum bo‘lishi va elning undan gumon qilishi bir-biriga bog‘langan holda berilib, ishqning salbiy oqibatlari haqidagi qarash ilgari suriladi. Mazkur birlikning badiiy vazifasi ma’shuqaning nasihat ohangidagi nutqini kuchaytirish va uning oshiqni ogohlantirishga qaratilgan pozitsiyasini ochib berishdan iborat. Shuningdek, bu baytda paremik mazmunning baholovchilik funksiyasi ham kuzatiladi. Ma’shuqa oshiqning holatini shunchaki tasvirlamaydi, balki uning ishqini ijtimoiy nuqtayi nazardan baholaydi. Natijada individual kechinma umumlashgan hayotiy xulosaga ko‘tariladi.

Ikkinchi nomada esa ma’shuqa nutqidagi nasihat va istak mazmuni quyidagi baytda ixcham paremik shaklda ifodalanadi:

*Tamanno qil vale o‘zungga loyiq,
Tamosho qil vale ko‘zungga loyiq. [2,82]*

Ushbu baytda “Tamanno qil vale o‘zungga loyiq” va “Tamosho qil vale ko‘zungga loyiq” shaklidagi parallel konstruksiyalar qahramon nutqining didaktik yo‘nalishini kuchaytiradi. Ayniqsa, “o‘zungga loyiq” va “ko‘zungga loyiq” takrorlari fikrning umumlashtiruvchi xarakterini oshirib, nasihat mazmunini ixcham va ta’sirchan shaklda ifodalashga xizmat qiladi.

Ma’shuqaning oshiq bilan munosabatida nasihat, ogohlantirish va baholash mazmuni kuchaygani sari “Dahnoma”da paremik birliklarning turli shakllari ham faol qo‘llanadi. Ularning ayrimlari xalq orasida keng tarqalgan hikmatli ifodalarga yaqinlashsa, ayrimlari muayyan badiiy vaziyat ta’sirida shakllangan kontekstual umumlashmalar sifatida namoyon bo‘ladi. Jumladan, ma’shuqaning oshiqni yomon yo‘ldan qaytarishga qaratilgan nutqida:

*O‘zungni bermagil shayton elina,
Sovurma gardni to‘fon yelina. [2,83]*

bayti keltiriladi. Bu yerda “shayton eliga o‘zini bermaslik” va “gardni to‘fon yeliga sovurmaslik” parallel obrazlari orqali insonning o‘zini behuda xavf-xatarga tashlamasligi haqidagi umumlashgan fikr ifodalanadi. Ikkinchi misradagi “gardni to‘fon yelina sovurmoq” obrazi fikrni kuchaytirib, befoyda harakat va o‘zini yo‘qotish holatini obrazli tarzda ifodalaydi. Shu sababli mazkur baytni paremik birlik sifatida baholash mumkin.

*Ko‘ngul kenina borg‘ondin umid uz,
Ki hargiz egri ishi bo‘lmag‘ay tuz. [2,83]*

Bu yerda “Hargiz egri ishi bo‘lmas, ay tuz” shaklidagi hukm to‘g‘ri va egri yo‘lning qarama-qarshi qo‘yish asosida qurilgan. “Egri ish” va “tuz”ning ziddi axloqiy mezonni ifodalab, ma’shuqaning pandini umumlashgan hukm darajasiga ko‘taradi.

Ma’shuqaning keskin so‘zlari oshiq tomonidan qabul qilinarkan, uning nutqida quyidagi obrazli paremik birlik yuzaga keladi:

*Ne kim chiqsa tilidin jon talashur,
Achig‘ so‘z totlig‘ og‘izg‘a yarashur. [2,85]*

“Achig‘ so‘z totlig‘ og‘izg‘a yarashur” mazmunan qarama-qarshi tushunchalarni birlashtiradi: achchiq so‘z va totli og‘iz. Bu qarama-qarshilik orqali ma’shuqa oshiqning qattiq so‘zlarini uning ishq va samimiyligi bilan oqlaydi. Demak, paremik birlik bu yerda nafaqat umumlashma, balki qahramon xarakterini baholovchi vosita vazifasini ham bajaradi.

Shuningdek:

*Gado ahvolini xonlarga derlar,
Yarog‘liq so‘zni sultonlarga derlar. [2,87]*

Baytda oshiq o‘zini gado, yorini xon-u sultonga mengzaydi. “Gado–xon, sulton” qarama-qarshi va muvofiq juftliklari mazmunni kuchaytiradi. Paremik birlikning parallel sintaktik qurilishi esa uning maqolsimon shaklini yanada ravshanlashtiradi. Keyingi baytda esa parvona obrazi orqali ishqning fidoyilik xususiyati umumlashtiriladi:

*Kuyar parvona jondin qayg‘u yemas,
Kishi parvonadin xud eksuk emas. [2,87]*

Bu yerda parvona an’anaviy ishqiy timsol sifatida qo‘llanib, uning olovga intilishi oshiqning fidoyiligiga qiyoslanadi. “Kuyar parvona jondin qayg‘u yemas” fikri individual obrazdan umumiy hukmga ko‘tarilib, ishq yo‘lida jonni ayamaydigan oshiq tabiatini ifodalaydi.

Ma’shuqaning keyingi mulohazasida vaqt va yoshlikning o‘tkinchiligi quyidagicha umumlashtiriladi:

*Borur bot husn-u qolmas bu yigitlik,
Qolur ammo irik so‘z birla itlik. [2,88]*

Bu baytda husn va yigitlikning o‘tkinchiligi, insonning yaxshi yoki yomon so‘zi va amali esa undan keyin qolishi haqidagi didaktik mazmun ilgari suriladi. Demak, paremik mazmun bu yerda nasihat va axloqiy xulosa vazifasini bajaradi. Keyingi o‘rinda:

*Qizil oltun ki vasfin qilsa bo‘lmas,
Ani kuydirmag‘uncha bilsa bo‘lmas. [2,90]*

bayti keltiriladi. “Ani kuydirmag‘uncha bilsa bo‘lmas” ifodasi narsaning asl mohiyatini sinov orqali bilish mumkinligi haqidagi fikrni ifodalaydi. Oltunni kuydirib sinash obrazi orqali inson yoki narsaning haqiqiy qiymatini tashqi belgilar asosida emas, sinov jarayonida anglash mumkinligi anglatiladi. Shu jihatdan birlik didaktik-axloqiy mazmun kasb etadi.

Undan keyingi baytda qamish va qand obrazlari asosida quyidagi paremik umumlashma beriladi:

*Qamish ham xoli ermas kim berur qand,
Necha ayursang oning bandidin band. [2,91]*

Bu yerda qamishning qandga aylanishi bilan bog‘liq obraz asosida inson yoki narsaning tashqi ko‘rinishiga qarab baho bermaslik mazmuni yuzaga keladi. Qamishning “xoli ermas”ligi, ya’ni unda ham foydali jihat mavjudligi haqidagi fikr obrazli umumlashtirish orqali ifodalangan.

Oltinchi nomada ma’shuqa o‘z gumon va qo‘rquvlarini bildiradi. Oshiqning vafosizlik qilishi mumkinligini aytib, bu odamzodga xosligini ta’kidlaydi.

*Ki qolmas odame bir xo‘y birlan,
Ariq qolmas hamisha suyi birlan. (2,98)*

Bu yerda insonning fe‘l-atvori va tabiatidagi o‘zgaruvchanlik ariq va suv obrazlari orqali ifodalangan. “Ariq qolmas hamisha suyi birlan” shaklidagi umumlashma insonning ham bir holatda qolmasligi haqidagi fikrni obrazli tarzda ifodalaydi. Aynan shu ariq–suv obrazi “Dahnoma”dagi boshqa bir misolda ham uchraydi:

*Ko‘rundi ko‘zungga el rasmi xo‘yi,
Yana oqqa ariqqa keldi suyi. [2,107]*

Bu misolni Lutfiy ijodidagi mashhur:
*Tuturmen ko‘zki, ko‘rsam orazingni,
Ki derlar: “Oqqan ariqqa oqar su(v)”. [3,81]*

bayti bilan qiyoslash, ayniqsa, muhim. Lutfiy g‘azalida “Oqqan ariqqa oqar su(v)”ni bevosita “Ki derlar” shaklida, ya’ni xalq orasida aytiladigan maqol sifatida keltiradi. G‘azalning ikkinchi baytida lirik qahramon yor yuzini ko‘rishga intilishini aynan shu maqol bilan asoslaydi. Amiriydagi: “Yana oqqa ariqqa keldi suyi” misrasi esa Lutfiyning paremik formulasiga juda yaqin. Bu ikki birlikda “ariq–suv” obrazlari va suvning o‘z tabiiy yo‘nalishida oqishi haqidagi umumlashma mushtarak. Lutfiyda maqol lirik qahramonning yor yuzini ko‘rishga bo‘lgan umidini asoslash uchun xizmat qilsa, Amiriya shu obraz “el rasmi xo‘yi” bilan bog‘lanib, kishining o‘ziga xos tabiati va odatiga qaytishini ifodalovchi kontekstda qo‘llangan. Shu jihatdan mazkur ikki misolni bir paremik mazmunning turli poetik shakllarda namoyon bo‘lishi sifatida qiyoslash mumkin. Ilmiy jihatdan to‘g‘riroq yondashuv – ularni umumiy turkiy paremik fondga mansub, bir-biriga yaqin obrazli formulalar sifatida ko‘rib chiqishdir.

Bu misollardan ko‘rinadiki, “Dahnoma”dagi paremik birliklar tayyor xalq maqollarini keltirish bilangina chegaralanmaydi. Ayrim hollarda ular maqolsimon umumlashma, ayrim hollarda esa kontekstual-aforistik birlik shaklida yuzaga keladi. Ularning asosiy xususiyati — individual ishqiy vaziyatni umumlashtirish va qahramonning unga bo‘lgan munosabatini qisqa, obrazli hamda ta’sirchan shaklda ifodalashidir.

Aniqlangan paremik birliklarning janriy-funksional tasnifini quyidagi jadvalda ko‘rish mumkin:

T	Maqol va maqol varianti	Didaktik birlik	Kontekstual paremik umulashma
1	Yo'qtur bale ayb orzug'a	Gar umr o'tar xush, bil g'animat	Usrukka sharbat oncha yoqmas
2	Yana oqqan ariqqa keldi suyi	O'zungni bermagil shayton elina	Achig' so'z totlig' og'izg'a yaroshur
3	Har qanda guldur, bulbuli bor	Gado ahvolini xonlarga derlar, Yarog'liq so'zni sultonlarga derlar	Jonga borurdin chora yo'qtur
4		Borur bot husn-u qolmas bu yigitlik, Qolur ammo irik so'z birla itlik	Kuyar parvona jondin qayg'u yemas, Kishi parvonadin xud eksuk emas
5		Sovurma gardni to'fon yelina	Qaamish ham xoli emas kim berur qand, Necha oyursang oning bandidin band
6		Hargiz egri ishi bo'lmag'ay tuz	
7		Qizil oltun ki vasfin qilsa bo'lmas, Ani kuydurmag'uncha bilsa bo'lmas	
8		Ki qolmas odame bir xo'yi birlan, Ariq qolmas hamisha suyi birlan	
9		Tamanno qil, vale o'zungga loyiq, Tamoshu qil, val ko'zungga loyiq.	

Xulosalar. Yusuf Amiriy “Dehnoma”sida paremik birliklarning qo’llanishi asarning badiiy-kompozitsion va mazmuniy xususiyatlari bilan uzviy bog’liq. Tadqiq etilgan misollar paremik birliklarning shakl va funksiyasiga ko’ra bir xil emasligini ko’rsatadi. Ularni maqol va maqol variantlari, didaktik birliklar hamda kontekstual paremik umumlashmalar tarzida tasniflash mumkin.

Maqol va uning poetik variantlari xalqona tajriba va umumlashgan hayotiy qarashlarning badiiy matndagi davomiyligini ko’rsatsa, didaktik birliklarda nasihat, ibrat va axloqiy hukm mazmuni ustuvorlik qiladi. Kontekstual paremik umumlashmalar esa muayyan badiiy vaziyat va qahramon nutqi doirasida yuzaga kelib, individual kechinma yoki munosabatni umumlashgan fikr shakliga keltiradi.

Shuningdek, “Dahnoma”dagi paremik birliklarning muhim qismi “Dedim–Dedi” qoliplashgan dialogik kompozitsiyasi tarkibida qo’llangan. Bunday qurilishda oshiqning savol, murojaat va iltijolariga ma’shuqaning javobi ko’pincha umumlashgan hukm, nasihat yoki hikmatli ifoda bilan yakunlanadi. Natijada paremik birliklar dialogni shakllantirish bilan bir qatorda, qahramonlarning munosabati, ruhiy holati va hayotiy qarashlarini ochib beruvchi badiiy vosita vazifasini bajaradi.

Shu jihatdan “Dahnoma” paremik qatlamini faqat xalq maqollarining qo’llanishi doirasida emas, balki xalqona hikmatning mumtoz poetik matnda qayta ishlanishi, variantlanishi va kontekstual ma’no kasb etishi nuqtayi nazaridan o’rganish maqsadga muvofiqdir. Bu esa Yusuf Amiriy poetik mahoratida xalq og’zaki ijodi unsurlarining individual badiiy tafakkur bilan uyg’unlashganini ko’rsatadi.

Adabiyotlar / References

1. I.Bo‘ronov. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi Xusrav va Farhod munozarasining qiyosiy-tipologik tahlili: mag.diss., Samarqand. – 2018, 84 b.
2. E.Fozilov. “Londonskaya rukopis “Dahname” i “Spora mejdu opiumom i vinom”, Toshkent, Fan. – 2007, 470 b.
3. Adabiyot. Birinchi qism. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik-majmua, Toshkent, G’afur G’ulom. – 2014, 192 b.
4. S.Ahmadaliyeva, L.Mirzayeva. Maqol – asosiy paremiologik birlik // Yosh olimlar. – 2016. 4-jild, 40-son, 11-14 b.

MAKTUB JANRI GENEZISI

The genesis of the epistolary genre

**Irodaxon
ABDURAYIMOVA,**
O‘zR FA O‘zbek tili,
adabiyoti va folklori
instituti tayanch
doktoronti

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktub janrining G‘arb va Sharq badiiy adabiyotida paydo bo‘lishi, rivojlanishi, tarixiy taraqqiyot bosqichi o‘rganildi. Epistolyar janrning xalq og‘zaki ijodi, antik Rim va Sharq mumtoz adabiyoti hamda o‘zbek zamonaviy adabiyotida yaratilgan badiiy asarlar tarkibida tutgan o‘rni va ahamiyati haqida ilmiy-nazariy xulosalar taqdim etildi.

Kalit so‘z: epistolyar adabiyot, maktub janri, kipu, buyum-maktub, Seneka, adresant, adresat, xat tashuvchi obraz, munshaot, SMS-maktub.

Annotation: This article examines the emergence, development, and historical evolution of the epistolary genre in both Western and Eastern literary traditions. It presents theoretical and scholarly conclusions regarding the place and significance of the epistolary genre in folklore, Classical Roman and Eastern classical literature, as well as in works of modern Uzbek literature.

Keywords: epistolary literature, epistolary genre, quipu, object-letter, Seneca, addresser, addressee, letter-carrying character, munshaot, SMS letter.

Kirish. Yer yuzida inson paydo bo‘libdiki, ularning bir-birlari bilan ma’lumot, axborot almashishga ehtiyojlari ham paydo bo‘lgan. Insoniyat tarixida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan maktublar antik davrdan beri qo‘llanilib kelinadi. “Ma’lumki, maktublar azaldan ijtimoiy hayot va madaniyatning turli sohalarini o‘rganish uchun muhim manba sifatida xizmat qiladi. Biroq ulardan foydalanish, asosan, tasodifiy urinishlar natijasida amalga oshirilgan. Zero, epistolyar janr, uning mohiyati va xususiyatlarini ilmiy jihatdan o‘rganish masalasiga o‘tgan asrning oxirlariga qadar jiddiy yondashilmagan hamda tahlil etilmagan. Olimlar asta-sekin mazkur janr tabiati, yozma madaniyatning boshqa shakllari orasidagi o‘rni, mavjud matn shakllari va kommunikativ vosita sifatidagi xususiyatlari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar hamda nazariy mulohazalar olib borishni boshlashdi va to hanz bu davom etib kelyapti” [9]. Internet manbalaridan ma’lum bo‘lmoqdaki, epistolyar adabiyotning janri sanalgan maktublar nafaqat adabiy hayotda ijtimoiy-siyosiy jabhalarda ham muhim kommunikativ vosita bo‘lgan.

Maqsad va vazifa. Ushbu maqolada maktub janri genezisini tadqiq etish maqsad qilindi. Shu maqsaddan kelib chiqib antik davr yunon va rim adabiyotida maktub janrining takomilini tadqiq etish, o‘rta asrlar G‘arb va Sharq adabiyotida xatlarning badiiylik kasb etishini oydinlashtirish, zamonaviy badiiy asarlarda maktublardan foydalanishning o‘ziga xosliklarini tahlil qilish kabi vazifalar belgilandi.

Usullar. Maqolada qiyosiy-tarixiy, analitik, germeneytik tahlil usullaridan foydalanildi.

xoniroda04@gmail.com

Yetib kelgan/ Received:

06.07.2026

Qabul qilingan / Accepted:

09.09.2026

Natijalar va mulohaza. Yozuv paydo bo'lmashdan oldin turli xalqlar va qabilalar o'rtasida predmetlar, jonivorlar xabar ramzini anglatuvchi diplomatik maktub vositasi bo'lib xizmat qilgan. Jumladan, Amerikadagi qadimgi asteklar davlatining mil. av. IV-II ming yilliklarga oid ma'lumotlarida keltirilishicha, qadimgi davrlarda maxfiy sirlarni uzatishda, kohinlar o'rtasida ma'lumot almashishda foydalanilgan bir xat turi fanga ma'lum. Bu kipu – tugunli xat. Uning siri hammaga ham ma'lum bo'lmagan, faqat bosh kohinlargina bu orqali gaplashishni bilganlar. Demak, bundan ko'rinadiki, uzoq o'tmishda xatlardan foydalanishga amaliy ehtiyoj – sirlarni yashirish, ma'lumotlarni mavhum tarzda yetkazish, xabar almashish uchun zarur bo'lgan.

O'rta Osiyo tarixida maktubning ilk ko'rinishlari yozuv paydo bo'lmashdan ilgari buyumlar vositasida ham ifodalangan. “Bunga misol sifatida skiflar shohi Iskandarning Eron shohi Doroga (mil. av. V asr) yuborgan buyumlar – kamon o'qi, baqa, sichqon va qushdan iborat o'ziga xos “maktub”ni eslash kifoya. Bu singari maktublarning tarixi juda qadimiydir” [Rahmonov. 2017: 321].

Markaziy Osiyoda “mil. av. III asrda hukmdorlik qilgan Botir Tangriqutning Xitoy malikasiga yozgan maktublari va malikaning Botir Tangriqutga yozgan javoblari ma'lum” [Rahmonov. 2017:322]. Demak maktub janridan uzoq tarixda hukmdorlarning mamlakatlar taqdiri va chegarasini mustahkamlashda, bir-biri bilan aloqa o'rnatishida maktublar katta ahamiyatga molik bo'lgan.

Antik yunon va rim adabiyotida maktubotchilikning dastlabki namunalari Sitsiron, Goratsiylarning she'riy maktublari sifatida shakllandi. Bu antik ijodkorlar yozgan maktublar falsafiy va didaktik ohang bilan yo'g'rilgan.

Qadimgi Rim axloqshunosi, faylasufi, yozuvchisi va davlat arbobi Lutsiy Anney Seneka (mil. av. 5-mil. 65-yillar)ning adabiy-estetik, falsafiy qarashlari uning boshqa asarlari qatorida “Lutsiliyga xatlar” deb atalgan falsafiy asaridagi maktublarida ham ifodalangan. Bu maktublarda u Demokrit, Suqrot, Aflotun, Arastu, Zenon, Epikurning falsafiy va estetik qarashlariga munosabat bildiradi. Maktublar turli mavzularda yozilgan. Masalan, vaqt, o'lim, dunyo, borliq, ezgulik, yovuzlik, isrof, sevgi, do'stlik, boylik kabi mavzularda teran fikrlarini bayon etadi. Jumladan, uning maktublaridagi “Bizning fojiamiz shundaki, biz o'limni oldinda ko'ramiz; holbuki uning aksariyat qismi allaqachon ortimizda, – axir umrimizdan qancha yillar o'tdi, o'tib ketgan yillarimiz endi o'limga tegishlidir. ...Meningcha, eng ozgina qolgan narsaga ham qanoat qila oladigan inson qashshoq emas” [Seneka]. kabi falsafiy fikrlari barcha zamonlarda dolzarbligini yo'qotmaydi. Xullas, qadimgi Yunon va Rim adabiyotida maktublar muhim adabiy-tanqidiy, falsafiy, siyosiy fikrlar ifodasi uchun qulay janr sanalgan.

O'zbek xalq og'zaki ijodi janrlari doston, ertak, xalq qo'shiqlari, mif va afsonalarda ham “maktub motivi” va “maktub detali” uchraydi. Jumladan, o'zbek qahramonlik eposi “Alpomish” dostoni syujetida maktublar syujet voqealarini bog'lovchi badiiy vosita, qahramonlar o'rtasida konfliktni kuchaytiruvchi badiiy detal sifatida foydalanilgan. Shuningdek, dostonning Fozil Yo'ldosh baxshi variantida maktub atamasi o'rniga “arza”, “ariza”, “xat” atamalari qo'llangan [Alpomish. 1992:60]. Dostonda keltirilgan xatlar asar voqealari rivoji uchun muhim unsur bo'lib xizmat qiladi. Barchin qalmoqlardan olti oyga muhlat so'rab Alpomishga xat yuborganida u maktub dastlab otasi Boybo'ring qo'liga kelib tushadi. Asarda xat tashuvchi vazifasini o'nta chopar bajargan. Badiiy asarlar tarkibidagi maktublarni aksar hollarda tashuvchi obraz adresatga yetkazadi. Shu o'rinda aytish lozimki, xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyotda xat tashuvchilar quyidagi obrazlar qiyofasida namoyon bo'ladi:

1. Choparlar xat yetkazuvchi (“Saddi Iskandariy”, “O'g'uznoma”, “Alpomish” (dostonda choparlar “arzachi” deb atalgan));

2. Qushlar xat yetkazuvchi (“Ovchi, Ko'kcha va Dono” ertagida qarg'a, “Alpomish”da g'oz, “Ravshan” dostonida mayna);

3. Shamol xat yetkazuvchi (A.Navoiyning “Farhod va Shirin”da tong nasimi, Furqatning “Sabog’a xitob” masnaviysida sabo);

4. Biror personaj xat yetkazuvchi (“Hunarli yigit”, “Xafa bo‘lish yo‘q-a?” ertaklarida Mamatboy va Boltaboy, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida O‘gdulmish).

Jumladan, “Alpomish” dostonida Barchinning quyidagi mazmunda bitilgan xati doston matnida keltirilgan: “Olti oy chilik yo‘lga keldim, qalmoqning eliga keldim, zo‘r yovning qo‘lida qoldim, olti oyga muhlat oldim, mendan umidi bo‘lsa, Alpomish kelsin, bo‘lmasa, javobimni bersin” [Alpomish. 1992:61]. Barchin bu maktubni o‘nta boyvachchaga, ya‘ni, arzachiga berib yuboradi. Zamonaviy til bilan aytadigan bo‘lsak, dostonda ishtirok etgan “Arzachi” obrazi bugungi kundagi “xat tashuvchi”ga to‘g‘ri keladi.

“Hunarli yigit”, “Xafa bo‘lish yo‘q-a?” ertaklarida Mamatboy va boltaboyning soxta maktubi o‘z boshini bevaqt o‘limdan qutqarib qoladi.

Demak, maktublar xalq og‘zaki ijodi asarlari tarkibida qo‘llanilib, syujet rivojida keskin burilish yasashga, qahramonlar taqdirini o‘zgartirishga, qahramonlar va xarakterlar o‘rtasida konflikt hosil qilishga xizmat qiladi.

VIII asrda toshbitiklar tarzida yaratilgan O‘rxun-Enasoy obidalarini avlodlarga qarata yozilgan vasiyatnoma mazmunidagi tarixiy-badiiy maktub deyish mumkin. Yodnomalarda adresant To‘nyuquq, Bilga xoqon, Kulteginlar bo‘lsa, adresat kelajak avlodlardir. Maktub manbasi vazifasini toshlar o‘tagan. Bitiktoshlar hukmdorlarning faxriyasi, tarixiy-voqeyi hikoya, vasiyatnoma mazmunida yozilgan.

O‘rta asrlarda Beruniy (973-1048) ning Abu Ali ibn Sinoga yo‘llagan 18 ta savoldan iborat maktubi mavjud. Bu savollar aniq fanlar va falakkiyot sohasiga daxldor hisoblanadi. Ular Aristotelning “Osmon haqida kitob” hamda “Fizika” asarlari bo‘yisha ekanligini G.Masharipova “Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va falsafiy qarashlari” monografiyasida batafsil bayon etgan [Masharipova. 2002:39]. Bu maktublar o‘rta asr ilm-fani va falsafasidagi borliq, uning mohiyati, shakllari borasidagi ilmiy-nazariy qarashlar eng yuksak cho‘qqiga chiqqanini anglatadi.

O‘zbek adabiyoti tarixida har qaysi davr ijodkorlari maktublardan turli badiiy maqsadlarda foydalangan. X-XI asrlarda ko‘plab shoir va yozuvchilar maktub janrining mukammal namunalari yaratdi. Masalan, Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” didaktik asarida maktublardan juda o‘rinli foydalangan. Ushbu asarni taniqli adabiyotshunos olim B.To‘xliyev doktorlik dissertatsiyasida har jihatdan o‘rgangan [To‘xliyev. 1992].

“Qutadg‘u bilig” asari tarkibida jami to‘rtta maktub keltirilgan. Ularning barchasi to‘liq maktub talablariga javob beradi. Bu maktublarda tashuvchi ham mavjud bo‘lib, bu vazifa O‘gdulmishga, ya‘ni, Oyto‘ldining o‘g‘liga yuklatilgan.

1. Oyto‘ldining Xoqonga o‘limidan oldin yozgan nasihatnomasi;
2. Kuntug‘didan O‘zg‘urmishga yozilgan maktub;
3. O‘zg‘urmishdan Kuntug‘diga yozilgan maktub;
4. Kutug‘didan O‘zg‘urmishga yozilgan maktub.

“Qutadg‘u bilig” asarida Oyto‘ldi, Kuntug‘di va O‘zg‘urmish obrazlarining xarakteridagi muhim jihatlarini ochishda, ularning falsafiy-adabiy dunyoqarashini ifoda etishda, asar syujetini shakllantirishda, bosh g‘oya (hukmdor, zohid qanday sifatlariga ega bo‘lishi va xokazo)ni badiiy urg‘ulashda undagi to‘rt maktub muhim ahamiyat kasb etadi. Maktublar dostonida qahramon his-tuyg‘ularining yorqin ifodalanishini ta‘minlagan.

“Maktub” eski o‘zbek tilida “bildurguluk” [Isabek. 2007:5] so‘zi bilan ham ifodalangan. “O‘g‘uznoma” dostonida O‘g‘uz xoqon barcha ellarning hukmdoriga bildurguluk, ya‘ni noma (bayonnoma) yuborib, bo‘ysunishni va o‘lpon to‘lashni talab etadi. Adabiyot rivojining barcha

davrlarida hayotiy-zaruriy ehtiyoj o'laroq ishlatilgan hukmdorlarning diplomatik munosabatlarini ifodalaydigan xatlarga maktub janrining genezisi sifatida baho berish mumkin.

Demak, o'zbek xalq ijodi va mumtoz adabiyotda "maktub" termini turli xil nomlar bilan atab kelingan. Bular: "xat", "arza", "ariza", "bildurguluk", "ruq'a", "bitik", "irqish", "noma" va boshqalar.

XI-XV asrlarda maktublar asosan mumtoz she'riyatda hamda dostonlar tarkibida rivojlandi. Qolaversa, yetuk mutafakkirlar ijodida munshaotnavislik sifatida shakllandi. Bu davrda Sharq adabiyotida keng tarqalgan nomalarga ham maktub janrining genezisi sifatida qarash o'rinli. Chunki nomalar ham shaklan maktub asosiga quriladi. Bu ularga xos eng muhim nazariy xususiyatdir.

Nomalar maktub asosiga qurilishi bilan birga, yana bir nechta nazariy xususiyatlarga ega bo'lishi talab etiladi. Jumladan, vasf xarakteriga ega bo'lishi, ishqiy mazmun kasb etishi, mubolag'adorlik, masnaviy shaklida yozilishi, muqaddimada muallif pozitsiyasining mavjudligini ushbu janrning xos jihatlari sifatida belgilash mumkin. Ushbu davrda ularning badiiyati jihatidan mukammal namunalarini jamlab kitob holida nashr qilish an'anasi yuzaga keldi. "Muborak maktublar" buning yorqin misolidir. Bu davrda nomanavislik yuksak darajada taraqqiy etib, alohida adabiy janr sifatida nazariy jihatdan shakllandi.

Abdurahmon Jomiyning "Ruqa'ot" asari ham ushbu davrda yuzaga kelgan maktublarni to'plab nashr qilish an'anasining yorqin misolidir. A.O'rinboyev "Navoiy zamondoshlari maktublarida" kitobida Jomiy bu munshaotini 1490-yildan oldin turli shaxslarga yuborgan 91 ta maktubini yig'ib tuzganligini yozadi. Bu davrda maktublar "ruqa'ot", "munshaot" so'zlari bilan nomlangan.

Muallif va asar nomi	Maktubning syujet va kompozitsiyadagi o'rni	Maktubning badiiy funksiyasi	Maktub yetkazuvchi obraz
Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostoni	Voqealar rivoji, tugun, kulminatsiya, yechim.	Qahramonlararo kommunikatsion vosita, badiiy konflikt hosil qiluvchi vosita, qahramon xarakteri va dunyoqarashini ifodalovchi badiiy vosita.	O'gdulmish (Oyto'ldining o'g'li)
"O'g'uznoma"	Voqealar rivoji	Badiiy detal	Elchilar
Xorazmiy "Muhabbatnoma"	Maktub asosiga qurilgan	Qalb kechinmalarini ifodalovchi vosita	Tong nasimi
A.Navoiy "Farhod va Shirin"	Voqealar rivoji, tugun, kulminatsiya, yechim.	Qahramonlararo kommunikatsion vosita, badiiy konflikt hosil qiluvchi vosita, qahramon xarakteri va dunyoqarashini ifodalovchi badiiy vosita.	Shopur, Suhaylo, toshtaxta, qandil kabi detallar.
A.Navoiy "Saddi Iskandariy"	Badiiy yechim.	Qahramon xarakteri va dunyoqarashini ifodalovchi badiiy vosita.	Elchi
Muqimiy lirik maktublari	Maktub asosiga qurilgan	Qalb kechinmalarini ifodalovchi vosita, adresant biografiyasini ochishga xizmat qiluvchi manba, davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, maishiy manzaralarini tasvirlovchi vosita.	Xat tashuvchi obrazi berilmaydi, davr nuqtayi nazaridan maktublar pochta vositasida yetkazilgan.
Furqat lirik maktublari	Maktub asosiga qurilgan	Qalb kechinmalarini ifodalovchi vosita, adresant biografiyasini ochishga xizmat qiluvchi manba, davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, maishiy manzaralarini tasvirlovchi vosita.	"Sabog'a xitob" masnaviy maktubida sabo, davr nuqtayi nazaridan maktublar pochta vositasida yetkazilgan.

Italyan adabiyotida XIV asrda Franchesko Petrarka o'zining mashhur "Avlodlarga maktub"i-ni yozgan. Bu asarda adresant Petrarka, adresat esa o'zidan keyingi avlodlar sanaladi. Maktubning yozilishidan asosiy maqsadni muallif quyidagicha izohlaydi: "Mabodo mening arzimas, faqirul-haqir nomam zamonlar va makonlararo kelgusi avlodlarga yetib borsa, mabodo ey, kela-jakdagi o'quvchim, mening kimligim va nimalarni yozganim seni sal-pal qiziqtirib qolsa (aslida o'sha zamonlarga ismim va ijodim yetib borishiga unchalik umid bo'lmasa-da), men haqimda chala-chulpa qandaydir zaif xabarlar va mish-mishlar quloqqa chalinsa, odamlar mening haqimda yo haddan ziyod maqtovlar aytsa, yo haddan ziyod yerga urib gapirsa, bu so'zlarga shubha bilan qarasangiz, sizlarga oydinroq bo'lsin deb, shul maktubni yozmoqdaman" [Petrarka. 2012:161]. Demak, bu maktub adresant hayoti, ijodi, turmush tarzi kabi biografik ma'lumotlarni bilish va uning ishonchliligini ta'minlash uchun katta ahamiyat kasb etadi. Maktubning zachin qismidagi ifoda yo'sini "Mutafakkirning vido maktubi" bilan o'xshash. Bundan kelib chiqadiki, adabiy ta'sir maktub janrida ham o'z tasdig'ini topadi.

Maktub janri, ayniqsa, A.Navoiy ijodida yangi bosqichga ko'tarildi. Shu bilan birga maktubdan mustaqil adabiy janr sifatida foydalanish boshlandi. A.Navoiyning zamondoshlariga yozgan xatlari "Munshaot" ("Insholar") to'plamiga jamlangan. Q.Ergashev "O'zbek nasrida insho" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida "Munshaot" va undagi maktublarni monografik tadqiq etgan [Ergashev. 1996]. Jomiy va Navoiyning "Munshaot"i nomachilik va maktubot XIV-XV asrlar epistolyar adabiyotining rivojlanishida muhim ahamiyatga egaligini ko'rsatadi. A.Navoiy o'zidan oldingi maktubnavislardan farqli ravishda turkiy tilda ham xatlar yozgan. A.O'rinboev, M.Hasanovlarning "Navoiy zamondoshlari maktublarida" [O'rinboev. 1990:56] risolasida A.Navoiyga yo'llangan maktublarni ko'zdan kechirib, ular chin ma'noda tarix oynasi ekanligini tasdiqlagan. Munshaotlarga jamlangan maktublar ijodkorlarning biografiyasi, dunyoqarashi, ilmiy-nazariy, falsafiy fikrlari, davlat arbobi sifatidagi faoliyati, davrning iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ijtimoiy manzaralarini ifoda etganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. Bu xatlar A.Navoiyning adabiy-tanqidiy, ijtimoiy-siyosiy, didaktik, falsafiy, ma'naviy-ma'rifiy qarashlarini ham aks ettirgan.

A.Navoiy badiiy asarlari tarkibida ham maktub janridan samarali foydalangan. Jumladan, "Xamsa" asari tarkibiga kiruvchi ikkinchi doston "Farhod va Shirin"da eng asosiy g'oya bo'lgan komil insonni tasvirlashda asar tarkibidagi maktublarning katta o'rni bor. Asarda Farhod Xisravning zindonida yotgan vaqtida Shirinning unga yozgan maktubiga alohida bir bob ajratilgan bo'lib, u o'zi alohida bir butun asar kabi kompozitsiyaga ega. Xatning zachin qismi Ollohga hamd aytish bilan boshlanadi, maktub kimdan kimga yo'llanayotganligi yoziladi. Farhoddan hol-ahvol so'raydi. Ushbu maktubning asosiy qismida Shirinning oqila va dono ayolligini ochib beriladi. Asar davomida Shirinning qalb hislari ilk bora o'z tilidan bayon etiladi. U bir qator ijobiy fazilatlar bilan birga xalqparvar ayol sifatida namoyon bo'ladi. Zero xalqparvarlik Navoiy ijodining bosh g'oyalardan biri edi.

Maktubning yakun qismida Shirin o'z orzu-istaklarini aytib, maktublar an'anasiga ko'ra iltimos va javob xati so'rab xayrlashadi. Adresant va adresat o'rtasida Shopur xat tashuvchi vazifasini bajaradi.

Asardagi keyingi maktub Farhodning Shiringa maktubi bo'lib, adresant uni mehnat-mashaqqat o'tining dostoni deb ataydi.

Asar davomida Farhod o'limi oldidan tong yeli vositasida maktub yo'llaydi. Unda adresant Farhod, adresat ota-onasi, maktub manbasi va tashuvchisi tong yeli. Maktub vasiyatnoma xarakteriga ega. Bu orqali Farhodning solih farzand ekanligi, farzandlik maqomini to'g'ri anglagani, ota-onasini naqadar yaxshi ko'rishi va ardoqlashi namoyon bo'ladi. Bu maktubdan ko'zlangan

maqsad xatning yetib borishi emas, Farhodning his-tuyg'ulari, istaklari, vasiyatini berish orqali shaxsiyatining go'zal qirralarini ifodalash hisoblanadi.

XVIII asr G'arbiy Yevro'pa marifatchilik davri adabiyotida badiiy prozaning rivojlanishida "epistolyar roman" (O.Goldsmit "Dunyo fuqarosi"; Sh.Monteske "Fors xatlari") janrining xizmati katta bo'ldi. Katta hajmli nasriy asar bo'lgan roman uchun bu janr dunyo adabiyotida alohida hodisa bo'ldi. Unga xos xususiyat asar tamoman maktub asosiga qurilishida edi. Masalan, Sh.Monteskega katta shuhrat keltirgan "Fors xatlari" (1721) epistolyar romanida o'sha zamondagi fransuz jamiyatining bema'niliklarini, siyosati va diniy qarashlarini satirik usulda mohirona tanqid qilgan. Asarning syujeti ikki fors sayyohining Parijdan o'z vataniga yozgan maktublari asosiga qurilgan. Maktublar jamiyatdagi ikkiyuzlamachilik va tuzumning kamchiliklarini fosh etish vositasi bo'lib xizmat qilgan. Unda adolat va tenglik g'oyalari ilgari suriladi.

XVIII-XIX asrlarga kelib maktubot janri Sharq adabiyotida o'zining haddi a'losiga yetdi. Chunki ushbu davrda Qo'qon adabiy muhitida yashab ijod qilgan Muqimiy, Furqat, Zavqiylar epistolyar janrning eng go'zal namunalarini yaratdi. Ularning bir-birlariga yozgan she'riy maktublari badiiyatning betakror namunalari hisoblanadi. Sharq mumtoz adabiyotiga xos shakl bo'lgan lirikada ushbu janr o'zining bor imkoniyatlarini mukammal namoyon qildi. Bu ijodkorlarning adabiy merosining bir qismini aynan maktublar tashkil etadi. Ularning xatlari "Mukammal asarlar to'plami"da alohida maktublar sahifasi ostida berilgan.

XIX asrda jahon adabiyotida epistolyar janr tarixiy hikoya, oilaviy xronika tarzida rivoj topdi. F.Dostoevskiyning "Kambag'allar" romani shular jumlasidan. Muallifning bu romanida ona va farzand adresant va adresat hisoblanadi. Ular orasida Tereza ismli xizmatkor ayol xat tashuvchi vazifasini bajaradi. Maktublar vositasida o'zaro oilaviy munosabatlar, qahramonlarning hayotiy voqea-hodisalari, davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, maishiy hayot manzaralari hikoya qilinadi. "Kambag'allar" asari X.Do'stmuhammadning "Hijronim mingdir mening" qissasi kabi jo'shib yozilgan, metaforaga, jimjimaga boy, romantik ruh seziladi. Asar tilining sintaktik qurilishi kitobxonga mutolaa davomida maktub o'qiyotganini his qilib turishiga imkon yaratadi. Farqi shundaki, "Hijronim mingdir mening"da ikki sevishtan, "Kambag'allar"da ona va farzand xat almashadi. "Kambag'allar"da farzand xuddi sevganiga yozayotgandek onasiga sevgi-muhabbatga to'lib, jo'shib xat yozadi. Ikki asarda ham voqealar bayonidan ko'ra his-tuyg'ular tasviriga keng o'rin berilgan. Asarda maktublar adresantlar tomonidan o'tgan tarixiy voqealarni eslash fonida hikoya qilinadi.

XX asrda, ayniqsa, Ikkinchi jahon urushi yillarida epistolyar janr muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda yaratilgan badiiy asarlarda maktublarning qoraxat mazmuniy turidan keng istifoda etilgan. Ko'plab asarlarda qoraxatlar voqealar rivojida tub burilishlar yasashga xizmat qilgan. Qoraxatlar motiv bo'lib davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayotini aks ettirishga xizmat qilgan. "Qoraxat" motivi lirik janrdagi asarlarda ham keng o'rin egalladi.

XX asrda ham jahon va o'zbek adabiyotida maktublardan turli badiiy maqsadlarda foydalanish davom etdi. Bu davrga kelib o'zbek nasrida ham maktublar istifoda etilgan asarlar shuhrat qozondi. Maktub janridan O'.Hoshimov, O.Yoqubov, O'.Umarbekov, A.Ibrohimov, I.Mirzo, X.Do'stmuhammad, Sh.Hamro, D.Qarshiboyeva, kabi yozuvchilar unumli foydalandilar. A.Ibrohimovning "Uyqu kelmas kechalar" nomli romani boshidan oxirigacha Faxri Kamolning sevgilisi Yoqutxonga yo'llagan xatlaridan iborat. Shuningdek, shoir I.Mirzoning nasrdagi ilk ijod namunasi bo'lgan "Bonu" romani ham bosh qahramon Bonuning shoirga yozgan maktublaridan iborat. Hozirgi paytda epistolyar adabiyotning she'riy maktublar, murojaatnoma, ochiq xat (asosan, adabiy tanqidchilikda) kabi shakllari ham mavjud.

Bugungi kunda zamonaviy o'zbek adabiyoti vakillari ham maktublardan foydalanib, badiiy asarlar yaratmoqdalar. Lekin ayni zamonda maktublarning shakli va manbalari o'zgargan. Tez

sur'atlar bilan rivojlanayotgan zamon maktublarning ham tezkor va qisqaroq, qulayroq shaklda bo'lishini taqazo etmoqda. Shuning uchun maktublar o'rnini zamonaviy messenjerlar egallayotganligi badiiy adabiyotda ham o'z aksini topmoqda.

N.Eshonqulning "Giryon" romani bunga yaqqol misol bo'la oladi. Yozuvchi bu asarni "Veb-roman" deb ataydi. Bu roman zamonaviy jahon va o'zbek adabiyotida epistolyar romanning modern ko'rinishi sifatida yangi hodisa hisoblanadi. Asarning to'rtidan bir qismini qahramonlarning ijtimoiy tarmoqdagi suhbatlari tashkil etadi. Bu suhbatlar asarda shakliy jihatdan ham yangicha ko'rinishda (messengerdagi kabi adresant va adresat shaklan va ranglar vositasida farqlangan, smayliklar bilan boyitilgan holatda) berilgan. Bu kitobxonga har vaqt SMS maktub o'qiyotganini his qilishiga imkon yaratadi. Asarda maktub manbasi va tashuvchi vazifasini telegram messenjeri o'taydi. Adresant va adresatlar o'rtasidagi suhbatlar turli mavzularda kechadi. Asosiy suhbat universitetda ma'ruza o'qiydigan, uzlatga chekingan yolg'iz domla hamda havaskor yozuvchi va aktrisa Yaldo orasida borliq, olamda inson, mavjudlikning mazmuni, Hudoni topish, kabi falsafiy mavzudagi bahslar fonida kechadi. Messenjerlar vositasida xat (SMS) almashishning o'ziga xos jihatlari dialog xarakteriga yaqinlik va tezkorlik hisoblanadi. Unda adresant javobni uzoq vaqt kutmaydi, adresat tomonidan qabul qilinganligi haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Bu esa xatlarning odatdagi ichki kompozitsion tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Xatlar ko'pincha asosiy qismdagi xabardangina tashkil topishiga zamin yaratadi. Asarda smayliklar ham so'z o'rnida ma'no tashiydi, his-tuyg'u ifodalaydi. Bu esa zamonaviy texnika taraqqiyotining rivojlanishi natijasida maktub janri tuzilishi va mazmuniga o'zgarishlar olib kirdi.

Xulosa. Maktub janri insoniyat paydo bo'lgandan buyon turli shakl va ko'rinishlarda tarkib topib, taraqqiy etib rivojlanib kelmoqda. Yozuv paydo bo'lmasdan avval turli buyumlar vositasida maktublar yo'llangan bo'lsa, antik davr adabiyotida falsafiy mulohazalar va poetika haqidagi ilmiy-nazariy fikrlarni yetkazish uchun notiqlik san'ati tarkibida rivoj topdi. O'rta asrlarga kelib alohida adabiy janr sifatida shakllanib, ulardan to'plam qilish an'anaga aylandi. A.Jomiy, A.Navoiy ijodidagi "Munshaot"lar bu janrning takomilida alohida o'rin egallaydi. Zamonaviy jahon va o'zbek adabiyotida texnika taraqqiyoti badiiy asar tarkibidagi maktublarning shakliga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. SMS-maktublardan iborat N.Eshonqulning "Giryon" romani ushbu janrda yozilgan yangi hodisa bo'ldi.

Adabiyotlar / References

1. Masharipova G. *Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va falsafiy qarashlari*. – Toshkent: Fan ziyozi, 2002. – 160 b.
2. Rahmonov N. *O'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: Sano-standart, 2017. – 556 b.
3. Alpomish. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 187 b.
4. Ergashev K.O. *O'zbek nasrida insho (Navoiy "Munshaot"i misolida)*. Filol. fan. nomz... diss. – Toshkent, 1996. – 145 b.
5. Isabek B. *O'g'uznoma*. – Toshkent: O'zbekiston, 2007. – 26 b.
6. Petrarka F. *Avlodlarga maktub // Jahon adabiyoti, 2012. № 7*. – B. 161-166.
7. To'xliyev B. *Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari va turkiy folklor*. Filol. fan. dokt... diss. – Toshkent, 1992. – 322 b.
8. O'rinboyev A. Hasanov M. *Navoiy zamondoshlari maktublarida*. – Toshkent: Fan. 1990. – 56 b. https://mgimo.ru/files2/2015_06/up29/file_fb90400d87847b4053e9d25b7fc967e9.pdf
<https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/seneka-maktublar.html>

O‘ZBEK EPISTOLYAR NASRIDA MILLIY MENTALITET VA QADRIYATLARNING BADIY IFODASI

The Artistic Expression of National Mentality and
Values in Uzbek Epistolary Prose

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek epistolyar nasrining milliy mentalitet va qadriyatlarni ifodalash imkoniyatlari bir qator o‘zbek roman va qissalari misolida tahlil qilinadi. Ular jumlasiga Iqbol Mirzoning “Bonu” romani, Xurshid Do‘stmuhammadning “Hijronim mingdir mening” qissasi, Abduqahhor Ibrohimovning “Uyqu kelmas kechalar”, Maqsud Qoriyevning “Oydin kechalar” romani, O‘lmas Umarbekovning “Qizimga” qissalarini keltirish mumkin. Epistolyar shaklning badiiy tabiati, maktubning shaxsiy kechinmalarni ochish, milliy-axloqiy qarashlarni ifodalash va qahramonning ichki “men”ini namoyon etishdagi funksiyalari yoritiladi. O‘zbek epistolyar an‘anasida maktubning jamoaviy mas‘uliyat, kattaga hurmat, odob, maslahat, sadoqat, qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarni muvofiqlashtirish kabi qadriyatlarni ifodalash vositasi sifatida poetik vazifa bajaradi. Tadqiqotda “Bonu” romanining zamonaviy kommunikativ vosita – Telegram orqali yozilgan maktublarga qurilgani, “Hijronim mingdir mening” qissasida esa maktubning oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi ruhiy-kommunikativ ko‘prik vazifasini bajarishi, Abduqahhor Ibrohimovning “Uyqu kelmas kechalar romanida oila munosabatlari, sevgi, qadriyatlar yoritilsa, O‘lmas Umarbekovning “Qizimga maktublar” qissasida oila munosabatlari bilan bir qatorda otaning farzandga nasihatlarini ifodalab beriladi. Asarlarda oila, muhabbat, sadoqat, hayo, or-nomus, sabr, poklik, inson qadrini anglash kabi qadriyatlarning epistolyar nutq orqali ifodalanishi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: epistolyar janr, epistolyar nasr, maktub, elektron xat, sms, ijtimoiy tarmoq, milliy mentalitet, milliy qadriyat, psixologizm, maktub poetikasi.

Abstract. This article analyzes the potential of modern Uzbek epistolary prose to express national mentality and values through a number of Uzbek novels and novellas. These include Iqbol Mirzo’s “Bonu”, Xurshid Do‘stmuhammad’s “Hijronim mingdir mening”, Abduqahhor Ibrohimov’s “Uyqu kelmas kechalar”, and O‘lmas Umarbekov’s “Qizimga maktublar”. The study examines the artistic nature of the epistolary form and the functions of letters in revealing personal experiences, expressing national and moral views, and portraying the protagonist’s inner self. In the Uzbek epistolary tradition, the letter performs a poetic function as a means of expressing such values as collective responsibility, respect for elders, propriety, advice, loyalty, kinship, and the regulation of social relationships. The study demonstrates that Iqbol Mirzo’s “Bonu” is constructed around letters exchanged through the modern means of communi-

**Dilrabo
OMANOVA,**
Qarshi davlat uni-
versiteti, Lingvistika
kafedrası tayanch
doktoranti

khujaevjakhongir@gmail.com

ORCID 0009-0002-2287-8669

Yetib kelgan/ Received:
18.04.2026
Qabul qilingan / Accepted:
05.09.2026

cation, Telegram; in “Hijronim mingdir mening”, the letter serves as a spiritual and communicative bridge between the lover and the beloved. In Abduqahhor Ibrohimov’s “Uyqu kelmas kechalar”, family relationships, love, and values are explored, while O’lmas Umarbekov’s “Qizimga maktublar” presents not only family relationships but also a father’s advice and guidance to his child. The article analyzes the ways in which such values as family, love, loyalty, modesty, honor, patience, purity, and awareness of human dignity are expressed through epistolary discourse.

Keywords: epistolary genre, epistolary prose, letter, electronic letter, SMS, social network, national mentality, national values, psychologism, poetics of the letter.

Kirish. Epistolyar janr insonning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini bevosita ifodalash imkonini beruvchi badiiy shakllardan biri hisoblanadi. Maktubning boshqa narrativ shakllardan asosiy farqi shundaki, unda qahramon voqealarni nafaqat boshdan kechiradi, balki ularni muayyan qabul qiluvchi – adresatga murojaat qilgan holda shaxsiy munosabat, fikr-mulohaza, xotira tarzida bayon etadi. Shu sababli maktub matni individual psixologiyani ifodalash bilan bir qatorda muallif yoki qahramon mansub bo‘lgan ijtimoiy-madaniy muhitni, ushbu davrning qadriyatlarini ham ko‘rsatib beruvchi vosita sanaladi.

O‘zbek adabiyotida epistolyar an‘ananing ildizlari mumtoz adabiyotdagi “noma” janriga borib taqaladi. Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Xo‘jandiyning “Latofatnoma”, Sayid Ahmadning “Tashshuqnoma”, Yusuf Amiriy “Dahnoma”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”si kabi asarlar maktub asosidagi badiiy an‘ananing tarixiy ildizlari hisoblanadi. Zamonaviy o‘zbek nasrida esa bu an‘ana yangi shakl va mazmun kasb etib, epistolyar nutq faqat an‘anaviy qog‘oz maktub bilan cheklanmadi. Elektron xat, sms, messenger yozishmalari, ijtimoiy tarmoqdagi yozishmalar ham epistolyar asarlar poetikasining yangi ko‘rinishlari sifatida adabiyot maydoniga kirib keldi. Tadqiqotlarda Xurshid Do‘stmuhammadning “Hijronim mingdir mening” va O’lmas Umarbekovning “Qizimga maktublar” qissalari, Benazir Muhammadning “Yobondan gulxonaga maktublar”, Abduqahhor Ibrohimovning “Uyqu kelmas kechalar” romanlari zamonaviy epistolyar nasr namunalari sifatida qayd etiladi. Iqbol Mirzoning “Bonu” romani esa maktub-roman taraqqiyotining yangi bosqichi sifatida baholanadi.

Maqsad va vazifa. Tadqiqotning asosiy maqsadi zamonaviy o‘zbek epistolyar nasrida milliy mentalitet va milliy qadriyatlarning badiiy ifodalanish xususiyatlarini aniqlash, maktub shaklining qahramon ruhiyati, dunyoqarashi va milliy-madaniy qarashlarini ochib berishdagi poetik imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, epistolyar shaklning an‘anaviy qog‘oz maktubdan elektron xat, SMS, messenjer va ijtimoiy tarmoqdagi yozishmalargacha bo‘lgan zamonaviy shakllanish jarayonini kuzatish ham tadqiqotning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Epistolyar janrning badiiy tabiatini va uning zamonaviy o‘zbek nasridagi o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash; o‘zbek adabiyotidagi epistolyar an‘ananing tarixiy ildizlari va zamonaviy nasrdagi transformatsiyasini ko‘rsatish; maktubning qahramon ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari va individual psixologiyasini ochib berishdagi funksiyalarini tahlil qilish; epistolyar nutqda milliy mentalitetning fikrlash tarzi, dunyoqarash, axloqiy baholash va kommunikativ munosabatlar orqali namoyon bo‘lishini aniqlash kabi bir qator vazifalarni tadqiqotimiz oldiga qo‘ydik.

“Hijronim mingdir mening”, “Qizimga maktublar”, “Uyqu kelmas kechalar” va “Bonu” asarlari misolida oila, muhabbat, sadoqat, hayo, or-nomus, halollik, poklik, sabr, kattaga hurmat va odamiylik kabi milliy qadriyatlarning badiiy ifodasini tadqiq etib, adresant va adresat munosabatlari, murojaat shakllari hamda kommunikativ strategiyalarning milliy-madaniy mazmunini ochib berishga harakat qildik.

Usullar. Tadqiqotda germevntik, narratologik, lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi. Epistolyar matnning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashda maktubning adresant-adresat

munosabatlari, murojaat shakllari, axloqiy baholash, kommunikativ strategiyalar va qadriyatlar tizimi asosiy tahlil birliklari sifatida belgilandi.

Natijalar va mulohazalar. Milliy mentalitet badiiy asarda faqat milliy urf-odat yoki marosimlarning tasviri orqali emas, balki qahramonning fikrlashi, dunyo qarashi, muayyan vaziyatda qaror qabul qilishi va baholashi orqali ham namoyon bo'ladi. Maktub janri aynan shu jihatdan katta imkoniyatga ega. Chunki maktubda qahramonning ichki dunyosi yashirin kuzatuvchi tomonidan emas, uning o'z nutqi orqali ochib beriladi.

Maktub yozayotgan shaxs o'zining "men"ini adresat (qabul qiluvchi)ga qarata shakllantiradi. Shu jarayonda uning muhabbat, oila, sadoqat, vijdon va insoniylik haqidagi qarashlari tabiiy ravishda nutqqa singib ketadi.

Har bir xalqning milliy o'zligi, qadriyatlari va tafakkur tarsi eng avvalo uning adabiyotida, qahramonlarning ruhiy olamida aks etadi. Inson qalbi evrilishlarini chuqur his qilib yorituvchi yozuvchilardan biri Xurshid Do'stmuhammad o'zining "Hijronim mingdir mening" qissasida o'zbekona xarakterlar va ma'naviy qiyofalarni yuksak mahorat bilan ochib bergan. Ushbu qissa shunchaki epistolyar asar bo'libgina qolmay, balki u o'zbek xalqiga xos sharqona turmush tarzini qahramonning ichki kechinmalari va maktublari orqali ifoda etadi.

"Ижод кишилари хаёлпарастлиги рост-а?.. Лоақал тунда тинч, хотиржам ухланг. Бисотингиздаги барча ҳароратли сўзларни кундузи айтсангиз ҳам бўлади-ю!.. Хонтахта ёнида кўзингиз илинибди, ҳойнаҳой, юпқа кўрпача устида ухлаб қолгандирсиз?.. Совуққотиб уйғонибсиз. Шундан безовта бўлиб боргандирман, тепангизга?.." (8-бет)

Xontaxta va ko'rpacha o'zbek xalqining an'anaviy turmush tarzini ifodalovchi muhim moddiy-madaniy realiyalar sifatida namoyon bo'ladi. Etnografik manbalarda xontaxta yerga to'shalgan ko'rpacha ustida o'tirib ovqatlanish uchun foydalaniladigan ro'zg'or buyumi sifatida qayd etiladi. Ko'rpacha esa xonadonning kundalik hayotida o'tirish, dam olish va mehmon kutish bilan bog'liq funksional predmetlardan biri bo'lgan. Shu jihatdan parchadagi "xontaxta yonida ko'zingiz ilinibdi" tasviri oddiy maishiy holatni ifodalashdan tashqari, o'zbek xonadonining an'anaviy ichki makonini ham tiklaydi. Xontaxta – oilaviy muloqot, birgalikda ovqatlanish va xonadon davrasini; ko'rpacha esa uy iliqligi, qulaylik va mehmondo'stlik tushunchalarini semantik jihatdan mujassamlashtiradi. An'anaviy o'zbek uy-joy madaniyatida ko'rpachaning mehmon kutish bilan bog'liqligi ham etnografik manbalarda qayd etilgan.

"Жувоннинг бошида оқ жун рўмол, иссиқ кўйлак устидан қора бахмал нимча. Гулдор лозим. Бир қўли билан ўғлининг қўлқоп кийган қўлидан тутган, иккинчи қўлини мушт қилганича кўксига босган. Нимадир гапириб келаяпти шекилли (оёғи тойиб кетмасин-да!), оғзидан буг чиқяпти." (25-бет)

Bu parchada o'zbek kiyinish madaniyati va kundalik turmush manzarasi bilan birga milliy mentalitetga xos mehribonlik, g'amxo'rlik va farzandiga nisbatan himoyachilik tasvirlangan.

O'zbek xalqining o'ziga xos jihatlari, Ijtimoiy munosabatlari, tarbiya shakli O'lmas Umarbekovning "Qizimga maktublar" qissasida ham yorqin namoyon bo'ladi. Bu asar otaning farzandiga yo'llagan pand-nasihatlar bilan bir qatorda o'zbek xalqining mentalitetini ham ochib beruvchi qissa hisoblanadi.

"Хатларимнинг сўнгида устоз Абдулла Қаҳҳорга ўхшаб, сенга, қизим, берадиган иккита маслаҳатим бор. Биринчиси: – Бу дунёда опангчалик сенга меҳрибон, яқин, азиз, сендан жонини ҳам аямайдиган одам йўқ. Бирга бўл. Ёлғизлатиб қўйма. Асра. Иккинчи маслаҳатим: – Давр ўзгариб кетди, қадриятлар ўзгарди. Лекин ҳамма даврда ҳалол меҳнат, поклик, одамийлик қадрланган. Шу ёдинда бўлсин. Ёлғизим, суюклигим, хайр, омон бўл, бахтли бўл."

Avvalo, parchadagi “Бу дунёда опангчалик сенга меҳрибон, яқин, азиз, сендан жонини ҳам аямайдиган одам йўқ” degan fikr o‘zbek xalqining oila va qarindoshlik rishtalariga alohida e’tibor berishini ko‘rsatadi. O‘zbek mentalitetida opa-singil, aka-uka o‘rtasidagi munosabat oddiy qarindoshlik emas, balki hayotning og‘ir-yengil kunlarida bir-biriga suyanch bo‘lishini anglatadi.

Ikkinchidan, “halol mehnat, poklik, odamiylik” tushunchalarining alohida ta’kidlanishi esa o‘zbek milliy-ma’naviy dunyoqarashidagi halollik va mehnatsevarlik tamoyillarini aks ettiradi. O‘zbek oilalarida farzandga yoshligidan halol mehnat qilish, birovning haqiga xiyonat qilmaslik, pok yashash va yaxshi inson bo‘lish kabi fazilatlar singdirib kelinadi. Shu jihatdan bu parcha o‘zbek xalqining oilaparvarlik, mehr-oqibat, kattaga hurmat, halollik va odamiylik kabi barqaror qadriyatlarini ifodalovchi yorqin namunadir.

Bu xususiyat Iqbol Mirzoning “Bonu” romanida ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Tadqiqotchilar roman strukturasi bosh qahramon Bonuning noma’lum yozuvchiga Telegram orqali yo‘llagan xatlaridan tashkil topganini qayd etadilar. Asarda muallif voqealarni bevosita hikoya qiluvchi an’anaviy roviy sifatida emas, balki qahramonning o‘z nutqi orqali voqealarni ochuvchi kompozitsion tizimdan foydalanadi.

Shunday qilib, “Bonu”da epistolyar shakl ikki vazifani bajaradi: birinchidan, qahramon hayotini hikoya qilish vositasi bo‘lsa, ikkinchidan, Bonuning milliy-madaniy dunyoqarashini bevosita namoyon etuvchi psixologik vositadir.

“Энг яқин ўртоғим – кўзгу доим ёнимда, у билан дийдорлашиб тўймасдим, қараган сари баҳри дилим очилиб, яйраб борардим. Чунки у гўрлик пайтим қиз боланинг ҳусни ҳам бахти, ҳам фожиаси бўлиши мумкинлиги хаёлимнинг кўчасига келмас эди. (10-бет)”

Mazkur parchadagi “қиз боланинг ҳусни ҳам бахти, ҳам фожиаси” jumla oddiygina bir estetik baho emas. Unda an’anaviy jamiyatda ayolning tashqi ko‘rinishi, uning ijtimoiy maqomi va taqdiri o‘rtasidagi murakkab munosabat mujassam ekanligini yoritib beradi. Bu qarash bir vaqtning o‘zida milliy mentalitetning ikki tomonini ochadi: ayol go‘zalligining qadrlanishi va ayni go‘zallikning ijtimoiy bosim vositasiga aylanishi.

Bonu obrazining muhim jihati — uning boshiga tushgan sinovlarga qaramay, o‘z sha’ni va or-nomusini saqlab qolishga intilishidir. Asar haqidagi sharhlarda qahramon musofirlik va og‘ir hayotiy vaziyatlarda ham o‘z sha’ni va or-nomusining toptalishiga yo‘l qo‘ymasligi alohida ta’kidlanadi.

“Дилбарга муносиб сўз қидириб тополмадим. “Ўзинг расвойи жаҳон бўлсанг, куйган охиратингни кулини чангитиб юрган бўлсанг, энди меням жаҳаннамга судраяпсанми, сифатларинг қаторига қўшмачиликниям қўшиб олиб, “ҳунари комила” бўлмоқчимисан? Нима бўлсанг бўлиб ўл! Фақат менсиз! Мени тинч қўй! Мен хор бўлишим мумкин, зор бўлишим мумкин, лекин у дунё-бу дунё гар бўлмайман!..” деб ёзгирдим-у, фақат ичимда, унсиз, товушсиз айтдим-да, шарт ўгирилиб, бу ургочи шайтондан тезроқ қутулиш орзусида жадаллаб кетдим. (200-бет)”

Bonu tilidan keltirgan ushbu parcha orqali uning dunyoqarashi, fikrlashi, tarbiya va e’tiqodi haqida tasavvurga ega bo‘lamiz. O‘zbek mentalitetida or-nomus, sha’n qay darajada muhim ekanligi, bu tarbiyaning asosi, hayot mazmuni ekanligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Shu bilan bir qatorda qahramon ruhiyati, psixologiyasi haqida tasavvur paydo bo‘ladi. U hayotda har qanday qiyinchiliklarni yengishga harakat qilishi, or-nomus u uchun eng muhimi ekanligini anglab yetamiz. Bonuning ruhiy qarshiligida milliy qadriyatlarning faol psixologik kuchi sifatida namoyon bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin.

“Bonu”ning yana bir muhim xususiyati — milliy va zamonaviy kommunikativ shakllarning birlashuvidir. Qahramon o‘z dardini qog‘oz maktub orqali emas, Telegram vositasida bayon qiladi. Demak, kommunikatsiya vositasi zamonaviylashgan bo‘lsa-da, maktubning asosiy funksiyasi —

o‘z dardini begona yoki uzoq adresatga yo‘llash — saqlanib qoladi. Bu holat epistolyar janrning texnologik shakli o‘zgarsa ham, uning psixologik mohiyati saqlanishini ko‘rsatadi.

Bu holat epistolyar janrning texnologik shakli o‘zgarsa ham, uning psixologik mohiyati saqlanishini ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek epistolyar nasrining taraqqiyotini shartli ravishda quyidagi modelda ko‘rish mumkin:

noma → ishqiy maktub → maktub-qissa → maktub-roman → raqamli epistolyar roman.

Bu jarayonda shakl o‘zgarsa-da, epistolyar matnning asosiy mohiyati — insonning ichki dunyosini boshqa bir shaxsga ishonib topshirishi — saqlanib qoladi.

Yuqoridagi kabi o‘zbek xalqining o‘ziga xosligi, milliylik va mentalitetini Abduqahhor Ibrohimovning “Uyqu kelmas kechalar” epistolyar romani orqali ham qahramon tilidan, o‘y-kechinma va dunyo qatashi orqali ochib berilganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Ushbu asar boshdan oyoq Faxri Kamolning sevgilisi Yoqutxonga yo‘llagan xatlaridan iboratdir. Faxri Kamolning sevgilisiga sizlab murojaat etishining o‘ziyoq ayolga ehtiromning, hurmatning naqadar, yuksak darajada ekanligini bilib olishimiz mumkin.

“Ёқутхон, гўзалим!

Биласиз, неча бор айтганман ўзингизга, қалбим бутунлай фақат сизники. Бошқаларга бор-йўғи вужудим тегишли. Иқрорман: сиз менинг ҳаёт-мотимсиз.” (9-бет)

“Ёқутхон, гўзалим!” murojaatida o‘zbekona muomala madaniyati seziladi. “-xon” qo‘shimchasi ayol ismiga qo‘shilib, unga nisbatan hurmat, e‘zoz va samimiy munosabatni bildiradi. “Go‘zalim” so‘zi esa sevgilini ardoqlash, uning husnini qadrlash ma‘nosini beradi. Shuningdek, parchada “siz” olmoshining qo‘llanishi ham e‘tiborga loyiq. O‘zbek tilida “siz” shakli nafaqat ko‘plikni, balki hurmat va ehtiromni ham ifodalaydi. Qahramon sevgilisiga juda yaqin bo‘lsa-da, unga “siz” deb murojaat qilishi muhabbat bilan hurmatning uyg‘unligini ko‘rsatadi.

“Орадан беш-олти дақиқа ўтар-ўтмас, остонада Сиз кўриндингиз, мен дарҳол ўрнимдан турдим. Энгингизда энги калта хонатлас кўйлак, ироқи почали атлас лозим. Бошингизда дакана қилиб боғланган яшил шойи рўмол. Қулоқларингизда ярим ой шаклидаги олтин балдоқлар, бўйнингизда бир шода йирик марварид.” (35-бет)

Ushbu parchada o‘zbek xalqiga xos milliylik va mentalitet, avvalo, ayolning kiyinish madaniyati va tashqi qiyofasi orqali ifodalangan. Ayniqsa, atlas va xonatlas o‘zbek milliy liboslarining muhim unsurlaridan bo‘lib, ayolning nazokati, didi va milliy qadriyatlarga yaqinligini ifodalaydi. Yozuvchi libos detallarini shunchaki tashqi bezak sifatida emas, balki qahramonning milliy muhitga mansubligini ko‘rsatuvchi badiiy vosita sifatida qo‘llagan. “Dakana qilib bog‘langan yashil shoyi ro‘mol” iborasi ham milliy obrazni kuchaytiradi. Shoyi ro‘mol esa nafislik va ayollik timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. “Yarim oy shaklidagi oltin baldoqlar” hamda “bir shoda yirik marvarid” qahramonning ziynatlari tasviri obrazni an‘anaviy Sharqona muhitga olib kiradi. Parchadagi “Siz ko‘rindingiz, men darhol o‘rnimdan turdim” jumlası milliy mentalitetning yana bir muhim jihatini ko‘rsatadi. O‘zbek xalqida, ayniqsa, ayol kishiga, yoshi ulug‘larga yoki hurmatga sazovor insonga ehtirom bilan murojaat qilish odati mavjud. O‘rnidan turish esa hurmatni amaliy harakat orqali namoyon etishdir.

“Раҳматли адамлар кўчадан ҳеч қачон қуруқ қўл билан келмасдилар, — дея селофан халтадан бир идиш қаҳвани ва бир неча бўлак новвотни олиб, столга қўйдингиз.” (36-бет)

Ushbu jumla o‘zbek xalqining qadimiy odatlaridan birini aks ettiradi. Ya‘ni, kishi ko‘chadan uyga qaytayotganda, ayniqsa, oila a‘zolari yoki yaqinlari uchun biror narsa olib kelishi — mehr-oqibat va e‘tibor belgisi hisoblangan. Bu yerda sovg‘aning qimmatligi emas, “quruq qo‘l bilan kelmaslik”, ya‘ni o‘zgalarga mehr ko‘rsatish muhim.

Parchadagi qahva va novvot ham milliy-maishiy koloritni kuchaytiradi. Novvot o'zbek turmushida choy bilan birga dasturxonga tortiladigan, mehmonnavozlik va shirinso'zlik bilan bog'liq an'anaviy ne'matlardan biridir. Qahva esa oddiygina ichimlik sifatida emas, balki uyga olib kiritilgan e'tibor va ulashish ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, epistolyar shakl zamonaviy o'zbek nasrida nafaqat voqealarni bayon etish, balki qahramonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari, dunyoqarashi va milliy-madaniy qarashlarini bevosita ifodalash imkonini beruvchi muhim poetik vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Maktubning adresatga yo'naltirilgan tabiati qahramonning o'z «men»ini erkinroq ifodalashiga, uning shaxsiy kechinmalari bilan bir qatorda muayyan ijtimoiy va axloqiy qarashlarini ham ochib berishga imkon yaratadi.

O'zbek epistolyar nasrining tarixiy ildizlari mumtoz adabiyotdagi noma an'anasi bilan bog'liq bo'lsa-da, zamonaviy adabiyotda ushbu shakl yangi mazmun va kommunikativ imkoniyatlar bilan boyimoqda. Qog'oz maktub bilan chegaralanib qolmay, elektron xat, SMS, messenjer va ijtimoiy tarmoqdagi yozishmalar ham badiiy kommunikatsiyaning epistolyar ko'rinishlariga aylanmoqda. Shu jihatdan o'zbek epistolyar nasrining taraqqiyotini noma → ishqiy maktub → maktub-qissa → maktub-roman → raqamli epistolyar roman shaklidagi izchil transformatsiya jarayoni sifatida talqin qilish mumkin. Bunda kommunikatsiya vositasi va tashqi shakl o'zgargani bilan maktubning inson ichki dunyosini boshqa bir shaxsga ishonib topshirishdan iborat asosiy psixologik mohiyati saqlanib qoladi.

“Hijronim mingdir mening” qissasida maktub oshiq va mashuqa o'rtasidagi ruhiy-kommunikativ vosita sifatida namoyon bo'lib, unda muhabbat, sog'in, sadoqat va ichki kechinmalar bilan bir qatorda o'zbekona turmush tarzi va milliy-madaniy tasavvurlar ham aks etadi. Asardagi xontaxta, ko'rpacha, milliy kiyim-kechak kabi moddiy-madaniy realiyalar qahramonlar ruhiyati bilan uyg'unlashib, milliy muhitni badiiy jihatdan tiklashga xizmat qiladi.

“Qizimga maktublar” qissasida esa maktub shakli avvalo otaning farzandiga murojaati, nasihat va hayotiy tajribasini yetkazish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Unda oila va qarindoshlik rishtalariga sadoqat, mehr-oqibat, halol mehnat, poklik va odamiylik kabi qadriyatlar avloddan avlodga o'tuvchi ma'naviy tajriba sifatida ifodalanadi. Shu ma'noda maktub nafaqat kommunikativ, balki tarbiyaviy va axloqiy funksiyani ham bajaradi.

“Bonu” romanida epistolyar shaklning zamonaviy bosqichi yaqqol namoyon bo'ladi. Telegram orqali yozilgan maktublar an'anaviy maktubning texnologik jihatdan yangilangan ko'rinishi bo'lsa-da, qahramonning dardini uzoq yoki begona adresatga ishonib topshirishi, o'z kechinmalarini erkin ifodalashi kabi asosiy epistolyar xususiyatlar saqlanib qolgan. Bonu obrazida or-nomus, sha'n, hayo, sabr va insoniy qadr kabi qadriyatlar shunchaki ijtimoiy tushunchalar sifatida emas, balki qahramonning ruhiy qarshiligini ta'minlovchi faol psixologik kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Abduqahhor Ibrohmovning “Uyqu kelmas kechalar” epistolyar romanida o'zbek xalqining milliy-madaniy xususiyatlari va mentaliteti qahramonlarning nutqi, murojaat shakllari, kiyinish madaniyati, urf-odatlar hamda kundalik turmush tarzi orqali tabiiy va ta'sirchan ifodalanagan. Asardagi “siz”lab murojaat qilish, ayolga ehtirom ko'rsatish, milliy liboslar, taqinchoqlar, quruq qo'l bilan kelmaslik, novvot va mehmondo'stlik kabi unsurlar xalqimizga xos hurmat, mehr-oqibat, samimiyat va qadriyatlarga sadoqatni aks ettiradi. Shu jihatdan roman nafaqat insoniy munosabatlar va muhabbatni, balki o'zbekona dunyoqarash va milliy o'zlikni ham badiiy jihatdan yorqin namoyon etuvchi asar sifatida ahamiyatlidir.

Shunday qilib, zamonaviy o'zbek epistolyar nasrida milliy mentalitet bevosita milliy urf-odat va marosimlar tasviri bilangina emas, balki qahramonlarning fikrlashi, his qilishi, tanlov qilishi,

axloqiy baholashi va boshqa insonlar bilan munosabatga kirishishi orqali ham ifodalanadi. Maktub esa ana shu jarayonlarni tabiiy va intim shaklda namoyon etuvchi samarali badiiy vositadir.

Tahlil qilingan asarlarda oila, muhabbat, sadoqat, hayo, or-nomus, halollik, poklik, sabr, kattaga hurmat, qarindoshlik va odamiylik kabi qadriyatlar epistolyar nutqning mazmuniy va poetik qatlamlarini tashkil etadi. Demak, zamonaviy o'zbek epistolyar nasri milliy qadriyatlarni saqlash va badiiy talqin qilish bilan birga, ularning zamonaviy kommunikativ makondagi yangi ifoda shakllarini ham namoyon etmoqda. Epistolyar shaklning raqamli kommunikatsiya vositalari bilan uyg'unlashuvi esa mazkur janrning poetik imkoniyatlari kengayib borayotganidan dalolat beradi.

Adabiyotlar / References

1. *Abduqahhor Ibrohimov. Uyqu kelmas kechalar.* – Toshkent: Sharq, 1997
2. *Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi.* – Toshkent: Akademnashr, 2018
3. *Feruza Gadoymurodova Feruza. "Artistic Analysis of Iqbol Mirzo's Novel "Bonu"'. IJOURNAL, 2026.*
4. *Iqbol Mirzo. Bonu.* – Toshkent: Factory Books, 2022. 288 b.
5. *Jamolova M. O'zbek adabiyotida noma janri.* – Toshkent: Fan, 1992. – B.4.
6. *Mahmudov N. O'zbek tili va o'zbek mentaliteti.* – Toshkent: Fan, 2006.
7. *Karimov S. O'zbek xalqining milliy mentaliteti va ma'naviy qadriyatlari.* – Toshkent: Fan, 2005.
8. *Sayid Ahmad. Taashshuqnoma.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. – 302 bet.
9. *Suvonova, D. (2026). THE CHALLENGES IN TRANSLATING TASTE AND SMELL ADJECTIVES FROM ENGLISH INTO UZBEK. INTERNATIONAL CONFERENCE ON INTERDISCIPLINARY SCIENCE, 5(5), 333-335. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20173888> <https://universalconference.us/universalconference/index.php/icms/article/view/7192>.*
10. *Xorazmiy. Muhabbatnoma.* – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1959. Nashrga T.Jalolov tayyorlagan.
11. *Xurshid Do'stmuhammad. Hijronim mingdir mening. Qissa va hikoyalar to'plami: Toshkent, 2000.*
12. *Xo'jandiy. Latofatnoma. // O'zbek adabiyoti. 1-jild.* – Toshkent, 1959.
13. *Yusuf Amiriy. Dahnoma.* – // O'zbek adabiyoti. 1-jild. – Toshkent, 1959
14. *Bobur. Boburnoma. Toshkent: Yulduzcha, 1989.*
15. *O'lmas Umarbekov. Qizimga maktublar.* – Toshkent: Turon zamin, 2023.

QO‘QON ADABIY MUHITINING UVAYSIY IJODIY MAHORATI SHAKLLANISHIDAGI O‘RNI

The Role of the Kokand Literary Environment in the
Formation of Uvaysiy’s Creative Skills

Shohista
JUMABOYEVA

Alisher Navoiy nomi-
dagi Davlat adabiyot
muzeyi stajyor-tad-
qiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qo‘qon adabiy muhitining Uvaysiy adabiy merosi va badiiy mahoratining shakllanishiga ko‘rsatgan ta’siri tadqiq etiladi. Unda shoiraning ijodiy kamolotini belgilagan tarixiy va adabiy omillar, shuningdek, Amir Umarxon va Nodiraning adabiyot taraqqiyotini qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Qo‘qon adabiy maktabining o‘zbek adabiyoti rivojida ahamiyati ham yoritiladi. Shuningdek, Uvaysiy asarlarini o‘rganishda qo‘lyozma manbalari hamda matniy-qiyosiy tahlilning muhim o‘rni ochib beriladi va uning boy adabiy merosini asrash hamda chuqur tadqiq etish zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Uvaysiy, Qo‘qon adabiy muhiti, qo‘lyozma manbalari, matnshunoslik, matniy-qiyosiy tahlil, adabiy meros, badiiy mahorat, Amir Umarxon, Nodira, o‘zbek adabiyoti.

Abstract. This article examines the influence of the Kokand literary environment on the formation of Uvaysiy’s literary heritage and artistic skill. It analyzes the historical and literary conditions that contributed to the poetess’s creative development, the role of Amir Umar Khan and Nodira in supporting literature, and the significance of the Kokand literary school in the history of Uzbek literature. The study also highlights the importance of manuscript sources and textual-comparative research in investigating Uvaysiy’s works and emphasizes the value of preserving and studying her literary legacy.

Keywords: Uvaysiy, Kokand literary environment, manuscript, textual criticism, comparative textology, literary heritage, Amir Umar Khan, Nodira, Uzbek literature.

Kirish. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida shakllangan yirik adabiy markazlar orasida Qo‘qon adabiy muhiti alohida o‘rni egallaydi. Mazkur adabiy muhit XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi yarmida adabiy jarayonning izchil rivojlanishiga xizmat qilgan hamda milliy adabiyot taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan ijodkorlarni voyaga yetkazgan muhim madaniy makon sifatida e’tirof etiladi. Aynan shu adabiy muhit bag‘rida Uvaysiy, Nodira, Mahmud, Fazliy, Ado, Furqat singari iste’dodli shoir va shoirlar kamol topib, o‘zbek mumtoz adabiyoti rivojiga munosib hissa qo‘shdilar. Bu esa Qo‘qon adabiy muhitining nafaqat o‘z davri adabiy hayotida, balki o‘zbek adabiyoti tarixida ham mustaqil

E-mail: jumaboyevashohista357@gmail.com

Yetib kelgan/Received:
26.07.2026

Qabul qilingan/Accepted:
10.09.2026.

adabiy maktab sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Xususan, mazkur muhitda hukm surgan ijodiy hamkorlik, adabiyotga davlat miqyosida ko'rsatilgan e'tibor, shoir va olimlarning o'zaro ilmiy-adabiy muloqoti hamda boy ma'naviy an'analar Uvaysiy kabi iste'dodli ijodkorlarning badiiy tafakkuri va ijodiy mahorati shakllanishida muhim omillardan biri bo'lib xizmat qilgan.

Maqsad va vazifa. Qo'qon adabiy muhitining ana shunday sarmahsul ijodiy an'analari Uvaysiy iste'dodining shakllanishi va badiiy tafakkurining kamol topishida muhim omillardan biri bo'ldi. Shoiraning she'riy merosi g'oyaviy-badiiy yetukligi, obrazlar tizimining o'ziga xosligi, til va uslubining nafisligi hamda badiiy tasvir vositalaridan yuksak mahorat bilan foydalanilgani bilan ajralib turadi. Bunday yuksak badiiy saviyaning shakllanishi tasodifiy hodisa bo'lmay, muayyan tarixiy-adabiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan uzviy bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, Uvaysiy ijodiy individualligining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan omillarni aniqlash uning adabiy merosini, xususan, qo'lyozmalarini matniy-qiyosiy jihatdan o'rganishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Shoiraning badiiy dunyoqarashi va ijodiy mahorati, avvalo, Qo'qon adabiy muhitining boy an'analari, Amir Umarxon hamda Nodiraning ilm-fan va adabiyot ahliga ko'rsatgan homiyli-gi, ijodkorlar o'rtasida shakllangan faol adabiy muloqot muhiti ta'sirida kamol topdi. Bundan tashqari, Uvaysiyning turkiy hamda fors-tojik mumtoz adabiyotini chuqur o'zlashtirgani, diniy, ma'rifiy, falsafiy va tasavvufiy ta'limotlardan puxta xabardorligi ham uning poetik tafakkurini boyitgan muhim omillar sirasiga kiradi. Mazkur omillarning o'zaro uyg'unligi shoiraning o'ziga xos badiiy uslubi va poetik mahoratini shakllantirgan. Shu bois Uvaysiy ijodining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini xolis baholash va uning qo'lyozma merosini ilmiy asosda tadqiq etishda, eng avvalo, shoiraning ijodkor sifatida kamol topgan adabiy muhitini o'rganish zarur. Aynan shu nuqtai nazardan, dastlab Qo'qon adabiy muhitining Uvaysiy ijodiga ko'rsatgan ta'siri masalasini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Usullar. Maqolada tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, tarixiy-biografik va tahliliy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar, ilmiy qarashlar hamda qo'lyozma materiallar qiyosiy va tahliliy asosda o'rganildi. Shuningdek, Uvaysiy ijodining shakllanishida Qo'qon adabiy muhitining o'rni tarixiy-adabiy jihatdan tahlil qilindi.

Natijalar va muhokamalar. Qo'qon adabiy muhiti XVIII asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligi hududida shakllanib, qisqa vaqt ichida mintaqaning yirik madaniy va adabiy markazlaridan biriga aylandi. Mazkur adabiy muhit iste'dodli ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash, adabiyot va san'at taraqqiyoti uchun qulay shart-sharoit yaratish, ilm-fan va ma'rifat rivojini rag'batlantirish hamda jamiyatning madaniy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirishga xizmat qildi. Ana shu tarixiy-madaniy jarayon Qo'qon adabiy muhitining izchil rivojlanishi va uning o'zbek adabiyoti tarixida alohida adabiy maktab sifatida shakllanishiga zamin yaratdi. Bu holatni "Ansob us-salotin" asari muallifi Mirzo Olimning ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. U Abdulkarimxon saroyida Eshon, So'fi Olloyor, domullo Olim Konibodomiy, domullo Vali Xo'jandiy hamda Mashrabi Devonai Namangoniy kabi ilm va ma'rifat ahlining muntazam suhbatlari tashkil etilganini, hukmdorning esa ana shu ilmiy-ma'rifiy muhit ta'sirida kamol topganini qayd etadi. [1:18] Mazkur ma'lumotlar xonlik saroyida ilm ahli va ijodkorlarning faol ishtiroki uchun qulay muhit yaratilganini ko'rsatadi.

Akademik Aziz Qayumov ham Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi xonlarning adabiyot va san'atga bo'lgan e'tibori bilan chambarchas bog'liq ekanini ta'kidlaydi.[2:41] Olimning fikricha, hukmdorlar iste'dodli shoirlarni o'z atrofiga jamlash, ularni moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantirish orqali sarmahsul adabiy muhitning shakllanishiga munosib hissa qo'shgan. Natijada saroy nafaqat davlat boshqaruvi markazi, balki adabiy va ilmiy muloqotning muhim maskaniga aylangan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Qo'qon hukmdorlarining adabiyotga munosabatini faqat saroy madhiyasini yaratadigan shoirlarni qo'llab-quvvatlash bilan izohlash biryozlama yondashuv

bo'lur edi. Aksincha, ular she'riyat va ilm-fanga ixlos qo'ygan, ijod ahlining salohiyatini qadrlagan hamda adabiy jarayon rivojiga bevosita homiylik qilgan ma'rifatparvar hukmdorlar sifatida namoyon bo'ladilar. Xalq orasida mashhur bo'lgan "Zar qadrini zargar, gavhar qadrini gavharshunos biladi" degan hikmat ham aynan ana shunday munosabatning mazmunini ifodalaydi.

Keltirilgan tarixiy manbalar va ilmiy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi tasodifiy hodisa emas, balki hukmdorlar homiyligi, ilm-fan va adabiyotga berilgan yuksak e'tibor hamda ijodkorlar o'rtasidagi faol ilmiy-adabiy muloqot natijasida yuzaga kelgan uzluksiz madaniy jarayon hisoblanadi. Aynan shunday ijodiy muhit keyinchalik Uvaysiy singari iste'dodli shoiralarning kamol topishi, ularning badiiy-estetik qarashlari va poetik mahorati shakllanishi uchun mustahkam zamin yaratgan. Shu jihatdan Qo'qon adabiy muhitini o'rganish Uvaysiy ijodini, xususan, uning qo'lyozma merosini matniy-qiyosiy asosda tadqiq etishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Qo'qon adabiy muhitining ravnaq topishida Amir Umarxonning faoliyati alohida o'rin tutadi. Mazkur davrda yaratilgan qulay ijodiy muhit Uvaysiy va Nodira singari iste'dodli shoiralarning ijodkor sifatida kamol topishida muhim omillardan biri bo'ldi. Amir Umarxon nafaqat davlat arbobi, balki "Amiriy" taxallusi bilan ijod qilgan nozikta'b shoir sifatida ham adabiy jarayonning faol ishtirokchisi edi. Shu bois uning adabiyot va ijod ahliga ko'rsatgan e'tibori Qo'qon adabiy muhitining taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Bu masala yuzasidan adabiyotshunos olimi Iqboloy Adizova Amir Umarxonning shoir sifatidagi faoliyati saroyda ijod ahliga nisbatan yuksak e'tibor shakllanishiga, iste'dodli shoir va adiblarning har tomonlama qo'llab-quvvatlanishiga hamda adabiy muhitning izchil rivojlanishiga xizmat qilganini ta'kidlaydi.[3:125] Darhaqiqat, hukmdorning badiiy ijod bilan shug'ullangani adabiyotning jamiyat hayotidagi nufuzini oshirish bilan birga, ijodkorlar uchun erkin va sermahsul ijodiy muhit yuzaga kelishiga ham imkon yaratgan. Qo'qon adabiy muhitining yuksalish davri ilmiy adabiyotlarda ham alohida e'tirof etiladi. Xususan, Miyon Buzruk 1930-yilda Toshkentda nashr etilgan "O'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash" asarida mazkur davrni Qo'qon adabiy muhitining "oltin beshik davri adabiyoti" deb baholaydi. Ushbu ta'rif, bir tomondan, saroy tarixchilarining "Oltin beshik" rivoyati bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, ayni davrda adabiyot va san'at ravnaqi uchun yaratilgan qulay ijodiy muhit hamda sermahsul adabiy jarayonning ilmiy ifodasi sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Darhaqiqat, XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Qo'qon adabiy muhiti o'z taraqqiyotining eng yuksak bosqichiga ko'tarildi. Bu davrda adabiyot va san'atning davlat miqyosida qo'llab-quvvatlanishi natijasida ijodiy muhit yanada faollashib, yangi iste'dodlar kamol topishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi. Adabiyotshunos olimi Mahbuba Qodirova ham bu hadida "Qo'qon XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Nodira, Uvaysiy, Mahzuna kabi shoiralarga vatan bo'ldi. Ana shu davr adabiy hayotida Amiriyning o'rni sezilarli edi", deya e'tirof etgan edi. [4:104] Keltirilgan ilmiy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Amir Umarxonning tarixiy xizmatini faqat hukmdorlik faoliyati bilan cheklab bo'lmaydi. U adabiy muhitni shakllantirgan, ijodkorlarni rag'batlantirgan va adabiy jarayonning uzluksiz rivojlanishini ta'minlagan ma'rifatparvar shaxs sifatida ham muhim o'rin egallaydi. Aynan uning homiyligi tufayli Qo'qon adabiy muhiti yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilib, Uvaysiy singari iste'dodli shoiralarning badiiy tafakkuri va poetik mahorati shakllanishi uchun mustahkam ijodiy zamin yaratildi.

Yuqoridagi mulohazalar Amir Umarxon faoliyatining Qo'qon adabiy muhitini shakllantirish va rivojlantirishdagi o'rni beqiyos ekanligini tasdiqlaydi. Uning adabiyot va ilm-fanga nisbatan olib borgan ma'rifatparvar siyosati natijasida Qo'qon nafaqat siyosiy markaz, balki mintaqaning yirik adabiy-madaniy maskaniga aylandi. Mazkur jarayon bir necha muhim yo'nalishlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Avvalo, Amir Umarxon iste'dodli shoir va adiblarni saroy atrofiga jamlab, ularning ijodiy faoliyati uchun qulay sharoit yaratdi hamda moddiy va ma'naviy jihatdan muntazam qo'llab-quvvatladi. Bunday siyosat natijasida saroy oddiy hukmdor qarorgohi emas, balki ijodkorlarning erkin ilmiy-adabiy muloqoti amalga oshadigan markazga aylandi. Bu esa Qo'qon adabiy muhitining izchil rivojlanishiga va yangi iste'dodlarning kamol topishiga xizmat qildi.

Qo'qon adabiy muhitining yuksalishi tarixnavislik taraqqiyotida ham o'z aksini topdi. Mazkur davrda Hakimxon To'raning "Muntaxab ut-tavorix", Avaz Muhammad Attorning "Tuhfat ut-tavorix", Is'hoqxon To'raning "Tarixi Farg'ona", Mushrifning "Ansob us-salotin" hamda "Tavorixi xavoqin", Mutribning "Shohnomayi devon Mutrib" va "Shohnomayi Nusrat Payom" kabi tarixiy asarlar yaratildi. Ushbu manbalar faqat tarixiy voqealarni qayd etish bilangina cheklanmay, davrning adabiy va madaniy hayotini yorituvchi muhim manbashunoslik materiallari sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan ular Qo'qon adabiy muhitining keng qamrovli ilmiy salohiyatini namoyon etadi.

Amir Umarxon davrida tazkiranavislik ham yangi bosqichga ko'tarildi. Xususan, payrov she'rlar asosida tazkira tuzish an'anasi shakllanib, Fazliy Namangoniyning "Majmuayi shoiron" asari o'zbek tazkiranavisligi tarixida muhim o'rin egalladi". Farg'ona shoirlarining Xorazm shoirlari ustida katta ta'sirlari bo'lg'anini inkor etib bo'lmaydi. Farg'ona "Majmuat ush-shuaro"sig'a o'xshatib, Xorazmda ham bir "Majmuat ush-shuaro" buni ko'rsatdir", degan edi adabiyotshunos olim Fitrat. [5:59] Demak, mazkur muhit nafaqat ichki adabiy jarayonlarni rivojlantirgan, balki boshqa hududlar adabiy hayotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Adabiy muhitning yana bir muhim xususiyati mumtoz adabiy meros va xalq og'zaki ijodi an'analariga izchil tayanilganidadir. Amir Umarxon ijodda an'anaviylik va vorisiylik tamoyillariga alohida e'tibor qaratib, xalq og'zaki ijodi namunalaridan ijodiy foydalanishni rag'batlantirdi. Natijada Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari hamda Qo'qon adabiy muhiti vakillarining ko'plab asarlarida xalqona badiiy tafakkur va mumtoz adabiyot an'analari o'zaro uyg'unlashdi. Fitrat "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash" maqolasida Qo'qon adabiy muhiti ravnaqining homiysi va rahnamosi Amir Umarxon ekanligini ta'kidlar ekan, uning taklifi va tashabbusi bilan yaratilgan "Zarbulmasal" asarini nazarda tutib, "bu davrda Farg'ona saroy adabiyotlarining xalq adabiyotig'a ayricha diqqat qilganlari ham ko'riladir", deya ta'kidlaydi.[6]

Qo'qon adabiy muhitida kitobat va qo'lyozmachilik san'atining rivojlanishi ham adabiy taraqqiyotning muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda mumtoz asarlar muntazam ko'chirilib, Bedil devonlari keng tarqaldi, ularga naziralar va muxammaslar bog'landi. Shuningdek, Lutfiy, Navoiy va Amiriylar devonlari asosida tuzilgan "Muhabbatnoma" majmuasining Turkiya sultoniga yuborilgani hamda Muhammad Alixon buyrug'i bilan Dabir tomonidan Fuzuliy devonining ko'chirilgani haqidagi ma'lumotlar Qo'qon adabiy muhitida qo'lyozma madaniyatiga yuksak e'tibor qaratilganini tasdiqlaydi. Mazkur holat Uvaysiy asarlarining qo'lyozma nusxalari bizgacha yetib kelishida ham muhim tarixiy omillardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Qo'qon adabiy muhitining yana bir o'ziga xos jihati ayol ijodkorlar faoliyati uchun keng imkoniyatlar yaratilganidadir. Aynan shu muhitda Uvaysiy, Nodira, Mahzuna kabi iste'dodli shoirlar erkin ijod qilish, o'z salohiyatini namoyon etish va adabiy jarayonda faol ishtirok etish imkoniga ega bo'ldilar. Bu holat o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida kam uchraydigan hodisalardan biri bo'lib, Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. T.Jalilovning Amir Umarxon shaxsiga bergan quyidagi bahosi ham uning hukmdor sifatidagi siyosiy faoliyatidan tashqari, yuksak badiiy did va ma'rifatparvarlik fazilatlarini namoyon etganini tasdiqlaydi. "Agar uning O'rnida boshqa podshoh bo'lganda Fazliyni emas Umarxonning o'zini malik ul-shuaro qilib tayinlagan bo'lardi.[6]

Keltirilgan dalillar tahlili shuni ko'rsatadiki, Amir Umarxon tomonidan yaratilgan ijodiy muhit Qo'qon adabiy maktabining yuksalishida hal qiluvchi omil bo'lgan. Aynan ana shu muhit Uvaysiyning badiiy tafakkuri, estetik qarashlari va poetik mahorati kamol topishi uchun mustahkam zamin yaratdi. Shu bois Uvaysiy ijodini tadqiq etishda Qo'qon adabiy muhitini shunchaki tarixiy fon sifatida emas, balki shoiraning ijodiy shaxsiyati va qo'lyozma merosining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan muhim omil sifatida baholash ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Qo'qon adabiy muhiti XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi yarmida o'zbek mumtoz adabiyotining yirik adabiy markazlaridan biri sifatida shakllanib, milliy adabiyot taraqqiyotida muhim o'rin egalladi. Mazkur adabiy muhitda hukmdorlarning ilm-fan va adabiyotga bo'lgan e'tibori, iste'dodli ijodkorlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash siyosati, kitobat va qo'lyozmachilik an'analari rivojlanishi hamda ijodkorlar o'rtasidagi faol adabiy muloqot sermahsul ijodiy jarayonning yuzaga kelishiga zamin yaratdi.

Tadqiqot davomida tahlil qilingan tarixiy manbalar va ilmiy qarashlar Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi tasodifiy hodisa emasligini, balki Amir Umarxon va Nodira tomonidan olib borilgan ma'rifatparvar siyosat natijasida yuzaga kelgan izchil adabiy jarayon ekanligini ko'rsatadi. Aynan shu ijodiy muhit Uvaysiyning badiiy tafakkuri, estetik qarashlari va poetik mahorati kamol topishida hal qiluvchi omillardan biri bo'lib xizmat qilgan. Shoiraning mumtoz adabiyotni chuqur o'zlashtirgani, zamondosh ijodkorlar bilan adabiy aloqalari hamda boy ma'naviy muhit ta'sirida shakllangan badiiy dunyoqarashi uning she'riy merosining g'oyaviy-badiiy yuksakligini ta'minlagan.

Shuningdek, Qo'qon adabiy muhitida qo'lyozmachilik va kitobat an'analari rivojlangani Uvaysiy asarlarining qo'lyozma nusxalarini saqlash va keyingi avlodlarga yetkazishda muhim tarixiy omillardan biri bo'ldi. Shu jihatdan Qo'qon adabiy muhitini o'rganish nafaqat shoiraning hayoti va ijodini yoritishda, balki uning qo'lyozma merosini matniy-qiyosiy asosda tadqiq etishda ham muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Demak, Uvaysiy ijodini Qo'qon adabiy muhitidan ayri holda tasavvur etish mumkin emas. Shoiraning ijodiy shaxs sifatida kamol topishi, badiiy mahoratining yuksalishi va adabiy merosining shakllanishi bevosita ushbu adabiy muhit bilan uzviy bog'liqdir. Kelgusida Uvaysiy qo'lyozmalarining matniy-qiyosiy tahlili asosida olib boriladigan tadqiqotlar shoiraning ijodiy laboratoriyasi, matn tarixidagi o'zgarishlar hamda asarlarining ishonchli ilmiy matnini tiklash masalalarini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar / References

1. Мирзо Олим. Ансоби ус-салотин. – 18-варақ.
2. Қаямов А. Қўқон адабий муҳити. – Т., 1961. – Б. 41.
3. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi (XVI–XIX asr I yarmi). – T.: Fan, 2009. – B. 125.
4. Қодирова М. Амирий // Адабий мерос. 2-китоб. – Т.: Фан, 1971. – Б. 104.
5. Fitrat. Tanlangan asarlar. 5 jildlik. 2-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – B. 59.
6. Жалолов Т. Мактублар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1992. – 31 январь.

TO‘RTINCHI AVLODNING FAOL VAKILI

An active representative of the fourth generation

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek folklorshunosligining rivojlanishiga munosib hissa qo‘shgan olimlar bajargan vazifalarga ko‘ra shartli ravishda besh avlodga ajratilib, ular orasida to‘rtinchi avlodga mansub Umurzoq Jumanazarovning ilmiy faoliyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, olimning ilmiy ishlariga munosib baho beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek folklorshunosligi, tarixiy janrlar, qo‘shiq, tarixiy dostonlar.

Abstract. In the article, scientists who have made a worthy contribution to the development of Uzbek folkloristics are conditionally divided into five generations according to their research tasks, and among them, the scientific activity of Umurzoq Jumanazarov, who belongs to the fourth generation, is discussed. In addition, a worthy assessment is given to the scientific works of the scholar.

Keywords: Uzbek folkloristics, historical genres, song, historical epic poems.

O‘zbek folklorshunosligi gumanitar fan tarmog‘i sifatida XX asrning dastlabki 20 yilligida shakllandi. Bu davrining barcha sohalarida bo‘lgani kabi folklorshunoslik ham xalq og‘zaki ijodi asalarini yozib olish, dastlabki nashr ishlarida keng jamoatchilik vakillari, adib va shoirlar, sohaga qiziquvchi jonkuyarlar, millat oydinlarining ham munosib hissalarini bo‘ldi. O‘tgan bir asr mobaynida o‘zbek folklorshunoslari xalq og‘zaki ijodi namunalari yig‘ish, tizimlashtirish, janriy belgilariga ko‘ra tasniflash hamda nazariy asoslarini ishlab chiqish yo‘lida salmoqli yutuqlarni qo‘lga kiritdi. O‘zbek folklorshunosligi shakllandi. Folklorshunoslarimiz jahon ilm-fan yutuqlari, tajribalariga tayangan holda o‘z maktablarini shakllantirdilar. Folklorshunos Sh.Turdimov o‘zbek folklorshunosligi taraqqiyotini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilar ekan, soha rivojiga qo‘shgan hissasi va bajargan ilmiy vazifalariga ko‘ra folklorshunos olimlarni shartli ravishda besh avlodga ajratadi. Olim ta’kidlaganidek, birinchi avlod vakillari o‘zbek folklorshunosligiga asos solib, xalq og‘zaki ijodi namunalari to‘plash, nashrga tayyorlash hamda dastlabki ilmiy-tavsifiy tadqiqotlarni amalga oshirishda katta xizmat qildilar. Bu avlodga Hodi Zarifov, Muzayyana Alaviya, Mansur Afzalov, Buyuk Karimiy, Zubayda Husainova kabi yirik folklorshunos olimlar mansubdir. Ikkinchi avlod vakillari folklor materiallarini ilmiy saralash, nashr etish, ularning janriy tabiatini aniqlash, ijrochilik an’analari va folklor maktablari bilan bog‘liq masalalarni tadqiq etishga alohida e’tibor qaratdilar. Ular o‘zbek folklorshunosligida mustaqil ilmiy yo‘nalishlar

**Shomirza
TURDIMOV,**
O‘zR FA O‘zbek tili,
adabiyoti va
folklori instituti
professori,
filologiya fanlari
doktori

**Yo‘ldosh
RAHMATOV,**
filologiya fanlari
doktori (DSc)

va folklor maktablarining shakllanishiga munosib hissa qo'shdilar. Mazkur avlod vakillari qatoriga To'ra Mirzayev, Muhammadnodir Saidov, Komiljon Imomov, Malik Murodov, G'ayrat Jalolov, Abdumo'min Qahhorov, Oxunjon Safarov, Safarboy Ro'zimboyev kabi zabardast folklorshunoslar kiradi. Uchinchi avlod olimlari esa asosan folklorshunoslikning nazariy va metodologik muammolarini tadqiq etishga e'tibor qaratib, janr nazariyasi, folklor poetikasi, ijrochilik an'analari va badiiy tafakkur masalalarini chuqur ilmiy tahlil qildilar. Bu avlod vakillari sifatida Omonulla Madayev, Bahodir Sarimsoqov, Farida Yo'ldosheva, Muhammadali Qo'shmoqov va Abiyr Musaqulov kabi zahmatkash olimlarni e'tirof etish mumkin. To'rtinchi avlod vakillari o'zbek folklorshunosligining turli sohalari bo'yicha fundamental tadqiqotlar yaratib, milliy folklor ilmining nazariy va amaliy asoslarini yanada boyitdilar. Bu avlodga Mamatqul Jo'rayev, Isomiddin Yormatov, Shorustam Shomusarov, Shomirza Turdimov, Jabbor Eshonqulov, Darmonoy O'rayeva va boshqa taniqli olimlar mansub bo'lib, ularning ilmiy izlanishlari o'zbek folklorshunosligini yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etdi. XXI asrda kirib kelgan bugungi avlod esa endi bo'y ko'rsatayotgan beshinchi avlod vakillari sanaladi.

Bugungi kunda o'zining 70 yoshlik qutlug' ayyomini nishonlayotgan taniqli folklorshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Umurzoq Abdurazzoqovich Jumanazarov o'zbek folklorshunosligining to'rtinchi avlodiga mansub yetuk olimlardan biri sifatida milliy folklor ilmining rivojiga munosib hissa qo'shib kelmoqda. Uning ko'p yillik samarali ilmiy faoliyati xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash, nashrga tayyorlash, janriy-nazariy jihatdan tadqiq etish hamda milliy folklorshunoslikning dolzarb muammolarini hal etishga bag'ishlangan.

U.A.Jumanazarov 1956-yilda Jizzax viloyatining Baxmal tumanida tavallud topgan. U dastlab o'rta ta'limni tugatgach, Samarqand davlat pedagogika institutida oliy ma'lumot oldi. Ilm-fanga bo'lgan yuksak qiziqishi va tadqiqotchilikka intilishi uni akademik muhitga yetakladi. 1978-yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti) laborant lavozimida mehnat faoliyatini boshladi. Ayni shu dargohda aspiranturada (hozirgi tayanch doktorantura) tahsil olib, folklorshunoslik sohasidagi ilmiy izlanishlarini izchil davom ettirdi.

1982-yilda akademik To'ra Mirzayev ilmiy rahbarligida "O'zbek xalq tarixiy qo'shiqlari (spetsifikasi, tasnifi va poetikasi)" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Ushbu tadqiqot o'zbek xalq tarixiy qo'shiqlarining janriy tabiati, o'ziga xos xususiyatlari, ilmiy tasnifi va poetikasiga bag'ishlangan dastlabki yaxlit tadqiqotlardan biri sifatida o'zbek folklorshunosligi taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi hamda olimning keyingi ilmiy izlanishlari uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur nomzodlik dissertatsiyasida U.A.Jumanazarov ilk bor o'zbek xalq tarixiy qo'shiqlarining janriy tabiati, o'ziga xos xususiyatlari hamda folklor va tarixiy voqelik o'rtasidagi munosabatlar masalalarini yaxlit tarzda tadqiq etdi. Olim tarixiy qo'shiq janrining o'zbek folklori tizimidagi o'rni, genezisi, kompozitsion tuzilishi, ilmiy tasnifi, g'oyaviy-badiiy vazifasi va poetik xususiyatlarini nazariy jihatdan asoslab berdi. Shuningdek, tarixiy qo'shiqlarning xalq baxshilari repertuari shakllanishiga ko'rsatgan ta'sirini boy folklor materiallari va ishonchli ilmiy dalillar asosida yoritdi.

Tadqiqotda tarixiy qo'shiqlarda hayotiy voqelik va tarixiy haqiqatning badiiy in'ikosi, tarixiylik va badiiy to'qima o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, voqelikning folklor tafakkurida qayta ishlanish qonuniyatlari kabi muhim nazariy muammolar chuqur tahlil qilingan. Shu jihatdan mazkur dissertatsiya o'zbek tarixiy qo'shiqlarining janriy tabiati va badiiy xususiyatlarini o'rganishda mustahkam nazariy asos yaratgan fundamental tadqiqotlardan biri hisoblanadi.

Olimning tarixiy qo'shiqlar nazariyasiga oid ilmiy qarashlari keyingi yillarda nashr etilgan

“Jangovar yillar xalq poeziyasi” (1988), “Da’vatkor xalq she’riyati” (1988), “Jasorat va sadoqat talqini” (1989), “O‘zbek xalq tarixiy qo‘shiqlari” (rus tilida, 1989), “Qo‘shiq: tarix va ijod” (2007), “Tarix va xalq ijodiyoti badiiyati” (2007) kabi monografiya va ilmiy risolalarida yanada rivojlan-tirildi. Mazkur asarlarda o‘zbek xalq tarixiy qo‘shiqlarining genetik asoslari, janriy taraqqiyoti, poetikasi, ijtimoiy vazifasi hamda ularning milliy tarix va xalq badiiy tafakkurini aks ettirishdagi o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan keng yoritilgan.

U.A.Jumanazarov keyingi ilmiy izlanishlarida qadimgi turkiy yozma yodgorliklar hamda xalq og‘zaki ijodi namunalarini qiyosiy-tarixiy tahlil qilish asosida o‘zbek xalq tarixiy qo‘shiqlarining shakllanish jarayoni, janriy taraqqiyoti va badiiy evolyutsiyasiga doir muhim nazariy xulosalarni ishlab chiqdi. Olim tarixiy qo‘shiq janrining genetik ildizlari, taraqqiyot bosqichlari va poetik xususi-yatlarini ilmiy jihatdan asoslab, o‘zbek folklorshunosligida tarixiy qo‘shiqlar nazariyasining shaklla-nishiga salmoqli hissa qo‘shdi. Uning bu boradagi ilmiy qarashlari “O‘zbek folklori ocherklari” uch jildligining 1988 yilda nashr etilgan birinchi jildida ham o‘zining nazariy ifodasini topgan.

U.A.Jumanazarov 1991 yilda “O‘zbek tarixiy folklorining janrlar tarkibi va ularning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Mazkur fundamental tadqiqot orqali olim o‘zbek xalq tarixiy folklori janrlarining genezisi, janriy tizimi va badiiy taraqqiyoti qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiluvchi muhim nazariy muam-molarni ilmiy muomalaga kiritdi.

Jumladan, dissertatsiyada tarixiy dostonlarning janriy mansubligini belgilovchi asosiy me-zonlar, tarixiy eposning ilmiy tasnifi, tadrijiy taraqqiyot bosqichlari, xalq baxshilari repertuaridagi o‘rni, ijro an‘analari hamda poetik xususiyatlari atroficha tahlil qilinib, ular ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shu bilan birga, tarixiy voqelikning epik talqini, tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima munosabati, tarixiy folklor janrlarining o‘zaro aloqadorligi kabi dolzarb masalalar ham ilmiy tahlil obyektiga aylantirilgan.

Tadqiqotda o‘zbek xalq tarixiy dostonlari qatoriga kiruvchi “Oysuluv”, “Tulumbiy”, “Shay-boniyxon”, “Oychinor”, “To‘lg‘anoy”, “Mamatkarim polvon”, “Ochildov”, “Nomoz”, “Mardikor” kabi dostonlar real tarixiy voqealarning badiiy talqini xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ilmiy tasniflangan. Olim mazkur dostonlarni tarixiy-qahramonlik, tarixiy-fantastik, tarixiy-konkret va avtobiografik turlarga ajratib, o‘zbek xalq tarixiy eposining janriy tizimi, taraqqiyot bosqichlari va milliy epik an‘analardagi o‘rnini yaxlit ravishda tadqiq etdi. Natijada o‘zbek xalq tarixiy eposi mustaqil tadqiqot obyekti sifatida nazariy jihatdan asoslanib, uning janriy tabiati, tarixiylik me-zonlari va taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlashga salmoqli hissa qo‘shildi.

U.A.Jumanazarovning “O‘zbek folklori va tarixiy voqelik” (1991), “Xalq tarixi sahifalarini varaqlaganda” (2006), “El suygan baxshining epik olami” (2007) nomli monografiyalari, shuning-dek, “Tarixiy doston va tarixiy qo‘shiq munosabatlariga doir”, “Doston va tarixiy voqelik”, “O‘zbek xalq tarixiy eposi klassik namunalarining yaratilishidagi manbalar”, “Tarixiy eposni davrlashtirish masalasi haqida”, “Tarixiy eposning turlari va hozirgi ahvoli”, “Xalq eposining tarixiyligi va tarixiy epos masalasi”, “Oysuluv” – sof tarixiy doston”, “Tarixiy dostonlar” kabi ilmiy maqolalarida o‘zbek tarixiy eposi nazariyasining muhim muammolari har tomonlama tadqiq etilgan.

Mazkur tadqiqotlarda tarixiy dostonlarning janriy tabiati, ularning shakllanish manbalari, tarix-iylik mezonlari, ilmiy tasnifi, tadrijiy taraqqiyot bosqichlari, xalq baxshilari repertuaridagi o‘rni, ijro an‘analari hamda poetik xususiyatlari chuqur nazariy tahlil qilingan. Shuningdek, tarixiy voqelikning epik talqini, tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima munosabati, tarixiy eposning milliy folklor tizimidagi o‘rni hamda uning janriy taraqqiyotiga oid muhim ilmiy xulosalar asoslab berilgan. Mazkur asarlar o‘zbek xalq tarixiy eposi nazariyasining shakllanishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutadi hamda keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy manba vazifasini bajarmoqda.

U.A.Jumanazarov o'zbek folklorshunosligida qadimiy mifologik tasavvurlarning folklorga ta'siri, tarixiy afsona va rivoyatlarning shakllanish manbalari, etnonimik rivoyatlarda etnik jarayonlarning badiiy in'ikosi, shuningdek, real tarixiy shaxslar obrazining xalq nasridagi talqini kabi muhim ilmiy muammolarni atroflicha tadqiq etgan yirik folklorshunos olimlardan biri hisoblanadi. U o'zbek xalq nasrining qadimiy janrlari bo'lgan afsona va rivoyatlarni to'plash, tasniflash hamda nazariy jihatdan o'rganishga alohida e'tibor qaratib, mazkur janrlarning genetik asoslari, janriy tabiati va o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asoslab berdi. Ayniqsa, afsona va rivoyatlarning o'zaro umumiy hamda farqlanuvchi belgilarini aniqlashga doir olim tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy konsepsiyalar o'zbek xalq og'zaki nasri nazariyasining rivojida muhim ahamiyat kasb etadi.

U.A.Jumanazarov og'zaki nasr janrlarining tarixiylik xususiyatiga oid nazariy qarashlarini "Tarix, afsona va din" (1989), "Toponimika va xalq prozasi" (2005), "Xalq prozasi va ijtimoiy hayot" (2006) kabi fundamental asarlarida umumlashtirdi. Mazkur tadqiqotlarda afsona, rivoyat, tarixiy qo'shiq, doston va latifalarning tarixiy asoslari, ularning ijtimoiy-madaniy vazifalari, voqelikni badiiy aks ettirish tamoyillari hamda janriy taraqqiyot qonuniyatlari yaxlit yondashuv asosida chuqur ilmiy tahlil qilingan. Olim, ayniqsa, og'zaki nasr janrlarida tarixiy haqiqat va badiiy to'qima munosabati, mifologik tasavvurlar hamda tarixiy xotiraning o'zaro uyg'unligi masalalariga yangicha nazariy yondashuvni taklif etdi. Bu ilmiy qarashlar o'zbek xalq nasri janrlarini tarixiy poetika nuqtai nazaridan o'rganishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

U.A.Jumanazarovning ilmiy merosi o'zbek folklorshunosligida to'plangan boy ilmiy va folklor materiallariga yangicha nazariy-metodologik yondashuv asosida baho berilgani hamda ularning yaxlit tizim sifatida tadqiq etilgani bilan alohida ajralib turadi. Olim o'z tadqiqotlarida doston, rivoyat, afsona va tarixiy qo'shiqlar tarkibidagi tarixiy folklor namunalarini yaxlit tarzda tahlil qilib, ularning janriy tabiati, badiiy-estetik xususiyatlari, poetik tizimi hamda tarixiy voqelikni badiiy aks ettirish tamoyillarini ilmiy asosda yoritdi. Natijada tarixiy folklorning mustaqil tadqiqot obyekti sifatidagi maqomi yanada mustahkamlanib, uning janriy tizimi, tarixiy taraqqiyot qonuniyatlari va milliy folklorlarga o'rni anglashga xizmat qiluvchi mustahkam nazariy asos yaratildi.

U.A.Jumanazarovning ilmiy faoliyati nazariy tadqiqotlar bilan cheklanib qolmay, xalq og'zaki badiiy ijodi namunalarini to'plash, ilmiy tavsiflash va nashrga tayyorlash ishlari bilan ham uzviy bog'liq bo'ldi. U O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan Jizzax (1980), Buxoro (1981) va Toshkent (1983) viloyatlariga uyushtirilgan folklor ekspeditsiyalarida faol ishtirok etib, xalq og'zaki ijodining qimmatli namunalarini yig'ish, ilmiy muomalaga kiritish va kelgusi tadqiqotlar uchun manbalar bazasini boyitishga munosib hissa qo'shdi. Bu jihat olimning nazariy izlanishlari bilan amaliy folklorshunoslik faoliyati o'zaro uyg'unlikda rivojlanganini yaqqol namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, professor U.A.Jumanazarovning ilmiy merosi o'zbek folklorshunosligi taraqqiyotining muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. Uning tadqiqotlari milliy folklor ilmining nazariy-metodologik asoslarini mustahkamlash, tarixiy folklor janrlarini yaxlit o'rganish, xalq og'zaki ijodi namunalarini saqlash va ilmiy muomalaga kiritish hamda folklorshunos olimlarning yangi avlodini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda U.A.Jumanazarovning serqirra ilmiy faoliyati va boy ilmiy merosi nafaqat o'zbek folklorshunosligi, balki turkiy xalqlar folklorini o'rganish sohasida ham muhim ilmiy manba sifatida yuksak bahoga loyiqdir.

Adabiyotlar / References

1. U.Jumanazarov. *O'zbek folklori va tarixiy voqelik*. – Toshkent: Fan, 1991. – 144 b.
2. M.Jo'rayev. *O'zbek folklorshunosligi*. – Toshkent: FIRDAVS-SHOH, 2021. – B. 592.

MIRTEMIR

QO'LYOZMALARINING ARXIVLARDA SAQLANISHI VA UMUMIY TAVSIFI

Preservation and General Description of Mirtemir's Manuscripts in Archives

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston xalq shoiri Mirtemir asarlarining qo'lyozmalari, ularning Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanishi, holati va umumiy tavsifi xususida so'z boradi. Ta'kidlash joiz, Mirtemir asarlarining hamma qo'lyozmalari ham saqlanib qolmagan. Masalan, qirg'iz xalqining "Manas" eposining o'zbekcha tarjimasi qo'lyozmalari ma'lum sabablarga ko'ra yo'qolgan. Biroq O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining "Shoir va yozuvchilar arxivi"da Mirtemirning matniy-qiyosiy tadqiqotlar uchun yetarli darajada bir qancha qo'lyozmalari saqlanmoqda. Mazkur qo'lyozma manbalar matnshunos tadqiqotchilarni kutib turibdi. O'rni kelganda aytish lozim, shu kunga qadar Mirtemir qo'lyozmalari matniy-qiyosiy tadqiq etilmagan. Ushbu maqolada ana shu qo'lyozmalar xususida to'xtalib o'tamiz.

Kalit so'z va so'z birikmalari: Mirtemir, qo'lyozma, matnshunoslik, manbashunoslik, she'rlar, maktub, pyesa, siyosat, zamon, ijtimoiy hayot, arxiv.

Аннотация: В данной статье рассматриваются рукописи произведений народного поэта Узбекистана Миртемира, вопросы их хранения в Государственном музее литературы имени Алишера Навои, их состояние и общая характеристика. Следует отметить, что не все рукописи произведений Миртемира сохранились. Например, рукописи узбекского перевода киргизского народного эпоса «Манас» по определённым причинам были утрачены. Вместе с тем в «Архиве поэтов и писателей» Государственного музея литературы имени Алишера Навои Академии наук Республики Узбекистан сохранился ряд рукописей Миртемира, вполне достаточных для проведения текстологических и сравнительно-текстологических исследований. Данные рукописные источники ждут своих исследователей-текстологов. Следует отметить, что до настоящего времени рукописи Миртемира не подвергались текстологическому и сравнительно-текстологическому исследованию. В данной статье мы остановимся на рассмотрении этих рукописей.

Ключевые слова: Миртемир, рукопись, текстология, источниковедение, стихотворения, письмо, пьеса, политика, эпоха, общественная жизнь, архив.

Abstract. This article discusses the manuscripts of works by Mirtemir, the People's Poet of Uzbekistan, covering their preservation, condition, and general

Dilmurod DO'SBEKOV,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi
stajyor-tadqiqotchisi

E-mail: ddustbekov@gmail.com

ORCID ID:

0009-0008-1429-0869

Yetib kelgan/ Received:
04.09.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 07.09.2026

characteristics at the Alisher Navoi State Museum of Literature. It is worth noting that not all manuscripts of Mirtemir's works have survived; for instance, the manuscripts of his Uzbek translation of the Kyrgyz epic "Manas" were lost for various reasons. Nevertheless, the "Archive of Poets and Writers" at the Alisher Navoi State Museum of Literature (under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan) houses a sufficient number of Mirtemir's manuscripts to enable comparative textual research. These manuscript sources await textual scholars. It should be mentioned that, to date, Mirtemir's manuscripts have not been subjected to comparative textual analysis. This article focuses on these manuscripts.

Keywords: *Mirtemir; manuscript, textual criticism, source studies, poems, letter; play, politics, era, social life, archive.*

Kirish. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi arxivida Mirtemir asarlarining qo'lyozmalari saqlanmoqda. Mazkur qo'lyozmalar 2005-yilda tavsif qilingan. O'sha davrda Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi arxivchisi Rahima Sharafuddinova tomonidan tavsiflangan Mirtemir qo'lyozmalari she'rlar, tarjimalar, publitsistika, "Zamondosh va do'stlar haqida" (esdaliklardan), qaydlar hamda Mirtemir haqida xotiralar kabi bo'limlarga bo'lib, tavsiyalar berilgan.

Maqsad va vazifa. Mirtemir qo'lyozmalari shoir yashagan davr, mavjud tuzum va undagi ijtimoiy munosabatlar haqida ma'lumot berishi bilan xarakterlanadi. Shoir har bir voqea-hodisaga o'z munosabatini bildirishga uringan, ammo o'sha davrda hukmron mafkura nuqtayi nazaridan o'zi istamagan tarzda munosabat bildirishga majbur bo'lgan bo'lishi ham mumkin. Ayrim qo'lyozma manbalar zamonasozlik, mustamlaka zulmi ostida bitilgandek taassurot uyg'otadi.

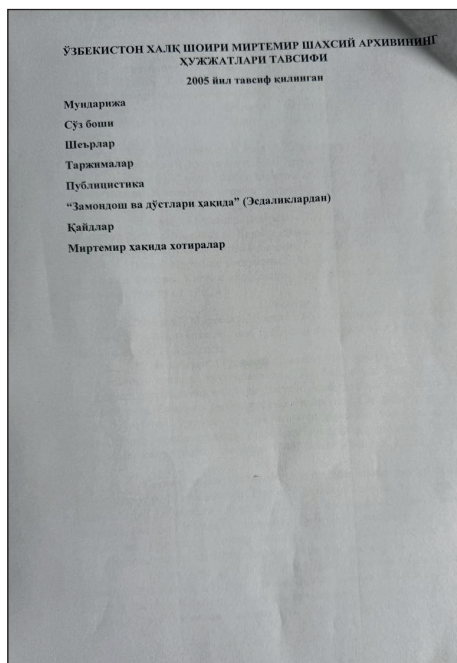
Mirtemir asarlari qo'lyozmasi shu paytgacha qadar mufassal tadqiqqa tortilmagan. Shu rakursdan yondashilganda, shoir asarlarining matniy-qiyosiy tadqiq etilishi o'tgan asrdagi ijtimoiy-madaniy hayot, milliy adabiy jarayon, qolaversa, siyosiy va mafkuraviy vaziyat xususida aniq tasavvur hosil qilishga yordam berishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiy manbashunoslik aspektida dolzarblik kasb etishi mumkin bo'lgan ushbu tadqiqot birlamchi manbalarga murojaat qilingan holda olib borilishi izlanishlarning yanada muhimligini oshirishga xizmat qiladi.

Muxtasar aytganda, Mirtemir shaxsiy arxividagi hujjatlar tavsifi bilan yaqindan tanishish jarayonida shoirning ijodiy laboratoriyasiga yanada yaqinroq kirish imkoniga ega bo'lamiz. Uning qo'lyozma matnlarga kiritgan tuzatish va o'zgartirishlarining sabablarini, qolaversa, mazkur o'zgartirishlarga olib kelgan tashqi omillarni tadqiq etish orqali ijodkor yashagan muhit haqidagi qarashlarimizni oydinlashtirib olishimiz mumkin. Mazkur maqsad va vazifalarni amalga oshirish bugungi matnshunos va adabiy manbashunos tadqiqotchilar oldida turgan muhim masalalardan biridir.

Usullar. "Mirtemir asarlari qo'lyozmalarining matniy-qiyosiy tadqiqi" mavzusi doirasida olib borilayotgan tadqiqotimiz qiyosiy hamda kontekstual metod asosida olib borilmoqda. Mazkur usullar orqali Mirtemir shaxsiy arxivida mavjud hujjatlarni matniy-qiyosiy tadqiq etish rejalashtirilgan. Tadqiqot jarayonida Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi arxivida saqlanayotgan O'zbekiston xalq shoiri Mirtemir shaxsiy arxivi hujjatlari birlamchi manba o'laroq tadqiqqa tortilgan.

Natija va mulohazalar. Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan Mirtemir shaxsiy arxivi hujjatlarini o'rganish jarayonida 2005-yilda amalga oshirilgan (1-rasm) tavsifda biroz chalkashliklar borligiga guvoh bo'ldik. Jumladan, 148-tartib raqamli hujjatdan keyin 267-raqamli hujjat tavsifi berib ketilgan. Oradagi 119 ta hujjat tashlab ketilgan yoki texnik xato sabab tartib raqam berishda xatolikka yo'l qo'yilgan. Tadqiqot davomida mazkur noaniqlikka oydinlik kiritish ham rejalashtirilgan.

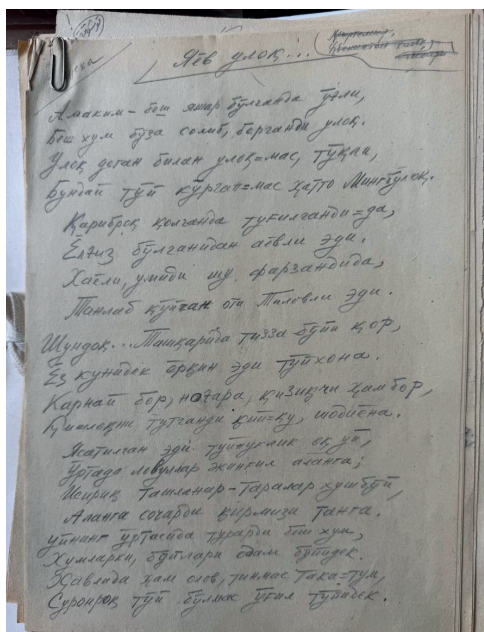
(1-rasm: 2005-yilda Mirtemir shaxsiy arxivi tavsifi)

Endi bevosita tavsifga kelsak, mazkur hujjat “O‘z to‘g‘rimda uch-to‘rt og‘iz so‘z” degan adibning o‘zi yozgan tarjimai hol bilan boshlanadi. Hujjat 20,8 x 29,5 sm formatli oq qog‘ozga, yozuv mashinkasida bitilgan. Ayni shu mazmundagi yana bir hujjat mavjud bo‘lib, u 20,5 x 29,5 formatdagi sarg‘ish rangli qog‘ozga qora qalam bilan yozilgan. Dastxat kirill alifbosida bo‘lib, hujjatning oxirgi sahifasida arab grafikasida ayrim so‘zlar keltirilgan.

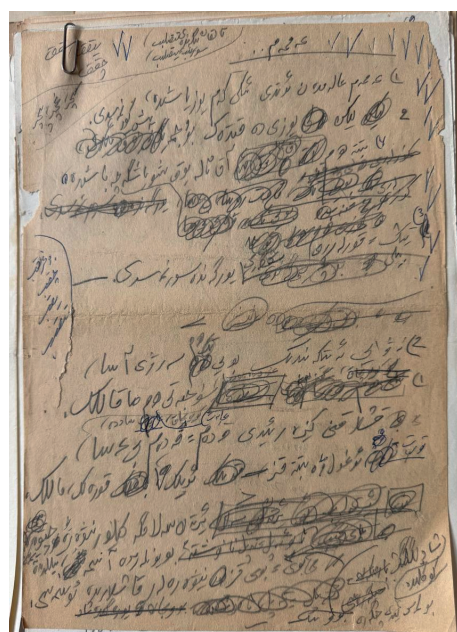
Arxivning Mirtemir pyesalari jamlangan bo‘limda ham eski o‘zbek yozuvida bitilgan qimmatli qo‘lyozmalar mavjud. Tavsifga ko‘ra, mazkur bo‘limda adabiy jamoatchilikka ma‘lum bo‘lmagan bir qator sahna asarlarining qo‘lyozmalari haqida so‘z boradi. “Onaxon” (Sarg‘ish qog‘ozga, binafsha siyoh bilan bitilgan mazkur qo‘lyozma eski o‘zbek yozuvida); “Yurt qayg‘usi” (ushbu manba eski o‘zbek yozuvida bitilgan pyesaning qoralama variant bo‘lib, sarlavha va “to‘rtinchi ko‘rinish” degan so‘zlar ustiga chiziqli tortilgan. Birinchi sahifaning yuqoridan chap tomonida “1947” sanasi qo‘yilgan.); “Sag‘ana” (ikkinchi parda); “oq it, qora it – bari-bir it!” (birinchi parda, birinchi ko‘rinish. Eski o‘zbek yozuvi asosida bitilgan asarga ko‘plab tuztishlar kiritilgan, so‘zlar chizilgan, o‘chirilgan).

Shuningdek, “Shodiyona”, “Zar kokil...” (balet librettosi), “Ochil – Onaxon” kabi pyesalar, bundan tashqari “Qari bilganini pari bilmas”, Minnatdorlik” singari nasriy asarlarning qo‘lyozmalari ham mavjud.

Mirtemir shaxsiy arxivining katta qismini, albatta, she‘rlar va ularning turli variantlarda bitilgan nusxalari tashkil etadi. Qo‘lyozmalarning ayrimlari eski o‘zbek yozuvida, ayrimlari esa kirill alifbosida bitilgan (2– va 3-rasm).

(2-rasm: Mirtemir she‘rlari qo‘lyozmasi)

(3-rasm: Mirtemir qo‘lyozmasi)

Shuningdek, she'rlarning askari yozuv mashinkasida terilgan va keyinchalik ularning ba'zilar qo'lda tahrir qilinib, turfa tuzatishlar kiritilgan.

Shoir she'rlarining rus tiliga qilingan tarjimalari ham arxiv hujjatlari tarkibidan joy egallagan. Tarjimonlar sifatida R.D.Maroli va S.I. Lichkin ko'rsatilgan.

Mirtemir shaxsiy arxivining salmoqli qismini uning publitsistik asarlari qo'lyozmalari band etgan. Tavsiflangan hujjatlarni ko'zdan kechirish davomida Mirtemir Pushkinga o'zgacha mehr qo'yanini payqash mumkin. Qo'lyozmalar orasida "Pushkin ertaklari haqida", "Pushkin lirikasi haqida", "Daho..." singari sarlavhalar ostida eski o'zbek yozuvi hamda yozuv mashinkasida kirill alifbosida bitilgan maqolalarni uchratish mumkin. Shuningdek, davrning ijtimoiy-madaniy muhitidan muchda beruvchi turfa materiallar ham mavjud. Mehnatkashligi bilan nom qozongan adib har bir qo'lyozma matn ustida astoydil ishlagani manbalardan ham ko'rinib turibdi. Jumladan, Mirtemirning "urgut va burgut" nomli maqolasi matni ustida qora Qalam va binafsha siyoh bilan qator tuzatishlar kiritilganini ko'rish mumkin.

Adib haqida mavjud tasavvurlarni yanada boyitishga xizmat qiluvchi manbalar, bu – Mirtemir haqidagi xotiralardir. Arxiv hujjatlari tarkibida bunday xotiralar anchagina. Mahmudali Yunusov – "Zako yarqirardi peshonasida", Nosir Fozilov – "Yaxshilarga yondashib", Malik Murodov – "Folklor mening ruhimga yaqinligini sezardim", Erkin Vohidov – "Mirtemir haqida so'z", Abdulla Oripov – "Ustoz Mirtemir xotirasiga", Haydar Muhammad – "Dilda qolgan lavhalar", To'ra Sulaymon – "O'zbek she'riyatining ma'nosi", Barat Isroilov – "She'riyatga sadoqat" va "So'nggi suhbat", Tohir Zufarov – "Shoir haqida ilk xotira", Nazarmat – "Bir she'r tarixi", Olimjon Xoldor – "Ustoz ruhiga ta'zim" kabi yana o'nlab xotiralar Shular jumlasidandir.

Mazkur tavsifni tadqiq etish davomida arxiv hujjatlari 322 ta emas, balki 204 ta ekani xususida yakuniy xulosaga keldik.

Ayni paytda Fanlar akademiyasi tasarrufidagi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyini yangi binoga ko'chirishga tayyorlash bilan bog'liq jarayon ketayotir. Bu jarayonda arxiv hujjatlari qayta sanoqdan o'tkazilgani bois Mirtemir qo'lyozmalari tavsifi tartib raqamlaridagi chalkashlik bir tomonga yechilishi mumkin.

Yakuniy sanoq ishlaridan keyin ma'lum bo'lishicha, ayni kunda Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi arxivida Mirtemirga oid 17 ta papkada jami 3 826 varaqdan iborat hujjatlar saqlanmoqda.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan Mirtemirning shaxsiy arxivi qayta tavsiflanmog'i va avvalgi tavsiflash jarayonida yo'l qo'yilgan xato-kamchiliklarni bartaraf etish choralari ko'rilmog'i lozim.

Shuningdek, Mirtemir shaxsiy arxivining katalogini ishlab chiqish va chop etish masalasi ham kun tartibidagi muhim vazifalardan biridir.

Matnshunos va adabiy manbashunos tadqiqotchilar kelgusida Mirtemir asarlarini janrlarga bo'lib o'rganishlari ham maqsadga muvofiqdir. Ana Shunda mazkur manbaning yanada yangi qiralarini kashf etish imkoni tug'ilishi mumkin.

Adabiyotlar / References

Birlamchi manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi "Shoir va yozuvchilar arxivi"da saqlanayotgan O'zbekiston xalq shoiri Mirtemir shaxsiy arxivi hujjatlari tavsifi. (Tavsifchi: Rahima Sharafiddinova. 2005.)

-
2. Mirmemir. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent, “O‘zSSR davlat badiiy adabiyot” nashriyoti, 1958. – B. 500.
 3. Mirtemir. *Do‘stlar davrasida*. – Toshkent, “Yosh gvardiya” nashriyoti, 1980. – B.160.
 4. Otayor. *Mirtemir (esse)*. – Toshkent, “Yosh gvardiya” nashriyoti, 1986. – B. 157.
 5. Baxtiyor Qurbonboyev. *Do‘stlik va qardoshlik kuychisi*. – Toshkent, “Fan” nashriyoti. 1981. B. 62.

Internet manbalari:

6. https://uz.wikipedia.org/wiki/Mirtemir_Tursunov
7. <https://www.ziyouz.uz/ru/literatura/literatura-sovetskogo-perioda/187--1910-1972>
8. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/30-may-atoqli-shoir-mirtemir-tavallud-topgan-kun.html>
9. <https://kitobxon.com/ru/yozuvchi/mirtemir>

“ADABIY MEROS” JURNALIGA QABUL QILINADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi.

Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1 intervaldan 10-12 betdan oshmasligi kerak.

Matn – Microsoft Word.

Format – A4.

Matnning ikki yonida qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm.

Shrift – Times New Roman.

Shriftning kattaligi – 14.

Qatorlar oralig‘i – 1. xat boshi – 1,25.

Maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, turk tillarda qabul qilinadi.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Qo‘lyozmaning nomi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, Mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak.

Mualliflar:

Mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi:

Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, institut, shahar va mamlakat.

Yozishmalarga javobgar muallif:

Ismi, otasining ismi, familiyasi; bo‘lim, muassasa, mamlakat, to‘liq pochta manzili, telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi (ingliz, rus va o‘zbek), muallif (mualliflar) haqidagi ma‘lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so‘zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlarini bayon etishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

Tadqiqotning asosiy ma‘lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lmashligi lozim;

Maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/ muhokama, xulosa/mulohaza;

Natijalar aniq va lo‘nda bo‘lib, uzviylikda beriladi;

Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, “kirish jummalari” (Muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo‘lmashligi lozim;

Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

Annotatsiya ostida “Kalit so‘z va so‘z birikmalari” (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so‘zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo‘lishi lozim.

Kirish:

Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilishi vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar:

Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo‘lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (ba‘zi o‘rinlarda jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa:

kirish qismida qo‘yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko‘rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro‘yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Ro‘yxatga kiritilgan adabiyotlar soni 10 tadan kam 50 tadan oshmasligi kerak.

Maqola matni ichida adabiyotlar quyidagicha berilishi lozim: [Muallif familiyasi, nashr yili: sahifa].

Masalan, 1. Familiya, ism (nashr yili). asar nomi, nashriyot nomi, shahar, sahifa.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ”

Требования к оформлению статьи

К публикации принимаются оригинальные, ранее не публиковавшиеся статьи и материалы, относящиеся к тематике журнала.

Размер исходной статьи (без аннотаций, ключевых слов и словосочетаний, а также списка использованной литературы) не должен превышать 10-12 страниц в 1 интервале.

Текст – MicrosoftWord.

Формат – А4.

Размер слева от текста – 2 см.

Шрифт – TimesNewRoman.

Размер шрифта – 14.

Межстрочный интервал – 1.

Абзац – 1.25.

Статьи принимаются на узбекском, русском, турецком и английском языках.

Рекомендуемая структура статьи следующая:

Название рукописи:

Название статьи и других материалов должно быть коротким, актуальным и не более 12 слов.

Авторы:

Полные имена авторов следует записывать в следующем порядке: имя, отчество, фамилия, через запятую, если авторов два и более.

Место работы автора:

Эта информация должна быть предоставлена в следующем порядке: отдел, институт, город и страна.

Автор корреспонденции:

Имя, отчество, фамилия; отдел, учреждение, страна, полный почтовый адрес, номер телефона, номер факса, адрес электронной почты.

Название статьи (английский, русский и узбекский), сведения об авторе (авторах) даются латинским алфавитом (транслитерация).

Аннотация и ключевые слова:

Аннотация представляет собой краткое изложение научной статьи на английском, русском и узбекском языках, прилагаемое к объему научной статьи.

Обобщая основные положения статьи, нужно обращать внимание на следующее:

аннотация должна охватывать основные данные исследования и не содержать фактов, которые отсутствуют по делу;

в аннотации повторяется структура статьи: введение, цель и задача, методы, результаты / обсуждение, заключение / обзор;

результаты ясны и лаконичны и даны согласованно;

аннотация не должна повторять название статьи, не должна содержать лишних комментариев, “вводных предложений” (автор подразумевает в статье...);

аннотация не цитируется;

размер текста аннотации должен составлять 250-300 слов.

Ключевые слова и фразы должны быть размещены под аннотацией (8-10 слов). Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и состоять в основном из важных понятий, относящихся к данной области.

Введение:

Статья должна отражать цель исследования и состояние научной проблемы на момент написания статьи.

Цель и задачи:

Содержание статьи должно быть раскрыто систематизировано, исходя из целей и задач.

Методы:

Следует подробно описать методы исследования.

Результаты и отзывы:

Результаты и отзывы должны быть представлены в развернутой форме (с использованием таблиц и рисунков, где это необходимо), а также должны включать сравнительный анализ источников и литературы по тематике исследования.

Вывод:

Ответы на вопросы, поставленные во вводной части, выводы должны быть четко указаны.

Порядок оформления использованной литературы:

Библиография транслитерируется латинским алфавитом. Перечисленные публикации должны быть не менее 10 и не превышать более 50.

ADABIY MEROS

2026-YIL 3-SON / ILMIY JURNAL

زادەنىڭ «فەرغانە تودەسى» نى ھەم ئەلبەتتە ئېسىلەپ ئۆتۈش كېرەك. سەنئەت نى كەسپ قىلىپ ئالغان بىر تودە بولغان كورە، ئۇ، كۆپرەك تەشۋىقات يولىنى تۇتقان بىر نەرسە ئېدى. بىزنىڭ قىممەتلىك پۇسۇف جان (قىزى)، بىر زەمانلار ئۈشە تودە بىلەن بىرگە ئۇرۇش مەيدانلىرىدە يۈردى.

ئەقلىنىڭ 4 ۋە 5 نىچى يىللاردا ئۆزبېك سەنئەتى، ئۆز قىممەتلى ئۇيغۇر تىل رېژىسسورلىقى بىلەن «شەيخ سەنجان»، «ئىبلىس»، «ئەيلى - مەجنۇن» سەنئەت كىرىمى ۋە مۇھەببەت،

«ئوغۇل» (شېئىر نىسكى)، «چىن

سېۋىش»، «ھىند ئىختىلاچىلار»،

«خەلىمە»، «چىن تېمىر باتۇر» كەسپى

جەددى نەرسەلەرنى كوردى. ھازىر،

ئۇنىڭ كاسپ سەنئەتكارلەرى ۋە ئۆز

رېژىسسورى بار. سەنئەت

بۇخارا بىلەن تاشكەنت شەھەرلىرىگە ئۇيغۇر.

كەتتە - كەتتە ياخشى سەنئەتلەر سالىدىلدى. باشقا شەھەرلەردە ھەم ئۆزىگە ياراشار سەنئەتلەر بار. ئايىتىمىز ئەمەلىگەن بىلەن ئەندىجان سەنئەتلەرنى ياراق دېگەن ئەپتىمەك مۇمكىن.

ھەممىدىن مۇھىمى، ھازىر، ئۆزبېك سەنئەتى ئۆزىگە

بىر شەكىل ئاقىتار شەيلىغا كىرىپ قالغانىدۇر. مەسكەۋدەگى

ئۆزبېك «درام ئىستۇدىيەسى» تېگىرىسىدە بۇ مەسكەۋ خىلىدەن

بېرى ئۆتۈرۈلگەن، ئۇ مەسكەۋلەرنىڭ تەسىرى سەنئەتتىكى يېۋاسىيەتتە

باغلانغان كىشىلەرنى ھەم قىزىقىپ تۇرادۇر. ياقىندا، مەزكۇر

ئىستۇدىيەدە ئۇرۇپ، تىياتىر ۋە كىنا عالمىدە تانلىغان

رېژىسسورلاردىن تۇر كىمىيەلى ئىر توغۇرۇل

مۇھىمىن بېك بىر مۇساحەبە قىلىپ، ئىستۇدىيە تەلەپلەرنى

«مىيىر خول تىياتىرى» نى قەبۇل قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئۇنىڭ

قارشى ئىستۇدىيە ھەلى ھازىر بىر نەرسە دىيە ئالماسا ھەم، بۇزەمىندە

بۇ ئازىر بولۇش ئارقىلىق.

«پەدەر كۇش» دەۋرى، يۇقارىدا ئەيتىشكەنچە، بىر كۈتۈرۈش،

بەلەندەلىش دەۋرىدۇر. جۇدە ساددە ۋە جۇدە ئويۇنسىز يازىلىپ

يەنە ئۈشە خىلدا ئويالغان «پەدەر كۇش»، بىر - ئىككى يىل

ئاراسىدا ئۆزبېك سەنئەتىگە «ئەيلى - مەجنۇن» ۋە «ئەسلى -

كەرەم» ۋە «ئۆيلىلەر» («مۇلا ئىسىرىدىن» نەسرى) نى ئويال -

غۇنداي قۇۋەت بېردى. قۇۋەت، ئۇ دەۋردە ئۈشە ئۆيى كەتتە

نەرسەلەردە كەتتە - كەتتە روللەرگە چىققان كىشىلەر يەنە

(ئەۋلادى، نىزامىدىن، بىر ئىدىن ۋە بەدرىلەر) تىياتىر - سەنئەت

عالمىدە بىر نېچچە خىل جەريان بارلىقىدىن بېخە بىر ئېدىلەر.

شۇ ئۈچۈن، ئۆزبېك تىياتىرى ۋە سەنئەتى ئۇچۇن

بىر بول، بىر تېگىش ۋە بىر شەكىل ئاقىتار ماددىلار. ھەتتە، ئۈشە ۋە قىدا

بىزدىن كورە ئالدىدا بولغان تاتار سەنئەتى بىلەن ئازادىيچان

سەنئەتى ھەم ئاقىتار شەيلى ياقىلاشقان ئېدى. ئۇ ۋە قىدا روسىيە

دەگى تۇر كىمىنىڭ ھەممىسى ھەم كۆز ئالدىلىرىداغى (مەسكەۋدەگى

يا لېنىنگرادداغى كىمىنى ئېمەس) روس تىياتىرلىرى كەسپى

«رىئالىست» بىر سەنئەت پاراتىق، توغرىسى تەشكىل قىلماق

ئىستىلەر ئېدى. بىز ھەم ئۇنىڭدى قىلىق. ھەتتە، ئۇ ۋە قىدا بىزنىڭ

رېژىسسورلار بىز ياتىزار بايجانلى ياخۇد ئىچكەرى روسىيەلى

تاتار بولغۇچى ئېدى. «پەدەر كۇش» دەۋرىدە ئازادىيچانلى

عادى بىر ھەۋەسكار (خەلى تەسقىر خەمىكەرف)، شەھەرلەر ئاراسىدا

تالاش بولۇپ يۈردى.

مەنە شۇ حالدا، بىز ئەقلىغا كېلىپ كىرىك. ئەقلىغا كېلىپ

ھەر جايدا يېمەزە تىياتىر تودەلەرى پەيدا بولدى. كىيىنچە،

«كەرەل مەركىس» تودەسى كەسپى كاسپ (پروفىسسور ئالدى) بىر

تودەگە ئېگە بولۇق. ھەلى ھازىر ھەم، ئۆزبېك سەنئەتىنىڭ ئۆب

ئالدىنى ئۈشە تودەنىڭ سەنئەتكارلەرى بولۇپ كېلەدۇ؛ ئىختىمال،

ئالتۇنلى سەنئەتىگە ئۈشە تودەنىڭ

بوزلەرى بىلەن يازلسا.

بىز تودەلەر ئاراسىدا ھەمىزە سەنئەت -

ISSN 2181-2500

ع. سۆلەيمان.

مەتبۇعاتىمىز.